

*Міністерство освіти і науки України
Українська академія наук*

Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва

З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів

Регіональна економіка

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видавництво "Магнолія 2006"

Львів - 2007

УДК 332.1 (075.8)

ББК 65я73

М 23

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-237 від 30.01.2007 р.)*

Рецензенти:

Б.М. Данилишин – д.е.н., проф., член – кор. НАН України, голова Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України;

Я.О. Побурко – д.е.н., проф., завідувач відділом Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів);

М.В. Шурик – д.е.н., проректор з наукової роботи, завідувач кафедри “Фінанси” Івано-Франківського інституту права, економіки та будівництва (м. Івано-Франківськ).

Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З.

М 23 *Регіональна економіка: Навчальний посібник.* – Львів: “Магнолія 2006”, 2007. – С. 562

ISBN 978-966-2025-18-7

Навчальний посібник написаний відповідно до освітньо-професійної програми, затвердженої Міністерством освіти і науки України наказом №444 від 07.06.2006 р. з напрямку 0301 “Економіка і підприємництво”. Згідно тематичного плану, навчальний посібник “Регіональна економіка” включає предмети: розміщення продуктивних сил, регіональна економіка і екологія.

У навчальному посібнику послідовно викладені теоретичні, методологічні та прикладні аспекти формування продуктивних сил України в умовах становлення і розвитку ринкової економіки.

Навчальний посібник призначений для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути використаний аспірантами, спеціалістами, викладачами та керівниками підприємств і організацій, які зацікавлені в поглибленні знань з економічного розвитку регіонів.

ББК 65я73

УДК 332.1 (075.8)

© З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів, 2007

© Видавництво “Магнолія 2006”, 2007

ISBN 978-966-2025-18-7

Зміст

<i>Передмова</i>	11
<i>Розділ I. Теоретичні засади регіональної економіки.</i>	14
<i>Глава 1. Предмет, метод і завдання дисципліни «Регіональна економіка»</i>	14
1.1. Визначення предмету курсу.....	14
1.2. Місце курсу в системі наукових дисциплін.....	16
1.3. Зв'язок з економічною теорією, статистикою, галузевими економічними та іншими дисциплінами.....	17
1.4. Методи і методологічні основи курсу «Регіональна економіка».....	19
1.5. Завдання курсу «Регіональна економіка».....	23
1.6. Структура курсу «Регіональна економіка».....	26
<i>Глава 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економічних регіонів</i>	30
2.1. Економічні закони і закономірності розміщення виробництва, їх об'єктивний характер.....	30
2.2. Закономірності і сучасні інтеграційні процеси.....	33
2.3. Основні закономірності розміщення продуктивних сил.....	34
2.4. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил.....	42
2.5. Визначальна роль економічних і соціальних факторів у розміщенні виробництва.....	46
2.6. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення продуктивних сил.....	53
2.7. Основні напрями формування та удосконалення територіальної організації виробництва.....	57
<i>Глава 3. Економічне районування та територіальна організація господарства</i>	60

3.1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства.....	60
3.2. Наука про економічне районування.....	62
3.3. Економічний район, його головні ознаки, районоутворюючі фактори.....	65
3.4. Принципи економічного районування.....	69
3.5. Форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.....	70
3.6. Типи економічних районів.....	71
3.7. Економічне районування і його практичне значення.....	74
3.8. Особливості районування та сучасна мережа економічних районів.....	78
3.9. Територіальна структура виробничо-територіального комплексу економічного району.....	83
3.10. Вдосконалення територіальної організації і структури народного господарства.....	90

Глава 4. Регіони у системі територіального поділу праці..... 95

4.1. Територіальний поділ праці – головна умова спеціалізації економічних регіонів.....	95
4.2. Спеціалізація економічних регіонів та методики її оцінки.....	102

Глава 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики..... 110

5.1. Сутність державної регіональної економічної політики.....	110
5.2. Об'єкти і суб'єкти державної регіональної політики.....	114
5.3. Основні цілі державної регіональної економічної політики.....	117
5.4. Завдання державної регіональної економічної політики.....	119
5.5. Наукове обґрунтування регіонального розміщення продуктивних сил.....	122

Глава 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.. 128

6.1. Поняття і сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики.....	128
---	-----

6.2. Цільова організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.....	132
6.3. Основні важелі та ключові елементи механізму реалізації регіональної економічної політики.....	136
6.4. Спеціальні (вільні) економічні зони – один із засобів реалізації регіональної економічної політики.....	143
6.5. Міжрегіональне і прикордонне співробітництво – інструменти реалізації регіональної економічної політики.....	146
6.6. Основні засади управління державним та комунальним секторами регіональної економіки.....	151

Розділ II. Економіка України як цілісна соціально-економічна система..... 156

Глава 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах..... 156

7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс.....	156
7.2. Структура економіки. Її сутність та поняття.....	162
7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки.....	166
7.4. Реструктуризація регіональної економіки в умовах ринку.....	173

Глава 8. Природний та ресурсно-трудоий потенціал економіки України..... 181

8.1. Природно-ресурсний потенціал та його структура.....	181
8.2. Кількісна і якісна економічна оцінка природних ресурсів та природних умов.....	202
8.3. Балансові, промислові, геологічні та прогнозні запаси сировини та палива (корисних копалин).....	216
8.4. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних районів.....	220
8.5. Ресурсозбереження і його значення для розвитку народного господарства країни.....	230
8.6. Населення і трудовий потенціал України.....	238

8.6.1. Роль населення у розвитку народного господарства України.....	238
8.6.2. Чисельність і розміщення населення України.....	241
8.6.3. Відтворення людського потенціалу країни та його регіональні особливості.....	244
8.6.4. Міграційні процеси та їх види.....	249
8.6.5. Особливості формування та розселення населення.....	253
8.6.6. Державна політика зайнятості працездатного населення.....	258

Глава 9. Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку..... 265

9.1. Міжгалузеві комплекси, їх сутність, структура та значення...	265
9.2. Процеси інтеграції та підвищення ролі регіонів.....	271
9.3. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки.....	275

Розділ III. Просторова організація продуктивних сил України..... 283

Глава 10. Економіка України як регіональна система та її розвиток у ринкових умовах..... 283

10.1. Методологічні основи і сутність регіональної економіки....	283
10.2. Основні передумови регіонального економічного розвитку.....	291
10.3. Економічна система регіону як ланка єдиного господарського комплексу.....	294
10.4. Територіальна диференціація регіонів за рівнем розвитку продуктивних сил.....	280
10.5. Проблеми і напрямки соціально-економічного розвитку регіонів.....	305

Глава 11. Економіка Донецького регіону..... 313

11.1. Місце і роль економіки Донецького регіону в розвитку економіки країни.....	313
11.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	316
11.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону....	324
11.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	332
Глава 12. Економіка Придніпровського регіону.....	335
12.1. Місце і роль Придніпровського економічного регіону в розвитку економіки країни.....	335
12.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	337
12.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону....	343
12.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	350
Глава 13. Економіка Східного регіону.....	354
13.1. Місце і роль Східного економічного регіону в розвитку економіки країни.....	354
13.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	357
13.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону....	361
13.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	368
Глава 14. Економіка Центрального регіону.....	372
14.1. Місце і роль Центрального економічного регіону в розвитку економіки країни.....	372
14.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	373
14.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону....	380
14.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	385

Глава 15. Економіка Поліського регіону.....	388
15.1. Місце і роль Поліського економічного регіону в розвитку економіки країни.....	388
15.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	392
15.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.....	398
15.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	404
Глава 16. Економіка Подільського регіону.....	407
16.1. Місце і роль Подільського економічного регіону в розвитку економіки країни.....	407
16.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	411
16.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.....	415
16.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	422
Глава 17. Економіка Карпатського регіону.....	426
17.1. Місце і роль Карпатського економічного регіону в розвитку економіки країни.....	426
17.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	427
17.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.....	436
17.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	444
Глава 18. Економіка Причорноморського регіону.....	448
18.1. Місце і роль Причорноморського економічного регіону в розвитку економіки країни.....	448
18.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціали регіону.....	451
18.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.....	458
18.4. Проблеми і напрямки розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.....	466

Розділ IV. Економіка природокористування та охорони навколишнього природного середовища.....469

Глава 19. Наукові засади раціонального природокористування.... 469

19.1. Еволюція економічних принципів природокористування... 469

19.2. Еколого-економічні засади раціонального природокористування..... 475

19.3. Перспективні напрями раціонального природокористування 479

Глава 20. Економічний моніторинг та система екологічної інформації.....488

20.1. Стан навколишнього природного середовища..... 488

20.2. Правові аспекти охорони навколишнього природного середовища..... 497

20.3. Організація служб охорони навколишнього природного середовища і система екологічної інформації.....507

Глава 21. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища..... 514

21.1. Економічний механізм управління природоохоронною діяльністю..... 514

21.2. Міжнародні природні ресурси та співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища..... 519

21.3. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища..... 524

21.4. Екологічна оцінка господарської діяльності як інструмент екополітики..... 528

Глава 22. Економічна та соціальна ефективність упровадження природоохоронної діяльності..... 534

22.1. Ресурсозбереження як чинник підвищення ефективності суспільного виробництва..... 534

22.2. Державна програма охорони навколишнього природного середовища.....	538
22.3. Стратегічні напрями розвитку галузей народного господарства та забезпечення охорони природно-ресурсного потенціалу.....	541
22.4. Ефективність заходів з охорони навколишнього природного середовища.....	546
22.5. Збалансоване використання і відновлення природних ресурсів.....	551

Передмова

Вступивши в нове, XXI століття, Україна прагне інтегруватися у світове співтовариство у сфері освіти і науки, розуміючи, що майбутнє розвитку суспільства неможливе у відриві від досягнень світового масштабу. 17 січня 2002 р. Верховна Рада України прийняла новий закон «Про вищу освіту». На його основі Міністерством освіти і науки України 06.06.2002 р. введений в дію галузевий стандарт освітньо-професійної програми (ОПП) з напрямку 0501 – «Економіка і підприємництво». У зв'язку зі вступом України в єдину Європейську систему навчання (Болонський процес) своїм наказом від 07.06.2006 р. за № 444 Міністерство освіти і науки України затвердило нову змінену і доповнену Освітню професійну програму, яка є державним нормативним документом. У ньому окреслюється нормативний зміст навчання, установлені вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої та професійної підготовки спеціалістів з напрямку – «Економіка і підприємництво». Цією ОПП внесені зміни щодо змісту і обсягу до низки навчальних дисциплін. Зокрема, дисципліна «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» трансформована в предмет «Регіональна економіка». До цієї дисципліни ввійшли такі предмети: розміщення продуктивних сил, регіональна економіка і екологія. Загальний обсяг збільшений до п'яти кредитів (180 год). Це вимагає внесення змін у робочий навчальний план і розробки нової навчальної програми, включаючи вище названі предмети. Разом з тим виникла потреба в розробці і виданні нового підручника (посібника) з курсу «Регіональна економіка».

Підручники та навчальні посібники, які сьогодні використовуються, не повною мірою відповідають вимогам затвердженої нової освітньо-професійної програми і не дають ефективного аналізу причин нинішнього становища розвитку економіки, що необхідно для молодих спеціалістів як рекомендації щодо раціонального використання наявного економічного, природно-ресурсного і трудового потенціалу в зміцненні і зростанні економіки регіонів і країни в цілому.

Рекомендований навчальний посібник в основному охоплює передбачений освітньо-професійною програмою загальний обсяг годин як аудиторного, так і самостійного навчання, враховуючи вимоги і рекомендації в системі навчання Болонського процесу.

Згідно з затвердженою освітньо – професійною програмою в навчальному посібнику охоплені всі 4 розділи і 22 теми з нової дисципліни «Регіональна економіка».

Ілюстраційні і цифрові дані навчального посібника наведені, в основному, із щорічних статистичних збірників України, а також даних, що офіційно публікуються в періодичних виданнях (збірниках, журналах, газетах). У навчальному посібнику також використані матеріали із попередніх видань, що мають зв'язок з предметом «Регіональна економіка», подано відповідну порівняльну оцінку, що сприятиме більш глибокому розумінню сучасних складних проблем, пов'язаних з регіональною економікою і розміщенням господарських виробництв та їх економічними результатами.

У навчальному посібнику особливу увагу звернуто на наявний економічний потенціал і комплексне використання природно-ресурсного і трудового потенціалів, створення міжгалузевих територіальних виробничих комплексів як головний аспект регіональної економічної політики.

Враховуючи нинішні інноваційні процеси в народному господарстві, науково-технічне надбання попередніх років та виходячи з власного практичного досвіду роботи автори прагнули викласти не лише теоретичні засади, а й розкрити причини інфляційних процесів, на конкретних прикладах показати шляхи подолання спаду виробництва, допомогти майбутнім фахівцям ефективніше працювати над зміцненням і розвитком економіки країни, могутності держави, підвищенням добробуту та культурно-духовного життя населення. Особливо важливим завданням державної регіональної економічної політики залишається питання вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Сучасні механізми регулювання регіонального розвитку недостатньо зорієнтовані на подолання надмірної соціально-еконо-

мічної диференціації територій, ефективне використання внутрішнього потенціалу регіонального саморозвитку.

У найближчій перспективі необхідно посилити мережу агентств регіонального розвитку (певний досвід у цьому уже напрацьований), об'єднати зусилля і скоординувати діяльність як центральних, так і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в забезпеченні соціально-економічного піднесення. Тому цілком зрозумілою є об'єктивна необхідність посилення державного контролю і регулювання соціально-економічного розвитку країни та її регіонів, основним важелем якого виступає прогнозування і планування територіального розміщення продуктивних сил України з метою збереження природного середовища та постійного зростання добробуту народу.

Навчальний посібник розрахований на студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, де викладають дисципліну з циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки (РПС, регіональна економіка, екологія), керівників підприємств та організацій, спеціалістів, що зацікавлені у розвитку продуктивних сил України та регіональної економіки.

Вивчення основ науки про регіональну економіку, продуктивні сили країни та фактори, що пов'язані з екологічними процесами і навколишнім середовищем, має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Ефективне використання наявного економічного потенціалу в регіонах, комплексне розміщення продуктивних сил, їх оптимальна територія, організація, включаючи аспекти конверсії і диверсифікації виробництва, мають особливо важливе значення в зростанні економіки та раціональному використанні капітальних вкладень в умовах ринкової економіки.

Ми будемо вдячні за конкретні зауваження і пропозиції щодо покращення змісту і структури підручника, які можна надсилати у видавництво "Магнолія 2006" за адресою: 79060, Львів-60, а/с 2623.

Автори і видавці.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Глава 1. Предмет, метод і завдання дисципліни “Регіональна економіка”

План викладу матеріалу

- 1.1. Визначення предмету курсу.
- 1.2. Місце курсу в системі наукових дисциплін.
- 1.3. Зв'язок з економічною теорією, статистикою, галузевими економічними та іншими дисциплінами.
- 1.4. Методи і методологічні основи курсу “Регіональна економіка”.
- 1.5. Завдання курсу “Регіональна економіка”.
- 1.6. Структура курсу “Регіональна економіка”.

1.1. Визначення предмету курсу

Розвиток будь-якого регіону і країни в цілому залежить від наявного економічного, природно-ресурсного і трудового потенціалу, розміщеного в тому чи іншому регіоні (території), тобто він залежить від наявних продуктивних сил. Вони є національним багатством, визначають перспективу і можливий рівень його соціально-економічного розвитку. Нарощування, раціональне використання та постійне вдосконалення регіональних і галузевих пропорцій національної економіки на основі науково обґрунтованих принципів і закономірностей розміщення продуктивних сил об'єктивно зумовлені необхідністю підви-

щення добробуту населення країни, його культурного і духовного збагачення.

Предмет курсу – просторова організація продуктивних сил, вивчення якої здійснюється на різних рівнях (населений пункт, адміністративний район, область, економічний район тощо). Елементи просторової організації продуктивних сил (природні ресурси, людський і трудоворесурсний потенціал, галузеві і міжгалузеві комплекси, наявна територіальна інфраструктура, регіональні системи господарювання) є об'єктами вивчення науки розміщення продуктивних сил регіональної економіки. У зв'язку із вступом суспільства у фазу постіндустріального розвитку, спектр і склад продуктивних сил неухильно розширюються. Сьогодні до *продуктивних сил* зараховують: науку, інноваційні процеси, методи прогресивної організації праці, обширну інформацію та багато інших елементів. Однак і сьогодні, і в майбутньому головною продуктивною силою залишається людина, яка створює матеріальні блага і споживає їх.

Регіональна економіка як просторова організація продуктивних сил, що залежить від багатьох територіальних факторів, має вивчатися у тісному взаємозв'язку з проблемами формування ефективної державної регіональної економічної політики й розвитку міжрегіональних та зовнішньо-економічних зв'язків. Вивчення курсу «Регіональна економіка» дає змогу оволодіти закономірностями та факторами сучасного розміщення продуктивних сил як національного багатства, особливостями територіального господарювання, а це, в свою чергу, дає можливість сформувати перспективу регіонального розвитку, прийняття довгострокових рішень щодо розміщення продуктивних сил. Особливе місце в соціально-економічному розвитку певних територій окремих галузей займають результати наукових досліджень, в тому числі і прогнозних. Наукові дослідження є основою розробки довгострокової стратегії і тактики управління регіональним розвитком. Вони сприяють зростанню виробництва і всього комплексу життєдіяльності, що необхідний для забезпечення потреб людини. Висока надійність і ефективність прогнозних досліджень і розробок є передумовою надійного розвитку і вдосконалення територіальної організації господарства в будь-якому регіоні.

На розвиток продуктивних сил народного господарства в цілому великою мірою впливають такі фактори, як нерівномірне розміщення продуктивних сил в територіальному плані, а також його природно-ресурсного потенціалу географічне їх розташування, кліматичні умови, температурний режим, кількість опадів, шляхи сполучення (доставка матеріально-сировинних ресурсів і готових товарів до споживачів), паливно-енергетичне забезпечення тощо.

1.2. Місце курсу в системі наукових дисциплін

У регіональній економіці для розміщення продуктивних сил найважливішим є економічна ефективність виробництва та забезпечення споживача якісними продуктами і товарами. Наука про розміщення продуктивних сил вивчає територіальну організацію виробництва, її структуру, загальні закономірності розташування продуктивних сил, їхній конкурентний прояв у галузевому і територіальному аспектах на регіональному і міжрегіональному рівні. Її головним завданням є раціональний розвиток і досягнення більш високої продуктивності суспільної праці шляхом залучення до трудової діяльності наявних джерел трудових ресурсів, які можна використати в соціально-економічному розвитку.

Тільки внаслідок регулювання розвитку території, розміщення продуктивних сил дає можливість втілити в практику господарського будівництва наукову ідею про зближення рівнів економічного і соціального розвитку, поліпшити територіальну організацію продуктивних сил. Це дозволяє комплексно розвивати економічні регіони, залучати у виробництво наявні мінерально-сировинні, паливно-енергетичні, водні, лісові ресурси, забезпечувати раціональну зайнятість трудових ресурсів у всіх регіонах.

Наука про розміщення продуктивних сил взаємодіє з широким колом інших наук. Вона належить до економічних наук, в основу яких покладені результати наукових досліджень природничих, географічних, геологічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промислових об'єктів,

сільськогосподарського виробництва, транспорту тощо. Разом з тим, розвиток науки про розміщення продуктивних сил ґрунтується на економічних законах і категоріях, які вивчає і визначає *економічна теорія*. Вона широко використовує результати наукових досліджень галузевих економік: фінансів, економіки праці, економіки природокористування, історії народного господарства, економічної статистики, економічної кібернетики, економічної і соціальної географії, картографії тощо.

Вище наведені дисципліни в основному забезпечують науку про розміщення продуктивних сил. В першу чергу – інформацією, методами досліджень, показниками, які характеризують параметри економічного процесу. В свою чергу розміщення продуктивних сил збагачує інші економічні науки власними категоріями, інформацією про регіональні економічні характеристики. Наука і практика розміщення продуктивних сил мають першочергове значення для територіального планування і формування цільових галузевих і територіальних комплексних програм.

1.3. Зв'язок з економічною теорією, статистикою, галузевими економічними та іншими дисциплінами

Регіональна економіка і її продуктивні сили тісно пов'язані з економічною теорією. В основу теорії розміщення продуктивних сил покладено загальні економічні закони. В умовах ринкової економіки, як правило, розміщення продуктивних сил здійснюється відповідно до тих законів, виходячи з яких досягається оптимальний економічний та соціальний ефект при мінімальних витратах. Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є *закон ефективного використання суспільної праці*, згідно з яким найвища продуктивність праці забезпечується завдяки зниженню затрат праці на подолання просторового розриву між окремими елементами виробництва, за рахунок чого можна значно збільшити обсяги перевезення готової продукції між товаровиробником і її споживачем.

Поряд з економічною теорією теорія розміщення продуктивних сил вимагає всебічного врахування інтересів як суспільства в цілому, так і

його членів, зокрема збереження навколишнього середовища і природних ресурсів. Теорія і практика розміщення продуктивних сил в умовах ринку набуває дедалі більшого значення. Аналіз сучасного стану розміщення продуктивних сил України дає підстави говорити про необхідність його удосконалення. Це повинне вирішуватися виходячи із стратегії і тактики розміщення продуктивних сил в межах суверенної незалежної держави на основі науково обґрунтованої концепції, яку потрібно прийняти при розробці комплексної програми розвитку народного господарства країни. Завдання наукових досліджень – всебічно обґрунтувати необхідність збалансування розміщення продуктивних сил, що сприятиме досягненню економічної незалежності країни, зростанню добробуту населення, зміцненню могутності України.

Основні напрями економічного аналізу, пропорцій і закономірностей відтворення виробництва, динаміки і факторів його зростання подані в визначеній системі показників економічної статистики. Сучасна соціально-економічна статистика є багатогалузевою наукою, яка охоплює всі народногосподарські, галузеві і територіальні аспекти практичної діяльності органів державної статистики. Вона входить в систему суспільних наук, які викладають у вищих навчальних закладах.

В цілому статистика як суспільна наука включає: загальну теорію статистики, економічну і соціальну статистику, статистику населення та галузеву статистику.

На основі зведених статистичних даних аналізують і оцінюють: показники рівня, структури, динаміки і ефективного розвитку економіки, її збалансованості і пропорційності з метою виявлення можливостей і резервів стратегічних напрямків розвитку галузей народного господарства (в першу чергу пріоритетних як для країни в цілому, так і для певної території, регіону). Таким чином, економічна статистика допомагає використати відповідні методи і способи розробки планів, які б повністю задовольняли потреби розвитку народного господарства. Завдання статистики в цьому випадку полягає в тому, щоби на конкретних прикладах розкрити економічні можливості в розвитку продуктивних сил країни, знайти оптимальне їх розміщення, ефективно

використовуючи весь наявний економічний і природно-ресурсний потенціал.

Навчальна дисципліна «Регіональна економіка» тісно пов'язана з усіма іншими галузевими економічними науками. Будь-яка галузева економіка базується і в цілому, і окремо на наявності галузевих продуктивних сил, їх розміщенні, тобто на їх територіальних організаціях.

Наявність продуктивних сил та їх ресурсів визначає можливий рівень розвитку тієї чи іншої галузі, шляхи вирішення цієї проблеми для держави, певної території, регіонів.

1.4. Методи і методологічні основи курсу "Регіональна економіка"

Метод (від грецьк. *metodos* – шлях дослідження або пізнання, теорія пізнання) – це засіб побудови і обґрунтування систем суспільних знань, сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності. Поглиблення взаємозв'язку наук приводить до їх взаємопроникнення, використання наукових новин однієї галузі в інших, що збагачує науку, розширяє масштаби її територіального застосування.

Метод курсу побудований на матеріалістичній діалектиці. Він є матеріалістичною основою, на якій базуються продуктивні сили країни, регіону. *Діалектика як метод* – реальна логіка змістовного творчого мислення, яке відображає об'єктивну діалектику самої дійсності. Будучи свідомо покладеною в основу теоретичного мислення, матеріалістична діалектика звільняє вчених від суб'єктивного шаблону в підборі пояснень фактів і односторонності. В діалектиці всі проблеми набувають історичного характеру, а дослідження набувають характеру стратегії сучасного розвитку науки. Одночасно діалектика зорієнтована на розкриття і спроби вирішення суперечностей як в пізнанні, так і в самій дійсності. На цій основі пов'язані всі економічні розрахунки і, в першу чергу, потреби конкретної людини, виходячи з науково обґрунтованих норм предметів споживання і довготермінового використання.

Матеріалістична діалектика відображає дійсність, практично життєвий досвід, який базується на реальній основі, певному відрізку часу

історичного процесу. Історичні факти є основою всякої науки, джерелом її існування і розвитку. Сукупність наукових дослідів в розвитку і розміщенні продуктивних сил становить систему комплексного підходу до її вивчення, оцінки і перспективного розвитку. Сучасне господарство характеризується тим, що його об'єкти функціонують не ізольовано, а є елементами системи розміщення продуктивних сил.

Системний підхід – це напрям методології спеціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як відповідних систем. Системний підхід сприяє адекватній постановці проблем в конкретних науках і відпрацюванню ефективної стратегії їх вивчення. Методологічна специфіка системного підходу визначається тим, що вона орієнтує дослідження на розкриття об'єктів в цілому, виявлення багатосторонніх їх зв'язків і приведення їх в єдину обґрунтовану теоретично-практичну систему.

Завдання системного підходу до розвитку продуктивних сил полягає в тому, що послідовно вивчають і визначають всі основні фактори розвитку території і можливої її перспективи. Системний підхід не існує у вигляді строгої методологічної концепції. Він виконує свої евристичні функції, залишаючись не дуже пов'язаним з сукупністю пізнавальних принципів, основна ідея яких зорієнтована на конкретні дослідження. Ця орієнтація здійснюється таким чином: *по-перше*, змістовні принципи системного підходу дозволяють зафіксувати недоліки старих традиційних предметів вивчення з метою орієнтації в вирішенні нових завдань; *по-друге*, поняття і принципи системного підходу ефективно допомагають будувати нові предмети вивчення, задаючи структурні і типологічні характеристики цим предметам.

У наукових дослідженнях територіальної організації народного господарства використовують широкий спектр методів, серед яких провідним є *системний аналіз*. З його допомогою можна порівнювати різні варіанти розв'язання проблем удосконалення розміщення виробництва і вибрати для практичного використання кращі з погляду інтересів регіонів і держави в цілому.

Для обґрунтування розміщення продуктивних сил у проектних розробках науковці і спеціалісти використовують цілу систему спеціальних найбільш поширених економічних методів. *Методи науки* – це способи пізнання дійсності і послідовний планомірний шлях встановлення істини. Сукупність методів, що застосовуються у проведенні наукових досліджень, *називається методологією*.

Ґрунтуючись на принципах і закономірностях матеріалістичної діалектики (закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення тощо), вчені розглядають народне господарство як систему, що складається із підсистем їх розвитку і перспективи. Для поглибленого аналізу цих складних народногосподарських систем і підсистем використовують низку спеціальних методів залежно від структури і стратегії розвитку народного господарства, територіального їх розміщення, обсягу виробництва, кон'юнктури ринку, наявності споживача тощо.

До цієї системи методів належить: аналітичний і порівняльний метод, балансовий метод, статистичний метод, нормативний, картографічний, експедиційний, економіко-математичного моделювання та інші методи, які будуть висвітлені в окремому розділі.

Методологія розробки теоретичних і прикладних завдань щодо розвитку економіки регіонів і розміщення продуктивних сил передбачає певну послідовність проведення досліджень і охоплює такі етапи:

⇒ програмний, що передбачає обґрунтування програми виконання певного завдання чи проекту – його мети, очікуваних результатів, виконавців, складання кошторису, джерел фінансування тощо;

⇒ інформаційний – збирання та обробка відповідної інформації, складання паспортів досліджуваних об'єктів;

⇒ аналітичний – проведення аналізу одержаної інформації, її систематизація та інтерпретація з метою отримання наукових і практичних результатів;

⇒ модельний, який включає розроблення системи моделей прогнозування і планування для різних рівнів управління;

⇒ алгоритмічний – визначення чіткого порядку вироблення кон-

кретних рішень щодо розміщення відповідних продуктивних сил у взаємозв'язку з існуючим територіальним економічним потенціалом;

⇒ *концептуально-конструкторський* – розроблення концепції, проєктів, програм, опрацювання прикладних рішень, одержання пошукового результату.

Методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку сформували основоположники ринкової теорії розміщення виробництва: І. Тюнен, А. Вебер, А. Гетнер, А. Льош, В. Крісталлер, У. Ізард, Дж. Чорлі, П. Хачет та ін.

Розвиток науки про розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, її становлення в Україні відбувся під керівництвом академіка В. Вернадського. У центрі уваги вчених були проблеми впливу природних умов і ресурсів на економічний розвиток, обґрунтування доцільності залучення нових ресурсів у господарський обіг, проблеми спеціалізації і комплексного розвитку території, економічного районування.

Сучасні науковці працюють над вдосконаленням методологічних основ регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил, спираючись на досягнення попередніх поколінь науковців-дослідників. Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил зробили вчені: О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблий, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, Ю. Пітюренко, В. Поповкін, О. Шаблій, Я. Жупаньський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фащевіця, Я. Степаненко та ін.

В умовах обмеженості ресурсної бази економічного зростання ведеться активний пошук найбільш прийнятних форм організації виробництва і розвитку соціальної сфери. В основу сучасної теорії регіоналізації економічної політики покладена модель забезпечення сталого її розвитку. Концепція сталості передбачає досягнення збалансування економічної, соціальної та екологічної складових регіональної господарської системи. Вона має передбачити:

✘ *ефективне відтворення ресурсної бази виробництва та природокористування;*

- ✘ *раціональне використання трудового, виробничого і соціального потенціалів;*
- ✘ *здійснення структуризації господарських комплексів відповідно до нових умов соціально-економічного розвитку території;*
- ✘ *формування ефективної моделі ринкового господарювання, здатної до підвищення конкурентоспроможності національних товаро-виробників.*

Для вирішення цих завдань необхідно подолати наслідки соціально-економічної кризи, остаточно адаптувати народногосподарський комплекс до ринкових умов. Таким чином, можна сказати, що вирішення завдань прикладного напрямку безпосередньо залежить від сформованості методологічних засад.

1.5. Завдання курсу "Регіональна економіка"

Раціональне розміщення продуктивних сил є головною складовою частиною регіональної економіки. На основі розвитку і посилення регіоналізації економіки визначаються комплексні завдання науки про ефективне і раціональне розміщення продуктивних сил. Вони зводяться до: *вивчення територіального поділу праці, можливої кооперації і спеціалізації регіонів; вдосконалення внутрірегіональних і між регіональних транспортно-економічних зв'язків; раціонального використання наявних трудових ресурсів; забезпечення відповідних умов для трудової діяльності, побуту, організації оздоровлення і відпочинку населення; охорони навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу.*

Головне завдання навчального курсу полягає в тому, щоб надати студентам необхідні системні знання з *теоретичних і прикладних питань регіональної економіки і регіонального розвитку; обґрунтування практичного значення регіонального підходу до управління соціально-економічним розвитком територій; поглиблення знань про об'єктивну необхідність раціонального й ефективного використання природних науково-виробничих та людських ресурсів регіонів країни, охорони навколишнього середовища; засвоєння принципів раціонального приро-*

докористування; поняття про екологічний моніторинг, екологічні норми та стандарти; вивчення специфіки господарського механізму управління процесом природокористування та природоохоронними процесами.

Важливої актуальності набуває знання формування ефективної державної регіональної політики, здатної позитивно впливати на основні тенденції регіонального розвитку. Це стосується всіх складових її механізму: нормативно-правової бази, бюджетно-фінансових важелів, програмування і прогнозування, нових форм територіальної організації продуктивних сил. Сучасна державна політика регіонального розвитку набуває все більшого соціального спрямування і концентрується головним чином на стимулюванні створення нових робочих місць, підтримці малого підприємництва, підготовці і перепідготовці працівників, що вивільнятимуться з виробничої сфери.

У найближчому майбутньому передбачається на практиці реалізувати регіональне стратегічне планування з розробленням та прийняттям місцевими органами влади відповідних регіональних стратегій розвитку. Саме місцеві органи самоврядування повинні визначити нові напрями та пріоритети розвитку регіонів України на перспективу, виходячи із наукових обґрунтувань і єдиної програми комплексного розвитку народного господарства країни. Оволодіння майбутніми економістами практичними навичками щодо регіонального управління вимагає базових знань з курсу регіональної економіки.

Регіональна економіка має розвиватися динамічно, постійно збагачуватись новими ідеями і концепціями, методологічними і методичними розробками, рекомендаціями практичного спрямування. У принципово нових соціально-економічних умовах навчальний курс повинен сприяти формуванню у студентів бачення можливих напрямів і шляхів створення висококонкурентної соціально-орієнтованої ринкової економічної системи. Виходячи з наведеного, потрібно вважати першочерговими такі завдання:

5 *Оволодіння студентами методикою ефективного реформування національної економіки, глибоке розуміння необхідності структур-*

ної її трансформації, яка пов'язана із зміною співвідношень між секторами і галузями економіки на користь споживчого сектора та соціальної інфраструктури. Розуміння студентами напрямків, форм і методів структурної трансформації національної економіки через оптимізацію розміщення її продуктивних сил – невід'ємний елемент сучасної фахової підготовки економістів.

Формування у молодих спеціалістів розуміння складної системи взаємозв'язків, зокрема, між особливостями розвитку і розміщення продуктивних сил та рівнем соціально-економічного розвитку регіонів з одного боку, та національною економічною безпекою – з другого. Залежність України від імпорту енергоносіїв та деяких інших видів споживчих товарів створює реальну загрозу економічній безпеці держави. Подолання наявних кризових явищ у національній економіці з одночасним нарощуванням інноваційного потенціалу та зростанням економіки – надзвичайно складне завдання, яке вирішуватиме покоління нової генерації фахівців, що сьогодні формується у стінах навчальних закладів держави.

Озброєння нинішніх студентів-майбутніх спеціалістів новітніми знаннями щодо світових тенденцій регіонального розвитку, досягнень регіональної економічної політики країн світу з оцінкою можливостей їх використання у вітчизняній практиці господарювання, особливо у вирівнюванні соціально-економічного розвитку територій, які залишаються монопрофільними або перебувають під впливом деструктивних процесів.

Якісно нові завдання стоять перед розміщенням продуктивних сил і регіональною економікою як галуззю економічної науки України, яка інтегрується у світовий економічний простір. Мета – забезпечити досягнення високої конкурентоспроможності продукції вітчизняного виробництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, а також подолання високої залежності від імпорту окремих товарів.

Посилення інтеграційних процесів у світовому масштабі вимагає від майбутніх спеціалістів глибоких знань з теоретичних і прикладних

основ розміщення продуктивних сил і розвитку регіональної економіки, принципів і закономірностей територіальної організації виробництва, світових тенденцій розвитку продуктивних сил в умовах глобалізації.

1.6. Структура курсу. “Регіональна економіка”

Навчальний курс «Регіональна економіка» відповідає найновішій освітньо-професійній програмі, затвердженій у червні 2006 р. Міністерством освіти і науки України для підготовки спеціалістів з напрямку «Економіка і підприємництво». Він включає 4 розділи із 22-ма основними темами, які передбачені цією програмою.

☞ *Перший розділ* навчального курсу – «Теоретичні засади регіональної економіки» – охоплює теми, які розкривають сутність предмету, методу і завдання дисципліни регіональної економіки; закономірностей, принципів і факторів, що впливають на розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів; економічного районування та територіальної організації господарства; регіону в системі територіального поділу праці; мети і завдання регіональної економічної політики; механізму реалізації регіональної економічної політики. Цей розділ теоретично обґрунтовує важливість сучасної регіональної економічної політики в ринкових умовах господарювання. Він виконує теоретично-пізнавальну функцію, формуючи світоглядні засади ролі регіональної економічної політики, сучасного розміщення продуктивних сил та механізму їх реалізації в умовах перехідного періоду до ринку.

☞ *Другий розділ* – «Економіка України» – як цілісна соціально-економічна система розкриває сучасний господарський стан економіки України, його позитивні і негативні сторони, використання наявного економічного природно-ресурсного і трудового потенціалу, показує можливі напрями посилення ролі і удосконалення системи розвитку регіональної економіки. Розділ складається з тем, які дають можливість оцінити ресурсну складову як основну передумову і механізм розвитку національної економіки. У цьому розділі розкриваються теми: господарський комплекс України, його структура і трансформація у ринкових умовах; природно-ресурсний потенціал економіки України;

міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку, тобто на основі наявного економічного потенціалу визначено шляхи комплексного розвитку регіонів, використано особливості розміщення продуктивних сил в регіонах.

☞ Третьому розділу присвячена «Просторова організація продуктивних сил України». В ньому розкривається тема «Економіка України як регіональна система та її розвиток у ринкових умовах», порушуються такі актуальні на сьогодні питання, як сутність регіональної економіки та її територіальні особливості; подається комплексна характеристика економіки та особливостей розвитку розміщення продуктивних сил Донецького, Придніпровського, Східного, Центрального, Подільського, Поліського, Карпатського та Причорноморського економічних регіонів. Такий поділ на економічні райони пропонує більшість сучасних вчених-економістів України, зокрема М. Долішній, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Я. Жупанський, М. Пістут та ін. Вчені мотивують такий поділ на економічні райони, виходячи із особливостей територіального розвитку і сучасного економічного стану цих територіальних утворень.

☞ Четвертий розділ – «Економіка природокористування та охорони навколишнього природного середовища». У цьому розділі розкриваються такі теми: наукові засади раціонального природокористування; екологічний моніторинг та система екологічної інформації; економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища; економічна та соціальна ефективність упровадження природоохоронної діяльності. Цей розділ включений в дисципліну «Регіональна економіка» вперше, виходячи з того, що екологічні процеси і сучасна економіка тісно взаємопов'язані. Комплексне використання природно-ресурсного потенціалу в розвитку економіки має враховувати всі аспекти впливу на навколишнє середовище, не спричиняючи йому шкідливих наслідків, особливо на здоров'я людини.

Усі теми взаємопов'язані між собою і дають цілісне уявлення про особливості сучасного розвитку продуктивних сил України, основні тенденції розвитку національної економіки та її регіонів. У структурі курсу значна увага приділена методологічним засадам розміщення продук-

тивних сил, проблемам економічного районування, сучасним методам аналізу та оцінки розміщення продуктивних сил. У посібнику висвітлені сучасні проблеми стану і можливостей використання наявного економічного та природно-ресурсного потенціалу, питання щодо демографічної ситуації, наявності і використання трудових ресурсів, тенденції міграції, життєвого рівня населення країни та її регіонів. Значна увага приділена особливостям формування народногосподарського комплексу України, його трансформації в умовах ринкової економіки. Розкрито сутність і необхідність реформування розвитку галузей народного господарства в єдиному територіальному комплексі, який повинен охоплювати всі галузі і сфери економічної діяльності. Формування міжгалузевих комплексів розглядається як необхідна умова стратегії і перспективи, розвитку економіки регіонів, комплексного і ефективного використання природно-ресурсного потенціалу, розміщеного на певній території, та можливої інтеграції з суміжними регіонами.

Значна увага звернена на ті теми, що характеризують стан регіонального розвитку економіки та присвячені регіональній економічній політиці і управлінню регіональним розвитком. Показані сучасні тенденції зростання ролі регіонів (території) у розвитку і розміщенні продуктивних сил, можливості гармонійного поєднання державного управління і місцевого самоврядування, переходу на самофінансування, самозабезпечення, використовуючи сучасні форми стимулювання регіональної економіки, особливості розробки індикативних планів на основі державних програм розвитку народного господарства на тривалу перспективу.

Сьогодні, коли посилюються інтеграційні процеси в світовій економіці, надзвичайно актуальними є теми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України як з країнами Заходу, так і Сходу (СНД), які, в свою чергу, також матимуть значний вплив на розвиток регіональної економіки і розміщення продуктивних сил.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що вивчає регіональна економіка?
2. Який зв'язок курсу регіональної економіки з іншими науками?
3. Який взаємозв'язок між територіальним поділом праці і територіальною організацією виробництва?
4. У чому полягають методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил і які напрямки її розвитку?
5. Які головні завдання курсу?
6. У чому проявляється структура курсу «Регіональна економіка»?

Глава 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економічних регіонів

План викладу матеріалу

- 2.1. Економічні закони і закономірності розміщення виробництва, їх об'єктивний характер.
- 2.2. Закономірності і сучасні інтеграційні процеси.
- 2.3. Основні закономірності розміщення продуктивних сил.
- 2.4. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил.
- 2.5. Визначальна роль економічних і соціальних факторів у розміщенні виробництва.
- 2.6. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення продуктивних сил.
- 2.7. Основні напрями формування та удосконалення територіальної організації виробництва.

2.1. Економічні закони і закономірності розміщення виробництва, їх об'єктивний характер

Продуктивні сили будь-якої держави формуються під впливом економічних законів і закономірностей. Ринкові взаємовідносини зумовлюють відповідні зміни у теорії розміщення продуктивних сил і, безперечно, утверджують пріоритетність економічних законів, характерних для всіх суспільно-економічних формацій.

Розміщення продуктивних сил – це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виника-

ють в результаті діяльності людини. **Економічні закони** – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні, стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства.

В основу закономірностей розміщення продуктивних сил покладено економічні закони. **Закономірність** – об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок і немає виразної межі. Тому в літературі натрапляємо на ототожнення цих двох понять. Так, наприклад, закон концентрації виробництва у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку виробництва – як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

✓ **Закономірності розміщення виробництва** – це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. При проведенні господарської політики суспільство формує і втілює в життя певні принципи на основі пізнання закономірностей. Всі закони і закономірності – це об'єктивні відношення, які проявляються незалежно від волі і свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються відношенням між виробничою діяльністю людей і територією, на якій ця діяльність проходить. Пізнання і практичне використання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки. Ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Враховуючи це, будь-яка країна, регіон повинні здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил.

На розвиток продуктивних сил найбільший вплив справляють загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного розвитку виробництва, про-

порційного розвитку виробництва. Цим законам відповідають найтісніші взаємозв'язки зі своїми закономірностями. Так, закону економії часу відповідає закономірність ефективності розміщення продуктивних сил, закону суспільного поділу праці – закономірність територіального поділу праці, закону концентрації виробництва – закономірність територіальної концентрації виробництва, закону комплексності – закономірність територіальної комплексності.

У цьому випадку сутність відмінності між законом і закономірністю не у додаванні слова «територіальний», а саме у проекції закону на конкретну територію. Так, наприклад, суспільний поділ праці може здійснюватись на досить обмеженому терені – на заводі, малому підприємстві і навіть в родинному приватному підприємстві; натомість територіальний поділ праці передбачає економічну диференціацію простору.

Законои і закономірності можуть не обов'язково групуватися по двох, вони часто проявляються у кількох взаємозв'язаних закономірностях. Іноді навпаки, закономірність постає як вияв кількох законів.

В наукове мислення проникає переконання, що соціально-економічна об'єктивність – не окремо існуючі об'єкти, явища і процеси окремої галузі, а поєднання взаємопов'язаних систем, що базуються на багатосторонніх видах діяльності людини. З наукової точки зору ці системи повинні більш повно враховувати характери об'єктивних законів і закономірностей, які визначають механізм їх просторового розвитку, зокрема, закон просторової концентрації життя людей. Цей закон проявляється як територіально-концентруюча акумуляція населення, агломерації, урбанізованих територій.

З законами просторової концентрації безпосередньо пов'язана друга специфічна закономірність життя суспільства – це ієрархічна упорядкованість його територіальної одиниці як загальний існуючий стійкий зв'язок, що повторюється і змінюється в певному напрямку (закон просторового існування суспільства).

2.2. Закономірності і сучасні інтеграційні процеси

В нинішніх ринкових умовах господарювання інтеграційні процеси відбуваються практично в усіх галузях народного господарства і сферах управління економікою. Територіальний поділ праці вимагає налагодження тісних економічних зв'язків між спеціалізованими товаровиробниками та підприємствами – постачальниками сировини, матеріалів комплектуючих деталей, вузлів. Таким чином утворюється міжрегіональна економічна інтеграція, яка починається з налагоджування економічних зв'язків між підприємствами відповідного регіону (території).

✕ *Розрізняють внутрішню інтеграцію*: всередині країни, регіону, області, району, відповідної галузі, території, всередині підприємства, того чи іншого виробничого підрозділу.

У світовій практиці великого значення набувають міжнародні інтеграційні процеси, тобто ✕ *зовнішня інтеграція*, яка дає можливість значно розширити технологічні межі виробництва, сприяти спеціалізації виробничих процесів у виготовленні вузлів, деталей, напівфабрикатів, готових виробів. Це сприяє посиленому товарообороту між розвинутими країнами, що здійснюється на договірних засадах або кооперативними поставками. Найважливішими чинниками, що визначають формування міжнародних інтеграційних процесів, виступають: розвиток науково-технічного прогресу, який в нинішніх умовах господарювання є глобальним; інтеграція можливостей використання ресурсного потенціалу; глобальне зростання небезпеки загальної економічної катастрофи; інтеграція інформаційної сфери.

Посилення міжнародної інтеграції сприяє поглибленню глобалізації економіки, створенню мереж міжнародних виробництв з швидким розміщенням потужностей з випуску стандартизованої та уніфікованої продукції. У цих умовах тенденцією в розміщенні продуктивних сил є мобільність виробництва, зумовлена мобільністю не прив'язаного до місцевості капіталу. Ця теза підтверджує створення в нашій країні за останній період великої кількості спільних міжнародних підприємств з іноземним капіталом. Аналізуючи ефективність вклад-

них інвестицій, міжнародний інвестор може вільно перемістити підприємство в іншу місцевість, де існують кращі умови і де можна одержати більшу додаткову вартість. Міжнародні інтеграційні процеси жодним чином не прив'язані до конкретної місцевості, визначеної географічними умовами. Оскільки вони базуються на взаємовигідних умовах, при виникненні тої чи іншої негативної ситуації, піклуючись тільки про власний бізнес, вони можуть розірвати угоду і безперешкодно залишити локальну спільноту без роботи і джерел існування.

2.3. Основні закономірності розміщення продуктивних сил

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільно корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил.

✓ **Закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил.** *Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини.* В Конституції, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1993 р., Україна проголошена соціальною державою (ст. 1). У Конституції задекларовано, що людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошено на тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 3), тим самим підпорядковує розвиток і розміщення продуктивних сил інтересам і потребам людини. Отже, дія закономірності соціального спрямування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил в українському суспільстві дістала найвище правове оформлення і конституційне закріплення. Ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність ви-

рішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист, безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці. Соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, створення сприятливих умов праці, внутрішнього виробничого і зовнішнього природного середовища, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на території, формування раціональної системи розселення, збільшення місткості регіональних ринків праці, товарів і капіталу.

✓ **Закономірність раціонального розміщення виробництва.** Впливає із спеціального економічного закону економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції. В першу чергу ця закономірність пов'язана із значною територіальною диференціацією в розміщенні природно-сировинних ресурсів і населення. Це спонукає на додаткові витрати транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Раціональна територіальна організація виробництва повинна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини, палива, споживача. Надмірне зростання видобутку мінеральних ресурсів і неповне їх використання призводить до накопичення великої кількості відходів, які займають значні території і негативно впливають на навколишнє середовище. За даними статистики, нині в народному господарстві щорічно використовують понад 1 млрд. природних ресурсів, з яких значна частина йде у відходи. Тому актуальними сьогодні є застосування фактору комплексного використання сировини і палива, запровадження ресурсозберігаючих технологій.

✓ *Закономірність плановірності розміщення продуктивних сил.* Відображає вимоги закону плановірного розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо. Процес усупільнення праці і виробництва на певному історичному етапі суспільства неминуче породжує плановірність як форму економічного розвитку. З зародженням виробництва, підприємств і фабрик, між ними посилюються зв'язки взаємозалежності, що є наслідком поглиблення суспільного поділу праці. Це, в свою чергу, вимагає узгодженості дії між окремими ланками підприємства, певних територій, а в сучасних умовах і країни в цілому.

Планування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил набули значного поширення в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це стало дієвим інструментарієм держави в розвитку і регулюванні територіальних і галузевих пропорцій.

Важливим інструментом забезпечення плановірного розвитку продуктивних сил є Державна програма соціально-економічного розвитку країни, окремими і самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. Ці програми охоплюють широкий спектр питань економічного, соціального, екологічного, інноваційного, людського розвитку, визнають ймовірні джерела його інвестування та просторового розміщення продуктивних сил. Ці програми дають змогу Уряду України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обгрунтовані рішення щодо соціально-економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей.

Плановірність та керованість процесу розміщення і розвитку продуктивних сил України та їх регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної та фінансово-кредитної і соціальної політики.

✓ *Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил.* Ця закономірність впливає з економічного закону концентрації виробництва. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих

містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу. Врахування цієї закономірності дає змогу фактично вирівнювати рівні економічного розвитку областей, більш рівномірно розвивати продуктивні сили регіонів. Надзвичайно важлива роль закономірності полягає у встановленні територіальних пропорцій, що характеризують територіальну структуру народногосподарського комплексу, рівень господарського розвитку районів, економічні зв'язки між регіонами України.

Закономірності пропорційного розміщення продуктивних сил втілює в життя положення щодо вирівнювання рівнів економічного розвитку районів, територіального зближення обробної промисловості з видобувною, раціоналізації міжрайонних економічних зв'язків.

Аналіз станів територіальних пропорцій господарства в основному класифікують за такими групами:

- ◆ *пропорції регіонального розподілу природних ресурсів;*
- ◆ *соціально-економічний розвиток регіонів;*
- ◆ *пропорції територіально-промислового виробництва;*
- ◆ *співвідношення регіонів в агропромисловому виробництві;*
- ◆ *пропорційність всіх видів транспортного комплексу.*

На основі аналізу територіальної організації господарств економічних районів передусім визнають: економічну оцінку природних ресурсів, рівень забезпечення власними трудовими ресурсами, територіальний розподіл населення як споживача матеріальних благ, співвідношення між спеціалізованими і допоміжними галузями, між ввезенням і вивезенням продукції, забезпечення продовольством та власними транспортними засобами власного виробництва.

✓ *Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил. Ця закономірність впливає із законів суспільного поділу праці та інтеграційних процесів. Комплексний розвиток і*

ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання – досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при мінімальних затратах. Поєднання і взаємозв'язаний розвиток галузей на певній території дає народногосподарську економію за рахунок скорочення витрат на перевезення сировини і готової продукції за рахунок спільного використання виробничої і соціальної інфраструктури.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є:

- ◆ найбільш повне, економічно ефективно й екологічно виправдане використання наявного ресурсного потенціалу регіону;
- ◆ оптимальна галузева й територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам виробництва;
- ◆ тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону;
- ◆ провідна роль традиційних галузей для того чи іншого регіону.

Актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил в ринкових умовах господарювання постійно зростає. Головним напрямом її розв'язання є формування виробничо-територіальних комплексів (ВТК), що є взаємообумовленим поєднанням органічно пов'язаних між собою виробництв на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і транспортно-географічного положення, що забезпечують отримання максимальної кількості продукції при мінімальних витратах.

Особливо важливими є внутрішні зв'язки виробничого характеру як основа формування ВТК, зокрема:

- ◆ зв'язки, зумовлені використанням різними підприємствами спільної інфраструктури;
- ◆ взаємозв'язки щодо використання сировини, допоміжних матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів, споживання готової продукції;
- ◆ зв'язки кооперування, спеціалізації та комбінування в процесі виробництва продукції важливого використання та утилізації виробничих відходів.

Формування ТВК дає можливість зекономити значні площі, протяжність інженерних комунікацій, обсяги капіталовкладень, ефективно вирішувати питання охорони навколишнього середовища, раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал. Разом з тим, ТВК мають можливість ефективно спільно вирішувати питання соціальної інфраструктури, комулюючи на цілі кошти, та раціонально використовувати наявні трудові ресурси, залучаючи молодь до суспільно корисної праці.

Таким чином, закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил сприяє формуванню територіально-виробничих комплексів, які в свою чергу забезпечуватимуть найбільш ефективне господарювання у ринкових умовах.

✓ *Закономірність територіального поділу праці. Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. Територіальний поділ витрат веде до підвищення ефективності господарювання.*

Процес територіального поділу праці характеризується розвитком на кожній території тих галузей, для яких склались найбільш вигідні природно-ресурсні та соціально-економічні передумови. У результаті чого розвивається ефективна і раціональна територіальна спеціалізація з відповідними допоміжними і обслуговуючими галузями, формується господарський комплекс з внутрішньою структурою і міжрегіональними зв'язками.

✓ *Закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил. Характеризується дією закону усунювання виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).*

Концентрація різногалузевих об'єктів виробництва дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створювати міжгалузеві допоміжні господарства, єдині комунальні об'єкти (очисні споруди, водопровідно-каналізаційні системи), формувати єдину виробничу інфраструктуру, групові форми розселення населення. Територіальна концентрація сприяє розвитку науково-технічного прогресу, прискорює утворення і організацію територіальних виробничих комплексів. Вона зумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, відповідною економічною ситуацією, а також традиційними історико-економічними особливостями розвитку території. Така структура найбільш чітко проявляється у формуванні регіонально-наукових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон.

Узагальнюючи вище наведене, можна сказати, що закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних промислових комплексів, локалізації їх господарської діяльності. Однак на кожному щаблі суспільного розвитку вона має свої межі, що зумовлені розвитком продуктивних сил, зокрема технологією виробництва, досконалістю інфраструктури тощо. Спроби обминути ці межі, форсувати концентрацію призводить до зниження ефективності суспільного виробництва.

✓ *Закономірність економічної цілісності регіону.* В. Поповкін визначає цю закономірність як закон і вважає його синтезуючим. *Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) і соціальної сфер.* Ці три компонента поєднуються між собою не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Поєднання вихідних умов формування регіону дає значну кількість варіантів, тому в будь-які в країні немає тотожних регіонів. Коли розглянемо окремо кожний регіон України, ми побачимо, що він не подібний до іншого та є неповторним.

Цей аргумент має важливе практичне значення, особливо для органів соціально-економічного управління. Навіть найвдаліша схема або модель одного регіону не може механічно переноситися на інший, нехтуючи його специфікою. Ця закономірність регіональної цілісності має важливе значення для розвитку економіки України. Сьогодні Україна, у пошуках моделі соціально-економічного розвитку, приглядається до моделей, що виправдали себе в інших розвинутих країнах світу. Однак Україні властива своя специфіка розвитку економічно цілісних регіонів. Тому кожен із них має визначатися як самостійний об'єкт соціально-економічного управління із збереженням системи централізованих і регіональних елементів.

✓ *Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил.*

Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів – *глобалізації економіки та її регіоналізації*. Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а *регіоналізація* (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів.

Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. В регіонах безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється державна стратегія економічного розвитку.

Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це, в першу чергу, унікальний природно-ресурсний потенціал (залізо- та марганцеві руди), який може відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом.

Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського, Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні бальнеологічні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу.

Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що закономірності розміщення продуктивних сил виявляються як стійкий взаємозв'язок між виробничою діяльністю людей і особливостями територій, на яких здійснюється ця діяльність. Знання закономірностей і їх практичне використання дозволяє вибрати оптимальний варіант розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати господарську діяльність на території відповідно до вимог регіональної політики.

2.4. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил

Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення *називають принципами розміщення продуктивних сил або принципами соціально-економічної регіональної політики*. Вони являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірності розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів. *Принципи* – це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. До принципу розміщення продуктивних сил

належить свідомо економічна політика, що спрямована на здійснення пізнаних закономірностей. На базі пізнаних закономірностей розробляється програма розміщення продуктивних сил з урахуванням конкретно-історичних умов економічної політики держави.

Одним з найважливіших є * **принцип раціонального розміщення виробництва**, зміст якого полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності розміщення виробництва передбачає:

◆ *наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива, енергії, води;*

◆ *наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів, що сприяє ефективному використанню трудових ресурсів за статтю, віком, кваліфікацією;*

◆ *наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (хлібопечення, молоко, будівельні матеріали тощо);*

◆ *запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини, матеріалів, палива з одного регіону до іншого;*

◆ *обмеження надмірної концентрації промислових об'єктів у великих містах, одночасне надання переваги малим і середнім містам, колишнім райцентрам;*

◆ *охорона навколишнього середовища і забезпечення нормальних екологічних умов проживання населення.*

* **Принцип комплексного розміщення виробництва.** Впливає з однойменної закономірності і передбачає:

◆ *комплексне використання природно-ресурсного потенціалу, включаючи вторинні ресурси та відходи від виробничих процесів;*

◆ *раціональне використання трудових ресурсів шляхом створення у регіоні структури виробництв з розмаїтим контингентом робочої сили;*

◆ *налагодження ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону;*

❖ *створення єдиної виробничої і соціальної інфраструктури з метою ефективного обслуговування локальних виробничих комплексів та населених пунктів, розташованих на певній території.*

* *Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва.* Цей принцип передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, трудових, земельних, фінансових ресурсів регіону – з іншого. Пропорційність передбачає оптимальну структуру господарства регіону, тобто відповідні пропорції між галузями спеціалізації, допоміжними та обслуговуючими галузями, а також між виробничою та соціальною сферами тощо.

* *Принцип внутрішньодержавного та міжнародного територіального поділу праці.* За цим принципом держава повинна розвивати такі галузі й різновиди виробництва, для яких вона має найкращі умови й продукція яких користується попитом на світовому ринку і є конкурентноздатною. Цей принцип в комплексі вирішує питання збалансованості експорту та імпорту і дозволяє лібералізувати імпорт товарів, які в країні не виробляються, що пов'язано з природними і кліматичними умовами.

* *Принцип збереження екологічної рівноваги.* Цей принцип передбачає формування екологобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалів регіону. Вибираючи із декількох можливих варіантів розміщення виробництва, перевагу надають тим із них, які не створюють екологічної напруженості на вибраній території. Цьому принципу екологічної рівноваги, незалежно від важливості розміщення на даній території того чи іншого виробничого об'єкта, мають підпорядковуватися інші вигоди, що з'являються у різних варіантах при розміщенні продуктивних сил. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

* *Принцип обмеженого централізму.* Сутність цього принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інте-

ресів регіонів, підприємців, населення. При цьому передбачається створення умов для розвитку продуктивних сил у регіоні з метою підвищення його соціально-економічного розвитку. Однак розвиток кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням пріоритетних загальнодержавних інтересів. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів самоврядування. Вона повинна створити за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, яка б сприяла загальнодержавним та регіональним інтересам, допомагаючи підвищувати життєвий і культурний рівень населення.

*** Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей.** Цей принцип передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави. Регіональна політика – це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому регіональному аспекті. Для посилення ролі і значення розвитку регіонів потрібно докорінно змінити структуру територіальної організації господарства, здійснити технологічне і комплексне оновлення виробництва. Основними принципами політики держави повинні бути:

× *перевага регіональних інтересів над галузевими, відомчими, над інтересами окремих виробництв;*

х *всебічне врахування економічних, технологічних, етнічних, екологічних та соціально-демократичних передумов розміщення продуктивних сил і розвитку регіону з наданням переваги соціально-економічному спрямуванню;*

х *пріоритет інтенсивного, ресурсозберігаючого підходу до розміщення продуктивних сил при обмеженні матеріаломісткого виробництва.*

Засобом регулювання територіальної організації суспільства мають бути розроблені регіональні програми відповідно до державної стратегічної програми, які на рівні централізованої єдиної державної програми повинні забезпечуватись відповідними фінансовими і матеріальними ресурсами.

2.5. Визначальна роль економічних і соціальних факторів у розміщенні виробництва

Закономірності і принципи територіальної організації продуктивних сил можуть реалізуватися лише за умови врахування і аналізу ряду факторів, що впливають на розвиток і розміщення різних галузей народного господарства. Оцінка факторів розміщення складає основний зміст науки про територіальну організацію виробництва, оскільки лише при їх вивченні можна робити висновки про ефективність розміщення.

Факторами розміщення продуктивних сил називають всю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Фактори розміщення науковці поділяють на такі напрями: *природно-географічні, демографічні, техніко-економічні, транспортні, соціально-економічні, екологічні тощо.*

❖ *Природно-географічні фактори* характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу – родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив

цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину і продукцію. Сировинний фактор характеризує галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості, що значною мірою вимагає розміщувати виробництво поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва і вони, як правило, розміщуються в районах видобутку сировини. Наприклад, вуглевидобувна промисловість, металургія, важке машинобудування – Донбас і Придніпров'я України; цукрова промисловість – в лісостепових областях України; деревообробна і меблева промисловість – в західному регіоні України. Таким же чином розрізняють галузі, які використовують паливно-енергетичні ресурси. Зокрема, визначають питому вагу витрат палива і енергії на одиницю виробленої продукції. За цим фактором виробництва поділяють на три групи:

1) *високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30 – 45 % (вони переважають затрати на сировину і матеріали);*

2) *середньо- або малоенергомісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає 15 – 20 % (тобто менше від затрат на сировину і матеріали);*

3) *неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 6 % (тобто у декілька разів менші від затрат на сировину і матеріали).*

■ З природних ресурсів важливим фактором є водний.

Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати у промисловому і сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив водного фактора на розміщення виробництва має велике значення. Відсутність води або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. В промисловості такими є галузі хімічної промисловості, чорної металургії, первинної очистки текстильної сировини тощо.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільсько-господарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1 т рису необхідно 8 тис. м³ води, бавовнику – 5 тис. м³ тощо. Водні ресурси на Україні обмежені і це потрібно врахувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Велика роль відводиться наявним водосховищам, що споруджені в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, та ряду інших на малих річках. Регулювання водостоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби народного господарства в енергетиці та водопостачанні галузей промисловості, сільського господарства, населення міст та селищ України. Нині потрібно також широко використовувати технологію водопостачання по замкнутому циклу, тобто оборотне водопостачання, що значною мірою може скоротити потреби води в промисловості.

✎ **Демографічні фактори** – це чисельність населення і його розміщення, кількісна і якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Нерівномірність розселення населення викликає потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його можливої міграції з огляду перспективи розвитку економічних регіонів. При наявності великих промислових центрів ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах, обмеження нового будівництва у великих. Демографічні фактори великою мірою впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Необхідно зазначити, що ці виробництва можуть успішно розвиватися за умови наявності висококваліфікованих працівників і значних інвестицій в науково-дослідну базу. Сьогодні, як правило, виробництва, що залежать від фактора наукомісткості, розміщуються в центрах науки і освіти (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові). Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю робітників

(робочого часу), потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції, необхідної з розрахунку на одного працівника.

☞ **Техніко-економічні фактори.** Сюди зараховують науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором виступає науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень та корінних змін у технологіях промислового та сільськогосподарського виробництва. Прискорення його впровадження послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів, оскільки він знижує матеріало- і трудозатрати, фондо- і капіталомісткість, сприяє прискореному розвитку продуктивних сил економічних районів, стимулює комплексне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливо науково-технічний прогрес важливу роль відіграє у розміщенні виробництва хімічної галузі, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, створює можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи у різних галузях (гірничодобувній, деревообробній, сільськогосподарській, харчовій та інших) та активно впливати на поліпшення охорони навколишнього середовища.

☞ **Транспортний фактор** є одним з найбільш впливових при розміщенні продуктивних сил. Залежно від віддалі транспортних перевозок, витрат на них, розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів. Враховуючи характер транспортного впливу, необхідно визначати, в першу чергу, витрати сировини, палива та інших важливих елементів на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то в цьому випадку, підприємство доцільно розміщувати поблизу сировини і палива, оскільки це приводить до скорочення транспортних витрат (наприклад, промисловість будівельних матеріалів – виробництво цементу і стінових матеріалів). У випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній

відстані від сировинних баз (виробництво суперфосфату, макаронних виробів, виробів галузей легкої промисловості тощо). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки сировини, скільки становить його вага, тоді підприємство доцільно розміщати виходячи із економічної ефективності, де є найбільш сприятливі умови (або в районах поблизу сировини, або в споживача готової продукції, або в місцях концентрації населення).

Певний вплив на характер розміщення промислового виробництва мають форми суспільної організації – концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінування. Вдосконалення цих форм зумовлює зростання потужності підприємств, розмірів сировинної і паливно-енергетичної баз в економічному районі. Як правило, це значною мірою сприяє комплексному підходу до використання сировинних ресурсів та більш ефективному використанню як промислової, так і соціальної інфраструктури в регіоні.

☞ **Соціально-економічні фактори.** Ці фактори мають винятково важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва. Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, промисловістю і сільськогосподарським виробництвом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти і охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці і рівня життя людей. З розвитком продуктивних сил роль соціально-економічного фактора постійно підвищується. У площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу соціальної сфери та задоволення зростаючих потреб населення, особливо в сільській місцевості. Це повинне сприяти досягненню внутрішньорегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку на рівні міських і сільських поселень.

З розвитком науки і техніки дія окремих факторів розміщення продуктивних сил послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Наприклад, впровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини. В ринко-

вих умовах значною мірою зростає роль фактора часу, оскільки в конкурентному середовищі для спорудження того чи іншого об'єкта час може відігравати вирішальну роль. Зволікання з будівництвом може дезорганізувати виробництво інших галузей, які орієнтуються на його продукцію. Звідси суспільство може мати збитки як матеріальні, так і моральні. З іншого боку, збільшення строків будівництва призводить до замороження вкладених коштів, що зумовлює зростання вартості витрат на завершення розпочатих об'єктів.

До соціально-економічних факторів можна зарахувати споживчий фактор, який формує систему обслуговування населення (виробництво товарів народного споживання та послуг) або ж виробляє мало-транспортбельну продукцію (порівняно з вихідною сировиною і паливом). Значимість споживчого фактора посилюється фактором робочої сили, оскільки в місцях зосередження населення розташовані не тільки джерела трудових ресурсів, а й райони споживання промислової і сільськогосподарської продукції. Цей фактор підсилюється ринковою кон'юнктурою, яка визначає цінову політику, рух цін, цінних паперів, обсягів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку регулює співвідношення між наявними на ринку матеріальними цінностями, послугами та потребами в них. Тут стимулом для розвитку виробництва є зростання попиту на виготовлену продукцію, оскільки зменшення попиту призводить до скорочення виробництва. Ринкова кон'юнктура регулюється під впливом науково-технічних змін, що сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентоспроможність. Такі товари користуються підвищеним попитом і вони реалізуються за більш високими цінами.

У результаті ринкової конкурентної боротьби між виробниками перемагають сильніші, ті, хто випускає продукцію вищої якості або за нижчою ціною. Це сприяє розширенню їх виробництва, збільшенню виробничих потужностей (шляхом будівництва нових об'єктів), що значною мірою вносить зміни в розміщення та територіальну структуру виробництва.

☛ **Екологічний фактор.** Відіграє вирішальну роль у розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки регіонів. У кінці ХХ і на початку

XXI ст. надзвичайно посилюється вплив людини на природу за рахунок великомасштабного зростання промислового і сільськогосподарського виробництва. Це призвело до зростання використання природно-ресурсного потенціалу, що вплинуло на швидке зменшення на планеті лісів, родючих земель, забруднення навколишнього середовища. Надзвичайно небезпечним є збільшення викидів в атмосферу вуглецю і двоокису сірки великими тепловими електростанціями, хімічними та металургійними підприємствами. Не менш небезпечним є забруднення довкілля відходами господарської діяльності.

Розширення природокористування в процесі подальшого розвитку продуктивних сил супроводжується виснаженням природних ресурсів і накопиченням у навколишньому середовищі відходів виробництва і споживання, що негативно впливає на життєдіяльність суспільства. Щоб уникнути цього, необхідно проводити ряд заходів з метою раціоналізації природокористування й екологізації господарської і перш за все виробничої діяльності. Нинішній екологічний стан вимагає комплексу взаємозв'язаних робіт, які повинні здійснюватись за спеціальною довгостроковою програмою. Збереження природно-ресурсних комплексів в зонах техногенного впливу нині є головним і найбільш складним завданням екологізації виробництва, яке безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил.

Екологізація виробництва – це складова екологічної політики держави, яка має стати комплексною програмою правового та економічного регулювання ресурсоспоживання. Врахування екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил повинне передбачити неприпустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення.

Наукове обґрунтування найважливіших закономірностей і факторів є основою вирішення завдань прикладного характеру. До основних стратегічних напрямків розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил України необхідно включати:

☑ *структурну трансформацію народного господарства з метою збільшення в галузевій структурі наукомістких галузей обробної промисловості і галузей споживчого комплексу економіки;*

- ☑ *більш інтенсивний розвиток соціальної інфраструктури з метою більш повного науково-обґрунтованого забезпечення потреб населення;*
- ☑ *підвищення ефективності використання наявного економічного потенціалу, з обмеженням спорудження нових промислових об'єктів на основі проведення їх реконструкції та впровадження нової техніки і технології;*
- ☑ *раціональне використання природно-ресурсного потенціалу та наявних відходів виробництва, вторинних ресурсів, зниження водо-, енерго- та матеріаломісткості виробництва;*
- ☑ *розвиток екологічнобезпечного напрямку в розміщенні продуктивних сил.*

2.6. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення продуктивних сил

У сучасних ринкових умовах господарювання науково-технічний прогрес (НТП) є вирішальною основою розв'язання економічних, організаційних, соціальних і духовно-культурних проблем. НТП в економічній сфері є основним фактором досягнення світового рівня продуктивності праці, що здійснюється шляхом революціонізації виробництва, впровадження найновіших досягнень в розвиток технології.

У розвитку соціальної сфери першочерговими завданнями є подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, рівнем оплати праці в промисловості і в сільському господарстві, вирівнювання соціальної інфраструктури.

Ці завдання вирішуються при розв'язанні проблеми удосконалення ефективності розміщення продуктивних сил на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сучасні якісно нові способи підвищення продуктивності праці відкривають небачені досі можливості всебічного розвитку людей, їх розумових здібностей.

В Україні створений потужний науково-технічний потенціал. Фундаментальні дослідження у різних галузях науки відомі у всьому світі. На їх основі створено і впроваджено у виробництво принципово нові

технологічні процеси, нове прогресивне устаткування: автоматизовані комп'ютерні системи управління технологічними процесами, роторно-конвеєрні лінії, малогабаритні преси надвисокого тиску, сучасні лінії неперервного розливу металу, устаткування для безперервного прядіння і ткацтва за комп'ютерними програмами, верстати з надточною обробкою металів, матеріали з новими технологічними властивостями тощо.

Головна увага на сучасному етапі розвитку продуктивних сил приділяється вдосконаленню технології виробничих процесів, у першу чергу – впровадження нових технологій, зокрема електронно променевих, плазмових, імпульсних, біологічних, радіаційних, мембранних, хімічних, надчистих кристалів тощо. Це дає можливість у декілька разів підвищити продуктивність праці, більш ефективно використовувати ресурсний потенціал, знизити енерго- і матеріаломісткість виробництва. В сільському господарстві це дасть можливість перейти на індустріальні, інтенсивні технології з використанням методів біотехнології та генної інженерії.

Масштабне впровадження сучасних досягнень науки і техніки в галузі народного господарства значною мірою впливатиме на розміщення продуктивних сил. Застосування нової техніки значно розширюватиметься, враховуючи, що її застосування характерне для комплексного використання в територіальному і міжрегіональному плані з високим економічним ефектом. Науково-технічний прогрес має значний вплив на територіальний поділ праці, спеціалізацію, сприятиме розширенню можливостей більш рівномірного розміщення підприємств на території, а також різнобічному врахуванню регіональних потреб і вимог до нової техніки, особливо в розвитку агропромислового комплексу.

Досягнення високого рівня науково-технічних розробок, виробництво промисловістю високопродуктивної техніки (машин, механізмів і устаткування) дало можливість освоїти нові ефективні природні ресурси, що зумовило територіальні зрушення у розвитку і розміщенні продуктивних сил. При цьому вплив нової техніки і нових технологій

на розміщення виробництва супроводжується зниження норм на витрати палива, електроенергії, сировини, трудових затрат на одиницю продукції. Результати досягнень науково-технічного прогресу, нові напрями його розвитку ефективно впливають на вдосконалення розміщення продуктивних сил. Наприклад, на розміщення обробної промисловості, впливає фактор наявності трудових ресурсів. Однак він набагато знижується при впровадженні комплексної механізації і автоматизації виробництва. При цьому різко зростає роль висококваліфікованих спеціалістів.

Посилення впливу науково-технічного прогресу на продуктивність праці зумовлює прискорене оновлення техніки. В гірничодобувних галузях використовується техніка підвищеної одиничної потужності, що дає змогу значно зменшити потреби в робочій силі, підвищити продуктивність праці. Ще більше значення має впровадження трудо-зберігаючих технологій, верстатів з числовим програмним управлінням, іншого устаткування з автоматизованими системами управління у великих промислових центрах, промислових вузлах, що мають обмежені можливості в забезпеченні виробництва і сфери послуг трудовими ресурсами. Це стосується промислових районів, які характеризуються погіршенням демографічної ситуації. Стратегія науково-технічного прогресу – створення таких автоматизованих систем управління виробництвом, які дають змогу розвивати виробництва, що функціонуватимуть у так званому безлюдному режимі цілодобово. Економічна ефективність таких виробництв досягається за рахунок оптимальних режимів роботи з електронним управлінням і максимальним використанням устаткування. Вплив фактора трудових ресурсів на розміщення таких виробництв буде зведений до мінімуму.

Розвиток науково-технічного прогресу створює умови одержувати нові види матеріалів, палива, енергії. Нині комплексно розробляються родовища мінерально-сировинних ресурсів і успішно експлуатуються ті, які в минулому розробляти було економічно не вигідно і через вилучення тільки окремих компонентів. Таким чином, науково-технічний прогрес сприяє територіальному розміщенню енергетич-

ної і сировинної бази промисловості. Завдяки впровадженню нових технологій підвищився рівень комплексного використання рудних матеріалів, повнішим є вилучення корисних компонентів з бідних руд та стали більшими повної їх переробка і використання.

Сучасні нові технології створюють можливість ефективно замінювати сировину, яка раніше була основною для виробництва продукції. Так, наприклад, застосування пластикових труб замість сталевих і чавунних при прокладці водопроводів та каналізації здійснило технічну революцію в проведенні сантехнічних робіт. По-перше, ці труби у декілька разів легші і значно дешевші за вартістю, по-друге, надзвичайно прості у монтажі і, по-третє, більш довговічні в експлуатації. Якщо сталева труба експлуатується 25-30 років, чавунна – до 50-60 років, то пластикові труби – у 5-10 разів довше. Сьогодні ці труби широко використовуються і для опалення квартир.

Сьогодні надзвичайно важлива роль науково-технічного прогресу в охороні навколишнього середовища і раціонального використання природно-ресурсного потенціалу. Розвиток науки і техніки дає можливість створювати ефективні засоби і приладу для очищення промислових і комунальних викидів, які забруднюють землю, воду, повітря. Наявні технології дають можливість переходити на системи замкненого водопостачання, утилізації і переробки відходів виробництва, економно витратити рослинні і мінеральні ресурси, раціонально використовувати земельний фонд (зменшення площ під забудову, рекультивація).

Науково-технічний прогрес значною мірою впливає на зростання територіальної концентрації виробництва, однак тут треба враховувати регіональні умови: наявність трудових ресурсів, поливних, водних можливостей, обсяги сировинних зон переробних підприємств. Оптимальний розмір підприємств повинен визначатися економічними показниками, зокрема собівартістю продукції і ціною політикою на ринку її споживання. Однак екологічний фактор має залишатися найголовнішим при обґрунтуванні розміщення будь-яких виробничих підрозділів, тим більше, коли мова йде про підприємства хімічної, металургійної, гірничобудівної та деяких інших галузей промисловості.

2.7. Основні напрями формування та вдосконалення територіальної організації виробництва

У сучасних умовах розвитку територіальної організації продуктивних сил основною проблемою є вдосконалення методів формування та управління територіально-виробничими комплексами. Для обґрунтування основних напрямів розвитку нових територіально-виробничих комплексів потрібно вирішити ряд принципових науково-методичних питань. Різні підходи до створення цих комплексів повинні мати основний напрямок – вдосконалення структури виробництва та досягнення більш високої продуктивності праці на основі інтенсифікації виробничих процесів; залучення до трудової діяльності важливих джерел ресурсів, які можна використовувати для прогресивних економічних і соціальних перетворень.

Прискорене зростання інтенсифікації виробництва породжує якісно нові тенденції в розміщенні продуктивних сил і висуває відповідні територіально економічні і соціальні проблеми. Щоб перевести економіку на переважно інтенсивний шлях розвитку, необхідно значно збільшити частку капіталовкладень на реконструкцію і технічне переоснащення діючих підприємств, а також на устаткування, оснащення, інструменти при зниженні частки цих витрат на будівельно-монтажні роботи.

Процес реконструкції і технічного переоснащення може відбуватися прискореними темпами в першу чергу у високо розвинутих регіонах, де створені і функціонують виробничі комплекси з потужним потенціалом. Це, в свою чергу, сприяє прискореному зростанню територіальної концентрації виробництва. Характерно, що концентрація виробництва в умовах зростання його інтенсифікації найбільш відчутна у великих містах, де, незважаючи на заходи для обмеження, вони продовжують нарощувати свій величезний виробничий потенціал. Так, наприклад, на території Донецького і Придніпровського районів спостерігається найвища територіальна концентрація промисловості, тут сформувалися найбільші промислові вузли України, а також тут най-

вищі показники виробництва продукції на душу населення. Особливо висока концентрація промисловості спостерігається у Донецькій, Макіївській, Дніпропетровсько-Дніпродзержинській, Київській та Харківській агломераціях.

Тому у першу чергу потрібно йти шляхом здійснення виробничої і просторової деконцентрації промисловості великих промислових вузлів і агломерацій з метою посилення промислово-виробничого розвитку середніх і невеликих центрів, колишніх районних центрів. Прискорення розвитку промисловості у середніх і малих містах периферійних районів не вимагає значних капітальних вкладень на впорядкування населених пунктів і не впливає на зміни в розселенні населення. Більше того, це дає можливість додатково залучити частину трудових ресурсів, які не зайняті у виробництві, а це зменшить міграцію населення у великі помислові центри. Більш повне залучення у промислове виробництво трудових ресурсів у віддалених районах дасть можливість скоротити витрати на розвиток соціальної сфери, оскільки вона вже повною мірою сформована. За підрахунком спеціалістів, економія капіталовкладень при створенні філій, цехів і окремих виробництв великих промислових підприємств у таких містах і райцентрах оцінюється приблизно в 15-20 %.

Наступний напрямок розвитку територіальної організації продуктивних сил – це проблеми вдосконалення методів управління територіальними виробничими комплексами. Різні підходи до створення територіально-виробничих комплексів дозволяють вирішувати питання їх вдосконалення з урахуванням природних і економічних умов, а також перспектив розвитку господарства нових і раніш освоєних територій. У районах з великим промисловим потенціалом, наявністю значної кількості великих міст поступово здійснюються процес вдосконалення їх територіально-виробничих комплексів, оптимізація галузевої структури, технічне переозброєння і розширення діючих підприємств, раціоналізація економічних зв'язків. Це основний напрям для вирішення проблеми вдосконалення територіальної організації виробництва.

Розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням нових і вдосконаленням уже функціонуючих територіально-виробничих комплексів, вимагає проведення відповідних досліджень у галузі розміщення продуктивних сил та регіональної економіки. Успішне вирішення актуальних питань територіальної організації виробництва в економічних районах можливе лише на основі практичної реалізації науково-обґрунтованих рекомендацій.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення основних понять «закон», «закономірність».
2. Інтеграція і сучасні інтеграційні процеси.
3. Закономірності розміщення продуктивних сил.
4. Головні принципи розміщення продуктивних сил.
5. Роль економічних і соціальних факторів у розміщенні продуктивних сил.
6. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток і розміщення продуктивних сил.
7. Основні напрями формування та удосконалення територіальної організації виробництва.

Глава 3. Економічне районування та територіальна організація господарства

План викладу матеріалу

- 3.1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства.**
- 3.2. Наука про економічне районування.**
- 3.3. Економічний район, його головні ознаки, районоутворюючі фактори.**
- 3.4. Принципи економічного районування.**
- 3.5. Форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.**
- 3.6. Типи економічних районів.**
- 3.7. Економічне районування і його практичне значення.**
- 3.8. Особливості районування та сучасна мережа економічних районів.**
- 3.9. Територіальна структура виробничо-територіального комплексу економічного району.**
- 3.10. Вдосконалення територіальної організації і структури народного господарства.**

3.1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства

Розвиток галузей народного господарства, виробничих комплексів, соціально-виробничої інфраструктури, а також господарств економічних регіонів став однією з найважливіших економічних і екологічних проблем не тільки в Україні, але й в інших країнах світу. Те-

риторіальна організація господарювання вимагає обґрунтування наукових засад розміщення виробництва і підприємств з урахуванням їх економічної доцільності і ефективності та можливої екологічної шкідливості.

Економічне районування – об'єктивна основа територіальної організації виробництва. Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка характеризується такими ознаками:

x спеціалізація як основна народногосподарська функція, тобто спеціалізація району на певних виробництвах і послугах, що відповідає його географічному розташуванню, природним, економічним і соціальним умовам та спирається на соціальний поділ праці з іншими районами;

x комплексність – у широкому розумінні це як взаємопов'язаність найважливіших складників економічної й територіальної структур району;

x керованість – наявність певних галузей і територіальних структур, які є матеріальною основою взаємопов'язаності складних частин, що дозволяє характеризувати район як цілісну систему та організаційний осередок територіального управління народним господарством.

У загальному розумінні економічний район визначається як поняття, яке широко використовується в різних галузях знань і означає територію, що вирізняється своїми специфічними особливостями: природними, історичними, соціально-економічними тощо. Таким чином можна стверджувати, що економічний район – це певна об'єктивна реальність. У реальній дійсності виникнення і розвиток економічних районів пов'язані зі способом виробництва, рівнем розвитку і особливостями розміщення продуктивних сил. Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, що зумовлює виробничу спеціалізацію окремих територій і розвиток міжнародної кооперації.

У розробленні проблеми економічного районування колишнього СРСР особлива увага приділялась визначенню сутності поняття економічного району. Серед низки визначень найбільш удалим є трактування економічного району П. Алампієвим. За його визначенням, *економічний район* – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з ним частинами суспільного територіального поділу праці. Є й інші визначення поняття економічного району, але спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

Узагальнюючи вище наведене, можна в цілому визначити, що *економічний район* – це форма територіальної організації народного господарства, що утворюється на основі суспільного територіального поділу праці, виникнення і формування районних територіальних виробничих комплексів. Виходячи з позиції діалектичного підходу до розвитку і розміщення продуктивних сил і об'єктивності процесів формування економічних районів, наукою визначені районоутворюючі фактори, принципи і критерії виділення економічних районів та їх основні типи.

3.2. Наука про економічне районування

Економічне районування є об'єктом територіального планування, яке передбачає розробку схем розвитку і розміщення галузей господарства, продуктивних сил областей та економічних районів. Світовий досвід стверджує, що сучасний розвиток економіки неможливий без економічного районування та без відповідних досліджень його стану і рівня розвитку та потреб населення і всього суспільства як в товарах, так і в соціальних потребах.

При розробці схеми розвитку і розміщення галузей господарювання в комплексі враховують всі сторони розвитку суспільства і відповідної території соціально-економічного району. Планування

розвитку будь-якого виробництва має бути науково обґрунтованим в його територіальній організації, територіально взаємозв'язаним з іншими аспектами її розвитку. В кінцевому рахунку, необхідно забезпечувати оптимальні потреби всього комплексу на даній території та населення, що проживає в даному районі.

У витоках науки про економічне територіальне (географічне) районування стояли українські вчені: П. Чубинський (1839-1884 рр.), С. Рудницький (1877-1937 рр.), В. Кубійович (1900-1985 рр.). На їх думку, виникнення і розвиток економічних регіонів пов'язані зі способом виробництва, рівнем розвитку і особливостями розміщення продуктивних сил. Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, що є фактором виробничої спеціалізації і розвитку міжрайонної кооперації.

Сьогодні відомі імена післявоєнних науковців України: М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Піскун, М. Долішній, Б. Данилишин, Я. Жупанський, М. Ігнатенко, О. Шаблій та ін. Їх головний внесок у науку – вивчення територіальної організації продуктивних сил України на комплексній основі розвитку виробництва і використання природно-ресурсного і трудового потенціалів. Всі вони є подвижниками науки про економічне районування (економічна географія як самостійна наука, яка вивчає територіальну (географічну) організацію господарства в цілому або окремих частин – галузей, секторів, сфер окремих районів, зон, країн, і, загалом, у планетарному масштабі).

Неабиякого розвитку набула теорія і методологія економічного районування у постсоціалістичних країнах, зокрема, у працях колишнього СРСР, що було зумовлено розвитком планової господарської системи. Значний внесок у розроблення наукових засад економічного районування зробили радянські вчені економісти-географи і економісти: М. Гоарянський, М. Колосовський, П. Алампієв, Я. Фейгін, Л. Зіман та ін.

У розробленні проблеми економічного районування колишнього Радянського Союзу особлива увага приділялась визначенню сутності поняття економічного району. У післявоєнні роки вагомий внесок у вирішення цієї

проблеми зробив М. Колосовський, який поглибив наукові засади економічного районування розкриттям сутності територіально-виробничих комплексів (ТВК) як основи економічного району, через пізнання енерговиробничих циклів, що являють собою тісно пов'язані виробничо-технологічні процеси від переробки сировини до випуску кінцевої продукції.

Концепція М. Колосовського хоча й надала імпульсу подальшому розробленню теорії і методології економічного районування, однак мала й низку суттєвих недоліків.

Найзначнішим недоліком цієї концепції, на думку таких вчених, як П. Алампієв, Я. Фейгін, Л. Зіман, А. Пробат, було поняття районного ТВК як виробничого комбінату. Його було звинувачено в технологічно-виробничому ухилі, оскільки він не визнавав охоплення районним комплексом усієї сфери виробництва.

Сьогодні, у результаті поглиблених наукових розробок і дискусії, визначились загальноприйняті наукові засади економічного районування. Регіональна економіка стає вагомим інструментом просторового регулювання соціально-економічного розвитку, і особливо в тих сферах, де дія ринкових важелів є обмеженою (соціальна, екологічна, науково-технічна). Тільки через механізми регіональної політики як важливого елемента загальнонаціональної стратегії можна активізувати внутрішні потенціали регіонів для соціально-економічного зростання територій і держави в цілому. Саме така політика може виступати універсальним засобом ефективного використання внутрішньорегіональних ресурсів, чого важко досягнути за допомогою галузевих методів управління¹.

У цьому аспекті є чітке визначення М. Паламарчука про завдання регіональних досліджень і наукові підходи до них. Учений вважає, що конкретним завданням регіональних досліджень є «опрацювання наукових основ вирішення важливих проблем соціально-економічного розвитку регіонів». Сюди він включає:

◆ *вивчення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів;*

¹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століття. Нові пріоритети – Київ: Наук. думка, 2006. – С. 22

- ◆ формування регіональних і міжрегіональних соціально-територіальних систем (виробничих, рекреаційних, розселення);
- ◆ комплексний соціальний і економічний розвиток території;
- ◆ розробку наукових основ районного планування, перетворення району в раціонально організований елемент структури національного суспільно-територіального комплексу;
- ◆ створення наукових інформаційних систем для загальнодержавних та регіональних потреб, розробку програм та прогнозів соціально-культурного розвитку районів, областей, міст;
- ◆ вивчення процесів взаємодії суспільства і природи, економічної ситуації в районах, підготовку програм охорони довкілля [34,32].

Вище перелічені напрями розв'язання регіональних проблем, безумовно, сприятимуть розширенню спектра регіональних досліджень, зміцненню їх наукових засад, які в свою чергу утверджуватимуть необхідність посилення розвитку регіональної економіки як в регіонах зокрема, так і в цілому в державі.

3.3. Економічний район, його головні ознаки, районоутворюючі фактори

Ще наприкінці ХІХ ст. М. Драгоманов, а у 1926 р. С. Рудницький поділяли Україну на Правобережну, Лівобережну та Південну. В основі цього поділу лежав історико-географічний принцип, зокрема та обставина, що у 1686 р. уся тогочасна Україна була поділена між Росією та Польщею по Дніпру. У складі Російської імперії найбільш тривалим був поділ України на дев'ять губерній, об'єднаних у три регіони: 1) *Південно-Західний край (Волинська, Київська, Подільська губернії)*; 2) *Лівобережна Україна (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії)*; 3) *Новоросія (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії)*.

У колишньому Радянському Союзі постійною проблемою було економічне районування країни. На сьогодні більш актуальною є соціально-економіко-територіальна регіоналізація України. Районування – це своєрідна територіальна систематизація, процес розподілу

території на певні складові, що виділяються за твое, чи іншою ознакою (однорідне районування) або ж за їх поєднанням та взаємодією (функціональне районування). Але кожний із виділених районів відразу набуває специфічну якість – своє місце розташування, тобто розміщення відносно інших районів. У цьому полягає головна відмінність району (як одиниці територіальної систематики) від будь-яких інших таксонів – типів, видів, класів, що виділяються незалежно до місця розташування відповідних об'єктів.

В. Поповкін дає таке визначення економічного району: економічний район – це територіальна частина народного господарства країни, якій органічно притаманна географічна цілісність

та економічна спільність. Ним обґрунтована дворівнева схема економічного районування країни, що включає п'ять макроекономічних районів та десять мезорайонів.

Економічний район – це не просто теоретична або й «паперова» конструкція. В сучасних умовах економічне районування розглядають як засіб управління господарством у територіальному розрізі, як основу розробки і реалізації державної регіональної політики. Економічний район, з одного боку, – об'єкт державного управління, основна складова частина регіональної політики. З другого боку, це відповідна територіальна природно-ресурсна господарська цілісність, що має свою специфіку – історичну, природну, соціальну, економічну, а також свій певний потенціал, який сприяє його розвитку. В свою чергу це є основа підходу до регіонального управління, організаційного поєднання державного управління з місцевим самоврядуванням.

Процеси формування економічних районів зумовлені відмінностями в історичному розвитку різних земель України, їх природних умов і природно-ресурсного потенціалу, етнокультурних та соціально-демографічних особливостей, рівня розвитку продуктивних сил території, їх господарської спеціалізації та структури господарства. Оскільки українські землі протягом тривалого часу перебували у межах кордонів інших держав, українські вчені-економісти та географи не могли не зважати на становище українських регіонів у складі цих держав.

Територіальна цілісність країни й ефективне функціонування соціально-економічного комплексу кожного регіону в тісній взаємодії з іншими регіонами є головним фактором регіональної соціально-економічної політики української держави, яка має враховувати загальнонаціональні потреби та інтереси.

У зв'язку зі стрімким розвитком важкої індустрії та хімічної галузі в окремих регіонах за останні роки проблемним фактором регіоналізації стає екологічна ситуація, наявність спільних для регіону природоохоронних та соціально-екологічних проблем. Це має стати регулюючим фактором як розвитку регіональної економіки, так і міжрегіональної, де на першому місці має бути здоров'я населення і охорона навколишнього середовища.

Один з факторів, що найбільш впливають на формування економічних районів, це економічний. **х** *Головним районоутворювальним* фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

х *Другим важливим районоутворювальним* фактором, похідним від територіального поділу праці, є територіальні виробничі комплекси (ТВК). Територіальний поділ праці зумовлює формування галузей спеціалізації окремих територій, які, в свою чергу, зумовлюють склад галузей, що їх обслуговують і доповнюють. Це приводить до виникнення ТВК.

До складової частини ТВК входять елементарні техніко-економічні комплекси. Основою цих комплексів є стійкі сполучення взаємопов'язаних підприємств різних галузей. Їх зв'язки визначені технологією і економікою виробництв, наприклад, молокозаводи в сільській місцевості та цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаним з ними тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв. Це сприяє утворенню територіально-виробничого комплексу, який охоплює значну частину економічного району. У межах одного економічного району може бути декілька тісно пов'язаних ТВК.

До основних районоутворювальних чинників належать також найбільші міста країни – великі регіональні та індустріальні центри із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. Велике місто, як економічний центр, впливає на навколишню тяжіючу до нього місцевість, а найбільше місто об'єднує своєю зоною районоформуючого впливу всі менші міста. Так забезпечується зв'язок центру і периферії економічного району. В Україні такими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів.

Не менш важливе районоутворювальне значення мають особливості економіко-географічного положення території району, які значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства.

На утворення економічного району також важливий вплив мають природні умови і ресурси, особливо природні ресурси як основа розвитку спеціалізації сільського господарства та промисловості району. Вони мають значний вплив на формування галузевої структури територіально-виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-, водо-, трудомістких та інших виробництв, а також на галузеву спеціалізацію сільського господарства. Наявність великих родовищ і басейнів паливно-енергетичних, рудних і нерудних ресурсів створює передумови для визначення спеціалізації економічних районів на тих чи інших галузях промисловості.

Не менш важливе значення мають промислові центри, промислові вузли, багатогалузеві промислові райони, локальні, районні і обласні агропромислові комплекси як районоутворюючі фактори, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в господарський комплекс економічного району.

Великий вплив на формування економічних районів має національно-політичний устій та адміністративно-територіальний поділ країни. В умовах ринкової економіки ще значна частина промислових підприємств залишається власністю держави, а в сільському господарстві зберігаються кооперативні сільськогосподарські підприємства, тому адміністративні області залишаються ще як єдине госпо-

дарське ціле зі своїми органами управління, господарством. В їх межах функціонують територіальні виробничі комплекси, основні складові частини або окремі ланки народногосподарського комплексу великого економічного району.

Адміністративні районні центри, як правило, є важливими економічними центрами, вони створюють свої зони впливу на навколишню територію і цим також зв'язують її в єдине ціле.

3.4. Принципи економічного районування

Об'єктивний характер формування економічного району полягає у тому, що він охоплює найголовніше в структурі територіально-господарських зв'язків країни і є головною ланкою територіального поділу праці в масштабі держави. Разом з тим він є важливим засобом територіальної організації виробництва і об'єктом народногосподарського планування.

У науковій літературі обґрунтовується і використовується ряд факторів і принципів економічного районування.

До основних принципів належать такі:

↳ *загальний (інтегральний, міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цілісною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації, забезпечення сучасного і перспективного розвитку;*

↳ *розміри території великих економічних районів мають відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів у межах району до економічно доцільних відстаней, наближатися до їх мономасштабності, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою. Отже, економічний потенціал району може визначатися кількістю населення, розмірами валового внутрішнього продукту, валової продукції промисловості і сільського господарства, вартістю основних виробничих фондів, показниками виробництва продукції на душу населення, на 1000 осіб тощо;*

↳ *економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка утворюється розвиненими внутріш-*

німи виробничими зв'язками, і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни;

☞ на території інтегрального економічного району повинен бути сформований досить потужний господарський комплекс, основу якого становлять територіальний комплекс з такою галузевою структурою:

✧ профілюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабах країни), які включають до складу галузей промисловості і сільського господарства;

✧ галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації економічного району (добування і забезпечення сировини, виробництво напівфабрикатів, обладнання, ремонт обладнання, виробництво будівельних матеріалів, тари тощо);

✧ галузі, які забезпечують потреби населення промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами, інвентарем, особливо в сільській місцевості.

При виокремленні економічного району повинне враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та розширення продуктивних сил. Також потрібно дотримуватися принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або/і всієї зони формуючого впливу його головного територіально-економічного центру.

До адміністративного перерозподілу територій областей економічні райони, особливо великі, повинні формуватися без порушення сьгоднішніх їх територіальних меж.

3.5. *Форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів*

Територіальна структура народногосподарського комплексу складається з багатьох елементів – певних форм територіального зосередження матеріального виробництва і невиробничої сфери, об'єдна-

них за ознакою галузей промисловості (промисловий комплекс, сільськогосподарський комплекс, комплекс обслуговування тощо).

Усі комплекси становлять територіальні частини народного господарства, що виступають як форми територіального зосередження продуктивних сил. Виробничо-територіальні утворення – це певні форми територіального зосередження виробництва з різним рівнем комплексності. У промисловості вони виступають у *двох формах*: як *промислові групи* і як *промислові комплекси*. Ці *форми* виробничо-територіальних утворень якісно різні. Відрізняються вони між собою в першу чергу інтенсивністю внутрішніх зв'язків, характер яких можна вважати свого роду критерієм для виявлення різних *форм* виробничо-територіальних комплексів і промислових груп. Для промислових характерні зв'язки на основі спільності транспортно-територіального положення і територіальної близькості використовуваної інфраструктури. Для виробничо-територіальних комплексів основними є зв'язки комбінування й кооперування виробництва. Вони показують ступінь взаємозумовленості підприємств, виступають важливо структурною ознакою будь-якого складного промислового утворення.

3.6. Типи економічних районів

Вивчення територіально-господарських відмінностей у межах країни зумовлює потребу систематизації різних економічних районів. Науково-обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів:

- * *галузевих*;
- * *багатогалузевих (інтегральних)*.

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їх територіальна локалізація залежить, в основному, від наявності на певній території необхідних передумов (грунтово-

кліматичних і сировинних ресурсів), великого споживача продукції, добре налагоджених транспортних зв'язків тощо.

Таке галузеве спрямування можна спостерігати у сільськогосподарському виробництві, зокрема виокремлюються райони виробництва технічних і зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості – райони паливно-енергетичного комплексу, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії.

Галузеві типи економічних районів є складовою частиною загальних (інтегральних) економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обґрунтованість визначення території багатогалузевих (загальних) економічних районів.

☛ *Загальне (інтегральне) багатогалузеве економічне районування базується на регіональних господарських комплексах, в основі яких є територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їх складові частини. За цим районуванням вирізняються три підтипи інтегральних економічних районів: великі (макрорайони), середні (мезорайони) і малі (мікрорайони).*

◆ *Великі (інтегральні) економічні райони – це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей або адміністративні області з автономною республікою. Головною метою визначення цих районів є виявлення і розмежування великих існуючих чи тих, які ще тільки формуються, територіально-виробничих комплексів для визначення напрямів їх національного розвитку і більш ефективного використання їхнього ресурсного потенціалу. Економічні райони використовуються для довгострокового прогнозування розвитку і розміщення сил, формування загальнодержавних баз промислового чи сільськогосподарського виробництва, які не можуть бути сформовані в межах тільки однієї адміністративної області. У великих економічних районах, крім спеціалізованих галузей в масштабі держави, доцільно розвивати інші основні галузі виробництва з метою оптимального використання місцевих ресурсів і зменшення ввізної продукції з інших економічних районів.*

Розвиток великих економічних районів може відбуватися в країнах з територією не менше 300 тис. км². У країнах з меншою територією формуються тільки мезо- і мікрорайони. Це райони другого і третього порядку (підтипи міжгалузевих районів).

◆ *Середні (інтегральні) економічні райони більшою мірою є підрайонами великих економічних районів.* Це територія однієї невеликої країни чи адміністративної області, краю, автономної республіки, тобто це територіальні одиниці економічного районування. Об'єктивною основою цього районування є територіальний поділ праці як у масштабах країни, так і в межах великих багатогалузевих (інтегральних) економічних районів. На території цих районів знаходяться територіальні центри великорайонних територіальних виробничих комплексів або їх складові. У цьому підтипі економічних районів основну районоутворюючу роль відіграють великі багатофункціональні міста, які разом з тим є найбільшими промисловими і транспортними вузлами. Ці міста є тими ядрами районів, які пов'язують їх периферію в єдине ціле.

Середні економічні райони об'єднуються у великий економічний район за допомогою районоутворюючого впливу великих регіональних центрів з системою спеціалізації і кооперування їхніх підприємств.

З метою оптимального використання наявного ресурсного потенціалу спеціалізація виробництва в цих районах здійснюється не тільки в основних галузях, а й на виробництві другорядної продукції, потрібної для кожного великого економічного району. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва, невиробничої сфери і розроблення програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

◆ *Малі райони (мікрорайони) – це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів.* Вони органічно пов'язані з базовим адміністративно-господарським районуванням. Їх територія відповідає території внутрішньообласних адміністративних районів. Визначення меж цих районів залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Це пов'язане з тим, що сусідні райони такого підтипу часто бувають однорідними, особливо в спеціалізованих сільськогосподарських зо-

нах, і тому їхні межі визначаються виробничими зв'язками підприємств місцевого значення з їхніми сировинними зонами, а також територіальною організацією і управлінням всього господарства, яке здійснюється районними центрами. У таких районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, яка в основному переробляє сільськогосподарську сировину. Виробничі об'єднання тут складають локальні агропромислові комплекси (завод, переробний цех, сировинна зона). У межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів і внутрішньообласних підрайонів.

Місцеві адміністративно-господарські райони в умовах планової системи розвитку господарства і навіть в умовах переходу до ринкової економіки використовуються для поточного планування і оперативного управління розвитком виробництва. Ця функція буде змінюватися в умовах поширення приватної власності на засоби виробництва.

3.7. Економічне районування і його практичне значення

Економічне районування України на державній організаційній основі розпочалося у 1921 р. за проектом Держплану територія була поділена на два економічні райони:

- ☑ *Південний гірничопромисловий, з розвинутим землеробством і гірничозаводською промисловістю;*
- ☑ *Південно-Західний (Правобережжя України), в основному сільськогосподарський.*

У довоєнний період для внутріреспубліканського планування територію України було поділено на частини на основі об'єднання великої групи адміністративних округів, але цей поділ через нестабільність був короткотрасним.

Тільки в післявоєнний період, коли стабілізувався адміністративно-територіальний поділ України, розпочалось науково обгрунтоване розроблення мережі економічних районів. У 1952 р. вченими під

керівництвом академіка К. Воблого, враховуючи особливості економіко-територіального положення і формування господарства у минулому та тогочасну спеціалізацію, було виокремлено п'ять економічних районів (груп областей):

☑ *Центральний* (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Кам'янець-Подільська області);

☑ *Південно-Східний* (Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька області);

☑ *Північно-Східний* (Харківська, Полтавська, Сумська області);

☑ *Південно-Західний* (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмайльська області);

☑ *Західний* (Львівська, Волинська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька, Закарпатська області).

У 1957 р. з організацією Рад Народного Господарства (РНГ) і переходом від галузевого до територіального розвитку народного господарства СРСР була затверджена нова мережа, яка складалася з економічних адміністративних районів. За цією мережею територія України була розподілена на 11 економічних адміністративних районів.

У 1960 р. їх кількість була збільшена до 14. Але практика показала, що ці адміністративно-економічні райони надто подрібнені, а управлінський апарат занадто великий. Тому в 1962 р. вони знову були зменшені від 14 до 7-ми.

До мережі цих економічно-адміністративних районів (Рад Народного Господарства) увійшли:

☑ *Донецький* (Донецька і Луганська області).

☑ *Придніпровський* (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області).

☑ *Харківський* (Харківська, Полтавська, Сумська області).

☑ *Київський* (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області).

☑ *Подільський* (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька області).

☑ *Львівський* (Львівська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Закарпатська області).

☑ *Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області).*

Ця мережа економічних районів найбільш об'єктивно відображала реально існуючі економічні райони України. Винятком була Чернівецька область, яка пізніше була включена до Карпатського економічного району.

Такий поділ праці економічних районів проіснував до 1965 р. В кінці 1964 р. Ради Народного Господарства були ліквідовані і з січня 1965 р. рішенням уряду СРСР були створені галузеві міністерства, одночасно реформувалась мережа економічних районів в масштабі території Радянського Союзу. У результаті було утворено 18 великих економічних районів і один середній (мезорайон) – Молдавська РСР. За цією мережею в Україні було виокремлено *три макрорайони: Донецько-Придніпровський* (8 областей), *Південно-Західний* (13 областей) і *Південний* (4 області).

Ця мережа економічних районів існувала до 1990 р. Після розпаду СРСР в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Тому виникла невідкладна проблема розроблення і затвердження нової мережі економічних районів, яка б відповідала потребам подальшого розвитку держави.

У 1990-х роках економіко-географами і економістами України було запропоновано декілька варіантів удосконалення мережі економічних районів. У запропонованих варіантах економічними районами України визначаються території, які раніше були названі об'єктивними підрайонами Донсько-Придніпровського і Південно-Західного макроекономічних районів у системі союзного поділу праці. До них належать Північно-Східний, Донецький, Придніпровський, Столичний, Подільський, Західноукраїнський. Однак різні теорії і пропозиції щодо економічного районування не знайшли належної підтримки і дискусії з цих питань тривають. На основі пропозицій сучасних вчених щодо доцільності економічного районування Кабінет Міністрів України запропонував так мережу економічних районів:

- ☑ *Донецький (Донецька і Луганська області);*
- ☑ *Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);*
- ☑ *Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області);*
- ☑ *Центральний (Київська, Черкаська області і м. Київ);*
- ☑ *Поліський (Рівненська, Волинська, Житомирська і Чернігівська області);*
- ☑ *Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);*
- ☑ *Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області і м. Севастополь);*
- ☑ *Карпатський (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області).*

Проте запропонований варіант має і свої недоліки. Цей проект економічного районування ляже в основу майбутнього територіального визначення економічних районів з урахуванням можливостей і адміністративного-територіального поділу держави, що сприятиме вдосконаленню мережі економічних районів України.

Розвиток теорії і практики економічного районування в Україні дасть змогу вдосконалювати мережу економічних районів. Практичне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики. Воно використовується в практиці територіального управління господарством, сприяє вибору доцільних варіантів розміщення нових виробництв та вдосконаленню територіальної структури господарства. Економічне районування дає можливість практично втілювати в життя так проблеми:

✓ *поступове зближення рівнів соціально-економічного розвитку областей України на основі здійснення раціонального розміщення продуктивних сил;*

✓ *посилення інтеграційних процесів в економічному розвитку регіонів за рахунок спеціалізації і кооперації виробництва, ефективного використання природно-ресурсного і трудового потенціалу;*

✓ зростання ринку власних товарних ресурсів і витіснення товарів іноземних фірм, які можуть вироблятися підприємствами України;

✓ загальне піднесення рівня життя і добробуту населення. При цьому обґрунтовуються основні завдання й показники соціально-економічного розвитку регіонів та шляхи вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем.

Отже, економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і, водночас, одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

3.8. Особливості районування та сучасна мережа економічних районів

Особливості районування полягають у тому, що в нинішніх умовах господарювання змінюється структура виробничої діяльності і форми власності основних виробничих фондів, а звідси і всього економічного потенціалу.

При дослідженні і науковому підході розробки моделі нового економічного районування необхідно враховувати наявні заміни, які відбулися за останні 15 років: проведення приватизації у всіх сферах соціально-економічного життя, спад виробництва в галузях народного господарства, інформаційні процеси, старіння основних виробничих фондів, зниження рівня життя населення, зниження виробництва сільськогосподарської продукції, відтік за межі держави висококваліфікованих спеціалістів та трудових ресурсів тощо.

В сучасному районуванні необхідно враховувати в комплексі соціальну сторону в розвитку економіки, забезпечення населення соціально-культурними об'єктами, його духовного розвитку, зміцнення могутності своєї держави і її захисту від непередбачуваних факторів. Необхідно також враховувати територіальні диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів країни.

У зв'язку з цим необхідний пошук шляхів мінімізації можливих негативних наслідків територіальних нерівномірностей розвитку при

розробці схем економічного районування та при комплексному плануванні розвитку території. Зокрема, варто враховувати окремі особливості проблем в розвитку регіонів: депресивних старопромислових, малорозвинутих (аграрно-індустріальних з екстремальними природними умовами), за надмірною концентрацією населення і господарства в межах великих агломерацій. Ця особливість полягає ще й в тому, що ці територіальні проблеми самостійно не може вирішити той чи інший регіон, він потребує активної підтримки з боку держави.

Щодо особливостей районування з точки зору формування регіональної економічної політики головними проблемами регіонів є:

- ◆ *слаборозвинуті (відсталі) регіони;*
- ◆ *депресивні регіони;*
- ◆ *прикордонні регіони (області).*

⇒ *Слаборозвинуті регіони* традиційно мають низький рівень життя порівняно з більшістю регіонів країни. Регіони цієї групи знаходяться в стані застою. Для них характерна слаборозвинута галузева структура, науково-технічний потенціал, соціальна сфера, політичні, етнічні та екологічні проблеми. Виробництво ВВП на душу населення менше 50 % від середнього по країні, такий самий і розмір грошових доходів. В основному такі регіони розміщені на периферії. В цьому випадку держава повинна надавати допомогу економічно відсталим регіонам у формі розвитку інфраструктури, стимулювання потоків інвестицій, надання відповідних податкових пільг, дотацій підприємства з метою забезпечення оптимальної зайнятості працездатного населення.

⇒ *Депресивні регіони* – це просторово локальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини перестають діяти стимули саморозвитку. Тут немає підстав розраховувати на самостійний вихід із кризової ситуації. Депресивними треба вважати регіони, в межах яких темпи спаду виробництва, рівня життя, зростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, соціальних послуг тощо вищі за макрорегіональні і загальнодержавні.

Ці райони могли втратити своє економічне значення в результаті різних причин: зменшення попиту на промислову продукцію, зниження конкурентоспроможності, вичерпання мінерально-сировинних ресурсів, погіршення геологічних умов тощо.

Особливістю депресивності аграрних територій є зменшення чисельності населення, яке нині практично відбувається у всіх поселеннях України.

Перспективи виходу регіонів із депресії залежать від зміни макроекономічної ситуації та соціально-економічної політики, яку держава впроваджує на національному і регіональному рівнях.

Більшість проблем має вирішуватися на рівні регіону, підприємства, організації шляхом диверсифікації, конверсії, модернізації, реструктуризації, стимулювання розвитку малого бізнесу, поліпшення місцевого самоврядування, пошуку нових ринків збуту на власну продукцію.

⇒ *Прикордонні регіони.* Відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки, міжнародного співробітництва та організації прикордонної торгівлі. Поняття «прикордонний регіон» означає, що територія, яка до нього належить, перебуває під впливом державного кордону.

Проблемність (перспективність) прикордонних регіонів визначається в основному особливістю і характером сусідства. Якщо немає можливостей для масштабного співробітництва, то ці райони стають периферійними і, відповідно, відстають від інших територій в економічному розвитку. Прикордонні райони мають специфічні особливості в інтеграційному процесі – бар'єрність та контактність, завдяки яким вони забезпечують їх взаємну адаптацію. Завдяки підвищенню ролі прикордонних регіонів збільшуються повноваження місцевих органів влади, розширюється їх компетенція у співробітництві з органами влади відповідних територій сусідніх країн. Прикордонне співробітництво дає змогу вирішувати конкретні економічні та соціальні питання безпосередньо для прикордонних областей, зокрема поступово долати нижчий рівень економічного розвитку цих периферійних територій.

Майбутнє прикордонних регіонів залежить від ефективності регіонального управління та впровадження нових форм прикордонного міжрегіонального співробітництва.

Сучасна мережа економічних регіонів в Україні залишилася після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України. Як уже було сказано раніше, сьогодні існують три економічні райони:

◆ *Донецько-Придніпровський, до якого входять Дніпропетровська, Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Чернігівська області (9 областей).*

◆ *Південно-Західний: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області (11 областей).*

◆ *Південний Автономна республіка Крим, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.*

Після проголошення Україною незалежності нові наукові підходи до економічного районування держави були запропоновані у працях українських вчених: М. Паламарчука, Ф. Заставного, В. Поповкіна, М. Пістуна, О. Шаблія та ін. У різних наукових і навчальних посібниках, що видані за останні роки, обґрунтовано декілька варіантів мережі економічних районів, однак єдиної думки немає і сьогодні.

У початковому посібнику «Соціально-економічна географія України» (1994 р.) за редакцією О. Шаблія виділяють шість соціально-економічних макрорайонів України: Центральний, Західний, Північно-Східний, Східний, Центрально-Східний і Південний (рис. 3.1).

Академіки НАН України Долішній М. і Паламарчук М. підтримали поділ України на шість соціально-економічних макрорайонів з невеликими уточненнями їх внутрішнього складу [С. 403-404]. При опрацюванні схеми районування автори спираються на нерозривність економічних і соціальних процесів в різних районах. Саме тому була запропонована така схема соціально-економічного районування України, яка враховує визначальну роль великих промислових центрів (міст-мільйонерів), що повинні стати осередками Українського державотворення, регіональними національно-духовними центрами. Виділені

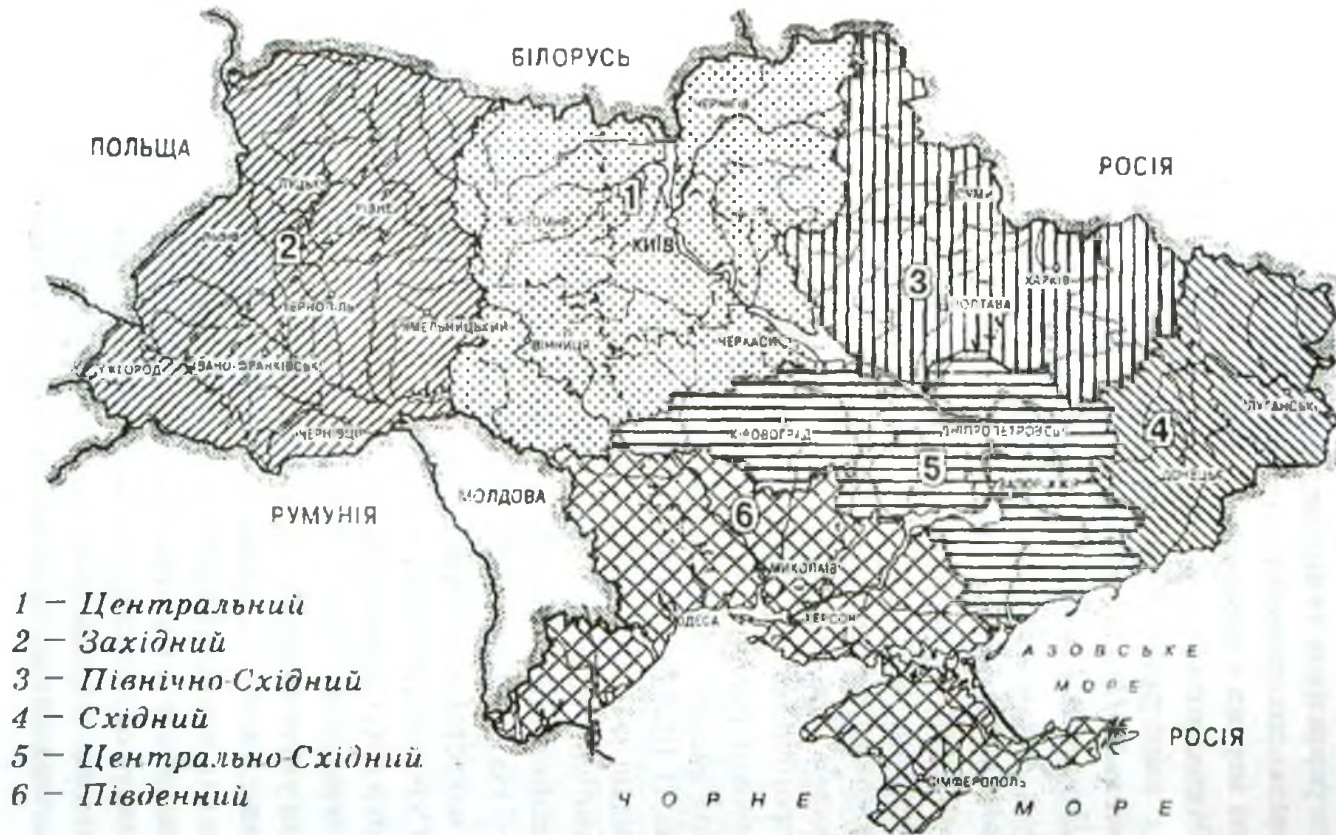

Рис. 3.1. Економічне районування України за Шаблієм О.І.

соціально-економічні макрорегіони мають назви: *Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський*. Організаційними центрами виділених районів виступають: *Київ, Донецьк, Львів, Дніпропетровськ, Одеса, Харків* – найбільші міста України. У них зосереджені наукові підрозділи Національної Академії Наук України з висококваліфікованими науковими кадрами, які можуть взяти участь у розробці і реалізації державних програм соціально-економічного розвитку макроекономічних регіонів.

3.9. Територіальна структура виробничо-територіального комплексу економічного району

При розробці науковцями мережі економічних районів було виявлено дві тенденції різновидних процесів та явищ:

- ◆ *тенденція до членування виробництва, що проявлялась у поділі праці, спеціалізації і кооперації виробництва;*
- ◆ *тенденція до інтеграції початково порізаних частин, тобто необхідності посилення виробничих взаємозв'язків у процесі виготовлення продукції.*

Таким чином, ускладнення територіальної структури народного господарства вимагало подальшого розвитку теорії економічного районування. М. Колосовський запровадив поняття територіально-виробничих комплексів (ТВК). Серед багатьох властивостей ТВК відзначалася впорядкованість внутрішньої структури, де на рівні підсистем утворювалися стабільні сукупності виробництв – енерговиробничі цикли. Нові територіально-виробничі системи (ТВК і ЕВЦ) успадкували різні властивості районних комбінуваль: ТВК – здатність формувати економічний район, ЕВЦ – спосіб внутрішньої самоорганізації на основі комбінування.

Народногосподарський комплекс України має досить складну територіальну структуру. В її основі лежить процес формування суспільного поділу праці, зокрема його територіальної форми, що проявляється в «закріпленні» окремих галузей виробничої і невиробничої сфери за певним територіями. Це зумовлює спеціалізацію госпо-

дарства країни та її економічних районів на виробництві різних видів продукції, а також розвиток важливих галузей невиробничої сфери.

Територіальна спеціалізація господарства регіонів формується залежно від природно-ресурсних умов (рельєфу, ґрунтів, клімату, сировинних ресурсів) та економічних факторів (трудових ресурсів, собівартості продукції, цінової політики, наявності споживачів). Складаються цілі системи поєднань галузей та їх груп, що утворюють територіальну структуру народного господарства.

Територіальна структура, в широкому розумінні, відбиває певну територіальну побудову народного господарства. Вона формується залежно від диференціації, від умов розвитку виробництва і споживання, що впливає на територіальне зосередження підприємств. На основі вивчення територіальної структури господарств можна скласти уявлення про розміщення територіальних сукупностей продуктивних сил: промисловості, сільського господарства, будівництва, сфери обслуговування тощо. Територіальна структура народного господарства України формується протягом тривалого часу, але найбільше вплинули на її формування об'єктивні процеси, що відбулися за післявоєнний період. Протягом цього часу відкрито нові родовища мінеральної сировини, у декілька разів зросло виробництво внутрішнього валового продукту (ВВП), зміцніли і посилились взаємозв'язки міжнародних інтеграційних процесів. Особливо важливе реформування територіальної структури виробничих територіальних комплексів в умовах переходу до ринкових умов господарювання.

Історичний вплив на формування територіальної структури виробництва України мають такі чинники, як мінерально-сировинні ресурси і специфіка їх залягання в різних регіонах країни, водні ресурси, особливості розселення населення, наявні промислова і соціальна інфраструктура, географічне розташування і природні умови регіонів та інші фактори. Під впливом різних факторів формується народно-господарський комплекс країни – сукупність усіх галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери, розміщених на її території, взаємозв'язаних між собою у процесі виробничої діяльності людей.

Найважливішим фактором формування територіальної структури є рівень розвитку продуктивних сил, диференціація та інтеграція виробництва. Основна рушійна сила їх утворення – це процес усупільнення матеріального виробництва, вищою формою якого виступають виробничо-територіальні системи.

Територіальна структура народного господарства України відбиває територіальні системи різних типів і масштабів на конкретній території, де вони формуються і функціонують внаслідок галузевого і територіального поділу праці, а також процесу комплексоутворення. *Структура – це не лише набір елементів (певних форм територіальної організації виробництва), а й характер взаємодії їх на основі територіального поділу праці.* Розкриття характеру взаємозв'язку і взаємодії всіх складових елементів територіальної структури в народно-господарському комплексі країни досягається за допомогою комплексності – основи функціонування економічних районів будь-якого таксономічного рангу.

Комплексність – це об'єктивна закономірність розвитку економічних районів країни. Планування їх розвитку на основі комплексного підходу є важливим принципом управління народним господарством країни, а також складання перспективних планів розвитку економічних районів.

Територіальна структура народногосподарського комплексу складається з багатьох елементів – певних форм територіального зосередження матеріального виробництва і невиробничої сфери, об'єднаних за ознакою галузі або за сукупністю всіх галузей (промислово-виробничий комплекс, сільськогосподарський комплекс, транспортний комплекс, будівельний комплекс, оздоровчий (*курортний*) комплекс, комплекс культурного обслуговування, туристичний тощо). Усі ці комплекси становлять територіальні частки народного господарства, що виступають як форми територіального зосередження продуктивних сил. Це не просто виділені частки народного господарства країни, а лише ті, які належать до певної системи відносин і зв'язків, що утворюють територіальну сукупність продуктивних сил.

➤ *Виробничо-територіальні комплекси* – це певні форми територіального зосередження виробництва з різним рівнем їх утворень. Характерними промисловими утвореннями в народногосподарському комплексі країни варто вважати галузеві промислові центри і кущі, спеціалізовані галузеві райони і зони, багатогалузеві промислові центри, промислові вузли, промислові агломерації і багатогалузеві промислові райони. Значного поширення набули сільськогосподарські райони і зони, а також приміські зони сільського господарства. Усі вони виступають складовими взаємопов'язаними частини територіальної структури виробництва народногосподарського комплексу країни.

Вивчення особливостей структури кожного промислового утворення, його кількісного, якісного складу дає можливість поділити їх на прості, складні галузеві та складні інтегральні. До простих елементів належать галузеві і багатогалузеві центри. Вони являють собою територіально неподільні форми зосередження підприємств. ➤ *Галузевий центр* – це населений пункт, що може мати одне або декілька підприємств однієї галузі, інші ж виробництва тут не представлені окремими самостійними підприємствами.

➤ *Багатогалузевий центр* – це населений пункт, у якому розміщено кілька підприємств різних галузей. Обидві форми територіального зосередження виробництва належать до промислових утворень. До складних галузевих елементів належать:

- ◇ *галузевий спеціалізований промисловий кущ;*
- ◇ *галузевий спеціалізований район;*
- ◇ *галузева спеціалізована зона.*

Характерною особливістю утворення таких форм територіального зосередження виробництва є те, що вони формуються переважно з підприємств однієї галузі і територіально поділяються на галузеві центри або елементарні комплекси.

➤ *Галузеві спеціалізовані промислові кущі* можуть утворюватись на базі підприємств гірничої промисловості (видобування нерудних матеріалів, вугілля, нафти, газу), лісопереробних та інших підприємств,

які розміщені в різних населених пунктах, розташованих недалеко один від одного, і які спільно виробляють кінцевий продукт, використовуючи одне джерело сировини. Промислові кущі можуть бути також багатогалузевими.

➤ *Галузеві спеціалізовані райони* – це форми територіального зосередження виробництва підприємств однієї великої галузі в промислових центрах і кущах, де переважають технологічно споріднені підприємства, що використовують одну й ту ж саму сировину і випускають однорідну кінцеву продукцію. Такі райони можуть бути промисловими і агропромисловими. Виділяють також сільськогосподарські райони як один із видів аграрно-територіальних комплексів. У народному господарстві країни чітко виділяють Донецький вугільнопромисловий район, Криворізький залізо-рудний, Прикарпатський лісопромисловий, Закарпатський, Кримський виноградарсько-виноробний, Подільський цукробуряковий, Поліський льонопромисловий, Полтавсько-Харківський нафтогазові райони та ін.

➤ *Галузеві спеціалізовані зони* – це виробничо-територіальні утворення, що являють собою об'єднання групи галузевих районів, кущів і центрів на обширній території. В народному господарстві країни вони представлені як частини великих спеціалізованих зон – наприклад, великі райони залягання і видобування вугілля, нафти, газу, руд чорних і кольорових металів, цукробурякового виробництва, льонопромислового, виноградарського виробництва.

До складних інтегральних елементів територіальної структури народно-господарського комплексу належать територіальні системи промислових вузлів, промислових агломерацій, багатогалузевих промислових і сільськогосподарських районів.

Найбільш поширеними одиницями територіальної структури є *промислові вузли*. Виділяють такі основні ознаки *промислових вузлів*:

- ⇒ *концентрація промислових підприємств на єдиній території;*
- ⇒ *наявність тісних виробничих, економічних, транспортних, трудових зв'язків, систем обслуговування;*

⇒ *спільність використання природних, трудових ресурсів, місцевої матеріально-технічної бази, виробничої і спільної інфраструктури;*

⇒ *спільні умови розміщення і фактори перспективи їх розвитку.*

📖 **Промисловий вузол** – це локальний промислово-територіальний комплекс, де при взаємній близькості підприємства об'єднані між собою тісними виробничими зв'язками, спільністю транспортно-територіального положення, спільними системами інфраструктури і поселень з метою найбільш ефективного використання природних, матеріальних і трудових ресурсів. Промисловий вузол може об'єднувати промислове виробництво в одному або кількох промислових центрах на віддалі, доступній для щоденних трудових поїздок населення. У вузлі також розвинуті зв'язки між установами і організаціями, що зайняті розробкою проєктної документації для промислових підприємств. Найбільш важливим фактором формування промислових вузлів є економічний, демографічний і наявність інфраструктурних елементів. Найчастіше промисловий вузол складається з кількох промислових центрів, один з яких виступає його ядром, а інші – супутниками. Такі вузли формуються переважно у високоурбанізованих районах. Так, наприклад, ядрами Лисичансько-Рубіжанського промислового вузла виступають Лисичанськ, Рубіжне, Северодонецьк. Промислові вузли класифікують на найбільші, великі, середні, невеликі. Критерієм для належності до певного класу є показники вартості основних промислових фондів, вартості валової продукції, чисельності промислового персоналу тощо.

📖 **Промислова агломерація** – це один з найбільш складних інтегральних елементів територіальної структури. Вона являє собою поєднання підприємств різних галузей промисловості у вигляді промислових центрів і вузлів, компактно розміщених на порівняно невеликій території. До промислових агломерацій входять зазвичай один-два великі промислові центри (або вузли) та розміщені навколо них промислові пункти, що майже зливаються. Розрізняють моноядерні і поліядерні типи промислових агломерацій. Прикладом пер-

шого типу може бути Харківська агропромислова агломерація, ядром якої є Харків з його промисловими підприємствами, другого – Донецько-Макіївська, яка має два чітко виражені ядра – Донецьк і Макіївку. Вони настільки тісно взаємопов'язані між собою, що утворюють єдину виробничо-територіальну систему.

▣ *Багатогалузевий промисловий район* являє собою концентрацію великої кількості промислових підприємств, промислових центрів і вузлів, промислових агломерацій, взаємопов'язаних між собою в процесі виробництва. Порівняно з промисловим вузлом і агломерацією багатогалузевий промисловий район є системою вищого порядку, це вже великі промислові райони, на базі яких формуються регіональні економічні райони, про що мова йшла в попередньому розділі. У межах України можна виділити такі багатогалузеві промислові райони: Донецький, Придніпровський, Харківський (Північно-Східний), Київський (Центрально-Український), Подільський, Волинський, Карпатський, Причорноморський, Кримський.

▣ *Агропромисловий район* – це система агропромислових підприємств, куців і вузлів на порівняно однорідній за природними умовами та економічними факторами розвитку території, де сформувався відповідний сільськогосподарський район. Такий агропромисловий район як форма територіальної організації виробництва має досить складну структуру, але є стійким територіальним, організаційним і економічним поєднанням виробництва сільськогосподарської сировини, її промислової переробки, обслуговуючих і допоміжних виробництв. Цей район є територіальним агропромисловим комплексом, в якому подвійну роль відіграє сільське господарство, що виступає провідною ланкою комплексу.

У народному господарстві країни агропромислові райони сформувалися в адміністративних областях і групах областей, які мають однорідні природні умови для розвитку сільського господарства, а також у великих економічних районах.

Провідна роль у формуванні територіальної структури виробництва економічних районів належить тим галузям, які беруть активну

участь у територіальному поділі праці, локалізуються в окремих центрах або на значній території. З цієї метою розроблено схему територіальної структури виробничо-територіального комплексу економічного району². В її основу покладено систему взаємопов'язаних між собою промислового, агропромислового, агротериторіального і транспортного комплексів.

Детальне розчленування кожного комплексу дає змогу виділити територіальні елементи, що становлять єдине ціле (*систему економічного району*) і вступають у взаємозв'язки на основі розвитку економіко-територіального процесу (рис. 3.2).

3.10. Удосконалення територіальної організації і структури народного господарства

Вдосконалення територіальної структури народногосподарського комплексу країни передбачає подальший розвиток внутрітериторіального економічного районування, яке зводиться до виділення районів і внутрішньорайонних територіальних виробничих комплексів, оскільки межі економічного району визначаються його об'єктивною основою – системою форм територіального зосередження виробництва і зв'язками між ними.

Однією з найбільш важливих проблем подальшого комплексного розвитку економічних районів і областей є зближення рівнів їх економічного розвитку в процесі поглиблення внутрішньотериторіального поділу праці, територіальної спеціалізації господарства. Рівень економічного розвитку району (області) відбиває реально досягнутий у ньому ступінь розвитку господарства, виробництва продукції на душу населення і, в цілому, добробуту населення.

Конкретними показниками рівнів розвитку районів і областей України виступають: виробництво валової продукції промисловості, вартість основних промислово-виробничих фондів (у розрахунку на душу населення), енергоозброєність на одного працюючого, а також

² Пістун М.Д., Шипович С.Й. Географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1982.

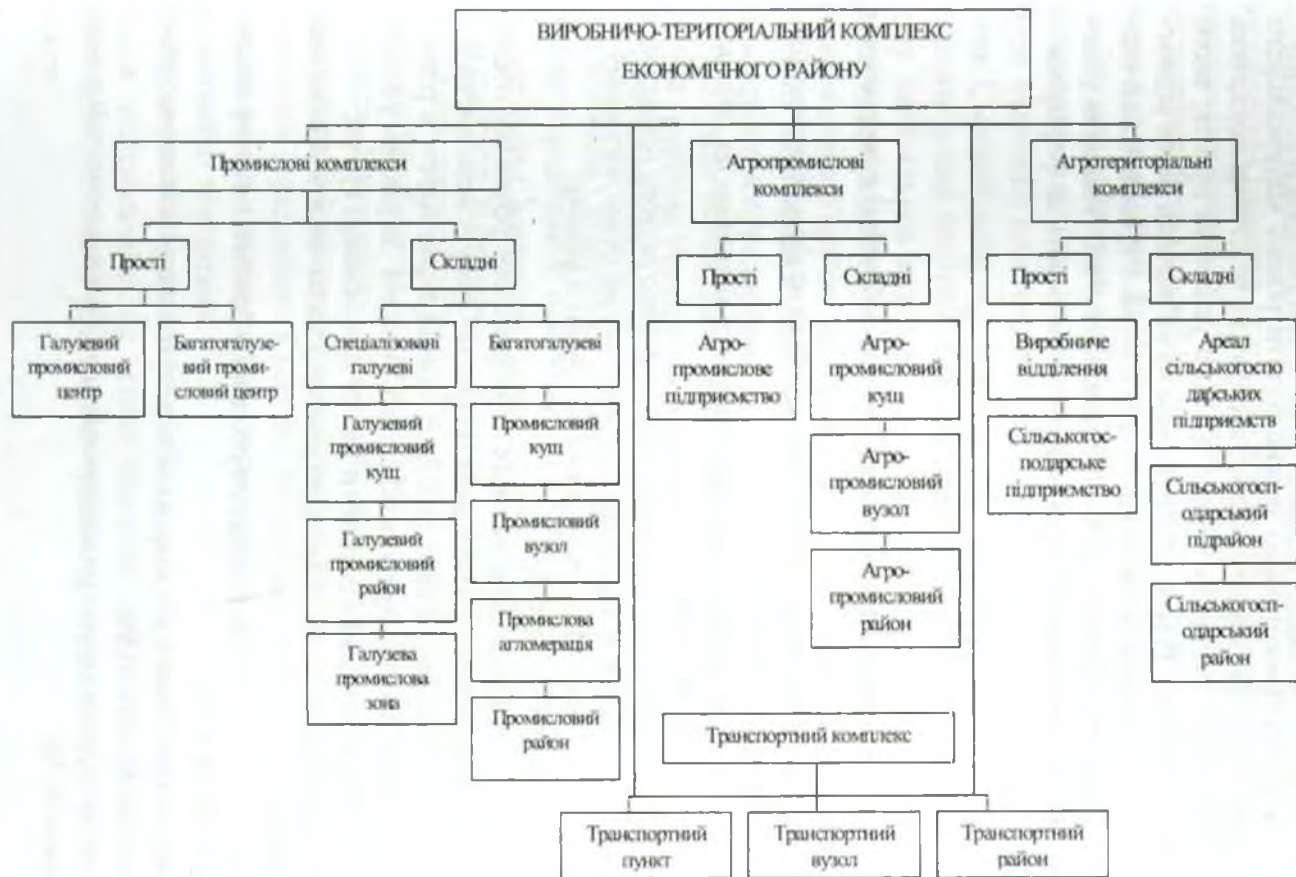

Рис 3.2. Територіальна структура виробничо-територіального комплексу економічного району

чисельність промислово-виробничого персоналу на 1000 чоловік населення. За цими показниками можна бачити рівень матеріального виробництва областей України. Проте абсолютна величина показника рівня економічного розвитку не дає повного уявлення про те, якого саме рівня досягнуто. Рівень розвитку можна визначити лише відносно, шляхом зіставлення показників усіх областей з показниками економічних районів і країни в цілому. Узагальнюючий показник рівня розвитку (Π_y) матеріального виробництва обчислюють за формулою:

$$\Pi_y = \left(\frac{a}{A} + \frac{b}{B} + \frac{в}{B} + \frac{г}{Г} \right) : K,$$

де a – валова промислова продукція регіону (області) в розрахунку на душу населення;

b – вартість основних промислово-виробничих фондів регіону (області) на душу населення;

в – чисельність промислово-виробничого потенціалу на 1000 чол. населення регіону (області);

г – валова продукція сільського господарства регіону (області) в середньому за останні п'ять років у розрахунку на душу населення;

A, B, B, Г – аналогічні показники по країні в цілому;

K – кількість показників.

Внаслідок соціально-економічних особливостей розвитку господарства, нерівномірного розміщення природно-ресурсного потенціалу та інших факторів в країні склались значні відмінності в рівнях економічного розвитку окремих областей України. За рівнем розвитку області України можна поділити на чотири основні групи:

х високого рівня економічного розвитку (узагальнюючий показник 1,17 і вище);

х середнього рівня економічного розвитку (узагальнюючий показник від 0,90 до 1,17);

х нижче середнього рівня економічного розвитку (узагальнюючий показник від 0,70 до 0,90);

х найменш економічно розвинуті області (узагальнюючий показник нижче 0,70).

Визначальним фактором вирівнювання рівня економічного розвитку областей повинне стати вдосконалення галузевої структури і територіальної спеціалізації промислового виробництва, в першу чергу пріоритетних галузей регіону та комплексного і ефективного використання наявних природно-сировинних ресурсів.

Другим важливим визначальним фактором поступального зближення рівнів соціально-економічного розвитку областей України має бути виважена політика регіонального розподілу капітальних вкладень. Сьогодні вони великою мірою концентруються у великих містах і промислових центрах, а доцільно було б перейти на систему розподілу капітальних вкладень у народне господарство з розрахунку на душу населення. Таким чином була б виявлена справедливість до всього населення України, що проживає в різнорозвинутих регіонах. Це стало б заохоченням слаборозвинутих регіонів до пошуків власних можливостей прискореного розвитку народного господарства.

Подальше зближення рівнів соціально-економічного розвитку областей і регіонів України повинне здійснюватися на основі регіонального розміщення продуктивних сил, вдосконалення економічного районування і підвищення ефективності виробництва. Для цього потрібно передбачити прискорений розвиток тих галузей виробництва, для яких є достатній економіко-ресурсний потенціал, наявні трудові ресурси. Важливим фактором є організація використання в виробництві вторинних ресурсів і відходів виробництва, їх утилізація. Нині в усіх областях і регіонах України їх накопичилась величезна кількість. Ефективність їх використання не тільки здешевлюватиме продукцію, а й активно впливатиме на покращення екології навколишнього середовища. Сьогодні це важливо в тих областях і регіонах, де рівень гранично допустимих концентрацій значно вищий за встановлені нормативи.

Вдосконалення територіальної структури виробництва повинне також здійснюватись на основі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та подальшого розвитку агропромислового комплексу.

Процес зближення рівнів соціального розвитку областей і регіонів має супроводжуватись відповідними змінами в структурі промислового і сільськогосподарського виробництва, що сприятиме подальшому вдосконаленню територіальних пропорцій, уточненню меж районів, підрайонів і мікрорайонів. Всі ці зміни мають ефективно впливати на зростання виробництва і піднесення добробуту населення, його духовного збагачення.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. *Сутність і завдання економічного районування.*
2. *Наука про економічне районування.*
3. *Основні районоутворюючі фактори.*
4. *Принципи економічного районування.*
5. *Форми і типи економічних районів.*
6. *Практичне значення економічного районування.*
7. *Особливості економічного районування та сучасна мережа економічних районів.*
8. *Територіальна структура виробничо-територіального комплексу економічного району.*
9. *Шляхи вдосконалення територіальної організації і структури народного господарства.*

Глава 4. Регіони у системі територіального поділу праці

План викладу матеріалу

4.1. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів.

4.2. Спеціалізація економічних районів та методики її оцінки.

4.1. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів

Територіальний поділ праці (ТПП) – це об'єктивний процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторовий вияв поділу суспільної праці, який зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їхнім географічним положенням. Розвиток суспільного виробництва постійно супроводжується поділом праці між різними сферами людської діяльності і територіями (район, область, регіон, країна). Поділ праці, в процесі якого закріплюються галузі господарства за певними територіями, називають територіальним (географічним). Він розкриває дію законів господарської спеціалізації і комплексного розвитку території в цілому. В процесі територіального поділу праці формуються різноманітні населені пункти цілі економічні райони внаслідок виробничої і невиробничої діяльності.

Основне поняття суспільний поділ праці – це форма організації праці, за якої окремі групи виробництв закріплюється на тривалий період за певними видами виробничої діяльності. Це одні з основних факторів підвищення продуктивності суспільної праці, він є формою

прояву розвитку продуктивних сил і, водночас, умовою формування економічних районів.

Поглиблення територіального поділу праці між економічними районами країни сприяє також вдосконаленню спеціалізації виробництва, підвищенню якості товарів та обміну виробленою продукцією.

Розглядаючи територіальний поділ праці як об'єктивний процес, ми наголошуємо на тісному взаємозв'язку двох його сторін – спеціалізації та обміну товарів.

Спеціалізація – найбільш активна сторона цього процесу. Вона проявляється у відокремленні певних видів людської діяльності з метою ефективного її використання. За допомогою обміну товарами, ресурсами встановлюються взаємозв'язки між різними сферами, які стають взаємозалежними на певному етапі виробничої діяльності, з метою спеціалізації, піднесення рівня виробництва, якості продукції. Як правило, спеціалізація районів передбачає у кожному з них розвиток тих видів діяльності, які найбільш характерні для даного району і найбільш ефективні порівняно з іншими районами, тобто характеризуються нижчими витратами на виробництво одиниці продукції та нижчими затратами праці. Розвиток і поглиблення територіальної спеціалізації диференціює господарство районів країни, що є необхідною умовою взаєморозвитку і обміну між ними. Таким чином, спеціалізація районів і територіальний товарообмін – це дві нерозривні і взаємопов'язані сторони процесу територіального поділу праці.

Територіальний поділ праці між економічними районами країни має винятково важливе значення в прогнозуванні розвитку господарських комплексів економічних макрорегіонів, в проведенні регіональних наукових досліджень перспективи розміщення продуктивних сил і їх розвитку. Якщо розглядати наявний економічний потенціал на території держави як складну цілісну систему, що поділяється на територіальні частини, то об'єктивний процес поділу праці між ними є основою для встановлення просторових відношень у народному господарстві. Даючи визначення територіального поділу праці в своїй науковій праці «Економічна географія. Економічна картогра-

фія», М. Баранський писав: «Всяка зміна цілого – якісна чи кількісна, – не може не відбитись так чи інакше на кожній з його частин, а з іншого боку, зміни у кожній окремій частині не можуть не позначитись на цілому. Механізмом, що передає ці зміни, є знову ж таки система географічного поділу праці». [3 с. 79]

Найбільш важливими факторами, що впливають на територіальний поділ праці і спеціалізацію економічних районів, є природні і економічні. *Природні умови і ресурси* – це об'єктивно існуючі передумови для виникнення і розвитку територіальних відмінностей у господарстві. Їх реалізація обумовлена відповідними суспільними умовами виробництва та обміну товарними ресурсами, які визначають можливі напрями територіальної спеціалізації. Однак ефективність виробництва залежить від економічних факторів, оскільки в одному районі можна виробляти декілька основних видів продукції. Разом з тим, одна й та сама продукція в різних районах буде вироблятися з неоднаковими суспільними затратами. І, безперечно, перевага буде надаватись тим районам, в яких суспільні виробничі затрати найнижчі.

Україна, як і будь-яка держава, має свої специфічні особливості щодо територіальної диференціації в просторовому розподілі населення і засобів виробництва. Такий географічний розподіл елементів продуктивних сил зумовлює передусім актуальність проблем раціоналізації розміщення виробництва. У сучасних умовах господарювання суспільство втрачає значні кошти на перевезення сировини і матеріалів, комплектуючих деталей, напівфабрикатів і агрегатів, паливних ресурсів, готової продукції. Територіальне віддалення елементів виробництва, як правило, призводить до зростання витрат на переміщення певних видів ресурсів. Удосконалення розміщення виробництва передбачає впровадження комплексу противитратних заходів і, особливо, зниження транспортних витрат. Вирішальну роль тут має відігравати раціоналізація розміщення продуктивних сил з точки зору екологічного обґрунтування розміщення нового виробництва, оптимізації міжгалузевих зв'язків комплексного розвитку території. Тому райони з найбільш сприятливими умовами виробництва завжди матимуть низькі виробничі затрати і ефективну спеціалізацію.

Територіальний поділ праці великою мірою залежить від регіональної економічної політики, яка ведеться на державному рівні. Цілеспрямована регіональна політика сприяє підвищенню рівня механізації і автоматизації виробничих процесів за рахунок спеціалізації і кооперації виробництва, а також зростанню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції. Рівень зростання продуктивності праці дає змогу реально оцінити місце України в міжнародному поділі праці, визначити рівень розвитку її продуктивних сил та стратегічну перспективу.

Сьогодні формується нова система міжнародного поділу праці, спеціалізації та інтернаціоналізації економічної діяльності, де основними факторами високої конкурентоспроможності виступають науково-технічний потенціал, освіта, передові методи маркетингу та менеджменту. Нині домінує інноваційний шлях розвитку серед розвинутих країн світу. Орієнтація на новітні прогресивні світової тенденції розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням національної специфіки є невідкладним завданням для держави. У зв'язку з цим необхідно у найближчій перспективі досягти якісно нових зрушень в основних структурних, функціональних і відтворювальних характеристиках продуктивних сил на основі процесів їх модернізації і оновлення.

Ступінь ТПП залежить від рівня суспільного поділу праці у даній країні й таким чином може характеризувати рівень розвитку її продуктивних сил.

Деякі вчені дають своє визначення територіального поділу праці. М. Баранський так визначає ТПП: «Під географічним поділом праці ми розуміємо просторову форму суспільного поділу праці. Необхідна умова географічного поділу праці полягає в тому, щоб різні країни (або райони) працювали одна на одну, щоб результат праці перевозився з одного місця до іншого, щоб, таким чином, утворювався розрив між місцем виробництва та місцем споживання».

Таким чином, ТПП між країнами або районами передбачає наявність просторового розриву між окремими стадіями виробництва або між виробництвом і споживачем. До ТПП включають не лише обмін товарами, але й переміщення їх з одного місця до іншого.

Отже, в основі ТПП лежать не тільки природні умови і ресурси, різноманітність територій, але також відмінність між народами, що там проживають, та історично сформованими навичками праці. Це і сприяє концентрації виробництва і територіальному поділу праці, в наслідок чого виготовлення одного й того ж продукту на одній території потребує менших витрат праці, ніж на іншій. Тому доцільно зосереджувати зусилля на виробництво саме того продукту, витрати на який найнижчі, відмовившись від виробництва деяких інших товарів, виробництво яких ефективніше на інших територіях.

Розглядаючи народногосподарський комплекс у територіальному аспекті, можна виділити систему виробничо-територіальних утворень різної величини, що склались на основі внутрідержавного територіального поділу праці. Такі утворення М. Колосовський розглядав як «організовану в певних технічних формах суспільну людську працю з енергетичним і машинним її озброєнням, прикладену до певного поєднання природних ресурсів»¹. Враховуючи, що природні умови є об'єктивними передумовами для появи і розвитку ТПП, Ю. Саушкін виділив шість різновидів територіального поділу праці:

✓ *генеральний ТПП* – розвивається між державами і великими економічними районами. Наприклад, між Росією і Україною за експортом нафти і газу; між країнами Середньої Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан) та Україною за експортом бавовни, газу тощо;

✓ *внутрішньорайонний* – між промисловими вузлами й містами. Як правило, в одному з них розташовується головне підприємство, в іншому – його філії, або в порядку кооперації йдуть комплексуючі виробниці між виробництвами;

✓ *навколо економічного центру* (міста, концерна, комбінату). Тут може відбуватись взаємна кооперація ТПП. Крім цього, за рахунок організації приміського сільського господарства, – постачання його продукції економічному центру;

¹ Колосовский М.М. Основы экономического районирования – М: Госполитиздат, 1958. – С. 140

✓ *постадійний*, за якого стадії виробничого процесу територіально роз'єднані. Наприклад: вилов риби – переробка – консервування, копчення, соління; вирощування бавовни – виготовлення пряжі, тканини, пошив одягу;

✓ *фазовий* – одна і та ж сама продукція (наприклад, овочі, фрукти) надходять до центрів з різних місць протягом року;

✓ *епізодичний* – райони або країни здійснюють обмін товарами між собою не постійно.

У своєму навчальному посібнику «Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва» академік Академії наук Вищої школи, професор Іщук С. подає галузевий і територіальний поділ праці в системі суспільного поділу праці. *За масштабами просторового охоплення він виділяє такі рівні територіального поділу праці:*

- ◆ *світовий поділ праці;*
- ◆ *міжнародний;*
- ◆ *міжрайонний внутрідержавний;*
- ◆ *внутрірайонний;*
- ◆ *внутріобласний;*
- ◆ *локальний (рис. 4.1)*

Рівень територіальної спеціалізації (мікрорайонна, внутрірайонна, внутріобласна) визначають виходячи з масштабів територіального поділу праці. Галузі спеціалізації світового і міжнародного значення розглядаються окремо, хоча вони одночасно виконують важливі функції і в регіональному (територіальному) поділі праці країни. Таким чином, спеціалізація виробництва економічних районів, як і процес районоутворення, в будь-якій території чи країні знаходяться під впливом об'єктивного процесу територіального поділу праці, який виникає лише за певних умов. Вивчення умов розвитку цього складного процесу є одним з найбільш важливих завдань проведення наукових регіональних досліджень.

М. Баранський, який одним із перших розкрив зміст просторової форми поділу праці, розрізнив два можливі випадки його розвитку:

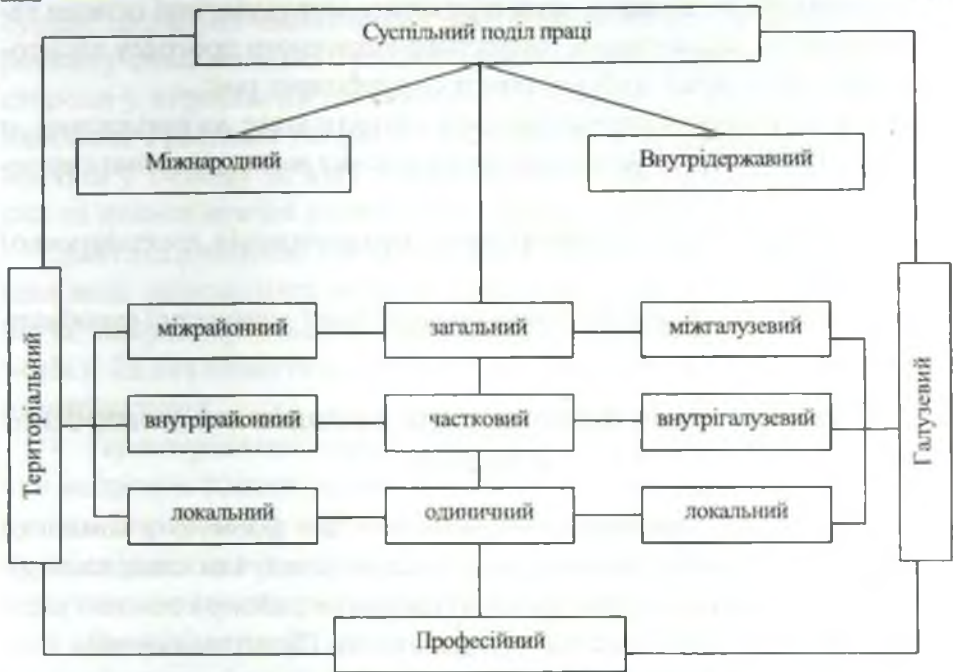

Рис. 4.1. Галузевий і територіальний поділ праці в системі суспільного поділу праці.

* район ввозить необхідну продукцію, яку не може виробляти внаслідок несприятливих не відповідних природних умов для організації її виробництва. У цьому випадку на перший план виступає географічне положення району-споживача щодо районів – виробників цієї продукції;

* район ввозить продукцію, яка може виготовлятися на місці, однак затрати на її виробництво значно вищі ніж в інших районах, звідкіля він її ввозить.

Перший випадок названий вченим абсолютним, а другий – відносним. Завдяки науковому аналізу територіального поділу праці відкрилися широкі можливості для виявлення конкретних форм його прояву при вивченні різних об'єктів (галузей господарства, міжгалузевих поєднань, районів та окремих країн). Отже, для вивчення кожно-

го окремого об'єкта мають застосовуватись методологічні основи територіального поділу праці. За науково-технічного прогресу територіальний поділ праці набуває низки специфічних рис:

х ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури;

х прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності;

х розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

4.2. Спеціалізація економічних районів та методика її оцінки

Серед галузей господарської діяльності, що формують комплекс економічного району, головна роль належить галузям спеціалізації. Ці галузі визначають господарський напрямок району і основні риси територіальних відмінностей між районами. Щодо визначення спеціалізації господарства районних комплексів серед науковців існує декілька точок зору. Більшість вчених вважає, що спеціалізацію економічних районів найповніше характеризують показниками територіального зосередження або локалізації виробництва в їх межах. Друга точка зору вчених зводиться до переконання, що спеціалізація території визначається показниками обсягу міжрайонного обміну продукцією. Невдалими були спроби об'єднати показники територіального зосередження виробництва з показниками міжрайонного товарообміну і знайти усереднений синтетичний показник.

Зважаючи на наведене вище, вивчення спеціалізації економічних районів є одним із головних завдань наукового аналізу їх господарсько-виробничих комплексів. Основою спеціалізації господарської діяльності району виступає об'єктивний процес територіального поділу праці, який проявляється в закріпленні певних галузей виробництва за територіями. Територіальні відмінності у виробництві, які склалися між районами на основі врахування природних умов і ре-

сурсів, соціально-економічних факторів, істотно впливають на виробничу спеціалізацію галузей. Враховуючи позитивні і негативні сторони у виробничій діяльності в районах, є можливості виявити найбільш ефективні напрями територіальної спеціалізації, яка формується у тісному зв'язку з принципами розміщення продуктивних сил на певних етапах розвитку їх територіальної організації.

Практика доводить, що процес територіального поділу праці і спеціалізації економічних районів необхідно чітко розмежувати на поняття: «територіальна спеціалізація» і «внутрігалузева спеціалізація». Ці два поняття виступають як самостійні процеси суспільного поділу праці.

⇒ *Територіальна спеціалізація* перш за все вказує на виробничий напрямок господарської діяльності різних економічних районів країни. Виробничий напрямок кожного з економічних районів формується залежно від масштабів територіального поділу праці та факторів, що впливають на розміщення окремих галузей.

⇒ *Внутрігалузева спеціалізація* пов'язана з деталізацією виробничого процесу (виділення самостійних виробництв всередині галузі, підвищення рівня детальної і технологічної спеціалізації виробництва), що створює певний економічний ефект у розвитку самої галузі.

Для визначення рівня спеціалізації виробництва в районі використовують такі показники:

× *коефіцієнт локалізації або концентрації даного виробництва в районі;*

× *коефіцієнт виробництва продукції галузі на душу населення;*

× *коефіцієнт міжрайонної товарності продукції даної галузі.*

Коефіцієнт рівня районної спеціалізації галузі являє собою співвідношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж галузі в країні. Він визначається за формулою:

$$K_{\text{р}} = \frac{B_{\text{пвг р}}}{B_{\text{пвг к}}} \cdot 100\%;$$

де: $B_{\text{пвг р}}$ – коефіцієнт рівня районної спеціалізації;

$K_{p.c}$ – питома вага галузі району у виробництві продукції;

$B_{п.в.г.к}$ – питома вага галузі країни у виробництві цієї ж продукції.

Таким же чином визначають коефіцієнт міжрайонної товарної продукції даної галузі.

Ефективній спеціалізації сприяє кооперація, яка органічно пов'язана з розвитком спеціалізації виробництва. Головна умова кооперування – широка мережа подетально і технологічно спеціалізованих та організаційно виокремлених виробництв. Залежно від виду спеціалізації розрізняють предметне, подетальне і технологічне кооперування. Воно, як і спеціалізація, сприяє поліпшенню використання потужностей і виробничого персоналу на одних підприємствах і ліквідації проблем на інших.

Найбільш широке кооперування представлене в легкій, харчовій, деревообробній промисловості, машинобудуванні. Рівень кооперації визначається такими показниками:

× часткою комплектуючих і напівфабрикатів, одержаних за кооперативними поставками в загальному обсязі продукції, що виготовляється в районі;

× кількістю підприємств, що кооперуються з певними підприємствами інших районів;

× загальним обсягом, вартістю і середнім радіусом перевезень деталей вузлів, напівфабрикатів, що отримуються в порядку кооперації.

Одним із показників економічної ефективності спеціалізації (кооперування) є умовна річна економія ($E_{y.p.}$), яку визначають за формулою:

$$E_{y.p.} = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)] \cdot N_2;$$

де: C_1, C_2 – певна собівартість продукції до і після спеціалізації і кооперування;

T_1, T_2 – транспортні витрати з доставки одиниці продукції споживачу до і після спеціалізації і кооперування;

N_2 – річний обсяг продукції після спеціалізації в натуральних одиницях.

Коефіцієнт міжрайонної товарності характеризує перш за все роль будь-якої галузі у міжрайонному товарообміні. Тому цей показник доцільно використовувати для оцінки значення різних галузей у розвитку міжрайонних і міждержавних виробничо-територіальних зв'язків. Виробничу спеціалізацію районів можна виявити лише на основі аналізу складу і структури випуску продукції окремими галузями, оскільки їх роль у виробництві є визначальною у процесі формування напрямів розвитку господарства відповідних територій. Що стосується внутрірайонного товарообміну, то він лише частково характеризує спеціалізацію господарського комплексу і може використовуватись як додатковий показник при оцінці виробничої спеціалізації районів.

У підручниках і навчальних посібниках існують поняття «міжрайонний обмін» і «міжрайонний поділ праці». Ці поняття не є ідентичними. Обмін безпосередньо пов'язаний з виробництвом товарів, він має винятково важливе значення для встановлення зв'язків між різними районами. Саме тому важлива роль виробництва, а не обміну, має бути визначальною для зарахування окремих галузей до групи виробничої спеціалізації. За допомогою різних показників практика і досвід аналізу спеціалізації економічних районів дає можливість зробити певні висновки про те, що оцінювати цей процес доцільно на основі таких критеріїв:

☑ роль галузі району у міжрайонному поділі праці;

☑ товарність продукції і її роль у міжрайонному і внутрірайонному споживанні;

☑ роль галузі у виробництві даної продукції в районі.

Оптимальний варіант спеціалізації економічних районів має досягатися за рахунок її ефективності, тобто мінімізації приведених витрат з врахуванням транспортних витрат:

$$V_{\text{прив}_i} = C_i + T_i + E_i \cdot K \rightarrow \min \text{ (грн);}$$

де $V_{\text{прив}_i}$ – приведені витрати i -го виробництва;

C_i – повна собівартість i -го виробництва;

T_i – транспортні витрати з доставки одиниці продукції споживачу i -го виробництва;

K_i – обсяг витрат (капіталовкладень) на проведення спеціалізації;

E_n – нормативний коефіцієнт окупності капітальних вкладень.

Як бачимо, економічна ефективність спеціалізації регіонів оцінюється за певними критеріями. Головним має бути критерій економії сукупної суспільної праці і максимального підвищення її продуктивності. Річний економічний ефект ($E_{рм}$) від впровадження спеціалізації за вибраним варіантом обчислюється за такою формулою:

$$E_{рм} = (B_1 - B_2) \cdot N;$$

де: B_1, B_2 – приведені витрати за порівнювальними варіантами;

N – фактичний річний обсяг випуску продукції в натуральних одиницях після проведення спеціалізації.

Строк окупності витрат визначається за формулою:

$$T_{ск. спец} = \frac{K - \Phi}{E_{рм}}.$$

де K – обсяг капіталовкладень на проведення спеціалізації;

Φ – вартість основних фондів, які вивільняються після проведення спеціалізації, що можуть бути реалізовані.

Як видно із наведеного, основними показниками є економія капіталовкладень, скорочення строків окупності і будівництва. В процесі аналізу і розрахунків ефективності спеціалізації районів використовують систему додаткових показників, до яких належать:

- ❖ собівартість виробленої продукції;
- ❖ питомі капіталовкладення на одиницю приросту продукції;
- ❖ використання наявних трудових ресурсів і ступінь зайнятості працездатного населення;
- ❖ транспортні витрати на доставку продукції в райони її споживання (використання).

При проведенні регіональних досліджень користуються порівняльними ознаками ефективності виробництва. Таким чином, характе-

ризуючи економічний стан окремих районів України можна встановити, що собівартість окремих видів продукції в економічних районах є досить різною. Це, зокрема, спостерігається у видобутку палива, виробництві електроенергії, видобутку хімічної сировини, виробництві сільськогосподарської сировини і продукції тощо.

Порівнюючи собівартість (витрати) виробництва продукції в економічних районах з середніми витратами в країні, можна визначити порівняльну ефективність спеціалізації окремих економічних районів за так званим індексним методом. Це співвідношення витрат (або прибутку) виробництва на одиницю продукції в економічному районі до того ж показника в країні:

$$i_r = \frac{B_r}{B_k}$$

де i_r – індекс (показник) ефективності спеціалізованого економічного району;

B_r – витрати виробництва на одиницю продукції в спеціалізованому районі;

B_k – витрати виробництва на одиницю продукції в країні.

Цей індекс характеризує, на скільки середньорайонні затрати (або одержаний ефект) на одиницю виробленої продукції більші або менші, ніж в середньому по країні.

А. Пробст (1965 р.) для визначення ефективності виробничої спеціалізації економічного району запропонував таку формулу:

$$E_{\phi} = P_2 + \sum T_2 - (P_1 + \sum T_1)$$

де P_2 і T_2 – відповідно собівартість виробництва і транспортування продукції неспеціалізованого району;

P_1 і T_1 – собівартість виробництва і транспортування продукції спеціалізованого району.

При цьому $P_1 + T_1 < P_2$, тобто спеціалізація району буде економічно виправданою лише в тому випадку, коли собівартість продукції і затрати на її перевезення з даного району будуть менші порівняно з собівартістю такої ж продукції в районах, що її споживають.

Таким чином, ефективність спеціалізації буде найвища у тих підприємств, які знаходяться найближче до центрів виробництва продукції. Якщо собівартість продукції спеціалізованого і неспеціалізованого районів є рівною, то ефективність виробничої спеціалізації знижується до нуля. Однак тут потрібно врахувати інші фактори (наявність територіально-технічної бази, трудових ресурсів, якісні показники тощо), які позитивно впливають на виробництво тієї чи іншої продукції. Для визначення ефективності спеціалізації всього виробничого комплексу району необхідно узагальнити результати економії кожної спеціалізованої галузі. На основі отриманих даних можна визначити напрями спеціалізації кожного економічного району з окремих галузей виробництва продукції.

Важливе значення набуває вартість перевезення продукції до споживача. Якщо продукція об'ємна, вона має свої межі доцільності і вартості перевезення. Наприклад, стінові будівельні матеріали (цегла, блоки) при перевезенні на далекі віддалі. Вартість їх перевезення може бути вищою за собівартість, тому розраховуються витрати на перевезення і визначається межа доцільності таких перевезень.

Визначення зон перевезення продукції необхідне для оптимального розвитку спеціалізації районів і міжрайонного обміну товарами. При стратегічному плануванні розвитку виробничих районних комплексів мають враховуватися обсяги перспектив виробництва продукції і обсяги можливого вивозу товарів окремих галузей. При цьому треба дотримуватись принципу оптимального розвитку і гармонійного поєднання виробництва всіх наявних галузей в економічному районі. Якщо спеціалізація районів переходить за раціональні її межі, вона може виявитися збитковою як для економічного району, так і для народного господарства країни.

У ринкових умовах господарювання, в процесі подальшої приватизації промислово-виробничих об'єктів, важливо визначити довгострокову перспективу як забезпечення виробництва власною сировинною базою, так і можливості реалізації продукції споживачам. Це об'єктивний процес, який пов'язаний з динамічним розвитком про-

дуктивних сил, особливо з освоєнням нових видів товарів, розвитком та розширенням сировинної бази, яка є в економічному районі.

Спеціалізація районів посилює роль територіального поділу праці, передбачає подальший розвиток міжрайонних економічних зв'язків, оскільки кожний економічний район є органічною часткою всього народногосподарського комплексу країни і виконує певні виробничі функції. Ефективність міжрайонних виробничих зв'язків великою мірою залежить від правильного напрямку спеціалізації районів і наукового обґрунтування планування обсягів міжрайонного обміну товарами. Ліквідація нераціональних перевезень, зустрічних товаро-вантажних потоків, а також раціональне комплексне розміщення виробництв в економічних районах є головним завданням науковців і практиків, які займаються цими питаннями.

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення територіального поділу праці.*
- 2. Розкрийте сутність територіального поділу праці як об'єктивної основи економічного районування.*
- 3. Спеціалізація економічних районів та методики її оцінки.*
- 4. Види спеціалізації і їх значення в територіальній організації виробництва.*
- 5. Показники та критерії оцінки спеціалізації економічних районів.*
- 6. Основні фактори, які впливають на ефективність територіальної організації виробництва.*

Глава 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики

План викладу матеріалу

- 5.1. Сутність державної регіональної політики.
- 5.2. Об'єкти і суб'єкти регіональної політики.
- 5.3. Основні цілі державної економічної політики.
- 5.4. Завдання державної регіональної економічної політики.
- 5.5. Наукове обґрунтування регіонального розміщення продуктивних сил.

5.1. Сутність державної регіональної економічної політики

Регіональна економічна політика є невід'ємною складовою загальнодержавної економічної політики. Вона ґрунтується на пріоритетному розвитку національно-державної, стічно-територіальної, регіональної самоврядності та самодостатності інтересів регіону. Здійснення цієї політики має забезпечити єдність державних, регіональних та місцевих інтересів. Поняття регіональної економічної політики виникло в 60-х роках минулого століття, коли у колишньому СРСР були утворені Ради народного господарства (раднаргосп). З метою недопущення поширення національної самостійності в 1964 р. вони були реформовані в централізовану галузеву структуру розвитку народного господарства. 85-90 % всіх галузей народного господарства були підпорядковані міністерствам союзного і союзно-республіканського призначення.

Нині державна регіональна економічна політика все ширше цілеспрямовується на комплексний розвиток регіонів, який містить ком-

плекс державних рішень, узгоджених зі стратегією держави. Ця політика характеризується сукупністю цілей, завдань і механізмів, які визначають стратегію і тактику втілення їх в життя. Вона передбачає врахування широкого спектра національних, політичних, соціальних факторів, які відповідним чином можуть впливати на тенденції регіонального розвитку. Регіональна економічна політика охоплює всю систему взаємовідносин між державою і регіонами з одного боку та регіонами – з другого. Розвиток і економічне зростання регіонів змінюватиме економічний потенціал держави. Державна регіональна економічна політика має формуватись таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівноправні умови функціонування регіональних виробничих комплексів. Основні принципи регіональної економічної політики держави:

х конституційність і законність, на основі яких реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції та законів України, законодавчих актів президента та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності як органами виконавчої влади, так і органами місцевого самоврядування;

х забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної та бюджетної системи;

х наближення надання послуг органами державної влади та органами місцевого самоврядування до безпосередньо споживачів;

х диференційоване надання державної підтримки економічним регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, передбачених законодавчими актами;

х стимулювання співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів, спрямованих на економічний розвиток регіонів.

Здійснення цих конкретних заходів державної регіональної економічної політики передбачає:

- ◆ сформувати нову територіальну структуру державного сектора економіки;
- ◆ реформувати систему управління державним сектором економіки;
- ◆ посилити економічні основи місцевого самоврядування та розширити його соціально-економічні функції;
- ◆ поетапно перейти на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширення права місцевих органів виконавчої влади в бюджетній політиці України.

Крім наведених вище принципів, як свідчить досвід країн Європейського Союзу(ЕС), важливе значення мають принципи субсидіарності, децентралізації, партнерства, програмування, концентрації, адичіоналізму.

Основним є принцип *субсидіарності*, згідно з яким вищі суспільні одиниці повинні розв'язувати лише ті проблеми, які непідвладні для вирішення нижчим структурним підрозділам.

Децентралізація передбачає розподіл повноважень, ресурсів, бюджетних коштів на користь менш розвинутих регіонів, посилення їх самостійності. Ці два принципи сприяють активізації місцевої ініціативи і мають важливе, принципове значення для регіональної політики.

Принцип *партнерства* стимулює активне співробітництво між суб'єктами господарювання з метою досягнення єдиної кінцевої цілі. Провідне місце тут посідає міжрегіональне співробітництво та розвиток транскордонного співробітництва, особливо в прикордонних регіонах держави.

Принцип *програмування* означає необхідність розробки стратегії розвитку регіону з урахуванням довгострокових цілей. Програмування має передбачити чіткий порядок дій, джерела і порядок фінансування, виконавців, можливі негативні наслідки здійснюваних заходів. Таким чином воно забезпечує цілеспрямоване виконання відповідних проєктів – від визначення мети до її повного досягнення, а також координацію дій у просторі й часі.

Немаловажне значення в регіональній економічній політиці мають принципи *концентрації* та *адіціоналізму*. Вони є взаємодоповнюючими і забезпечують розвиток місцевих ініціатив, пошук додаткових джерел фінансування програм регіонального економічного розвитку. Реалізація цих принципів забезпечує зниження навантаження на національний бюджет і сприяє залученню відповідних місцевих ресурсів для здійснення конкретних регіональних проектів економічного і соціального розвитку регіонів.

Як показує досвід країн Європи, єдиної універсальної моделі регіональної економічної політики, прийнятної для будь-яких умов господарювання, не існує. Кожний регіон в своєму соціально-економічному розвитку залежить від значної кількості факторів, які різняться між собою виходячи із територіальних особливостей. Відмінності між існуючими моделями зумовлені відмінностями в ідеях, які покладені в основу політики держави.

Класична теорія регіональної політики спирається на принципи, обґрунтовані Дж. Кейсом ще у 30 роках минулого століття. Він вважав, що утримувати рівновагу без втручання держави просто неможливо. Сформульована ним концепція регіонального розвитку одержала назву «захисної», оскільки вона передбачає активне втручання держави в регіональний розвиток з метою зменшення диспропорції у рівні розвитку окремих територій. З цієї метою використовується широкий спектр економічних засобів впливу – фінансові трансферти, прямі інвестиції, зміни в системі оподаткування, окремі пільги тощо. У центрі уваги такої політики, як правило, економіка депресивних територій, що характеризується загостренням проблем структурного безробіття, різким зниженням рівня життя населення.

Американський економіст А. Фрідман запропонував модель регіонального розвитку, яка ґрунтується на засадах ідеї неокласичної теорії економічного розвитку. За його моделлю, втручання держави у сферу господарювання є мінімальним, а головне завдання регіональної політики полягає не в подоланні регіональних диспропорцій, а в загальному підвищенні ефективності регіонального господарського

комплексу. Найбільш гострі проблеми депресивних територій повинні вирішуватися не пріоритетно, а в міру нагромадження необхідних коштів внаслідок підвищення ефективності функціонування комплексів інших територій.

Світова практика підтверджує цей тезис і доводить, що зростання соціально-економічно відсталих територій не повинне відбуватись за рахунок механічного перерозподілу доходу, створеного у розвинутих регіонах.

У зв'язку з посиленням процесів глобалізації та регіональної інтеграції виникла необхідність у розробці нової концепції державної регіональної політики України. Необхідно зазначити, що регіональну політику треба розглядати крізь призму конкретизації інтересів, які вона реалізує. Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, етнічні, природні, економічні, соціальні, культурні особливості території, настільки конкретно диференційованими є інтереси держави по відношенню до них.

Враховуючи, що Україна інтегрується в Європу і бере активну участь у європейському регіональному співробітництві, спираючись на норми європейського міжнародного права, їй необхідно здійснити реформу адміністративно-територіального устрою держави. В ній треба чітко визначити статус регіонів, механізму взаємодії інститутів на місцевому та регіональному рівнях.

5.2. Об'єкти і суб'єкти державної регіональної політики

Серед науковців немає одностайної думки щодо однозначного визначення суб'єкта і об'єкта державної регіональної політики. На думку більшості, домінує погляд, згідно з яким провідним суб'єктом цієї політики визнається держава, а об'єктами – соціально-економічні процеси, що протікають на певній території, соціальні верстви населення, територіальні чи галузеві пропорції господарства. У законодавчому плані суб'єктами державної регіональної економічної політики визнаються центральні та місцеві органи державної влади та

органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів [18, 886].

До об'єктів державної регіональної економічної політики зараховують територіальні утворення, в межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування.

Об'єктами державної регіональної економічної політики в ринкових умовах господарювання виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення та рівнем його життя. Спеціальним об'єктом регіональної економічної політики можуть бути депресивні чи монопрофільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф. Як правило, у центрі уваги державної регіональної економічної політики постійно перебувають проблемні регіони, території яких характеризуються найвищим загостренням соціально-економічних проблем, пов'язаних з нераціональним розміщенням продуктивних сил. Такі проблемні регіони існують в усіх країнах світу незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку.

При формуванні і реалізації ефективної регіональної економічної політики розробляють типологію регіонів як об'єктів цієї політики. В основу типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, демографічні, соціально-економічні. Основними індикаторами, за якими визначають тип регіону, є:

- *виробництво внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення;*
- *показники демографічної ситуації та якості життя людей;*
- *техногенне навантаження економічних районів;*
- *фінансовий стан і самозабезпеченість регіону;*
- *активність інвестиційної політики;*
- *забезпеченість бюджетної сфери.*

Відповідно до структури економіки регіони, вирізняють індустріальні, індустріально-аграрні і аграрні території. Для успішної реалізації державної регіональної економічної політики необхідно враховувати

міжрегіональні і міждержавні економічні зв'язки. Виділяють також експортно та імпоротно орієнтовані території. Часто виділяють стратегічно важливі для держави території з метою можливого залучення іноземних інвестицій, зайнятості робочої сили, ефективного використання природних ресурсів. Сюди належать природні географічні та геополітичні характеристики територій, зокрема прикордонні, віддалені від основної території держави, приморські території.

Класифікація регіонів також здійснюється за такою ознакою, як рівень економічної і соціальної безпеки. Внутрішньою загрозою соціальній безпеці регіонів є інтенсивне посилення майнового розшарування населення, зростання бідності та чисельності безробітних. Певну загрозу економічній безпеці регіонів становить низька конкурентна спроможність продукції, високий рівень опрацювання основних виробничих фондів, незадовільна екологічна ситуація та недостатня забезпеченість інфраструктурними об'єктами, зокрема комунального господарства.

Типологія регіонів дає можливість конкретно оцінити ситуацію і визначити прийнятні методи і форми регулятивного впливу на регіональний розвиток та диференціювати їх залежно від реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

Як бачимо, суб'єктно-об'єктні відносини мають динамічний характер. Реальною може бути ситуація, коли об'єкт виступає суб'єктом і навпаки. В умовах зростання ролі регіонів у розбудові держави і зміцненні її економічного потенціалу, територіальні громади, організації, колективи перетворюються з об'єктів регіональної політики в активних суб'єктів, які разом з державними органами істотно впливають на процес формування і реалізації регіональної політики.

Отже, держава відіграє провідну роль у формуванні і реалізації регіональної економічної політики. Вона визначає концептуальні основи та інституційні засоби регіональної політики, здійснює її правове, наукове і організаційне забезпечення.

5.3. Основні цілі державної економічної політики

У ринкових умовах господарювання регіональна економічна політика стає вагомим інструментом просторового регулювання соціально-економічного розвитку. Формування і реалізація регіональної економічної політики ґрунтується на чітко визначеній системі цілей як загального, так і специфічного характеру. Вони мають постійний пріоритетний характер вирішення завдань розвитку національної економіки. Система економічних і соціальних цілей повинна враховувати інтереси усіх верств населення, трудових колективів, підприємців, а також інтереси суб'єктів, зацікавлених у їх здійсненні на усіх рівнях управління народним господарством. Головна мета державної регіональної економічної політики охоплює певні групи підцілей в економічній, соціальній та екологічній сферах. Особливого значення набуває система підцілей, зорієнтована на успішне здійснення економічної реформи, підтримку недержавного сектора економіки, формування конкурентного середовища. Дуже актуальним є надання соціального спрямування регіональній економічній політиці, яка має забезпечити високий рівень добробуту народу, а також його заохочення до соціального прогресу. Всі цілі мають певне співвідношення, яке гармонійно поєднується в єдиній системі розвитку всієї держави. Вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку і є факторами стратегічного їх спрямування. При цьому стратегічна ціль, в якій акумулюється головний напрям регіональної економічної політики, визначає можливості досягнення всіх інших груп підцілей. Їх вирішення залежить від соціально-економічної ситуації в державі і регіонах, вони можуть змінюватися, відповідним чином реагуючи на нагальні потреби та протиріччя регіонального розвитку. Це ми можемо спостерігати на прикладі формування урядової адміністрації як у центрі, так і в регіонах (після березневих виборів у 2006 р.).

У законодавчому акті «Про концепцію державної регіональної політики» визначається, що на сучасному етапі соціально-економічного розвитку головною метою державної економічної політики є збільшення національного багатства країни на основі ефективного використан-

ня природно-ресурсного трудового і науково-технічного потенціалу регіонів, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрірегіональної збалансованості. В процесі реалізації будь-якої цілі, вона, виходячи з певних обставин, може бути значно деталізована стосовно конкретних сфер суспільного розвитку.

Так, наприклад, у економічній сфері вона полягає:

- ◆ у досягненні економічно доцільного рівня комплексності господарства регіонів та раціональної її структури;
- ◆ у створенні економічних передумов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, проведення земельної реформи та приватизації державного майна, інших ринкових перетворень;
- ◆ у створенні і розвитку спеціальних (вільних) економічних зон;
- ◆ в удосконаленні економічного районування країни.

Головною метою державної регіональної економічної політики у соціальній сфері є:

- ◆ реалізація конкретних заходів, спрямованих на стабілізацію рівня життя всіх верств населення з поступовим підвищенням рівня добробуту;
- ◆ запровадження єдиних соціальних стандартів та посилення всіх форм соціального захисту населення;
- ◆ забезпечення продуктивної зайнятості населення через ефективне регулювання регіональних ринків праці та міграційних процесів;
- ◆ сприяння покращенню демографічної ситуації з метою збільшення тривалості життя та забезпечення природного приросту населення в регіонах;
- ◆ формування раціональної системи розселення населення на основі збереження існуючих та створення нових населених пунктів, активізації невеликих сільських та малих міських поселень, регулювання великих міст, створення міст-супутників.

На сучасному етапі екологічного розвитку важливого значення набула екологічна сфера. Тут головною ціллю має бути:

- ◇ запобігання забрудненню довкілля та ліквідація його наслідків;
- ◇ впровадження механізму раціонального природокористування;
- ◇ збереження унікальних територій та природних об'єктів.

Оскільки Україна вибрала європейський напрям економічного розвитку, дуже важливим і корисним для України є досвід Європейського Союзу щодо визначення пріоритетних цілей регіонального розвитку та ліквідації територіальних диспропорцій в межах регіонів у їх соціально-культурному і економічному розвитку. Тут також велика увага приділяється забезпеченню конкурентоспроможності регіональної економіки, підвищенню продуктивності праці, зростанню інноваційної активності.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що найвищою стратегічною ціллю державної регіональної економічної політики має бути вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Адже побудова соціалістичної держави, яка проголошена Конституцією України, по своїй суті означає забезпечення єдиних життєвих стандартів для всіх громадян держави, незалежно від місця їх праці і проживання.

5.4. Завдання державної регіональної економічної політики

Основні завдання державної регіональної економічної політики обґрунтовуються на основі чіткого визначення головної її мети. Вони нерозривно пов'язані з визначенням конкретного етапу розвитку економіки країни і відповідають існуючому в ній нормативно-правового простору. Накреслені завдання відповідно конкретизуються залежно від системи і рівня управління народним господарством, по мірі необхідності деталізуються за періодами їх здійснення.

Пріоритетними завданнями на тривалу перспективу державними органами управління визначено розвиток галузей, які забезпечують розвиток всього народно-господарського комплексу країни, зокрема: *паливно-енергетичного, машинобудівного, агропромислового, хімічного тощо*. Серед пріоритетних завдань визначне місце відводиться структурній перебудові економіки регіонів України, у першу чергу

промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною ситуацією (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області, міста Київ, Харків, Одеса, Кривий Ріг, Маріуполь, Макіївка, Горлівка тощо). Структурна перебудова, в першу чергу, передбачає поліпшення екологічної ситуації в промислових центрах Донецького басейну, Придніпров'я, Прикарпаття, на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення.

Основні програмні завдання державної регіональної перебудови на найближчі п'ять років передбачають необхідність вирішення таких проблем:

↳ *вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів та підвищення ефективності територіального поділу праці і раціоналізації розселення населення;*

↳ *досягнення стабілізації виробництва у кожному регіоні на основі оптимізації структури господарства та ефективного використання наявного природно-ресурсного, виробничо-технічного і трудового потенціалу;*

↳ *удосконалення спеціалізації сільського господарства відповідно до зональних ґрунтово-кліматичних умов;*

↳ *здійснення програм облаштування депортованих народів у південних та західних областях;*

↳ *формування нових територіально-господарських утворень – спеціальних (вільних) економічних зон.*

У сфері соціально-культурного і духовного розвитку основними завданнями регіональної політики є забезпечення населення працевлаштуванням, тобто робочими місцями, і залучення його до продуктивної суспільно-корисної праці. Це стосується усіх регіонів України і, в першу чергу, незайнятого працездатного населення, яке на сьогодні є безробітним, в Донецькому регіоні, Придніпров'ї, Прикарпатті та монофункціональних територіях з слабorozвиненою сферою застосування праці. Необхідно розробити програми – завдання працевлаштування і зайнятості сільського населення за рахунок органі-

зації первинної переробки сільськогосподарської сировини і продукції, кооперування їх із підприємствами малого бізнесу. З метою організації власного бізнесу пропонуємо створити відповідні умови до запровадження ступеневої освіти та інтегрованих навчальних планів для підготовки спеціалістів, які можуть взяти на себе розвиток того чи іншого напрямку в розвитку народного господарства регіону і країни в цілому.

Одним із важливих завдань регіональної економічної політики є поліпшення демографічної ситуації у регіонах України, покращення соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо підтримки сімей з дітьми та найменш захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів і послуг. У найближчій перспективі необхідно домогтись зменшення показників смертності населення за рахунок покращення умов життя і праці, оздоровлення навколишнього середовища, поліпшення медичного обслуговування населення. У кожному районі потрібно розробити довгострокову програму створення робочих місць і працевлаштування населення з метою припинення відпливу за межі країни спеціалістів, вчених, працездатного населення.

Пріоритетними завданнями у виробничій сфері регіонів є розвиток експортних та імпортозамінних виробництв, де для цього створені сприятливі умови (необхідний економічний і науковий потенціал, вигідне географічне положення, вирішені транспортні зв'язки тощо). Такий напрямок дозволить суттєво вплинути на можливий експортний потенціал територій, удосконалювати структуру експорту товарів, розширювати зовнішньоекономічні зв'язки. З цією метою треба залучати стратегічних інвесторів, з якими слід вирішувати розвиток пріоритетних галузей виробництва, продукція яких є ліквідною і конкурентоспроможною. До них зараховують галузі електросенергетики, чорної металургії, машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості, місцевої і деревообробної, окремі галузі сільськогосподарського виробництва, зокрема виробництво зернових культур, цукрової промисловості, технічних культур (льон, соняшник тощо).

До цієї справи варто залучати кошти приватних інвесторів та заощаджені кошти населення, які є на банківських депозитах.

Регіони України мають унікальні рекреаційні ресурси: Крим, райони узбережжя Чорного і Азовського морів, Прикарпаття і Закарпаття, а також сприятливі кліматичні та природні умови практично більшості областей. Вони створюють умови для формування в майбутньому високо розвинутих рекреаційно-туристичних та оздоровчо-лікувальних комплексів як державного, так і міжнародного значення.

Підсумовуючи наведене, можна зробити такий висновок: виконанню передбачених завдань державної регіональної економічної політики повинна передувати розроблена комплексна програма з усіх напрямків розвитку держави. У центрі цієї програми має бути людина, тому головне завдання державної економічної політики – створити безпечні умови життя людини, звести до мінімуму шкідливий вплив техногенних аварій і катастроф, покращити екологізацію технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, транспорті, гарантувати екологічну безпеку ядерних об'єктів та радіаційний захист населення і природного середовища. При цьому необхідно врахувати специфіку демографічної ситуації в кожному регіоні і конкретизувати напрямки її розвитку. Регіональна політика має бути спрямована на покращення духовного, морального розвитку суспільства, на формування ініціативної особистості, відродження національної і культурної основи суспільства.

Таким чином, державна регіональна економічна політика має бути спрямована на відтворення умов, факторів сталого розвитку регіонів. Цьому має сприяти прогнозування перспективи розвитку суб'єктів господарювання, регіональних ринків, оцінка фінансових і ресурсних можливостей регіонів як форм реалізації регіональної політики.

5.5. Наукове обґрунтування регіонального розміщення продуктивних сил

Ще недавно, коли наукові методи обґрунтування вибору пунктів розміщення виробництва ще не були розроблені, вибір місця для

майбутнього підприємства міг виконуватись керівником або відповідним спеціалістом без врахування вигоди всіх зацікавлених сторін: держави, суспільства, товаровиробника. В нинішніх ринкових умовах господарювання розміщення будь-якого об'єкта в регіоні здійснюється на наукових засадах, які передбачають виконання значного обсягу науково-дослідних робіт, що охоплюють аналітичну, прогностичну, концептуальну та прикладні складові. Для цього при обласній державній адміністрації створені комісії з розвитку господарської діяльності і розміщення продуктивних сил. Ці комісії, як правило, очолює один із заступників голови облдержадміністрації, який відає промисловістю і господарською діяльністю в регіоні. До складу комісії входять спеціалісти обласних організацій, які видають технічні умови, здійснюють нагляд і контроль за розвитком і розширенням виробництва. До неї залучаються науковці відповідного напрямку та проєктні організації, які розроблятимуть технічну документацію, замовником якої виступає підприємство, фірма або відповідна організація.

З метою наукового обґрунтування регіонального розміщення того чи іншого виробництва вибирається декілька (не менше трьох) варіантів доцільності розміщення його на певній території. На етапі аналізу оцінюється раціональність розміщення виробничого об'єкта, виявляються можливі структурні деформації, галузеві і територіальні диспропорції. Особлива увага приділяється аналізу показників соціально-економічного розвитку території з метою виявлення невикористаних можливостей економічного зростання на основі передбачуваних змін у розміщенні продуктивних сил. Об'єктом наукового дослідження і його оцінки є:

- ☑ *природно-ресурсний потенціал території регіону;*
- ☑ *рівень соціально-економічного розвитку даної території;*
- ☑ *основні територіально-галузеві пропорції;*
- ☑ *стан міжгалузевих територіальних комплексів;*
- ☑ *міжрегіональні і зовнішньоекономічні зв'язки;*
- ☑ *наявність незайнятого працездатного населення;*
- ☑ *фінансовий стан території.*

Аналітична інформація є необхідною для виявлення можливих депресивних територій, зон екологічної чи соціальної напруги, що повинне бути враховане при розробленні стратегічних напрямів державної регіональної економічної політики. Ця інформація може бути використана для маркетингових досліджень при вирішенні питань щодо вкладення інвестицій у нові регіональні проекти.

Науково-аналітична інформація дає змогу виявити резерви зростання комплексності регіонального розвитку, його стійкості в ринкових умовах господарювання, виходячи з необхідності раціонального і ефективного використання природних, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Дуже важливе значення має регіональний аналіз соціальних процесів на досліджуваній території, зокрема:

- ◆ *дослідження причин і обсягів міграційних потоків;*
- ◆ *оцінка використання робочої сили в розрізі галузей, розміщених на території регіону;*
- ◆ *виявлення специфічних особливостей стану безробіття і потреби в працевлаштуванні;*
- ◆ *оцінка рівня життя населення в регіоні.*

Аналізуючи економічний стан розвитку регіону, необхідно критично оцінити місце регіону в територіальному поділі праці, досягнутий рівень соціально-економічного розвитку з позиції національних інтересів, визначити раціональні співвідношення між виробництвом і забезпеченням потреб споживачів даною продукцією регіону. Необхідно також оцінити забезпеченість регіону потужностями будівельної та виробничої інфраструктури. Для здійснення такого наукового дослідження розробляється соціальна система індикаторів, кількісні і якісні шкали для вимірювання необхідних показників.

Результати науково-аналітичних досліджень зіставляються з вимогами і потребами перспективного розвитку регіону, При цьому треба враховувати специфіку території регіону, багатонаціональний склад населення, наявність спеціальних (вільних) економічних зон, прикордонне розташування, питому вагу підприємств військово-промислового комплексу, наявність унікальних природних та рекреаційних ресурсів регіону тощо.

Аналітичні наукові дослідження мають також з'ясувати, наскільки освоєна дана територія в господарському плані, чи є відповідні можливості для розміщення нових об'єктів і яких саме галузей, враховуючи екологію навколишнього середовища. Ця аналітична наукова інформація має стати основою для визначення оптимальної територіальної структури господарського комплексу, можливих обмежень щодо використання природних ресурсів та оцінки відповідності спеціалізації території і рівня її розвитку ресурсному потенціалу.

Науковий аналіз має визначити схему територій, де не слід розміщувати виробничі об'єкти, обґрунтовуючи можливе їх цільове призначення. Це стосується також територій з високою густрою населення.

За наявності такої науково-аналітичної інформації наступним етапом є вирішення проблем і шляхів формування територіально-виробничих комплексів, які пов'язані з оптимальним розміщенням виробництв різних галузей господарювання. Особливу увагу треба приділити проблемам місцевого забезпечення споживачів товарами, що виробляють галузі, розміщені на території регіону. Разом з тим потрібно звернутись до проблем ефективного використання потенціалу місцевих трудових, організаційних, матеріальних та фінансових ресурсів. Важливо визначити напрями активізації діяльності місцевих органів самоврядування щодо необхідності створення додаткових робочих місць та посилення економічної діяльності з урахуванням розміщення нових об'єктів, формування нових ринків збуту продукції місцевого виробництва та розвитку виробничої і особливо соціальної інфраструктури. Розвиток місцевого господарства, ефективне використання наявного економічного потенціалу – одне з важливих завдань, яке повинна вирішувати регіональна економічна політика.

Наукове дослідження, розробка і впровадження конкретних заходів з економічної організації території згідно із закономірностями розміщення називаються *принципами розміщення продуктивних сил, або принципами регіональної соціально-економічної політики*¹.

¹ Додішній М.І., Стадницький Ю.І., Загородній А.Г. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – Львів: Інтелект-Захід, 2003. – С. 19

Рішення, де розташувати підприємство, настільки важливе, як і рішення його інвестування. Як показує світова практика, на вивчення питань розташування промислових виробництв витрачаються величезні кошти і, в кінцевому результаті, витрати цих коштів на дослідження і пошук найбільш оптимальних районів і пунктів для економічного розташування своїх підприємств вважаються достатньо виправданими. При виборі методів перевага надається методам активного прогнозування, які не обмежуються екстраполяцією існуючих тенденцій на перспективу. Однак виявлені проблеми та можливості їх вирішення великою мірою залежать від наявних інвестиційних ресурсів у регіоні, можливості залучення коштів інвесторів.

У науковому забезпеченні розміщення продуктивних сил важливе місце належить розробленню концепції, яка має визначити стратегічні напрями регіонального розвитку на далеку перспективу, враховуючи території, які опинилися у надзвичайно важкому економічному становищі. Це, в першу чергу, стосується забруднених і депресивних територій. Такі території появились в процесі непередбачених формажорних ситуацій, стихійних явищ тощо. Для їх виявлення і визначення важливу роль відіграють розробки територіальних схем розміщення продуктивних сил, цільові комплексні соціально-економічні програми. Розробка територіальних схем розміщення виробничої сфери дає можливість розробити генеральну схему розміщення продуктивних сил країни.

Територіальні схеми важливо використовувати на місцевому рівні самоврядування. Вони вирішують перспективні завдання, пов'язані з будівництвом нових і розширенням діючих виробничих об'єктів, розміщенням соціальної і виробничої інфраструктур.

Важливе значення має розробка районного планування, зокрема об'єктів, що розміщуються в сільській місцевості, селищах, містах, районних центрах. Їх головне призначення – комплексне і раціональне розміщення об'єктів як виробничого, так і невиробничого призначення на довгострокову перспективу з метою загального покращання умов праці і життєдіяльності населення на цій території. Підхід

до комплексного розвитку території регіонів базується, в першу чергу, на спеціалізації галузей, що розташовані в районі, і вирівнюванні соціального розвитку потреб населення.

Районне планування має враховувати важливість розвитку сфери обслуговування, відпочинку, санаторно-курортних зон, розвитку туризму, приміських зон великих міст.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення сутності державної регіональної політики.
2. Об'єкти державної регіональної економічної політики.
3. Суб'єкти державної регіональної політики.
4. Основні цілі державної регіональної економічної політики.
5. Найважливіші завдання державної регіональної економічної політики.
6. Наукове обґрунтування регіонального розміщення продуктивних сил.

Глава 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики

План викладу матеріалу

- 6.1. Поняття і сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики.**
- 6.2. Цільова організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.**
- 6.3. Основні важелі та ключові елементи механізму реалізації регіональної економічної політики.**
- 6.4 Спеціальні (вільні) економічні зони – один із засобів реалізації регіональної економічної політики.**
- 6.5. Міжрегіональне і прикордонне співробітництво – інструменти реалізації регіональної економічної політики.**
- 6.6. Основні засади управління державним та комунальним сектором регіональної економіки.**

6.1. Поняття і сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики

Основні поняття механізму реалізації державної регіональної економічної політики полягають в тому, що це є система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію продуктивних сил. За допомогою цього механізму забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, удосконалюється структура їх господарського комплексу.

Будь-яка держава впливає на регіональний економічний розвиток за допомогою передбачених законодавством адміністративних та

економічних важелів. Пошуки і вибір системи фінансово-економічних, соціальних та організаційних важелів здійснюється залежно від соціально-економічної ситуації в державі та її регіонах. Результати механізму державного впливу на регіональний розвиток великою мірою залежать від дієздатності самої системи управління. Система важелів, яка може бути використана, повинна забезпечити необхідну рівновагу між економічною доцільністю та соціальною ефективністю. Економічні важелі повинні врахувати специфіку і особливості кожної галузі регіону. Таким чином, формується досить складна ієрархічна система узгодження між собою економічних регуляторів впливу на регіональний економічний розвиток.

Основними складовими механізму державної регіональної економічної політики України, які впливають із чинних законодавчо-нормативних документів, виступають:

- * прийнята державою відповідна законодавчо-нормативна база;
- * державне бюджетно-фінансове регулювання розвитку економіки регіонів;
- * прогнозування і програмування розвитку різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних (вільних) економічних зон, міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Механізм державної регіональної економічної політики базується на законах і законодавчих актах. Він визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури і системи управління соціально економічними процесами. На сучасному етапі економічного розвитку, в ринкових умовах господарювання, через законодавчу базу держава здійснює політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій. Водночас держава координує діяльність місцевих органів влади на основі визначення співвідношень державного і місцевого бюджетів розвитку інфраструктурних об'єктів місцевого та загальнодержавного призначення, формування централізованих і регіональних фондів різного цільового призначення.

Механізм як інструмент державної регіональної економічної політики поєднує в собі систему методів прямого і опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ця система методів має бути заохочувальною та обмежувальною, активною та пасивною. Таке їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність державного впливу на процеси, що протікають на регіональному рівні. Широко використовуються такі методи прямого економічного регулювання, як цільове фінансування, конкретна пряма фінансова допомога, надання субсидій та субвенцій тощо. Для опосередкованого економічного регулювання використовують важелі податкової, кредитно-грошової, амортизаційної, зовнішньоекономічної політики.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний соціально-економічний розвиток через такі заходи протекціонізму:

⇒ надання податкових пільг для розвитку науковомістких виробництв;

⇒ створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва;

⇒ надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дозволяють покращити структуру економіки регіону;

⇒ працевлаштування вивільнених працівників та їх перекваліфікація;

⇒ поліпшення екологічної ситуації навколишнього середовища тощо.

Дуже важливим і принциповим питанням є формування системи бюджетного регулювання та розширення бюджетної автономії територій. Сьогодні, в основному, більше 80 % надходження коштів до бюджету централізується. З метою розширення прав місцевого самоврядування доцільно, щоб 75-80 % місцевого бюджету формувалося на місці. Це сприятиме зацікавленості місцевих органів самоврядування більш активно впливати на економічний розвиток регіону, разом з тим підвищиться відповідальність щодо фінансового самозабезпечення. Ступінь державного втручання в господарські процеси вимірюється

показниками питомої ваги державних прибутків і видатків у внутрішньому валовому продукті. Їх висока питома вага підтверджує сильний вплив держави на економіку. У зв'язку з цим потрібно провести наукові дослідження щодо встановлення науково обґрунтованих нормативів відрахувань до місцевих бюджетів з перспективою переводу їх на самофінансування.

Важливим елементом державної регіональної економічної політики є розроблення стратегічних довгострокових, середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку регіонів та державних регіональних програм з метою досягнення планомірності у розвитку продуктивних сил, узгодження інтересів, галузей і територій.

Для виготовлення конкурентоспроможної продукції важливу роль треба відвести економічному стимулюванню, наданню відповідних пільг при виготовленні нових видів продукції і розміщенні нових виробництв, оперативно реагувати на зміну ринкової кон'юнктури. Це, в першу чергу, стосується розвитку малого та середнього підприємництва, оскільки малий бізнес може ефективно вирішувати проблему забезпечення незайнятого населення робочими місцями. Для цього потрібно сприяти формуванню регіональних центрів малого і середнього бізнесу, створенню різних типів спеціальних (вільних) економічних зон, центрів активної науково-дослідної і технічної діяльності.

Як уже відомо, у зв'язку із форс-мажорними ситуаціями та історичними факторами окремі регіони є депресивними в економічному розвитку. Тому необхідно на це звернути особливу увагу, в першу чергу – передбачити збільшення фінансових коштів та матеріальних ресурсів для їх розвитку. Державна фінансова підтримка повинна бути спрямована на:

- ◆ *стимулювання розвитку території депресивних регіонів, відновлення їх економічного потенціалу;*
- ◆ *активізацію соціальної мобільності населення з залученням його до суспільно-корисної праці і підвищення рівня життя;*
- ◆ *створення економічних та інституційних умов для заохочення загального розвитку території регіонів.*

Основними напрямками вдосконалення механізму посилення ролі державної регіональної економічної політики повинні бути такі:

✧ *розроблення новітньої сучасної стратегії державної регіональної економічної політики, яка б сприяла прискоренню економічних перетворень в державі, забезпечила успішне входження суб'єктів господарювання в систему ринкової економіки;*

✧ *в зв'язку з посиленням в світовій практиці процесів глобалізації та регіоналізації економіки необхідно визначити нові перспективні напрями державної регіональної економічної політики, спрямованої на загальне піднесення економічного розвитку і виробництва конкурентоспроможної продукції на світовому ринку;*

✧ *формування ефективного регіонального господарського механізму управління з широким використанням сучасної системи програмно-цільових методів.*

6.2. Цільова організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики

Стратегічною метою регіонального розвитку галузей, що розташовані на території регіону, є формування високорозвинутих ринкових відносин, які забезпечують досягнення сталого економічного росту і вирішення соціально-економічних завдань, покликаних задовольнити життєві потреби людей. Об'єктивна необхідність зростання самостійності регіонів має формуватися на нормативно-правовій основі, в межах якої реалізується регіональна економічна політика. Залежно від організаційно-правових особливостей регіональну економічну політику поділяють на *експліцитну* і *імпліцитну*¹.

Перша форма цієї політики втілюється у життя переважно через офіційні законодавчі документи, конкретні напрями і заходи і тому має чітко виражений регіональний характер. Друга форма являє собою як правило соціально-економічні наслідки рішень, постанов, що приймаються на національному рівні, і тому має неявний характер.

¹ Розміщення продуктивних сил України і регіональна економіка. За ред. дек., проф., чл. каф. НАН України С.І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005.

Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики охоплює державне регулювання територіального розвитку на основі системи законів, законодавчих нормативів, програмні методи впливу на розвиток регіонів, власне економічні регулятори. Система економічних регуляторів має забезпечувати рівновагу між економічною доцільністю та соціальною справедливістю. Тут має бути сформований відповідний комплекс економічних регуляторів, які взаємопов'язані між собою і не суперечать один одному.

Як уже було сказано, держава регулює регіональний соціально-економічний розвиток на основі нормативно-правових та економічних важелів. Ці нормативно-правові важелі створюють відповідне законодавче поле, в межах якого функціонують економічно самостійні об'єкти господарської діяльності. Економічні важелі (фінанси, податки, ціни, кредит, окремі пільги) формують основу для розвитку підприємницької діяльності і конкурентноспроможності на зовнішньому економічному ринку. У загальному, нормативно-правові акти та система економічних методів регулювання спрямовуються на забезпечення найбільш сприятливих умов для цілеспрямованої ефективної діяльності низових суб'єктів регіонального економічного господарювання.

Найважливішими економічними регуляторами з боку держави є такі чинники:

◆ грошово-фінансові (норма обов'язкових резервів, ставка міжбанківського кредиту, операції національного банку з державними облігаціями на ринку цінних паперів);

◆ податкові фактори (види і ставки податків, об'єкти оподаткування, пільги);

◆ цінова політика як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку;

◆ норми амортизаційних відрахувань, прискорена амортизація;

◆ квоти і ліцензії;

◆ зовнішньоторговельні та митні регулятори;

◆ дотації і субсидії для економічного розвитку, господарювання в ринкових умовах;

◆ державне і регіональне замовлення (стимулювання поставок продукції і надання послуг для державних потреб).

Основними напрямками вдосконалення механізму посилення ролі державної регіональної економічної політики повинні бути такі:

❖ розроблення новітньої сучасної стратегії державної регіональної економічної політики, яка б сприяла прискоренню економічних перетворень в державі, забезпечила успішне входження суб'єктів господарювання в систему ринкової економіки;

❖ в зв'язку з посиленням в світовій практиці процесів глобалізації та регіоналізації економіки необхідно визначити нові перспективні напрями державної регіональної економічної політики, спрямованої на загальне піднесення економічного розвитку і виробництва конкурентоспроможної продукції на світовому ринку;

❖ формування ефективного регіонального господарського механізму управління з широким використанням сучасної системи програмно-цільових методів.

6.2. Цільова організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики

Стратегічною метою регіонального розвитку галузей, що розташовані на території регіону, є формування високорозвинутих ринкових відносин, які забезпечують досягнення сталого економічного росту і вирішення соціально-економічних завдань, покликаних задовольнити життєві потреби людей. Об'єктивна необхідність зростання самостійності регіонів має формуватися на нормативно-правовій основі, в межах якої реалізується регіональна економічна політика. Залежно від організаційно-правових особливостей регіональну економічну політику поділяють на *експліцитну* і *імпліцитну*¹.

Перша форма цієї політики втілюється у життя переважно через офіційні законодавчі документи, конкретні напрями і заходи і тому має чітко виражений регіональний характер. Друга форма являє собою як правило соціально-економічні наслідки рішень, постанов, що приймаються на національному рівні, і тому має неявний характер.

¹ Розміщення продуктивних сил України і регіональна економіка. За ред. дек., проф., чл. каф. НАН України С.І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005.

Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики охоплює державне регулювання територіального розвитку на основі системи законів, законодавчих нормативів, програмні методи впливу на розвиток регіонів, власне економічні регулятори. Система економічних регуляторів має забезпечувати рівновагу між економічною доцільністю та соціальною справедливістю. Тут має бути сформований відповідний комплекс економічних регуляторів, які взаємопов'язані між собою і не суперечать один одному.

Як уже було сказано, держава регулює регіональний соціально-економічний розвиток на основі нормативно-правових та економічних важелів. Ці нормативно-правові важелі створюють відповідне законодавче поле, в межах якого функціонують економічно самостійні об'єкти господарської діяльності. Економічні важелі (фінанси, податки, ціни, кредит, окремі пільги) формують основу для розвитку підприємницької діяльності і конкурентноспроможності на зовнішньому економічному ринку. У загальному, нормативно-правові акти та система економічних методів регулювання спрямовуються на забезпечення найбільш сприятливих умов для цілеспрямованої ефективної діяльності низових суб'єктів регіонального економічного господарювання.

Найважливішими економічними регуляторами з боку держави є такі чинники:

◆ грошово-фінансові (норма обов'язкових резервів, ставка міжбанківського кредиту, операції національного банку з державними облігаціями на ринку цінних паперів);

◆ податкові фактори (види і ставки податків, об'єкти оподаткування, пільги);

◆ цінова політика як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку;

◆ норми амортизаційних відрахувань, прискорена амортизація;

◆ квоти і ліцензії;

◆ зовнішньоторговельні та митні регулятори;

◆ дотації і субсидії для економічного розвитку, господарювання в ринкових умовах;

◆ державне і регіональне замовлення (стимулювання поставок продукції і надання послуг для державних потреб).

Не менш важливими є адміністративні методи регулювання у сферах діяльності, які відображають національні інтереси держави, зокрема:

◆ *використання національного багатства, у тому числі природних ресурсів;*

◆ *геополітичні та екологічні проблеми регіонів;*

◆ *соціальний захист населення з низьким прожитковим мінімумом.*

До основних адміністративно-правових регуляторів з боку держави належать:

◆ *безпосередній прямий контроль за монопольними ринками;*

◆ *заходи превентивного характеру;*

◆ *розроблення стандартів і контроль за їх виконанням;*

◆ *визначення соціальних стандартів якості життя;*

◆ *захист національних інтересів.*

Результативність державного регулювання різних напрямів регіонального економічного розвитку великою мірою залежить від дієздатності системи управління. Тут дуже важливо досягти чіткого розподілу повноважень і відповідальності між різними гілками влади, територіальними і галузевими органами управління. Державне регулювання територіального розвитку повинно ґрунтуватися на системних засадах, тобто мають бути чітко регламентовані процедури прийняття рішень, не допускаючи вольових прийомів. Також має бути установлений порядок фінансування прийнятих заходів і контроль за виконанням рішень органів влади і управління, які безпосередньо стосуються сфери регіонального економічного розвитку. В загальному, організація системи управління має базуватися на принципах самофінансування, самоврядування та самозабезпечення територіального соціально-економічного розвитку.

В нинішніх ринкових умовах господарювання важливого значення набуває удосконалення системи територіальної організації влади і місцевого самоврядування на таких засадах:

⇒ *створення прозорої системи адміністративно-правових та фінансово-економічних взаємовідносин між владними структурами на національному, регіональному і місцевому рівнях;*

⇒ посилення державного контролю за фінансовою дисципліною місцевих органів виконавчої влади;

⇒ налагодження партнерських стосунків та чіткого розмежування повноважень між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування щодо надання послуг населенню;

⇒ формування дієздатних територіальних громад з відповідним ресурсним забезпеченням.

На сучасному етапі господарювання, коли зростає роль органів місцевого регіонального самоврядування, а також приватних організацій, які безпосередньо самостійно розробляють і реалізують окремі заходи, реалізація державної регіональної економічної політики повинна бути спрямована на їх підтримку. Надалі потрібно пам'ятати, що функції центрального уряду будуть поступово звужуватись і вони обмежуватимуться координацією її основних стратегічних напрямів. Також має поступово підвищуватись активність місцевих об'єднань громадян, неприбуткових організацій, різноманітних фондів, які представляють інтереси територіальних громад. Таким чином, будуть посилюватись процеси децентралізації в реалізації основних напрямів державної регіональної економічної політики.

Проте в процесі перебудови і реформування системи управління регіональними процесами виникатимуть певні перепони і труднощі в реалізації цих законів. Тому є необхідність проведення структурних змін у сфері науково-дослідної і технічної діяльності. Науковці пропонують провести роботу щодо комплексного наукового і проєктно-конструкторського забезпечення пріоритетних напрямів виробничої діяльності¹. Це може бути здійснено у формі територіальних фінансово-промислових груп із залученням до них відповідних науково-дослідних і проєктно-конструкторських організацій, шляхом створення технопарків інших інноваційних структур.

Як показує світовий досвід і практика, єдиної моделі побудови організаційно-правової основи регіональної економічної політики

¹ Долишній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть. Нові пріоритети. – К.: Наукова думка, 2006. – С.72.

немає. Найкращим є варіант, за яким держава створює правові основи для використання внутрішнього потенціалу територій. Разом з тим держава повинна сприяти і надавати допомогу тим регіонам, які є пріоритетними в розвитку економіки. Таким чином, вона забезпечуватиме формування конкурентоспроможних регіонів і, тим самим, буде зміцнювати загальнодержавний економічний потенціал.

6.3. Основні важелі та ключові елементи механізму реалізації регіональної економічної політики

Найбільш важливими і провідними механізмами державної регіональної економічної політики є бюджетно-фінансові важелі. В Україні сформована законодавчо-нормативна база, на якій ґрунтується бюджетна система і міжбюджетні взаємовідносини. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про бюджетну систему України», в якому визначено бюджетний устрій і його принципи, порядок складання і контролю за виконанням бюджетів. Міжбюджетні взаємовідносини ґрунтуються на довгостроковій стабільності, прозорості, об'єктивності і чіткому розмежуванні повноважень і відповідальності. У Конституції України (ст. 140) записано, що органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад міст, сіл і селищ, є обласні та районні ради.

Економічний зв'язок між центром і регіонами здійснюється згідно із встановленою центром єдиною податковою системою з багаторівневою ієрархічною структурою. Місцеві податки дають можливість регіональним органам влади мати власні важелі впливу на соціально-економічну ситуацію території. Встановлений порядок формування бюджету на основі двоканального принципу дозволяє забезпечити цілісність економічного простору країни та надати достатню економічну самостійність регіонам. Центральний бюджет формує перший фінансовий потік, при цьому розмір податкової ставки визначається рішенням парламенту. Регіональні органи влади, залежно від своїх можливостей та наявних ресурсів, формують другий фінансовий потік і визначають ставку для регіонального бюджету (з урахуванням встановлених обмежень чи верхньої границі).

Така система сприяє встановленню тісних взаємозв'язків між центром і регіонами. Вона допомагає вирішувати важливі регіональні проблеми економічного, соціального, екологічного характеру. Головний принцип побудови системи бюджетно-фінансових відносин полягає в тому, що будь-яка економічна структура повинна в першу чергу забезпечити наповнення бюджету власного рівня. Водночас здійснюється відповідний перерозподіл коштів з метою соціально-економічного вирівнювання регіонів, оскільки досягти повної рівності регіонів практично неможливо, адже всі вони відрізняються між собою за економічним і природно-ресурсним потенціалом, людськими ресурсами, розташуванням самих регіонів на території країни.

Процес розподілу і перерозподілу бюджетних ресурсів є необхідним, оскільки він забезпечує єдність держави, а також нормальні умови перебігу відтворювальних процесів на різних територіях.

Головним напрямом зміцнення фінансово-економічної бази території регіонів є:

- × *підвищення ролі в бюджетній системі місцевих податків і зборів;*
- × *збільшення питомої ваги закріплених у бюджетах доходів;*
- × *чітке визначення порядку надання дотацій, субвенцій і субсидій місцевим бюджетам.*

Особливу увагу треба приділяти формуванню місцевих фінансів у депресивних регіонах (територіях).

Сучасний економічний стан у державі і наявна законодавча база створюють певні проблеми взаємовідносин між центром і адміністративно-територіальними утвореннями. Тому актуальною є проблема необхідності вдосконалення системи міжбюджетних взаємовідносин.

Щоб створити відносно рівні соціально-економічні умови життєдіяльності населення в різних регіонах, необхідно посилити роль державного бюджету. Одночасно місцевим органам влади необхідні фінансові ресурси для підвищення рівня життя населення своєї території. Розв'язання цього протиріччя можливе лише за таких умов:

- ☑ зростання обсягів валового внутрішнього продукту;
- ☑ загального розвитку економічної діяльності в державі;
- ☑ удосконалення механізму щодо збільшення відрахування до місцевих бюджетів.

Тут важливо здійснити такі заходи:

☞ на рівні регіонів концентрувати частину податку на додану вартість. Це сприятиме посиленню контролю на місцях з виконанням плану його збору (нині він не виконується) та підвищить зацікавленість місцевих органів влади у прямому надходженні коштів до місцевого бюджету;

☞ розширення бази місцевих податків. Для цього потрібно надати місцевим органам влади право визначати податки з продажу. Як і податок на додану вартість, запровадження місцевого податку з продажу дасть можливість враховувати попит на місцевому ринку і концентрувати частину прибутку, який отримують у торгівлі від реалізації товарів. Якщо ціни на товар відомі, то, виходячи із ситуації, яка склалася на локальному ринку, місцеві органи влади можуть концентрувати фінансові ресурси для вирішення проблем своєї території у розмірі 1 % визначеного від продажу;

☞ дотримання стабільності нормативів упродовж тривалого періоду (3-5 років). У цьому випадку можна надіятись на стабільні взаємовідносини між центром і регіонами. Якщо ж нормативи, як дотепер, щорічно змінюватимуться, регіони опиняться у становищі прохачів, залежних від центру;

☞ прозорість формування і розподіл бюджетів вирівнювання. Це дуже важливий фактор. **Бюджетне вирівнювання** – це акумулювання частини фінансових засобів, що збираються і концентруються на відповідному рівні адміністративно-територіального управління, з метою їх перерозподілу між територіальними або районними громадами, містами, областями.

Однак будь-які шляхи щодо реформування взаємовідносин між центром та регіонами в бюджетно-фінансовій сфері вимагають виваженої, науково-обґрунтованої та чіткої нормативно-правової регламен-

тації, оскільки недосконалість відповідних механізмів саме в цій галузі породжує корупцію та зловживання бюджетними коштами.

Важливим елементом механізму державної регіональної економічної політики є прогнозування як з'єднувальна ланка між теоретичними розробками та господарською практикою. Прогноз як науково обгрунтоване бачення перспектив розвитку певного соціально-економічного процесу, а також можливих шляхів та засобів досягнення визначених цілей, має ймовірний характер, хоча його розробка і спирається на систему кількісних і якісних показників. Мета прогнозу полягає в тому, щоб інформаційно забезпечити об'єктивність управлінських рішень щодо оптимальних шляхів розвитку регіональної економіки у майбутньому. Регіональні прогнози класифікують за такими ознаками:

✘ за терміном – *оперативні, короткострокові, середньострокові, довгострокові;*

✘ за функціональною ознакою – *пошукові, нормативні.*

Регіональне прогнозування базується на принципах:

☞ *системності, що передбачає розгляд економіки регіону як важливої складової єдиного господарського комплексу країни, до складу якої входять об'єкти сфери матеріального виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури;*

☞ *багатоваріантності стратегічних і тактичних завдань, можливих шляхів досягнення перспективних цілей, що залежить від обраних темпів реформування економіки регіону та обсягів соціально-економічного розвитку;*

☞ *єдності кількісних і якісних характеристик прогнозу, передбачення можливих негативних наслідків при здійсненні відповідних економічних перетворень, особливо в соціальних питаннях і сфері зайнятості населення та на ринку праці;*

☞ *оптимального поєднання різних підходів і системи методів щодо розроблення регіональних прогнозів з метою підвищення надійності прогнозних розробок, правильного вибору шляхів досягнення поставлених цілей;*

☞ ієрархічності та програмності у виборі конкретних засобів вирішення соціально-економічних завдань на основі тісного взаємозв'язку між потребами регіону та наявними і залученими матеріально-технічними, фінансовими і трудовими ресурсами;

☞ агрегованості основних індикаторів і показників регіонального прогнозу залежно від прогнозного періоду, послідовності і можливих етапів досягнення визначених цілей.

Розробка системи прогнозів розвитку економіки регіонів здійснюється поетапно.

На першому етапі здійснюється комплексний аналіз і систематизація регіональних та міжрегіональних проблем розвитку, які потребують вирішення у найближчій та віддаленій перспективі. До основних проблем регіонального економічного розвитку належать:

☑ підвищення рівня життя населення, зменшення безробіття та забезпечення зайнятості населення;

☑ екологічні проблеми навколишнього середовища;

☑ зміцнення і розвиток експортного потенціалу регіонів;

☑ удосконалення територіальної спеціалізації галузей, що розміщені в даному регіоні.

В наступному другому етапі здійснюється побудова так званого «дерева цілей», яке ґрунтується на їхньому чіткому ранжуванні відповідно до пріоритетів регіонального економічного розвитку та наявних фінансових ресурсів. «Дерево цілей» будується шляхом виокремлення часткових цілей із найбільш загальних. Воно забезпечує взаємозв'язок системи цілей на різних ієрархічних рівнях управління за ступенем значущості та пріоритетності.

На третьому етапі формулюються обмеження і критерії, які й визначають границі прийнятих рішень та засобів досягнення поставлених цілей. Тут здійснюється «прив'язка» цілей до наявних ресурсних можливостей на даній території і, в першу чергу, реалізуються цілі і проекти, які не визначають значних капітальних вкладень.

Маючи аналітичні показники, їх аналіз та можливі матеріальні і природні ресурси на досліджуваній території, розробляють різні, часто

альтернативні, варіанти соціально-економічного розвитку території або варіанти розв'язання окремих проблем.

На четвертому етапі відпрацьовують можливі варіанти розвитку подій у перспективі залежно від вибраного напрямку вирішення регіональних економічних проблем. Вибір певного варіанта являє собою загальну модель, яка описує очікувані результати і визначає необхідні ресурси для отримання цих результатів.

Найбільш поширеною моделлю є економіко-математична, яка являє собою певні формалізовані співвідношення, що описують основні взаємозв'язки між елементами економічної системи. Залежно від фактора часу моделі поділяють на *динамічні* та *статичні*.

Динамічні моделі дають уявлення про розвиток об'єкта в часі, тому широко використовуються для підтвердження чи спростування прогнозних гіпотез.

Статичні моделі описують взаємозв'язки між окремими елементами цілісної системи, тому мають обмежену сферу застосування і меншу прогностичну цінність.

Усі математичні моделі, в свою чергу, поділяють на детерміновані та стохастичні; останні, в свою чергу, поділяють на вірогідні та статистичні. *Детерміновані* моделі передбачають такий взаємозв'язок, коли вихідним даним відповідають певні значення вихідних результатів. *Стохастичні* моделі відображають протилежний ймовірний характер взаємозв'язків між об'єктами і явищами.

Особливої уваги заслуговують державні регіональні програми, які дають змогу узгодити територіальні та галузеві аспекти. Ці програми являють собою комплекс заходів, узгоджених стосовно ресурсів, виконавців і термінів виконання, які мають забезпечити вирішення завдань регіонального розвитку в економічній, соціально-культурній, екологічній та науково-технічній сферах.

Державні регіональні програми розглядають як важливий інструмент посилення керованості соціально-економічними процесами в районах, містах і областях країни. Реалізація регіональної економічної політики і стимулювання господарської діяльності в регіонах базується на подальших принципах регіонального програмування:

- ✧ висока цільова спрямованість на кінцевий результат;
- ✧ узгодженість завдань щодо раціонального використання всіх видів ресурсів;
- ✧ перманентність розроблення програмних заходів;
- ✧ конкурсні умови формування програм з метою залучення до їх розробки широкого кола науковців і спеціалістів;
- ✧ керованість і контроль за розробленням і реалізацією програми.

Класифікація регіональних програм здійснюється за такими факторами:

- ◆ рівнем загальнодержавного, регіонального та місцевого значення;
- ◆ тривалістю – довгострокові, середньострокові, короткострокові;
- ◆ змістом реалізованої проблеми – комплексні і функціональні;
- ◆ характером програмних заходів – освоєння нових територій, подальший розвиток їх господарства.

Накопичені проблеми регіонального розвитку набувають особливої актуальності для України, яка увійшла в новий етап свого існування як суверенна держава з помітними відмінностями у рівнях соціально-економічного розвитку між окремими її районами.

Запропоновані д.е.н., академіком Академії вищої школи України Іщук С. у книзі «Розміщення продуктивних сил, теорія, методи, практика» заходи по вирішенню назрілих проблем є актуальними і сьогодні. Це зокрема:

☞ необхідність стабілізувати роботу підприємств сфери матеріального виробництва у регіонах і створити умови для нарощування обсягів виробництва товарів та надання послуг;

☞ вирішення проблеми ефективної зайнятості трудових ресурсів в районах з високим безробіттям, залучення їх до суспільно-корисної праці;

☞ вирішення проблеми надмірного антропогенного та техногенного навантаження на природно-територіальні комплекси Донбасу, Придніпров'я, окремих районів Прикарпаття, Причорномор'я, північного Криму та покращення екологічної ситуації в них;

☞ забезпечення централізованого фінансування уже розроблених регіональних програм та підвищення відповідальності органів управління за рівнем їх виконання;

☞ необхідність удосконалення галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів з метою зменшення різкого навантаження гірничо-видобувних виробництв і підвищення їх економічної ефективності;

☞ підвищення рівня соціально-економічного розвитку тих регіонів, які значно відстають за показниками від найбільш розвинутих. Це, насамперед, стосується Карпатських і Поліських областей, з одного боку, та східних – з іншого.

☞ проведення ряду заходів у регіонах, спрямованих на ліквідацію суттєвого відставання від діючих нормативів у розвитку соціальної та виробничої інфраструктури, особливо в сільській місцевості.

Для вирішення вказаних проблем необхідно активізувати роботу центральних і місцевих органів влади та управління. З цією метою треба розширити права і відповідальність місцевих органів влади за комплексний розвиток областей, міст і регіонів, більш цілеспрямовано вирішувати їх господарські та соціальні проблеми.

6.4. Спеціальні (вільні) економічні зони – один із засобів реалізації регіональної економічної політики

Реалізація державної регіональної економічної політики і стимулювання господарської діяльності регіонів передбачають створення і організацію діяльності спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ) та територій пріоритетного розвитку (ТПР). Головне завдання та мета їх формування – активізація господарської та підприємницької діяльності на певній території. За допомогою СЕЗ можливе формування передумови для залучення інвестицій, створення нових робочих місць, структурного оновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції.

Спеціальні економічні зони – це окремі території суверенних країн, де створено сприятливі умови для руху товарів і капіталу з метою

розвитку підприємства і поживлення господарської діяльності. Спеціальні режими інвестиційної діяльності, що діють на території СЕЗ та ТПР підприємств, повинні реалізувати на цій території інвестиційний проєкт, який належить до пріоритетного виду економічної діяльності, та зареєструватися у відповідних органах, контролюючих його діяльність. Створенню СЕЗ передують обґрунтування її функціонального призначення, галузевої спрямованості та відповідності місцевим умовам.

У практичній діяльності розрізняють такі види СЕЗ:

- ✓ *функціональні зони, до складу яких входять технопарки і технополіси. Їх створення сприяє міжнародній співпраці у галузі розробки нових технологій;*
- ✓ *комплексні зони виробничого спрямування, які функціонують на основі залучення іноземних інвестицій;*
- ✓ *зовнішньоторговельні зони, які забезпечують додаткові валютні надходження.*

Спеціальні економічні зони, по суті, являють собою територію вільного підприємництва. Вони сприяють інтеграції регіонів у світову систему господарських зв'язків, нарощуванню їх експортного потенціалу, вирішенню економічних проблем території власними силами.

Розвитку СЕЗ мають сприяти вдале розміщення системи транспортного сполучення (близькість до зовнішніх і внутрішніх ринків, наявність необхідних транспортних комунікацій), розвинутий виробничий потенціал, розгалужена соціальна і виробнича інфраструктура.

Для зовнішньоторговельних зон пріоритетне значення має мати:

- *наявна мережа транспортних шляхів;*
- *туристично-рекреаційні зони – сфера обслуговування населення і туристів;*
- *науково-технічна сфера – наявність відповідного кадрового забезпечення.*

З 1995 р. в Україні діє перша створена експериментальна зона «Сиваш», до складу якої увійшли Кримське об'єднання «Титан», Перекопський бромний завод, Сиваський анілінофарбовий завод, Кримсь-

кий содовий завод, пластмасовий завод «Поліфтор», сільськогосподарські підприємства, рибокомбінат.

Нині створено 12 СЕЗ та 5 ТПР, з яких, за існуючими оцінками, успішними з погляду залучення додаткових інвестицій є лише 3 (Донецька, Закарпатська та Львівська обл.). Формування і розвиток СЕЗ пов'язано з низкою проблем. Це, в першу чергу, складність і непрозорість процедури входження і виходу із статусу суб'єкта СЕЗ, що негативно впливає на інвестиційний режим, знижує прибутковість окремих видів діяльності. Крім цього, чітко не відпрацьовані вимоги щодо економічної доцільності спеціалізації СЕЗ, не виокремлено види діяльності. Внаслідок цих причин у підприємств, розташованих на території СЕЗ, з'являються неконкурентні переваги порівняно з підприємствами аналогічних галузей, розташованих поза межами цих територій. За таких умов не досягається головна мета створення таких зон. І, на кінець, не визначено доцільні розміри території, на які має поширюватися режим спеціального кредитування і оподаткування.

Нерівномірність соціально-економічного розвитку територій в регіонах зумовлює ситуацію, коли окремі райони стають надзвичайно привабливими для інвесторів, а на інших інвестування по суті не відбувається. Така ситуація ще більше посилює нерівномірність територіального розвитку і усугубляє вирішення нагальних завдань вирівнювання територій.

Наукові дослідження і практичний досвід діяльності СЕЗ показують, що все більшого значення для досягнення соціально-економічного прогресу набуває створення науково-технічних спеціальних економічних зон. Їх центром мають стати регіональні науково-технічні парки, які формуються навколо провідних науково-дослідних установ чи вищих навчальних закладів за участю великих виробничих підрозділів, які здатні розробляти і запроваджувати новітні високі технології. Регіональні наукові технопарки повинні забезпечувати впровадження досягнення фундаментальної науки у господарсько-виробничу практику. Регіональні технопаркові утворення мають мати ієрархічну побудову. Елементарними базовими їх утвореннями є інкубатори.

ри, які являють собою інноваційні центри або бізнесові утворення. Бізнес-інкубатори дають змогу підтримувати і розвивати підприємництво інноваційної спрямованості. Регіональні науково-технологічні парки включають технополіси, інкубатори, розгалужену мережу інфраструктури. Це досить складні територіальні утворення, які розширюють можливості нарощування економічного потенціалу наукомістких і експортоспроможних галузей господарювання.

Науковці стверджують, що на Україні існують сприятливі умови для створення регіональних науково-технологічних парків, які ефективно впливають на розвиток економіки і підвищення добробуту населення.

6.5. Міжрегіональне і прикордонне співробітництво – інструменти реалізації регіональної економічної політики

Міжрегіональне співробітництво має винятково важливе значення в економічному розвитку сусідніх територіальних формувань шляхом глибокої інтеграції в головних сферах їх діяльності. *Під міжрегіональним співробітництвом* розуміють будь-які зв'язки, що встановлюються між регіонами різних державних утворень. Прикордонне співробітництво передбачає співпрацю між територіями, розташованими вздовж кордонів сусідніх держав. Ці форми співробітництва дають можливість поступово підвищувати рівень соціально-економічного розвитку відповідних територій, у тому числі периферійних, підвищувати значимість місцевих влад у розвитку співробітництва з органами влади територій сусідніх регіонів, країн, що дає змогу залучити їх до активної міжнародної співпраці.

Міжрегіональна співпраця дає можливість більш ефективно використати наявні економічний і ресурсний потенціали, покращити самозабезпечення продукцією, яку виробляють регіони, визначитись з експортною конкурентоспроможною продукцією.

Важливе значення в регіональному розвитку належить прикордонному співробітництву. За сучасної динаміки розвитку інтеграційних

процесів України прикордонне співробітництво відіграє роль своєрідного каталізатора щодо процесів вирівнювання якості життя населення прикордонних територій до середньоєвропейського, сприяючи вільному руху товарів, людей і капіталів через кордон. Воно також сприяє мобілізації місцевих ресурсів та підвищенню ефективності їх використання, робить можливим об'єднання зусиль різних держав для розв'язання певних питань функціонування транскордонного простору.

Прикордонним територіям властиві такі ознаки, як бар'єрність і контактність, завдяки чому створюються передумови для розвитку взаємовигідного співробітництва.

Міжрегіональне і прикордонне співробітництво спрямоване на вирішення конкретних соціально-економічних проблем кожної території. Інтенсивність цього співробітництва залежить від рівня економічного розвитку території, розгалуженості її транспортної системи, наявності конкурентних переваг у міжнародному поділу праці та багатьох інших факторів. За будь-яких умов розвиток прикордонного співробітництва надає нового імпульсу розвитку цих територій, сприяє залученню іноземних інвестицій та створенню транспортних коридорів.

Вищою формою прикордонного співробітництва стали так звані «єврорегіони», які забезпечують співробітництво кількох держав на рівні органів місцевого самоврядування. *Єврорегіони* являють собою форму транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади регіонів, які мають спільний кордон. Вони створюються для реалізації певних заходів у різних сферах життєдіяльності населення відповідно до норм міжнародного права і національних законодавств.

У Законі України «Про транскордонне співробітництво» зазначається, що метою державної політики у сфері транскордонного співробітництва є створення умов для підтримки й заохочення участі у цих процесах суб'єктів господарювання, розвиток взаємовигідних зв'язків, підвищення соціально-економічного розвитку регіонів та якості життя населення.

Основні принципи транскордонного співробітництва ґрунтуються на умовах¹:

- ☑ *конституційності та законності;*
- ☑ *чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності між суб'єктами транскордонного співробітництва;*
- ☑ *гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;*
- ☑ *забезпечення рівних можливостей для регіонів України щодо співпраці з територіальними громадами або органами влади сусідніх держав у рамках транскордонного співробітництва;*
- ☑ *розмежування відповідальності та повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади з метою найбільш ефективного вирішення проблемних завдань;*
- ☑ *забезпечення здатності суб'єктів транскордонного співробітництва в межах, визначених законодавством, самостійно вирішувати питання розвитку територій та створення ефективних механізмів забезпечення їхньої участі у транскордонному співробітництві;*
- ☑ *підвищення ролі та відповідальності суб'єктів та учасників транскордонного співробітництва.*

Загальною метою транскордонного співробітництва є забезпечення якісних умов проживання населення по обидва боки кордону, а в перспективі стратегія розвитку прикордонного співробітництва має передбачати конкретні цілі на кожному етапі її реалізації.

Одним із основних об'єктів політики у сфері транскордонного співробітництва має бути визначений кордон і система забезпечення доступу до прикордонного регіону та порядок функціонування прикордонних пропускних пунктів.

Реалізація цього положення конкретизується у таких цілях:

- ◆ *розвиток шляхів, які перетинають кордон, та придорожньої інфраструктури;*

¹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століття. Нові пріоритети. – К.: Наукова думка. 2006, – С. 434

- ◇ *розвиток залізничних шляхів та галузі послуг залізниці між країнами, що беруть участь у транскордонному співробітництві;*
- ◇ *підвищення рівня технічного облаштування пунктів перетину кордону для забезпечення необхідної пропускної здатності;*
- ◇ *розвиток сервісної інфраструктури (страхові фірми, перевізники, складські приміщення тощо);*
- ◇ *укладання договорів зі сторонами транскордонного співробітництва.*

Специфіка розвитку прикордонних територій зумовлюється їхньою транзитністю, що вимагає особливих підходів до розбудови інфраструктурних елементів, в першу чергу, збільшення пропускної здатності прикордонної інфраструктури, комунікацій, можливості обслуговування значно більших потоків людей, товарів, вантажів. Отже, формування сектора послуг у прикордонних регіонах повинне бути пріоритетом соціально-економічного розвитку і має бути узгоджена діяльність сторін транскордонного регіону. Регіональна політика у сфері транскордонного співробітництва, таким чином, охоплює сукупність правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних форм, методів, прийомів, інструментів і важелів впливу на суб'єкти економіки регіону. Їх мета – якнайширше залучення до співробітництва та використання ними потенціалу транскордонного регіону для забезпечення успішної реалізації системи цілей та завдань.

На сучасному етапі розвитку регіональної економічної політики дуже важливим фактором є поліпшення фінансового співробітництва для розширення і розвитку транскордонного співробітництва. Вдосконалення системи фінансового забезпечення транскордонного співробітництва в державі може бути таким:

- ⇒ *поряд з державним фінансуванням залучати недержавні джерела формування фінансових ресурсів (кошти підприємств та населення, іноземного капіталу, міжнародних фінансових організацій);*
- ⇒ *перехід від державного фінансування до кредитування проєктів та програм транскордонного співробітництва;*
- ⇒ *чітке дотримання принципу адресності фінансування.*

Важливим механізмом, який здатний забезпечити формування ефективних транскордонних інвестиційно-виробничих зв'язків, є міжрегіональне кооперування, яке повинне знайти свій розвиток і поширення у виробничому та фінансовому секторах національної економіки.

Міжрегіональне кооперування, з одного боку, розглядається як самостійний механізм, що сприяє скороченню економічного розриву між Україною та країнами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), а з іншого – як такий механізм, що створює передумови для інтеграції українського простору господарських зв'язків у світову економіку.

Україна як суверенна держава залучена до багатостороннього транскордонного співробітництва. Однак правові документи, які регламентують цю сферу, певною мірою носять фрагментарний характер і не підпорядковані концепції регіонального розвитку.

На перспективу для подальшої активізації розвитку прикордонних регіонів та інтенсифікації зовнішньоекономічних зв'язків доцільно передбачити подальші заходи:

◆ розроблення державної цільової програми створення спеціальних економічних зон – одного із напрямів структурної перебудови економіки країни, раціонального і ефективного розміщення продуктивних сил та забезпечення зайнятості працездатного населення;

◆ упорядкування і спрощення процедури прикордонного, митного, міграційного та інших видів контролю для громадян, які постійно проживають на територіях прикордонних областей;

◆ врегулювання міграційних процесів і проблем зайнятості працездатного населення в прикордонних областях;

◆ сприяння прикордонній торгівлі та спільній підприємницькій діяльності;

◆ спрощення митного оформлення експортно-імпортних операцій між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, розташованими на територіях прикордонних областей;

◆ укладання міждержавних угод і створення відповідних структур управління;

◆ створення єдиного інформаційного простору прикордонних областей.

6.6. Основні засади управління державним та комунальним сектором регіональної економіки

Децентралізація системи управління в Україні практично почалася з прийняття Конституції України в 1996 р. Подальший розвиток ідея місцевого самоврядування знайшла у прийнятому в травні 1997 р. Законі «Про місцеве самоврядування». Наступним кроком на цьому шляху було законодавчо закріплене приєднання України до Європейської Хартії місцевого самоврядування в липні 1997 р. Здійснення основних положень цієї Хартії, а саме надання місцевим органам права діяти «в межах закону під власну відповідальність – в інтересах місцевого населення», відповідає стратегічній меті Української регіональної політики¹.

Територія будь-якого регіону формується на основі сфери діяльності суб'єктів господарювання різноманітних форм власності. У межах кожної територіальної одиниці формуються виробничі і невиробничі комплекси з відповідною системою взаємозв'язків, які необхідно регулювати і управляти ними виходячи з потреб регіонального розвитку. В умовах розмежування державної і комунальної власності зростає вагомість низових рівнів управління. Тому сьогодні основні завдання полягають у тому, щоб удосконалювати структуру органів управління, посилювати децентралізацію самої системи управління.

В основу формування комунального сектора економіки покладено комунальну власність, в якій перебувають:

- житловий і нежитловий фонд, що належить місцевим радам;
- освітні заклади, об'єкти соціального обслуговування, заклади охорони здоров'я, об'єкти фізичної культури і спорту, громадського харчування та побутового обслуговування населення;
- ремонтно-будівельні організації;
- міський транспорт;
- газове господарство та інші об'єкти.

¹ Долішній М.І. Актуальні проблеми формування регіональної політики// Регіональна економіка. – 1999. – №3. – С. 9.

Поняття «комунальна власність» з'явилося у Законодавстві України в 1990 р. з прийняттям Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування». Ним законодавчо закріплено, що комунальна власність становить основни місцевого самоврядування. Законом України «Про власність» суб'єктами права комунальної власності визначені адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських рад.

Згідно з прийнятою 28 червня 1996 р. Конституцією України суб'єктами права комунальної власності, відокремленої від держави, вже стали територіальні громади села, селища, міста, які безпосередньо або через органи місцевого самоврядування управляють майном, що знаходиться у комунальній власності. З поділом державної власності на дві форми – загальнодержавну і комунальну – відбулося закріплення територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування. Статтею 142 Конституції України визначено фінансові засади місцевого самоврядування в Україні, від яких залежить успішність виконання цими органами покладених на них функцій. Тепер все рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, земля, природні ресурси, які є власністю територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти спільної власності, що перебувають в управлінні районних, міських, обласних рад є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування.

Система управління сектором комунального господарства передбачає:

- ◇ визначення кола підприємств, які повністю підпорядковуються місцевим органам влади і виконують їм властиві функції;
- ◇ визначення механізму і засобів впливу територіальних громад на господарську діяльність комунальних підприємств;
- ◇ встановлення контролю за діяльністю керівників комунальних підприємств;
- ◇ урегулювання розмірів і контроль за відрахуванням надходжень від прибутків комунальних підприємств до місцевих бюджетів.

Органи місцевого самоврядування самостійно визначають структуру комунальних підприємств, затверджують статuti створюваних нових підприємств відповідно до діючого законодавства. Вони регулюють ціни і тарифи на відповідну продукцію, комунальні послуги створених ними підприємств, їх взаємовідносини з бюджетом, визначають механізм використання прибутку, також здійснюють контроль за використанням майна та ведення фінансово-господарської діяльності. У сферу економічних методів управління комунальними підприємствами входять: податкове, кредитне, субвенційне та дотаційне регулювання, а також формування державного замовлення, інвестування, зміни форм власності.

Нині, згідно з законодавчими актами, за органами місцевого самоврядування закріплено 16 місцевих податків і зборів, які забезпечують 8-12 % доходів місцевих бюджетів, що є явно недостатнім для формування власного бюджету для розвитку господарства території. Місцеві бюджети поповнюються за рахунок централізованих коштів, які надходять в державний бюджет, та за рахунок використання системи податкових пільг. На пільгових умовах можуть надаватися кредити для діяльності об'єктів комунальної власності, на виконання власних комунальних програм, що дає змогу місцевим органам управління ефективно взаємодіяти з фінансовими структурами.

На своїй території органи місцевого самоврядування організовують і регулюють інвестиційну діяльність. Вони вишукують можливості і залучають додаткові капітальні вкладення у розвиток комунальної власності. Обсяг робіт і функції, які виконують підприємства комунального господарства, досить різноманітні. Значною мірою вони є монополістами, але приватизації не підлягають. Це зокрема:

- * *об'єкти, які безкоштовно надають населенню гарантований мінімум послуг;*
- * *об'єкти, які є загальнодоступними для різних верств населення (стадіони, бібліотеки, місця відпочинку і дозвілля);*
- * *окремі інфраструктурні об'єкти (вокзали, автостанції, мости, аеропорти тощо);*

* *об'єкти, які надають платні послуги населенню, але можуть бути легко монополізовані (засоби зв'язку, мережа водо-, тепло-, газо-електропостачання тощо).*

Як правило, органи місцевого самоврядування щорічно розробляють відповідні заходи, які спрямовуються на підвищення ефективності функціонування об'єктів комунальної власності, і затверджують їх на сесіях місцевих рад. Для цього ними залучається приватний капітал, вишукуються спонсори-меценати, стимулюється розвиток приватної ініціативи. В країні вже є досвід залучення іноземного капіталу на ці цілі шляхом проведення торгів на надання відповідних послуг.

Комунальне господарство, як бачимо, є невід'ємною частиною господарської діяльності будь-якого підрозділу місцевого самоврядування. Управління сектором комунальної економіки має здійснювати двоєдине завдання: з одного боку – задовольняти потреби населення у певних видах послуг та забезпечити функціонування території як єдиного організму, а з другого – сприяти зростанню ділової активності населення, прийняттю участі в багатогранній діяльності соціально-економічного розвитку території та забезпеченню власних потреб.

З метою посилення ролі потреб розвитку комунально-господарської діяльності, особливо в містах, в Україні є певний досвід діяльності агентств економічного розвитку, які працюють на повному госпрозрахунку і є науково-практичними організаціями. Вони сприяють удосконаленню системи управління комунальним господарством і забезпеченню потреб населення, виходячи з доцільності і наукового обґрунтування. Зараз налічується понад 40 таких агентств при міськвиконкомах.

Управління комунальним сектором економіки базується на таких принципах:

- × *узгодження державних, регіональних і місцевих інтересів, тобто принцип триєдиної політики у розвитку комунального господарства;*
- × *диференційований підхід до вибору форм і методів управління;*
- × *комплексно-цільовий підхід до організації системи управління;*
- × *оптимізація структури органів управління.*

В майбутньому комунальні послуги для населення будуть розширюватись, тому їх ефективність буде запорукою забезпечення невідкладних потреб населення.

? **Запитання і завдання для самоконтролю:**

- 1. У чому сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики?*
- 2. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.*
- 3. Основні важелі реалізації регіональної економічної політики.*
- 4. Що таке ключові елементи механізму реалізації регіональної економічної політики?*
- 5. Дайте визначення і характеристику спеціальної (вільної) економічної зони.*
- 6. Що таке міжрегіональне співробітництво?*
- 7. Основні фактори організації прикордонного співробітництва.*
- 8. Основні принципи управління державною регіональною економікою.*
- 9. Система управління комунальним сектором регіональної економіки.*

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Глава 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах

План викладу матеріалу

- 7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс.
- 7.2. Структура економіки. Її сутність та поняття.
- 7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки.
- 7.4. Реструктуризація регіональної економіки в умовах ринку.

7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс

Україна – високорозвинута індустріально-аграрна держава з потужним комплексом галузей важкої, харчової і легкої промисловості. Її економіку як складну систему виробництва матеріальних благ можна уявити як єдиний народногосподарський комплекс (ЄНГК), який являє собою сукупність технологічно і економічно взаємопов'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно і функці-

онують у системі регіональної, державної і світової економіки. Вчені-економісти дають таке його визначення: **народногосподарський комплекс (НГК)** – це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний) або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування чи виготовлення (лісовиробничий, агропромисловий), або розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, продовольчий комплекси).

Народногосподарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів. До основних інтеграційних процесів необхідно зарахувати територіальне кооперування, технологічне та інфраструктурне забезпечення. В основі ЄНГК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір – це економічно насичена територія, яка поєднує в собі різноманітні об'єкти і зв'язки між ними: населенні пункти, промислові підприємства, господарсько-опановані і рекреаційні площі, транспортні, інженерні та комунальні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Економічний простір визначається характеристиками і параметрами. Серед якісних параметрів потрібно виокремити:

- ✓ *густоту на одиницю площі простору (чисельність населення, обсяг валового регіонального продукту, запаси природних ресурсів, основний капітал тощо);*
- ✓ *просторове розміщення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподілу населення і економічної діяльності, у тому числі наявність господарських освоєних і неосвоєних територій);*
- ✓ *зовнішню і внутрішню зв'язаність (інтенсивність економічних зв'язків між частинами і елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу і людей, що визначаються розвитком транспортних і комунікаційних мереж).*

Для функціонування економічного простору важливе значення мають відстані між його об'єктами і елементами. «Економічна відстань» характеризується передусім транспортними і трансакційними витратами на подолання фізичної відстані. Економічна відстань між одними і тими ж географічними точками може виявитись неоднаковою для різних видів товарів, послуг, груп мігрантів, що переміщуються.

Територія економічного простору є одним із головних вимірів регіональної економічної політики, яка вимагає економічного обґрунтування доцільності її використання в тому чи іншому напрямку.

У колишньому СРСР на всій його території функціонував єдиний народногосподарський комплекс, який базувався на загальнодержавній власності і планово-розподільній системі управління. Нині у перехідному періоді істотну роль у функціонуванні економічного простору відіграють ринкові відносини, а держава виступає як безпосередній учасник ринку (як власник), його внутрішній регулятор і координатор. Ознаками і необхідними умовами єдиного економічного простору є загальне економічне законодавство, єдність грошово-кредитної системи, єдність митної території і функціонування загальних інфраструктурних систем (енергетики, транспорту, зв'язку тощо).

Єдиний економічний простір охоплює як всю територію країни, так і її економічну морську акваторію (територіальні води, виняткову економічну зону із національними правами на судноплавство, видобування корисних копалин з морського дна) і територію із національними правами на діяльність повітряного транспорту, екологічний захист і екологічні квоти повітряного басейну.

Єдність економічного простору країни гарантується Конституцією України, де зафіксовані головні вимоги, до яких належать:

х гарантована єдність економічного простору, вільне переміщення товарів і фінансових коштів, захист конкуренції, свобода економічної діяльності, не забороненої законом.

х недопущення встановлення внутрішніх митних меж, мита, зборів і будь-яких інших перепон для вільного руху товарів, послуг і фінансових коштів;

х заборона введення і емісії інших грошей в Україні крім гривні.

До основних факторів формування ЄНГК України зараховуються:

- ◆ висока господарська освоєність території;
- ◆ різноманітний наявний природно-ресурсний потенціал;
- ◆ наявний трудоресурсний потенціал;
- ◆ сприятливе геополітичне та транспортно-географічне розташування;
- ◆ велика попередня історія розвитку.

Народногосподарський комплекс України, як уже було сказано, має досить складну територіальну структуру. В її основі лежить процес формування суспільного поділу праці, зокрема його територіальні форми, що проявляються в «закріпленні» окремих галузей виробничої і невиробничої сфери за певними територіями. Це зумовлює спеціалізацію господарства країни та її економічних районів на виробництві різних видів продукції, а також важливих галузей невиробничої сфери.

Територіальна структура (НГК), в широкому розумінні, відбиває певну територіальну будову народного господарства і характеризується такими основними рисами:

- ◆ наявність потужних промислової та агропромислової ланок;
- ◆ активна участь у міжнародному територіальному поділі праці;
- ◆ високий рівень територіального зосередження господарства у понад 60-ти великих економічних вузлах;
- ◆ надмірно високий рівень зосередження промисловості у промислових агломераціях;
- ◆ консервативність галузевої структури промисловості з переважанням у ній виробництва засобів виробництва;
- ◆ паритетність (рівність) промислового та агропромислового виробництва у багатьох областях;
- ◆ переважно екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва з недосконалими системами землеробства;
- ◆ недостатній розвиток рекреаційного комплексу, що не використовує наявні можливості рекреаційного потенціалу країни;
- ◆ наявність розгалуженої транспортної системи, що має міжнародне значення;

- ✧ *недостатній розвиток ринкової, виробничої, соціальної та екологічної інфраструктур;*
- ✧ *недостатній розвиток інноваційного комплексу;*
- ✧ *низька забезпеченість власними паливно-енергетичними водними та лісовими ресурсами;*
- ✧ *застарілість технологій та зношеність основних виробничих фондів;*
- ✧ *недостатнє використання потужностей сировинної бази, вторинних ресурсів, особливо в будівництві;*
- ✧ *слабо розвинута галузь утилізації виробничих відходів і використання їх як додаткових ресурсів виробництва.*

Народногосподарський комплекс України складається із різноманітних галузей і територіальних підсистем, які показані на *рис. 7.1*. Головними компонентами ЄНГК вважаються дві сфери: матеріальне виробництво і виробничі послуги.

⇒ *Матеріальне виробництво* формується з окремих ланок: промисловість (добувна і обробна), сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок тощо.

⇒ *Виробництво послуг* включає: освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, мистецтво, систему фінансів, кредитування, страхування, спорт, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування, апарат органів державного та громадського управління, туризм тощо.

Єдиний народногосподарський комплекс складається із просторових соціально-економічних підсистем, об'єднаних структурами управління з метою здійснення відтворення життя суспільства. Територіальна організація ЄНГК охоплює всі аспекти, що пов'язані з територіальним поділом праці, розміщенням продуктивних сил, розселенням населення, взаємовідносинами суспільства і природи, а також проблеми регіональної соціально-економічної політики. У більш вузькому відношенні вона включає такі категорії, як адміністративно-територіальна організація держави, регіональне управління господарством, формування територіальних організаційно-господарських утворень, соціально-економічне районування.

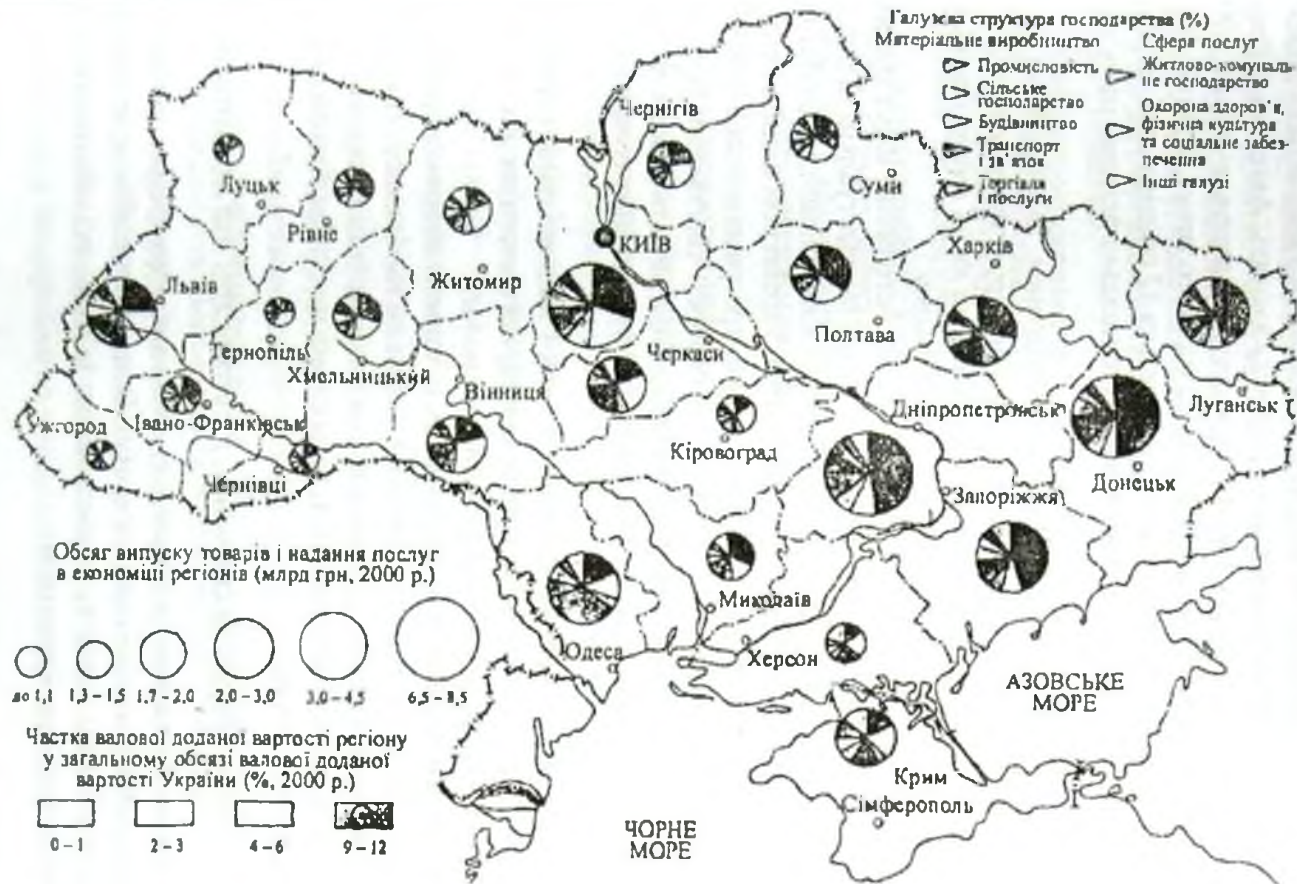

Рис. 7.1. Народногосподарський комплекс України

До складу територіальної структури економіки України на сучасному етапі їх соціально-економічного розвитку входять: Автономна Республіка Крим, 24 області і 2 міста державного підпорядкування, 490 складових районів, 451 місто, 893 селища міського типу і 28,6 тис. сіл. У регіональній структурі держави виділяється 12 спеціальних економічних зон і 9 регіонів, де запроваджено спеціальні режими інвестиційної діяльності.

Процес удосконалення ЄНГК є перманентним. Він постійно видозмінюється: залежно від розвитку держави, структурних змін в системі виробництва і управління, взаємовідносин як на внутрішньому ринку господарської діяльності, так і зовнішньому.

Для посилення впливу і входження до світового ринку наша країна повинна мобілізувати та структурувати свої інтелектуальні та інноваційні активи, підтримати розпочатий процес капіталізації, глобалізації і гуманітаризації новітніх галузей економіки. Україні необхідно розширити мережу міжнародних фондових ринків програмного забезпечення, капіталізувати основні українські виробничі і торгівельні бренди відповідно до ринкових стандартів геоекономіки, надати властивостей мережності, інформаційності та відкритості українському споживчому ринку.

Базовим визначальним елементом нової національної стратегії включення до світової глобальної гуманітарної економіки мають стати інновації, інвестиції та інформаційні технології.

У сучасних умовах господарювання головним напрямом для України має стати стратегія включення країни до глобальної геоекономіки, яка має забезпечити домінування інноваційної складової державної економічної політики над застарілими мобілізаційними індустрійними елементами.

7.2. Структура економіки. Її сутність та поняття

В цілому *економіка* – це процес суспільного відтворення, що історично склався у межах окремої країни. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок та упорядкованих зв'язків, які забезпечують її стійкість, цілісність і динамізм.

Структуру економіки розглядають у вузькому і широкому понятті. У вузькому понятті – це комплекс галузей з виробництва товарів і послуг з відповідними технологічними і міжгалузевими зв'язками. В широкому понятті вона охоплює не тільки пропозиції виробництва, а й форми його організації та управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура економіки – це співвідношення між сферами виробництва, яке виражає господарські пропорції, стан суспільного поділу праці. В ній виражена сукупність стійких зв'язків між елементами системи, що забезпечують її цілісність і тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різких внутрішніх і зовнішніх змінах. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, чисельність працюючих, вартість основних фондів, асортимент продукції).

Структура виробництва характеризується такими пропорціями:

☞ *відтворювальними* – між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих засобів виробництва, особистим споживанням і нагромадженням;

☞ *галузевими* – співвідношення між різними галузями економіки в регіонах і країні;

☞ *територіальними* – у розміщенні галузей виробництва в окремих регіональних економічних районах;

☞ *зовнішньоекономічними* – експорт і імпорт продукції різних галузей і регіонів у зарубіжні країни.

В умовах ринкової економіки проблеми її структури є важливим фактором зовнішньоекономічних відносин, це досить складне і багатопланове поняття. Воно включає в себе, насамперед, *соціально-економічну структуру економіки*, яка характеризується формами власності на засоби виробництва, і *організаційно-економічну структуру*, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва. Існує ще *виробничо-технологічна структура*, яка є формою

внутрішньої організації продуктивних сил, тобто співвідношенням матеріального виробництва та сфери послуг, промисловості і сільського господарства, виробництва засобів виробництва та виробництва предметів споживання, добувних і обробних галузей економіки. Вона характеризується питомою вагою наукомістких та високоекономічних галузей виробництва – галузей з повільним оборотом капіталу (суднобудування, літакобудування, ракетно-космічна техніка тощо) та галузей зі швидким оборотом капіталу (виробництво товарів широкого вжитку, пріоритетні галузі агропромислового комплексу, сфери побуту, торгівлі, громадського харчування).

Для утвердження своєї власної структури система ринкової економіки потребує забезпечення багатоманітності форм власності та демонаполізації економіки, перебудови її організації – економічної структури, створення великої кількості самостійних товаровиробників, тобто організації ринково-конкурентного середовища. Це сприятиме перетворенню виробничо-технологічної структури економіки шляхом впровадження наукомістких та високотехнологічних виробництв, пріоритетного розвитку споживчого сектора економіки, тобто сільського господарства, легкої і харчової промисловості, соціальної сфери. Проте це не виключає розвиток важкої промисловості. Вона залишається базою для розвитку всієї економіки, у тому числі її споживчого сектора (автомобільна промисловість, виробництво складної побутової техніки). Наукові дослідження показують, що співвідношення між важкою промисловістю і виробництвом споживчих товарів в межах 45-50 % має становити важка промисловість, 55-50 % – предмети і товари споживання.

Категорія «структура економіки» є динамічною, постійно розвивається, удосконалюється. Новий етап науково-технічної революції, що припадає на другу половину ХХ ст., зумовив глибоку структурну кризу в більшості країн світу і в першу чергу в розвинутих. Ця криза пов'язана з переходом економіки до нової фази соціально-економічного розвитку. Сутність нинішньої структурної кризи полягає у переході економіки від періоду індустріалізації до епохи постіндустріалізації.

Парадигма у змінах структурної перебудови на постіндустріальній основі передбачає перетворення елементів сфери послуг на компонент продукту матеріальної сфери (інформація, програмне забезпечення), галузевої структури економіки у міжгалузеві комплекси (агропромисловий, інвестиційний, територіальний виробничий комплекс тощо) з характерною функціональною роллю перенесення центра ваги структурних змін на якісний рівень (індустріалізація сільського господарства, сфери послуг, інформаційні технології).

Сьогодні відбуваються структурні зміни у самому матеріальному виробництві. Зокрема є істотна зміна співвідношення між видобувними, сировинними і обробними галузями шляхом рішучого переходу до ресурсозберігаючих технологій, істотного зростання інтелектуальних, наукомістких галузей, де високою є питома вага висококваліфікованої праці, новітніх технологій, використання науки і техніки.

Нині позначається прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва. І це закономірний процес для всіх високорозвинутих країн. Він є показником високого рівня розвитку продуктивних сил, продуктивності суспільної праці. Це сприяє скороченню кількості працюючих у сфері матеріального виробництва, одночасно забезпечує створення такого обсягу матеріальних благ, який не лише задовольняє потреби населення своєї країни, але й забезпечує значний їх експорт в інші країни. Скорочення кількості працюючих у сфері виробництва дозволяє їх збільшення у сфері нематеріального виробництва. Дослідження показують, що у США 75 % від усіх працюючих зайняті у невикробничій інфраструктурі, у Європі – до 65-68 %. Таке співвідношення між сферою матеріального виробництва та сферою послуг визначає якісно нову структуру та критерії ефективності.

Економіка України наприкінці ХХ ст. характеризується структурною кризою, яка поєднує в собі тривалу стагнацію в традиційно важливих галузях і секторах виробництва, тоді як нові галузі можуть розвиватися прискореними темпами. Співвідношення зайнятих у виробничій сфері до невикробничої становить до 65 %. Це говорить про великі резерви щодо можливого використання трудових ресурсів ство-

рюючи нові сфери виробництва. Бурхливий розвиток продуктивних сил в епоху науково-технічної революції і високий ступінь монополізації економіки висунули необхідність активного втручання держави в процеси структуроутворення. На державних і міждержавних рівнях розробляються цільові програми підтримки розвитку й модернізації традиційних галузей та регіонів спеціалізації із застосуванням кредитних, податкових підойм регулювання.

Для подолання структурних криз концентрація ресурсів вважається найперспективнішою на тих підприємствах, що уражені кризою галузей, за рахунок економії на витратах підвищення рентабельності виробництва, його реструктуризації і технологічного оновлення.

Упродовж останнього періоду в Україні спостерігається трансформація структури економіки через структурну кризу, а саме стадія структурного спаду з усіма характерними ознаками, тривале падіння ефективності виробництва, зокрема продуктивності праці та норми прибутку в матеріальному виробництві. У сфері послуг ці тенденції проявляються менше, а норма прибутку зростає, що означає перерозподіл ресурсів виробництва на її користь, зростання ролі домашніх господарств (індивідуального виробництва).

Проте результати зростання економіки підтверджують, що у структурній кризі стадія спаду поступово змінюється піднесенням. Базою для такого переходу має бути стратегія державного структурного регулювання. Досвід розвинутих країн стверджує, що метою структурної трансформації повинен бути безперервний розвиток продуктивних сил суспільства і, особливо, людський розвиток на базі зростання, а також економічного обґрунтування і соціального справедливого розподілу прибутку.

7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

Вивчення особливостей територіальної організації галузевої структури економіки передбачає глибокий аналіз спеціалізації комплексно-го розвитку господарства економічних районів на основі всебічного

знання природних умов, розселення, трудових ресурсів. Структура господарства країни, регіону, району характеризується за складом та співвідношенням основних сфер, галузей та видів господарської діяльності, а також за співвідношенням об'єктів різних видів, їх системних інтеграцій, за співвідношенням суб'єктів господарювання, форм власності на засоби виробництва, обсягом виробництва продукції галузями. Це складне багатовекторне поняття характеризує загальну побудову господарського комплексу, його позитивні і негативні особливості.

Галузева регіональна структура господарства безпосередньо відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. На її основі проводиться аналіз міжгалузевих пропорцій і зв'язків, порівнюються показники економічної ефективності виробництва. Пропорції і виробничі зв'язки між галузями утворюють галузеву структуру економіки, яка свідчить про ступінь розвитку суспільного поділу праці і, разом з тим, його кооперацію.

За даними статистики у промисловості виокремлюються 280 галузей і понад 500 окремих виробництв¹. Їх класифікація полягає у групуванні підприємств за галузями з метою:

- ↳ забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій;
- ↳ зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва, господарства і зростання продуктивності праці.

Спеціалізовані галузі поділяються за основними ознаками *однорідності*, коли галузі випускають ідентичну продукцію (наприклад, галузі паливно-енергетичної промисловості), *спільності* у використанні сировини (галузі машинобудування, лісової та харчової промисловості), *за характером технології* (галузі хімічної промисловості).

За економічним змістом і за формою, а також за організацією виробництва, галузі економіки можуть бути різними. Коли ми візьмемо окрему галузь промисловості, то навіть в ній виявляються непорівнювані фактори: наприклад харчова і паливна промисловість виділя-

¹ Дорогунцов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. КНЕЦ, - К.: - 2005 - С. 232

ються за цільовим призначенням продукції, а інші – за вихідною сировиною чи матеріалами (машинобудування, металообробка; лісова деревообробка й целюлозно-паперова промисловість); треті – за єдиною технологією (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад).

Як ми уже знаємо, народногосподарський комплекс поділений на дві сфери господарства: виробничу і сферу послуг. До сфери матеріального виробництва належать галузі, в яких результат затраченої праці втілений в певні матеріальні блага, тобто виготовлення необхідної продукції для споживання. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл та реалізацію готової продукції, без чого завершені виробничо-технологічні цикли існувати не можуть. Підприємства безпосередньо виробничої сфери виробляють матеріальну продукцію та енергію (промисловість, будівництво, сільське господарство, лісовиробничий комплекс, рибна промисловість). Опосередковано виробничі сфери забезпечують нормальне функціонування виробництва (транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення, збут, заготівля).

У галузях сфери послуг корисна діяльність виражається не у виробництві матеріальних благ, а у виробництві послуг населенню чи суспільству в цілому. Послуги, що зорієнтовані на індивідуальні запити людини, включено до підсфери обслуговування населення, а ті галузі, що обслуговують суспільство в цілому, утворюють підсферу обслуговування суспільства.

Як було уже сказано, у промисловості використовується дуже велика кількість галузей і окремих видів виробництв. Тому галузі народного господарства прийнято поділяти на укрупнені (комплексні галузі). За кваліфікацією Держкомстату України, до промисловості належать 17 укрупнених (комплексних) галузей, які складаються з простих галузей. Вони показані на рис. 7.2. Так, наприклад, машинобудування і металообробка включає близько 60 галузей, хімічна і нафтохімічна – 15, будівельних матеріалів – 15 тощо. В більшості, галузі поділяють на підгалузі. Так, у машинобудуванні і металообробці розріз-

няють понад 100 підгалузей виробництва. У вугільній промисловості розрізняють кам'яновугільну і буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

В Україні на загальнодержавному рівні введена «Класифікація видів економічної діяльності» ДК 009-96 (КВЕД) відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією Європейського Союзу (NACE).

За цією класифікацією економічна діяльність – це процес поєднання дій, які дають змогу одержати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси (устаткування та обладнання, наявність технології, робочу силу, сировину та матеріали) для створення виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості види, які представлені одним видом виробництва (рибне господарство) і, в той же час, є дуже складні види, що об'єднують десятки й сотні виробництв (автомобільна промисловість).

Класифікація видів економічної діяльності поділяє галузі і виробництва на секції та підсекції, які позначаються спеціальними літерами, а також розділи, групи, класи та підкласи, які виділяють цифровими кодами. Кожний вид економічної діяльності має міжнародний код секції) позначений латинськими літерами. Загальний перелік видів економічної діяльності та їх кодів, що нині діє в країні, наведений в табл. 7.1¹.

У цієї таблиці є свої незручності. Наприклад, підприємства будівництва займають граничне положення між оборонними галузями та послугами і умовно зараховані до послуг. Наука та наукове обслуговування не утворюють окремих видів економічної діяльності і розподілені за секціями: К – послуги юридичним особам, М – освіта, О – колективні та особисті послуги.

Структура економіки України характеризується рядом особливостей: низька частка галузей сфери послуг (45 %); висока частка про-

¹ Дорогуцьов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. тощо. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. КНЕЦ, – К.: 2005. – С. 335

Таблиця 7.1. Види економічної діяльності та їх коди

Код секції	Види економічної діяльності
Добувні галузі	
A	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство
B	Рибне господарство
C	Добувна промисловість
Переробні галузі	
D	Оборонна промисловість
E	Виробництво електроенергії, газу та води
Сфера послуг	
F	Будівництво
G	Оптова і роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту
H	Готелі і ресторани
I	Транспорт
J	Фінансова діяльність
K	Операції з нерухомості, завдання під найм та послуги юридичним особам
L	Державне управління
M	Освіта
N	Охорона здоров'я та соціальна допомога
O	Колективні, громадські та особисті послуги
P	Послуги домашньої прислуги
Q	Екстериторіальна діяльність

мисловості і, особливо, сільського господарства у внутрішньому валовому продукті – відповідно 38 % і 11,2 %, тоді як у країнах Європи: промисловість – 23-28 %, сільське господарство – 1-3 %.

Промисловість України історично орієнтована на розвиток чорної металургії (на базі родовищ кам'яного вугілля і залізної руди в Донбасі і Придніпров'ї), яка і сьогодні має дуже велику питому вагу. Сьогодні вона формує значну частину експорту, одночасно є великим споживачем дорогих паливно-енергетичних ресурсів та основним джерелом забруднення навколишнього середовища.

Значні структурні зміни відбулися у промисловості України за галузями (див. табл. 7.2). З таблиці видно, що порівняно з 1990 р. значно зросла питома вага електроенергетики, чорної металургії, паливної промисловості.

Таблиця 7.2. Розподіл продукції промисловості України за галузями у %

№ П/П	Назва галузей промисловості	Роки			
		1990	1995	2000	2005
	Уся промисловість, у тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0
1.	Електроенергетика	3,2	11,0	12,1	12,3
2.	Паливна промисловість	5,7	13,2	10,1	10,4
3.	Чорна металургія	11,0	21,8	27,4	26,3
4.	Кольорова металургія	1,1	1,6	2,2	2,3
5.	Хімічна і нафтохімічна промисловість	5,5	7,0	5,9	6,4
6.	Машинобудування і металообробка	30,5	16,0	13,4	13,7
7.	Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	2,9	2,2	2,4	2,5
8.	Промисловість будівельних матеріалів	3,4	3,9	2,7	2,6
9.	Скляна і фарфоро-фаянсова промисловість	0,4	0,6	0,6	0,6
10.	Легка промисловість	10,8	2,8	1,6	1,8
11.	Харчова промисловість	18,6	15,1	16,8	16,9
12.	Борошно-мельна, круп'яна і комбікормова промисловість	4,0	2,7	1,5	1,4
13.	Медична промисловість	0,7	0,5	1,1	1,0

За вказаний період знизилась частка машинобудування і металообробки, легкої промисловості, борошномельно-круп'яної і комбікормової промисловості. У решті галузей промисловості незначні відхилення.

Галузева структура виробництва країни має свої певні регіональні особливості. В кінці минулого століття у ряді регіонів (Одеській,

Львівській, Херсонській областях, А. Р. Крим, Києві, Севастополі) на послуги припадає більше половини виробництва валової доданої вартості, що свідчить про те, що постіндустріальний розвиток в Україні значно посилюється.

В окремих регіонах у структурі валової доданої вартості питома вага промисловості становить більше половини. Це такі індустріальні області, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька. У восьми областях (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська) у сільському господарстві виробляється більше валової доданої вартості, ніж у промисловості. У видобувних галузях промисловості вирізняються Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Полтавська, Сумська області, де найбільше сконцентрована частка видобувного виробництва. У структурі видобувної промисловості домінує частка видобування енергоносіїв (вугільна, нафтогазова промисловість).

Вище наведені особливості галузевої структури економіки в різних регіонах великою мірою пов'язані з такими основними факторами, як територіальне розміщення природно-сировинних ресурсів, забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, наявність робочої сили (трудових ресурсів), наявність споживачів готової продукції. Ці фактори і сьогодні значною мірою впливають на розміщення продуктивних сил. Потрібно також врахувати один із головних факторів, що збільшує витрати на одиницю продукції, – це транспортні перевезення як сировинних матеріалів, ресурсів, так і готової продукції.

Ще значними залишаються диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів. Це стосується співвідношення між максимальним та мінімальним показниками виробництва промислової продукції на душу населення в різних регіонах.

Сьогодні воно досягає майже у 12 разів. Це явище треба обов'язково враховувати при збільшенні обсягів виробництва промислової продукції в окремих регіонах. Сьогодні спостерігається значна асиметрія та розпорошеність у регіональному розподілі інвестицій в основний капітал, в тому числі і за рахунок коштів державного бюджету. Так,

наприклад, в Донецьку, Київську, Луганську, Одеську області та м. Київ спрямовується понад 65 % від загального обсягу державних капіталовкладень, тоді як у 7 інших регіонів – менш як 1 % на кожний¹. Для соціальної справедливості варто було б перейти на метод розподілу державних капіталовкладень в розрахунку на душу населення, що проживає в даному регіоні. Сьогодні цей показник становить по окремих регіонах один до десяти. Це стосується і заробітної плати, яка в індустріальних регіонах значно перевищує середню по країні.

7.4. Реструктуризація регіональної економіки в умовах ринку

Перехід до ринкових умов господарювання висуває певні вимоги до регіональної економіки. Однією з найбільш значущих вимог є гнучкість економічних суб'єктів, їх уміння швидко адаптуватися до зовнішнього середовища, яке є перманентним. Дотримання і виконання цієї вимоги дає можливість забезпечити безкризову діяльність суб'єктів економіки. Це досягається безперервними перетвореннями різних сфер їх діяльності, тобто реструктуризацією. Реструктуризацію визначають як засіб забезпечення оптимального функціонування суб'єктів економіки у безперервно мінливому ринковому середовищі згідно зі стратегією їх розвитку шляхом здійснення системи заходів організаційно-економічного, техніко-технологічного і фінансового спрямування. Всі ці заходи спрямовані на зростання ефективності виробництва, підвищення конкурентоспроможності випущеної продукції і зміцнення фінансової стійкості. Реструктуризація об'єктів господарювання передбачає докорінну перебудову суб'єктів економіки на принципах ринкової економіки та на основі чіткого формування їх стратегії бізнесу і місії. Вона вимагає постійного аналізу маркетингової ситуації, що складається на ринку, з метою досягнення найкращих економічних результатів діяльності. Як правило, реконструкція не обмежується суб'єктами господарювання, які знаходяться у кризовому стані

¹ Дорогунцов С.І., Зинь Т.А., Пітюренко Ю.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – КНЕЦ, 2005. – С. 239

і потребують фінансового оздоровлення з метою запобігання банкрутству. Успішно функціонуючі підприємства також вимагають реконструкції, яка б забезпечувала розвиток підприємства і його адаптацію до навколишнього середовища і здійснювалась до появи перших ознак кризи. Цей фактор базується на прогнозуванні змін, які можуть проявлятися у зовнішньому середовищі з метою попередження негативних явищ, що можуть виникнути із зміною кон'юнктури ринку і вплинути на діяльність суб'єкта господарювання. За такого підходу стратегія і тактика функціонування підприємств не всупають у суперечність із зовнішнім середовищем у контексті своєчасної реконструкції.

Реструктуризацію не треба ототожнювати із санацією. Санація – це оздоровлення діяльності того чи іншого виробництва шляхом проведення системи заходів, спрямованих на відбудову та зміцнення фінансового стану підприємства, підвищення його платоспроможності, фінансової стійкості і конкурентоспроможності. Відмінність реконструкції від санації полягає у такому: перелік об'єктів реконструкції є більш широким, і, як правило, вона здійснюється на успішно функціонуючих підприємствах; реконструкція може розглядатися як один із способів здійснення санації. У той же час перелік засобів санації включає також кредитування, державну підтримку тощо. Таким чином, перелік способів санації є більш широким, ніж способів реконструкції.

Сьогодні в Україні відбувається трансформація економічної системи. Вона супроводжується виникненням і розвитком нових форм власності і організаційно-правових форм господарювання, корінною зміною методів державного регулювання економіки, підвищенням самостійності підприємств, формуванням нової нормативно-законодавчої бази тощо. Таким чином, трансформація економічної системи України в умовах розвитку, виживання і пристосування є однією з головних причин, що зумовлює необхідність реструктуризації підприємств.

Другим важливим фактором реформування економіки є приватизація підприємств, що дозволяє виділити її як окрему і досить важливу передумову реструктуризації підприємств. Приватизація в Україні про-

довжується і сьогодні, усуваються окремі недоліки, які мали місце при «швидкісній» приватизації. Зокрема, не варто допускати приватизацію підприємств, які для економіки України мають стратегічне значення і значною мірою впливають на розвиток галузей країни в цілому. Сьогодні приватний сектор стає домінуючим в економіці. У 2000 р. кількість державних підприємств порівняно з 1992 р. знизилась у 4,2 рази, а їх частка у загальній кількості підприємств становила усього 13 %. Така тенденція спостерігається із перерозподілом чисельності працюючих між підприємствами різних форм власності. При загальному зменшенні зайнятих у економіці працівників майже у 1,5 рази чисельність робітників господарських товариств збільшилась майже у 21 раз.

У 2000 р. понад 75 % промислової продукції вироблялося на підприємствах колективної форми власності.

Процес приватизації державних підприємств продовжується, але й нині вже можна сказати, що основна мета приватизації досягнута, ефективність цих підприємств зростає, підвищуються фінансово-економічні результати їх діяльності. Це спостерігається і на зростанні надходжень до державного бюджету, який, в основному, зростає за рахунок зростання ефективності підприємств.

Третьою важливою причиною реструктуризації економіки є розвиток інституту банкрутства. Виділяють дві найважливіші передумови, що призводять до такого розвитку. Першою з них є реформування законодавства про банкрутство, яке створює реальні можливості для досить успішного використання цього механізму. Другою передумовою є тенденція зростання кількості фінансово неспроможних підприємств. У 1993 р. збитковим було кожне 12-те підприємство. У 1995 – кожне п'яте, у 1999 – більше половини. Якщо у 1992 р. було порушено всього 20 справ про банкрутство, то у 1999 р. кількість справ про банкрутство зросла більш як у 600 разів.

Як показує практика, реструктуризація підприємств тісно пов'язана з процесом банкрутства, що проявляється на різних її стадіях з різних причин. *По-перше*, сучасна реструктуризація може бути засобом запобігання банкрутству. *По-друге*, реструктуризація може здійснюва-

тись у процесі санації, якщо справу про банкрутство вже порушено. І, по-третє, якщо відновлення життєдіяльності підприємства вже неможливе, його реструктуризація може здійснюватись на стадії процесу ліквідації з метою більш вигідної реалізації його майна.

Нинішній стан економічного розвитку країни, більшість її галузей вимагають реструктуризації, що зумовлено рядом факторів як на макроекономічному, так і мікроекономічному рівні. Фактори макроекономічного рівня:

◆ *недостатній розвиток ринкового середовища і конкуренції. Значна частина підприємств, певною мірою, користується протекційною підтримкою держави, а це стримує їх реорганізацію, дає тимчасові переваги, однак не сприяє підвищенню ефективності економіки;*

◆ *нестабільність правового поля України, що не дозволяє розробити довгострокову стратегію реструктуризації;*

◆ *недостатній розвиток українського фондового ринку та його інструментарію;*

◆ *не вирішується питання доступності джерел фінансування;*

◆ *немає належної підтримки процесу реструктуризації з боку держави;*

◆ *недостатнє забезпечення законодавчою базою, яка б регулювала процес реструктуризації;*

◆ *криза платежів, яка призвела до хронічної нестачі оборотних коштів, потрібних для нормального функціонування підприємств, і тим самим до відсутності коштів для реорганізації.*

Фактори на мікроекономічному рівні, які тісно пов'язані із зазначеними вище:

◆ *психологічна неготовність українських менеджерів до проведення докорінної реструктуризації;*

◆ *відсутність напрацьованих методичних підходів до реструктуризації підприємств і недостатність досвіду її проведення;*

◆ *нестача на підприємствах власних коштів для проведення реструктуризації і низька їх кредитна привабливість, що надає можли-*

вості їм отримати необхідні кошти із зовнішніх джерел на взаєморішніях умовах;

◆ низька ліквідність цінних паперів вітчизняних емітентів, яка утруднює залучення коштів і серйозних інвесторів;

◆ складність використання кваліфікованих спеціалістів.

Підприємства України переважно не можуть користуватись послугами іноземних консалтингових фірм через високі ціни, а свій власний вітчизняний ринок ще недостатньо розвинутий.

Вчені і науковці вирізняють такі види реструктуризації економіки:

↳ за цільовою спрямованістю розрізняють реструктуризацію, спрямовану на підвищення ефективності виробництва, фінансове оздоровлення, підвищення конкурентоспроможності;

↳ за масштабами реструктуризації – комплексну, локальну;

↳ за тривалістю і обсягами робіт – стратегічну, тактичну, оперативну;

↳ за сферою реструктуризації – реструктуризацію управління, реструктуризацію виробництва, фінансову реструктуризацію;

↳ за формами корпоративної реорганізації – злиття, приєднання, розділення, виділення, перетворення, приватизацію, реприватизацію;

↳ за зміною масштабів підприємства – укрупнення підприємств, розукрупнення підприємств.

Види і методи реструктуризації великою мірою визначаються напрямами розвитку економіки. У вітчизняній практиці найбільш поширеними є корпоративні перетворення, які спрямовані на розукрупнення підприємств. Такий напрям зумовлений неефективністю функціонування в ринкових умовах господарювання раніше створених промислових гігантів у зв'язку з недостатньою місткістю ринків збуту, негнучкістю системи організаційних структур управління, наявністю надлишкових виробничих фондів. Разом з тим значна частина підприємств утримує структурні підрозділи соціальної сфери, тобто фонди невиробничого призначення. Це значною мірою погіршує фінансове становище цих підприємств. Тому процес розукрупнення триває з метою фінансового оздоровлення економічного стану

підприємств. Сьогодні з найбільш поширених методів розукрупнення великих підприємств є створення нових підприємств на їх базі.

Однак досвід розвинутих країн свідчить про перевагу зворотного напрямку. Починаючи з 1990-х років у світовій економіці відбувається нова хвиля укрупнень, які часто здійснюються шляхом злиття або поглиблення транснаціональних корпорацій. Ця надмірна концентрація виробництва і фінансів обумовлена бажанням отримати синергетичний ефект (тобто сукупний результат після об'єднання більший, ніж сума результатів, отримуваних окремими компаніями).

Цей ефект досягається таким чином:

◇ *економією витрат, обумовленою масштабами виробництва, у тому числі за рахунок зниження умовно постійних витрат на собівартість продукції;*

◇ *диверсифікацією видів діяльності, що підвищує стійкість компанії;*

◇ *більш раціональним використанням: трудових, фінансових, матеріальних ресурсів за рахунок можливого їх перерозподілу між виробництвами;*

◇ *охопленням більшої ринкової частки і послабленням конкурентів;*

◇ *фінансовою економією за рахунок спрощення системи взаєморозрахунків, а також податковою економією;*

◇ *можливістю збільшення обсягу проведення наукових досліджень і впровадження більш прогресивної техніки і технології;*

◇ *можливістю реалізації ризикованих венчурних проєктів, високоризикованих у майбутньому;*

◇ *підвищенням доступності до фінансових ресурсів тощо.*

На практиці вирізняють два шляхи укрупнення підприємств:

⌘ *зовнішнє зростання за рахунок злиття укрупнення двох чи декількох підприємств або приєднання їх до великого виробництва;*

⌘ *внутрішнє зростання, яке полягає у придбанні активів за рахунок власних або позичкових коштів.*

При зовнішньому зростанні у ряді випадків необхідне погодження Антимонопольного комітету України на проведення такої реорганізації, щоб не допустити монополії на окремі види виробів.

Як показує світова практика, у майбутньому укрупнення підприємств буде актуальним і поширеним серед підприємств середнього і малого бізнесу. Актуальним є також об'єднання постачальників і споживачів сировини, утворення промислово-фінансових груп за участю фінансово-кредитних інституцій, яке вже має місце на практиці.

В умовах вітчизняної практики набув поширення такий вид реструктуризації як перетворення. Він передбачає зміну організаційно-правової форми організації бізнесу і може супроводжуватись зміною форм власності і складу власників. При цьому зберігаються всі майнові права і зобов'язання перетворюваного підприємства, оскільки воно є і підприємством, і правонаступником одночасно.

Проведені наукові дослідження процесів реструктуризації підприємств засвідчують їх перехід від локальних видів, що були домінуючими на перших етапах трансформації економіки, до поширення комплексної реструктуризації.

Реструктуризація має бути обґрунтованою науково. Адже це творчий процес, який передбачає розроблення програми, її реалізацію для кожного конкретного суб'єкта економіки з урахуванням його специфіки. Реконструкція являє собою послідовну реалізацію декількох взаємозв'язаних етапів, основними з яких є:

- ⇒ *аналіз зовнішнього середовища і стану суб'єкта економіки;*
- ⇒ *розроблення концепції і формування цілей реструктуризації;*
- ⇒ *вибір форми реструктуризації залежно від виду діяльності суб'єкта господарювання.*
- ⇒ *розробка бізнес-плану реструктуризації або її системи з окремих напрямків розвитку виробничої діяльності;*
- ⇒ *розробка комплексної програми реструктуризації з урахуванням її стратегічних цілей;*
- ⇒ *організація управління процесом реструктуризації.*

Як уже було сказано, нині економіка України потребує корінної реструктуризації. Виходячи із вищенаведеного, необхідно на державному рівні розробити комплексну програму реструктуризації економіки України на довготривалу перспективу і створити передумови для її ефективного втілення в життя. Це сприятиме прискореному розвитку народного господарства країни, зростанню її економічного потенціалу та задоволенню потреб населення.

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення народногосподарського комплексу України.*
- 2. Що таке структура економіки України?*
- 3. Дайте визначення економічного простору.*
- 4. Характеристика основних рис народногосподарського комплексу України.*
- 5. В чому полягають регіональні особливості галузевої структури економіки?*
- 6. Особливості реструктуризації регіональної економіки в умовах ринку.*
- 7. Основні групи факторів, що впливають на необхідність реструктуризації регіональної економіки.*
- 8. Специфіка регіональних програм сталого розвитку.*

Глава 8. Природний та ресурсно-трудоий потенціал економіки України

План викладу матеріалу

- 8.1. Природно-ресурсний потенціал та його структура.
- 8.2. Кількісна і якісна економічна оцінка природних ресурсів та природних умов.
- 8.3. Балансові, промислові, геологічні та прогностичні запаси сировини і палива (корисних копалин).
- 8.4. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних районів.
- 8.5. Ресурсозабезпечення і його значення для розвитку народного господарства країни.
- 8.6. Населення і трудовий потенціал України.

8.1. Природно-ресурсний потенціал та його структура

В економічній літературі подаються різні визначення термінів «природні ресурси» і «природні умови». Вони обумовлені конкретними цілями досліджень, особливостями їх розташування, поставленою дослідниками метою. За своєю матеріальною сутністю природні ресурси є частиною географічного середовища. *Природні ресурси* – це природні компоненти та сили природи, що використовуються або можуть бути використані як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства, підвищення рівня життя людей.

Природні ресурси не можуть існувати і використовуватися поза природними умовами, що є їх природно-історичною базою. Для ви-

никнення і розвитку ресурсів необхідні певні природні умови, довготермінові процеси їх еволюційного розвитку. Саме тому природні ресурси мають соціальну значимість, здатність задовільняти потреби людини, являють собою складну сукупність матеріальних елементів і процесів, що знаходяться в постійному розвитку у часі і просторі, будучи поєднуючою ланкою суспільства і природи, сферою прикладання людських знань і сил.

Природні ресурси є матеріально-сировинною базою організації виробництва, вони постійно споживаються ним і вимагають свого повного відновлення у натуральній формі в усіх галузях народного господарства, де використовуються (видобувній промисловості, сільськогосподарському виробництві, переробних галузях, капітальному будівництві, рекреаційному господарстві тощо). На цій основі забезпечується відповідний зв'язок між суспільством і природою та між окремими підрозділами сфери природокористування.

У процесі суспільного розвитку збільшуються масштаби опанування людиною компонентами та силами природи, розширюється сфера застосування, відбувається зміна пріоритетів у використанні їх та їхнього впливу на економіку, тому природні ресурси є історичною категорією. Категорія «природні ресурси» вказує на безпосередній зв'язок природи з господарською діяльністю людини. Недооцінка і ігнорування певних закономірностей природокористування часто призводять до негативних суспільних явищ, завдаючи природі великої шкоди.

Природно-ресурсний потенціал є багатокомпонентним. Вирізняють такі його складові:

↳ **мінеральні** – корисні копалини та мінеральна будівельна сировина (мінеральні ресурси – паливні, рудні і нерудні);

↳ **земельні** – типи ґрунтів – рілля, сінокоси, пасовища, ліси, чагарники, малопродуктивні землі;

↳ **водні** – води світового океану, води суходолу (річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики, підземні води);

↳ **лісові** – всі види лісів (твердої породи, м'якої, чагарники) та лісовкриті площі;

- ☞ *біологічні ресурси* – рослинний і тваринний світ;
- ☞ *ресурси світового океану*, що перебувають у воді у розчиненому стані, на морському дні й під ним, у товщі земної кори;
- ☞ *рекреаційні* – природно-кліматичні, бальнеологічні й заповідні;
- ☞ *кліматичні й космічні* – сонячна енергія, енергія вітру, енергія хвиль, внутрішнє тепло землі, освітленість.

За ознакою вичерпності природні ресурси поділяються на: *невичерпні, вичерпні й невідновлювані*.

До *невичерпних* належать сонячна енергія, внутрішнє тепло Землі, енергія вітру, води.

До *вичерпних* природних ресурсів зараховують ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, прісну воду, лікувальні грязі тощо.

Невідновлювані – це корисні копалини й мінерально-будівельна сировина.

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого, одноцільового й багаточільового призначення.

Природні умови та ресурси мають істотний вплив на галузеву структуру господарства країни та види виробничої діяльності, які певною мірою залежать від природних умов. За ступенем залежності галузі класифікуємо так:

☞ *вирішальний* – ступінь залежності розміщення галузей народного господарства та видів виробів від природних ресурсів. Сюди відносять галузі:

- ◆ *сільськогосподарське виробництво;*
- ◆ *лісове господарство;*
- ◆ *рибне господарство;*
- ◆ *гідроенергетика;*
- ◆ *гірничодобувна промисловість;*
- ◆ *трубопровідний транспорт;*
- ◆ *калійні добрива;*

- ◇ суднобудування;
- ◇ рекреаційне господарство.
- ▣ **Значний ступінь залежності:**
- ◇ чорна металургія повного циклу;
- ◇ кольорова металургія (алюміній, мідь, свинець, цинк, нікель, магній);
- ◇ теплоенергетика;
- ◇ синтетичний каучук, сода;
- ◇ лляні тканини;
- ◇ цукрова та овочеконсервна промисловість;
- ◇ промисловість будівельних матеріалів;
- ◇ охорона здоров'я.
- ▣ **Незначний ступінь залежності:**
- ◇ легка промисловість (машинобудування);
- ◇ атомна енергетика;
- ◇ залізничний, автомобільний та авіаційний транспорт;
- ◇ освіта, наука, культура.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується тим, що значна частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються як природний ресурс, ніж природні умови життєдіяльності людини.

▣ **Земельні ресурси.** Земля як ресурс природи має багатоцільове призначення. Вона є головним засобом виробництва і предметом праці в сільському господарстві, промисловості, джерелом продовольства тощо.

Класифікація земель здійснюється за ступенем їх придатності щодо різних сфер господарського призначення в народному господарстві. Відповідно до властивостей (якості) та напрямків використання всі земельні ресурси України поділяються на такі цільові категорії:

- ✓ *землі сільськогосподарського призначення;*
- ✓ *землі населених пунктів (міст, поселень міського типу, сільських населених пунктів);*
- ✓ *землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення;*

- ✓ *землі природоохоронного, природно-заповідного та історико-культурного призначення;*
- ✓ *землі рекреаційного та оздоровчого призначення;*
- ✓ *землі лісового фонду;*
- ✓ *землі водного фонду;*
- ✓ *землі запасу тощо.*

Загальний земельний фонд України становить 60354,8 тис. га. Переважно це землі сільськогосподарського призначення (71,3 % площі території країни), які надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури (табл. 8.1).

Переважання родючих земель, висока густина населення та особливості розвитку сільського господарства, що склались історично, обумовили високий рівень освоєності земельного фонду. Використання земель дозволяє формувати в Україні 95 % продовольчого обсягу, 2/3 фонду товарів споживання. У ресурсних складових земельні ресурси становлять 40-44 %, у виробничих фондах та оборотних запасах – 20-21 %, у трудових ресурсах – 38-39 %.

Управління земельними ресурсами здійснюється як за територіальною ознакою, так і за функціональною (табл. 8.2). Крім спільної кінцевої мети, їх об'єднує зміст самих функцій управління (розпорядчі, фінансові, контрольні тощо).

Розміщення і структура сільськогосподарських угідь на території України визначається природно-кліматичними та екологічними умовами виробництва. Так, питома вага сільськогосподарських угідь в областях Полісся – 35 %, тоді як на півдні Сходу України – 74 %. За останні роки у структурі сільськогосподарських угідь зменшується частка орних земель завдяки створенню багаторічних насаджень, пасовищ, перелогів і сіножатей.

Особливо низький рівень землезабезпечення відзначається в Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській областях, де землі на душу населення більш як удвічі менше ніж у середньому в Україні.

Таблиця 8.1. Земельний фонд України за станом на 1 січня 2003 р.

Види основних земельних угідь та економічної діяльності	Площа земель		Зміни за період з 1 січня 1996р. по 1 січня 2003р. (+ - тис. га)		
	всього, тис. га	% до загальної площі України (території)	за весь період	у тому числі	
				за 1996-2001 рр.	за 2002 р.
1	2	3	4	5	6
Сільськогосподарські землі	43022,3	71,3	-107,0	-89,8	-17,2
У тому числі:					
сільськогосподарські угіддя	41800,4	69,3	-52,5	-35,9	-16,6
З них:					
рілля	32544,1	53,9	-742,1	-749,1	7,0
перелоги	404,8	0,6	404,8	431,2	-26,4
багаторічні насадження	912,8	1,5	-130,1	-118,5	-11,6
сіножаті	2410,2	4,0	189,6	186,7	2,9
пасовища	5528,5	9,2	225,3	213,8	11,5
Інші сільськогосподарські землі	1221,9	2,0	-54,5	-53,9	-0,6
Ліси та інші лісовкриті площі	10438,9	17,3	81,1	68,4	12,7
У тому числі:					
вкриті лісовою рослинністю	9605,9	15,9	105,7	71,9	33,8
не вкриті лісовою рослинністю	185,8	0,3	8,5	5,2	3,3
інші лісові землі	314,2	0,5	-71,3	-48,8	-22,5
чагарники	333,0	0,6	38,2	40,1	-1,9
Забудовані землі	2463,0	4,1	149,9	136,3	13,6
У тому числі:					
під житловою забудовою		0,7			4,9
землі промисловості	229,2	0,4			-1,2
землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами	154,1	0,3			-0,4
землі комерційного та іншого використання	37,4	0,1			1,9
землі громадського призначення	291,8	0,5			5,7
землі змішаного використання	24,2				0,2
землі, які використовуються для транспорту та зв'язку	491,3	0,8			-0,7

Таблиця 8.2. Розподіл земельного фонду України за власниками землі та землекористувачами за станом на 01.01.2001 р.

Основні власники землі та землекористувачі	Загальна площа земель	
	тис. га	%
Недержавні сільськогосподарські підприємства	27 227,2	45,1
у тому числі: колективні сільськогосподарські підприємства	1310,0	2,2
сільськогосподарські кооперативи	6257,8	10,4
сільськогосподарські товариства	14 466,9	24,0
Державні сільськогосподарські підприємства	2179,7	3,6
Міжгосподарські підприємства	19,5	0,0
Громадяни, яким надано землі у власність і користування	11 337,4	18,8
у тому числі:		
селянські (фермерські) господарства	2379,9	3,9
Заклади культури, науки, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, фізкультури і спорту, торгівлі, побуту, громадські організації та ін.	701,6	1,2
Промислові та інші підприємства	640,6	1,1
Підприємства та організації транспорту і зв'язку	663,6	1,1
Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	457,1	0,7
Організації, установи природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення	384,3	0,6
Лісгосподарські підприємства	905,4	13,1
Водогосподарські підприємства	550,3	0,9
Підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам	1,5	0,0
Спільні підприємства, міжнародні об'єднання та організації з участю українських та іноземних юридичних і фізичних осіб	34,6	0,1
Землі запасу та землі, не надані у власність і постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування)	8252,0	13,7
Усього:	60 354,8	100

Державна політика збереження, охорони і раціонального використання земель визначається системою правових, економічних та організаційних законодавчих актів, що мають природоохоронний, ресурсозберігаючий та відтворювальний характер. З метою упорядку-

вання і ефективного використання землі в країні проводиться інвентаризація, кадастрова оцінка земель, створюється державна система управління якістю земельних ресурсів і визначається її місце в органах державного управління, а також розробляються принципи розмежування обов'язків держави, землевласників і землекористувачів щодо охорони земельних ресурсів.

Усі землевласники, землекористувачі та орендарі, незалежно від форм і термінів використання землі, проводять роботи щодо захисту та підвищення якості землі за рахунок власних коштів і несуть відповідальність за погіршення екологічного стану на своїй земельній ділянці та сусідніх територіях, що пов'язані з їх діяльністю.

 Водні ресурси. Україна є державою з невисоким рівнем водозабезпечення та високим використанням води. Водні ресурси України формуються за рахунок припливу транзитних річкових вод із зарубіжних країн, місцевого стоку і підземних вод.

В Україні територіальний розподіл водних ресурсів не відповідає розміщенню водоемних галузей господарського комплексу. З метою усунення територіальної і часової нерівномірності розподілу стоку водозабезпечення сформовано водогосподарський комплекс, до якого увійшли: 63119 річок, у тому числі 9 великих (площа водозабору понад 50 тис. км²), 81 середніх (від 2 до 50 тис. км²) і 65029 малих (менше 2 тис. км²), загальна довжина річок становить 206,6 тис. км, з них 90 % припадає на малі річки; 1160 водосховищ (загальним об'ємом біля 53 км³); понад 28 тис. ставків; 7 великих каналів (загальною довжиною 1192 км) пропускною здатністю 1000 м³/с; 10 великих водогонів, якими вода подається у маловодні райони обсягом понад 22 млрд м³ у рік; пробурено понад 110 тис. свердловин, які щорічно постачають майже 5 млрд м³ підземних вод, в основному для потреб населення. В системі водогосподарського комплексу діють понад 105 великих водозаборів з водоводами для водопостачання обласних міст і промислових центрів, 25 великих міжобласних зрошувальних систем, які забезпечують полив 2,5 млн. га посушливих земель, водопостачання населення, промисловості та сільського господарства. На

Україні діє понад 37 великих міжобласних осушувальних систем, які забезпечують необхідний водоповітряний режим на площі понад 3 млн га, побудовано понад 2000 км³ захисних дамб із гідротехнічними спорудами, дренажними системами, насосними станціями, що захищають територію близько 1 млн. га [44.57]. Водосховища Дніпровського каскаду з корисним об'ємом 18,7 км³ забезпечують більше половини обсягу водоспоживання.

Багаторічні дослідження і спостереження дають можливість стверджувати, що потенційні ресурси річкових вод становлять близько 210 км³, з яких лише 25 % формується в межах України, решта надходить з Російської Федерації, Білорусії, Румунії. Прогнані ресурси підземних вод становлять 21 км³.

Мінливість є стримуючим фактором використання наявних водних ресурсів. На частку весняного стоку припадає 60-70 % на півночі і північному сході і до 80-90 % на півдні. Україна є однією з найменш забезпечених водою країн у Європі, з запасами місцевих водних ресурсів у 1 тис. м³ на 1 людину, тоді як Швеція – 2,5 тис. м³, Велика Британія – 5 тис. м³, Франція – 3,5 тис. м³, Німеччина – 2,5 тис. м³, Європейська частина колишнього СРСР – 5,4 тис. м³.

Промислово-виробничий потенціал України потребує значних об'ємів води. Найбільше води спожито в галузях економіки і населенням країни у 1990 р. – 103 км³. У зв'язку з інфляцією і спадом виробництва обсяг споживання води знизився до 59,8 км³, або на 42 %.

Галузева структура водокористування така:

- ◆ *промисловість – в межах до 55 %;*
- ◆ *сільське господарство споживає до 18 %;*
- ◆ *комунальне господарство – 24 %.*

Сьогодні наявні ресурси водних басейнів України використовуються нерационально. На технологічні потреби йде близько половини питної води. Значно більші втрати при її транспортуванні, які становлять до 20 %. Однак зазначимо, що за останні роки визначається позитивна тенденція до збільшення частки оборотного та повторно-послідовного водопостачання у виробничих процесах. Проте ще знач-

на частина поверхневих вод забруднюється. Основним джерелом забруднення цих вод є стічні води житлово-комунального господарства, нафтохімічної та інших галузей промисловості.

До особливо водомістких галузей промисловості належать металургійний і паливно-енергетичний комплекси, хімічні, нафтохімічні і целюлозно-паперова промисловості, наприклад для виготовлення 1 т паперу витрачається до 1000 м³ води, сталі – 300 м³, синтетичного каучуку – 2800 м³, нікелю – 4000 м³, 1 т чавуну – до 200 м³.

Сучасна теплова електростанція потужністю 1 млн. кВт/год потребує 1,5 км³ води протягом року, а атомна – 3 км³ води.

Враховуючи, що кількість джерел водопостачання змінюватиметься незначними обсягами, перспективне водопостачання повинне базуватись на збільшенні повторного водопостачання та значному зниженні втрат в технологічних процесах. Потрібно також врахувати, що найближчим часом передбачається:

- ◇ *більш інтенсивне використання морської води;*
- ◇ *зростання оборотного водопостачання;*
- ◇ *зростання обсягів використання підземних вод, зокрема для забезпечення господарсько-питтєвих потреб зайнятих в промисловості, а також у виробництвах, у яких вода входить до складу харчової та іншої продукції.*

Однією із найбільш складних проблем є водопостачання сільського населення України, рівень забезпечення якого гарантованим водопостачанням залишається в цілому низьким. Нині тільки 25 % сільського населення користується послугами централізованих систем водопостачання. Тільки 6,4 тис. сільських населених пунктів із загальної кількості 28,6 тис, мають побудовані за проектами системи питного водопостачання, майже половина з них працює з перебоями і не може забезпечити постачання якісною водою.

Територіальна структура водопостачання в Україні склалася під впливом низки факторів, до яких, в першу чергу, належать:

- ☑ *природно-кліматичні умови, які визначили зони сільськогосподарського виробництва;*

☑ *мінерально-сировинна база, за наявності якої сформувалися промислові регіони;*

☑ *вигідність положення стосовно споживачів;*

☑ *наявність трудових ресурсів.*

Розміщення значної кількості виробництв без урахування єдності природного, економічного і соціального середовищ призвело до зосередження на території України екологічно небезпечних виробництв із застарілими технологіями. Це стосується чорної і кольорової металургії, паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості тощо. В цих галузях сконцентровано понад 40 % усіх виробничих фондів промисловості. Завдяки цьому нині накопичено понад 15 млрд. т відходів від виробництва промислової продукції. Тим більше треба врахувати, що вище перелічені галузі є надзвичайно водомісткими.

Виходячи з наведеного прогнозування розвитку продуктивних сил України і її регіонів повинне ґрунтуватись виключно на основі її природної водозабезпеченості, з урахуванням територіальної мінливості річкового стоку, кількісних і якісних показників природних вод та можливості обґрунтованого, з еколого-економічних позицій, їх перерозподілу.

 Лісові ресурси відіграють надзвичайно важливу роль в економічному розвитку держави. У структурі природно-ресурсного потенціалу площа лісів становила 10,8 млн. га, з них вкриті лісом землі – 9,4 млн. га із загальним запасом деревини 1,74 млрд. м³, у тому числі 250 млн. м³ стиглих і перестиглих. Разом з економічною цінністю ліси відіграють надзвичайно важливу роль в репродукції кисню для споживання його населенням, а також для збереження довкілля і оздоровлення населення. Ліси України виконують водоохоронні захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції. Разом з тим ліс є джерелом деревини, будівельних матеріалів, сировини для деревообробки, меблевої, целюлозно-паперової та інших галузей промисловості. Ліси в Україні розміщені нерівномірно. Найбільші їх площі зосереджені в зоні Карпат та Полісся, відповідно 40 % і 29 %, в лісостепу – 14 %, Криму – 10%, в степовій частині України – близько 5 %, а вся терито-

рія, яку займають ліси, становить 15,6%. Це значно нижче оптимального розрахункового показника (22%), необхідного для збалансування його між запасами лісосировини та обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами.

У структурі лісового фонду переважають хвойні (42,2%) та твердолистяні насадження (43,2%), м'яколисті займають 13,6%. Загальна площа і структура лісів показана у табл. 8.3. Як видно із таблиці, найвища лісистість спостерігається у Закарпатській (57,3%), Івано-Франківській (46,4%), Рівненській областях (40,6%), а найменша – у Миколаївській (5,2%), Запорізькій (4,6%) та Херсонській (6,3%).

Вікова структура лісів також нерівномірна. Зокрема, на молодняк припадає 32%, середньовікові – 44%, досягаючі – 14%, стиглі і перестиглі – тільки 10%.

Причина цьому – безпланові, хаотичні надмірні вирубки лісу в післявоєнний період та 50-ті роки (вік зрілості хвойних лісів – 80 років, твердолистяних – 100-110 років).

За своїми властивостями і цілеспрямованим використанням лісового фонду ліси поділені на дві групи:

** ліси першої категорії (санітарно-гігієнічного, оздоровчого та природоохоронного призначення) займають близько 60%;*

** ліси другої категорії (в основному експлуатаційного призначення) – до 40% лісового фонду.*

Сьогодні ліси перебувають у різних формах власності, зокрема, в Держлісгоспі Мінагропромполітики, Міноборони тощо. Це негативно впливає на збереження і збільшення лісонасаджень, доведення їх до умовно нормативних вимог.

В Україні всі ліси перебувають у зоні промислового забруднення. Значної шкоди лісовим насадженням завдають пожежі, які за останні роки почастишали внаслідок різних причин: кліматичних коливань, неправильного поведіння населення, пов'язаного з використанням лісу як зон проведення дозвілля і відпочинку.

Загальний стан лісів не відповідає екологічно-економічним вимогам. Низька їх продуктивність спостерігається у господарствах неспеціа-

Таблиця 8.3. Наявність лісів на інших лісовкритих площ за станом на 1 січня 2003 р.

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Загальна площа земель (суші), тис. га	Ліси та інші лісовкриті площі								% відношення площі лісів та інших лісовкритих площ до загальної площі землі (суші)
		у тому числі								
		всього, тис. га	інші лісовкриті площі							
			вкриті лісовою рослинністю (без полезахисних лісосмуг та інших захисних насаджень), тис. га	всього, тис. га	з них					
				полезахисних лісосмуг, тис. га	інших захисних насаджень, тис. га	чагарників, тис. га	не вкриті лісовою рослинністю, тис. га	інші лісові землі, тис. га		
Автономна Республіка Крим	2391,4	298,7	246,7	52,0	23,7	7,9	9,1	5,8	5,5	12,5
Вінницька	2606,2	376,3	314,2	62,1	17,1	24,2	12,2	2,3	6,3	12,50
Віленська	1969	690,5	637,4	53,1	0,2	1,5	29,4	10,1	11,9	14,40
Дніпропетровська	3036,5	191,4	82,8	108,6	41,8	39,1	4	3,7	20	6,30
Донецька	2610,3	203,2	136,7	66,5	31,6	20,5	4,5	4,9	5	7,80
Житомирська	2934,4	1058,2	960,4	97,8	5,2	24	12,2	28,8	27,6	36,10
Закарпатська	1257	720,3	624,4	95,9	-	33,4	42,5	6,5	13,5	57,30
Запорізька	2546,3	115,9	7,9	108,0	54	40,6	0,7	1,6	11,1	4,60
Івано-Франківська	1369	635,4	571,8	63,6	0,1	18,8	26,1	6,8	11,8	46,40
Київська	2638,3	651	540,3	110,7	12,3	41	17,3	9,8	30,3	24,70
Кіровоградська	2383,1	180,6	120,4	60,2	28,3	12,5	9,5	1,6	8,3	7,60
Луганська	2646,3	341,3	164,5	176,8	27,2	110,6	16,6	14	8,4	12,90
Львівська	2140,5	683,1	584,5	98,6	0,1	36,3	30,2	17,3	14,7	31,90
Миколаївська	2331,1	120,2	50,6	69,6	34,6	12,5	1,3	7,8	13,4	5,20
Одеська	3119,8	222,9	134,5	88,4	47,3	17	7	9,2	7,9	7,10
Полтавська	2726,7	272,7	180,6	92,1	20	49,7	12,8	3,7	5,9	10,00
Рівненська	1962,9	796,5	679,7	116,8	-	62,7	11,7	18,1	24,3	40,60
Сумська	2352,6	451,8	358,6	93,2	12,2	52,9	11	3,6	13,5	19,20
Тернопільська	1363	198,5	126,2	72,3	1,2	59,8	5,3	1,7	4,3	14,60
Харківська	3081,5	416	246,5	169,5	26,1	105,6	14	6,7	17,1	13,50
Херсонська	2412,8	151,1	43,6	107,4	28,9	58,4	1,9	4,9	13,4	6,30
Хмельницька	2023,1	284,7	234,3	50,4	4	27,8	8,1	3,1	7,4	14,10
Черкаська	1955,7	337,1	293,2	43,9	14	14,6	8,4	2,1	4,8	17,20
Чернівецька	791,1	256,8	239,8	17,0	0,1	2,2	4,6	2,7	7,4	32,50
Чернігівська	3122,8	713,3	622,5	90,8	10	22,2	31,4	7,9	19,3	22,80
м. Київ	76,9	36,1	35,8	0,3	-	-	0,3	-	-	46,90
м. Севастополь	85,5	35,3	30,6	4,7	0,5	1,1	0,9	1,1	1,1	41,30
По Україні	57934	10439	8268,5	2170,4	440,5	896,9	333	185,8	314,2	18,00

лізованих відомств. Це стосується, зокрема, агропромислового комплексу та Міноборони, де на значних площах незадовільно ведеться використання лісів. Негативний вплив на стан лісових насаджень чинить надмірна інтенсивність деяких видів рубок, пов'язаних з веденням лісового господарства незалежно від відомчого підпорядкування.

Збільшення площі лісів і доведення їх до обґрунтованих нормативів можливі за рахунок використання низькопродуктивних та еродованих сільськогосподарських угідь, розширення мережі та площі природоохоронних територій. За науковими дослідженнями і експертними оцінками лісонасадження доцільно провести на площі 4-4,5 млн. га неугідь та низькопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. Спеціалісти і науковці пропонують використати земельні ресурси Криму – понад 390 тис. га, Луганської області – 360 тис. га, Донецької – 340 тис. га, Одеської – 280 тис. га, Запорізької – 280 тис. га, разом з тим, працювати над реконструкцією і оновленням лісового фонду в усіх інших регіонах країни. Нарощування лісового фонду створить умови для оздоровлення регіонів в екологічному плані, а також сприятиме очищенню і відродженню малих річок.

Разом з тим потрібно і надалі створювати захисні насадження на неугіддях (за межами існуючого лісового фонду), в ярах, балках, на піщаниках та ін. Це сприятиме оптимізації розміщення лісових ресурсів у регіональному розрізі, що позитивно позначиться на екологічній стабілізації території. Значну частину захисних лісових насаджень доцільно було б створювати у прибережних смугах уздовж річок і навкруг ставків, водоймищ.

Створення захисних насаджень на неугіддях тісно пов'язане з охороною земельних ресурсів. Це важливо для регіонів, де значні площі сільськогосподарських угідь зазнають згубного впливу водної і повітряної ерозії. За довгорічними спостереженнями, в Україні кожен третій рік трапляються посухи, тому проблема захисту земель не втрачає своєї актуальності. Життєвий досвід переконливо засвідчує необхідність оптимального заліснення територій.

Сучасний стан лісоресурсного потенціалу України та її регіонів не можна вважати задовільним ні в потребі сировинних ресурсів, ні в плані забезпечення стабільності екологічної ситуації. Нині для оптимального забезпечення потреб в сировині існуючих потужностей деревообробної і целюлозно-паперової промисловості є потреба в імпорті лісосировини з-поза меж України, зокрема з Росії. У недалекій перспективі, за рахунок збільшення площ лісів, є реальні можливості забезпечення споживачів України власними ресурсами лісу.

З цією метою потрібно йти шляхом вирощення високопродуктивних насаджень необхідного породного складу, підвищення їх якості та відповідного приросту. Ліс вимагає постійного догляду за ним, санітарної очистки від захаращеності. Вирубку лісу треба вести за розрахунковою лісосікою, тобто приріст лісу повинен випереджувати його виробничу вирубку.

Мінеральні ресурси. Мінерально-сировинні ресурси належать до невідновних, оскільки процес їх природного відновлення дуже тривалий – десятки мільйонів років. За способом їх використання мінеральні ресурси поділяють на три групи: паливно-енергетичні, рудні і нерудні (рис. 8.1.). Основною особливістю розміщення мінеральних ресурсів є їхнє нерівномірне поширення в надрах землі. Походження і розміщення їх родовищ тісно пов'язане з геологічною будовою території.

Основними районами нагромадження паливних, хімічних, будівельних та інших видів копалин осадового походження є платформи з товщами осадових порід і їх крайові прогини, а місцями утворення більшості скидів рудних копалин – рухомі геосинклінали й щити. Райони земної поверхні, в надрах яких стикавалися геологічні структури, мають назву *геохімічних вузлів*, які характеризуються поєднанням різноманітних за походженням видів ресурсів.

Паливні ресурси України представлені в основному кам'яним і бурим вугіллям. Запаси кам'яного вугілля, насамперед, зосереджені в Донецькому (98 %) і Львівсько-Волинському (2 %) басейнах. Більше третини цих запасів – коксівне вугілля. Враховуючи ве-

Рис. 8.1. Мінеральні ресурси

ликі виробітки видобутку вугілля, умови його видобування постійно ускладнюються: глибина залягання близько 1200 м, товщина пластів – 0,5 – 2,0 м, спостерігається висока крутизна пластів. Все це надзвичайно ускладнює видобуток вугілля і призводить до постійного зростання його собівартості.

Видобуток вугілля у Львівсько-Волинському басейні менш складне, товщина пластів тут досягає 2,0 м.

Запаси бурого вугілля зосереджені в Придніпровському басейні. Найбільшими родовищами є Коростишівське (Житомирська обл.), Звенигородське (Черкаська обл.) та Олександрійське (Кіровоградська обл.), запаси оцінюються до 6 млрд. т, в тому числі 0,5 млрд. т придатні для відкритого способу добування. Буровугільні запаси є у Донбасі, Поділлі, Закарпатті та в Івано-Франківській обл. В с. Ковалівка Косівського району Івано-Франківської обл. буре вугілля видобувалось і використовувалось населенням у виробництві будівельних матеріалів, та через високу собівартість три останні шахти були закриті у 1962 р.

Родовища нафти і газу зосереджені в трьох регіонах: Прикарпатському, Придніпровському, Причорноморському. Основні запаси містяться на північному сході України та в шельфах Чорноморського узбережжя. Найбільші нафтові родовища – Прилуцьке і Лесяківське (Чернігівське обл.), Рибальське і Качанівське (Сумська обл.), Зачепилівське, Радченківське, Сагайдацьке (Полтавська обл.), а також Бориславське, Битківське і Долинське (на Прикарпатті) тощо.

Найбільшими родовищами природного газу є Шебелинське, Єфремівське, Кегичівське (Харківська обл.), Переципинське (Дніпропетровська обл.), Малишівське і Диканське (Полтавська обл.), Качанівське (Сумська обл.) [8, с. 71]. У Прикарпатському регіоні – Дашавське, Вільче-Волицьке, Угерське, Опарське, Битківське та ін.

На межі Кіровоградської і Черкаської областей є відкриті запаси горючих сланців (3,7 млн. т), значні запаси менілітових сланців є у Карпатах.

В Україні є великі родовища торфу, запаси яких оцінюються у 2,2 млрд. т, поклади торфу розміщені в основному на Поліссі та Прикарпатті.

Рудні ресурси. Найбільші запаси залізних руд в Україні розташовані в Криворізькому басейні (19,5 млрд. т у 32 родовищах), в Кременчуцькому (4,5 млрд. т) Полтавської обл., Білозерському районі (3,4 млрд. т) Запорізької обл.

Значна кількість руд залягає близько до поверхні і видобуток ведеться відкритим способом.

Україна володіє великими запасами марганцю і займає одне із перших місць у світі. Найбільшими родовищами є Великотокмацьке (Запорізька обл.) і Нікопольське (Дніпропетровська обл.). Запаси марганцю становлять понад 2,4 млрд. т. Видобуток марганцю ведуть відкритим і шахтним способом.

На території України є певні запаси кольорових металів. До найважливіших родовищ належать поклади *титану*, основні запаси якого розміщені в Іршанському родовищі (Житомирська обл.), Самотканському (Дніпропетровська обл.), на узбережжі Чорного і Азовського морів. Самотканське родовище титанових руд залягає досить вигідно, що дозволяє видобувати їх відкритим способом. Середня потужність пластів – 3,5 м, вміст титану в руді високий.

У південній частині Українського щита в Побужжі і Дніпропетровські обл. є родовища нікелевих руд. Найбільш відомі серед них – Побузьке (Кіровоградська обл.) і Придніпровське (Дніпропетровська обл.) родовища.

Алюмінієва сировина на території України представлена покладами бокситів нефелінів, глин, алунітів. Боксити знаходяться у Високопільському родовищі (Дніпропетровська обл.) Вони залягають на невеликій глибині і видобуваються кар'єрним способом. Родовища бокситів є і на Черкащині, в Приазов'ї, Донецькому кряжі. Алуніти є в Беганському і Березівському родовищах Закарпатської обл.

В Україні є значні запаси поліметалічних руд. Родовище свинцево-цинкових руд є в Нагольному кряжі (Донбас), але вони поки що не вико-

ристовуються. Промислові запаси поліметалічних руд розміщені в родовищах Закарпатської обл. (Бреґівське та Беганське). Основні рудні мінерали тут – галеніт (основна руда свинцю), сфалерит (цинкова руда), халькопірит (мідна руда).

Мідні руди, які мають промислове значення, розміщені на Волині в північно-західній частині Українського щита (поблизу м. Дубно).

Україна має поклади руд благородних і рідкісних металів. Золоторудні райони виявлені у Закарпатській області. В межах Береґівського рудного вузла – Мужіївське родовище, перспективні об'єкти Квасівського та Беганського рудних полів. Є також Рахівський рудний вузол і Саулякське родовище.

До золоторудних районів належать: Центрально-Український, Придніпровський та Донецький. Вони, в основному, розташовані в Українському кристалічному щиті. Найбільш перспективні – Сурське, Верховецьке і Чортомлинське. В Центрально-Українському золоторудному районі – перспективні зони є в Кіровоградському блоці і Побужжі, Донецький рудний район представлений Нагольчанським рудним вузлом. Для стабільного видобутку золота необхідна державна програма, яка може забезпечити його виробництво до 20-25 т золота на рік.

 Нерудні ресурси. Україна має великі запаси різноманітної нерудної сировини. До неї належать: сіль, фосфорити, каоліни, вогнетривкі глини, глини для будівельної кераміки, озокерит, графіт, трепел, сірка, вапняк, мінеральна сировина та ін.

Україна багата на гірничохімічну сировину. Великі запаси калійних солей зосереджені в Івано-Франківській (Калуське, Тростянецьке, Голинське родовище) і Львівській обл. (Стебниківське, Бориславське родовища). Калуське і Стебниківське родовища багаті на магнієві солі. У Калуському концерні «Оріані» організоване промислове виробництво металічного магнію електролізним методом.

У західноукраїнському регіоні є значні поклади *самородної сірки*, зокрема у Львівській обл. на Роздольському і Яворівському родовищах, у Івано-Франківській – Загайпільський сірчаний рудник Коло-

мийського району. В Україні надзвичайно багато кухонної солі. Її основні родовища зосереджені в пермських відкладах Донецького кряжу (Артемівське, Слов'янське) і в неогенових породах Закарпаття (Солотвино). Великі поклади солі досліджені і виявлені в соляних куполах Дніпровсько-Донецької западини (Полтавська, Харківська, Сумська обл.).

➤ *Самородна сіль* знаходиться в озерах і в лиманах Причорноморської низовини, зокрема в Сиваші. Вона містить цілий комплекс компонентів: кухонну сіль, солі сірчаного магнію і натрію, промистий магній тощо.

Великі соляні поклади зосереджені в Передкарпатті. Вони досягають близько 300 км завдовжки і до 8 км завширшки у Львівській та Івано-Франківській областях.

➤ *Поклади фосфоритів* зосереджені насамперед у кембрійських і крейдових відкладах північно-східної периферії Дніпровсько-Донецької западини (Кролевецьке родовище Чернігівської обл., Ізюмське на межі Сумської і Харківської обл.), у Придністров'ї (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська обл.). Найбільш перспективними є Стремигородське (Житомирська обл.), Ізюмське і Кролевецьке родовища.

➤ *Озокеритні родовища* є в районі Борислава (Львівська обл.), в Богородчанському районі (Івано-Франківська обл.).

Каоліни є в багатьох областях. Найважливіші родовища: Глуховецьке і Турбівське (Вінницька обл.), Просяньське і Славгородське (Дніпропетровська обл.), Білобалківське (Донецька обл.), Новоселицьке (Черкаська обл.), Майдан-Вилське (Хмельницька обл.), Пологівське (Запорізька обл.). Найбільшу перспективу має Великогадомцівське родовище високоякісних каолінів у Житомирській області.

Родовища *вогнетривких глин* розташовані у Донецькому кряжі і на Придніпровській височині, зокрема в Часів'ярському, Дружківському, Новорайському, П'ятихатському, Пологівському, Затишянському, Новопетрівському родовищах. Вогнетривкі глини використовуються, в основному, в металургії для виготовлення вогнетривів і в галузях, де використовуються високотемпературні печі.

➤ **Цементна сировина.** Для виробництва цементу використовують вапняки, крейду, мергелі, глини, суглинки та інші породи. Вапняки, крейда і мергелі поширені в Донецькій, Луганській, Харківській, Львівській, Рівненській, Хмельницькій, Івано-Франківській областях.

Найбільші родовища мергелю є Амвросіївсько-Кутейникові (Донецька обл.), Миколаєві (Львівська обл.), Здолбуневі (Рівненська обл.), вапняки – в Кам'янець-Подільську (Хмельницька обл.), Дубовецькому (Івано-Франківська обл.).

Україна має значні розвідані запаси графітних руд. Їх поклади зосереджені в трьох районах Українського щита: Побузькому, Криворізькому і Приазовському. Найбільше родовище граніту – Завалівське (Кіровоградська обл.).

➤ **Будівельний камінь.** Темно-сірий і чорний гранодіорит залягає в Гніванському (Вінницька обл.), сірий граніт – у Коростишівську (Житомирська обл.) і Вирівську (Рівненська обл.). Багато будівельного каменю є в Карпатах, в Передкарпатті, Закарпатті і в Криму. Україна має значні поклади лабрадоритів. Найбільші родовища їх в Житомирській, Київській, Черкаській, Запорізькій, Вінницькій та Кіровоградській областях. Їх використовують для виготовлення облицювальних плит та спорудження пам'ятників. Родовища базальту також використовують як будівельний матеріал для виробництва кам'яного литва, мінеральної вати, електричних ізоляторів. Найбільші родовища базальту на Поліссі та у Донбасі: Берестовецьке, Іванодолінське (Рівненська обл.), Мокроволноваське (Донецька обл.).

➤ **Пісковики** є майже на всій території країни. Найкращі за якістю видобувають у Придністров'ї, а також у Київській, Черкаській, Кіровоградській та Сумській обл., у Донбасі і Криму.

Поклади **мармуру** є в Закарпатській, Кримській, Дніпропетровській, Житомирській, Одеській та Івано-Франківській областях.

Найбільші родовища **крейди** розміщені в Сумській і Чернігівській обл. по р. Десна, у Луганській, Харківській, Київській, Черкаській, Ровенській, Львівській, Волинській і Тернопільській областях. Родовища **гіпсу** є в Донбасі (Артемівсько-Слов'янська улоговина), в до-

лині Дністра і Збруча, поблизу Львова, в Чернігівській, Закарпатській і Івано-Франківській областях.

На території України є поклади дорогоцінного і кольорово-виробного каміння: топаз, кварц, гірський кришталь, родоніт, агат, опал, халцедон, гранат, яшма та інші. Основними районами його поширення є північно-західна частина Українського щита, Карпати, Криворіжжя, Приазовська височина.

8.2. Кількісна і якісна економічна оцінка природних ресурсів та природних умов

Використання природних багатств країни повністю залежить від рівня розвитку продуктивних сил і, навпаки, наявність відповідних природних ресурсів і умов істотно впливає на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або уповільнюючи динаміку їх.

Будь-яке обґрунтування розміщення продуктивних сил вимагає врахування кількісних і якісних параметрів природних умов і природних ресурсів, тобто обґрунтування наявного природно-ресурсного потенціалу на певній території. Зростання економічного значення природних ресурсів і природних умов зумовлене тим, що вони розглядаються не тільки як предмети праці, а й як засоби виробництва. Природно-ресурсний потенціал розглядається як сукупність усіх можливостей, засобів, запасів, джерел, що є і що можуть бути мобілізовані та використані для досягнення певної мети. Ресурси визначають як наявні запаси, матеріальну цінність, можливість використання і як засоби виробництва. Таким чином, застосування цих понять для кількісної та якісної характеристики природних багатств відображає їх споживчу вартість і корисність використання для суспільного виробництва. Враховуючи наведене, поняття «природно-ресурсний потенціал» (ПРП) найбільш поширене в науках, що вивчають теорії, є одним з найбільш важливих факторів розміщення продуктивних сил і включає тільки вже вивчені елементи природного середовища:

х природні ресурси, тобто ті елементи природного середовища, які безпосередньо беруть участь у матеріальному виробництві і в невиробничій діяльності;

х природні умови, тобто елементи природного середовища, що не беруть безпосередньої участі в суспільному виробництві.

Найбільш чітке визначення природних ресурсів і умов у своїх працях дав А. Мінц. За його трактуванням, **природні умови** – це тіла і сили природи, які при певному рівні розвитку продуктивних сил суттєві для життя і діяльності людського суспільства і в невиробничій діяльності людини; **природні ресурси** – це тіла і сили природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності. Ресурси, що недостатньо вивчені на конкретній території, мають назву потенційних природних ресурсів.

Україна – достатньо розвинута держава і за запасами природних ресурсів займає провідне місце в Європі, зокрема за запасами залізної і марганцевої руд, сірки, кам'яного вугілля, калійної і кам'яної солей, і перше місце за кількістю орних земель. За минулі роки в країні досягнуто значних успіхів у вивченні природних ресурсів, нагромаджена достатня інформація про обсяги, розміщення і властивості окремих видів родовищ, узагальнено досвід господарського використання, досліджено закономірності їх територіальної організації. Однак питання методології економічної оцінки природних ресурсів ще не повністю розв'язані, поняття «економічна оцінка природних ресурсів» і сьогодні дискутується в економічній літературі. Проектування розміщення продуктивних сил вимагає даних, що стосуються економічної оцінки природних ресурсів, яка передбачає розробку інтегральних кількісних і якісних показників природно-ресурсного потенціалу окремих регіонів і країни в цілому. Показники економічної оцінки природних ресурсів мають бути насамперед порівняльними. Це означає, що кількісні показники мають уможливлувати порівняння різних джерел однойменних ресурсів і варіантів викорис-

тання їх. Разом з тим економічна оцінка виражає природні виробничо-технічні аспекти освоєння і використання природних ресурсів через вартісні показники. Джерелом створення вартості є затрати праці на підготовку їх до використання, відтворення і поліпшення. Однак тут потрібно урахувати територіально диференційовані властивості природних ресурсів.

Нерівномірність їх просторового розподілу вимагає окремої оцінки кожного виду ресурсу, виходячи із відповідних критеріїв щодо можливого використання у виробничому процесі. Критерієм оцінки науковці пропонують вважати порівняльну економічну ефективність використання відповідного джерела ресурсу незалежно від територіального його розташування. Враховуючи це, показниками економічної оцінки повинні бути собівартість, яка характеризує поточні витрати, і питомі капіталовкладення, що виражають величину одноразових витрат. Залежно від практичних факторів (перевезення ресурсів, розташування виробничих об'єктів, способів їх переробки) доцільно вибрати декілька критеріїв економічної оцінки:

- ☑ *поелементна оцінка окремих джерел природних ресурсів;*
- ☑ *оцінка територіальних поєднань різних природних ресурсів;*
- ☑ *оцінка природних умов життя або виробництва.*

Однак на сьогодні серед учених єдиної думки щодо економічної кількісної і якісної оцінки немає. Ряд учених, і серед них Л. Канторович, В. Немчинов, М. Федоренко, вважає, що показниками економічної оцінки природних ресурсів є диференційована рента, диференційований дохід, валова продукція, тобто ефект від експлуатації ресурсів. М. Некрасов стверджує, що для економічної оцінки природних ресурсів, окремих їх видів найбільш результативним треба вважати метод витрат. Під останнім вважають величину граничних витрат на одиницю приросту продукції в певному регіоні (території) на певному відрізку часу. Критерієм оцінки кожного виду ресурсу є сукупний ефект від використання відповідного джерела ресурсів, який залежить від різниці між кінцевими і прямими витратами на приріст виробництва продукції в розрахунку на одиницю відповідного ресурсу.

Основними вимогами до системи кількісних і якісних економічних оцінок природних ресурсів є такі:

⇒ визначення економічної сутності оцінок природних ресурсів і їх основних видів, деталізація та врахування призначення їх у системі управління народним господарством;

⇒ оцінення всіх природних ресурсів за єдиною методологічною основою (на методологічних принципах теорії трудової вартості);

⇒ потенційно можливий ефект від їх використання;

⇒ врахування об'єктивних природних умов, що не пов'язані з природними властивостями ресурсів. До них належать:

✓ поділ природних ресурсів на відтворювальні і невідтворювальні;

✓ неоднорідність продукції, що отримується при використанні різних природних ресурсів;

✓ наявність різних територіальних форм природних ресурсів;

✓ географічне розташування;

✓ переваги та дефіцитність окремих компонентів природних ресурсів, що вимагає введення для особливо дефіцитних компонентів природи вищих економічних оцінок;

✓ застосування регіонально диференційованих економічних оцінок щодо однакових за кількісними і якісними параметрами компонентів природних ресурсів;

✓ врахування множинних значень природних ресурсів, оскільки значна частина їх може мати декілька значень, серед яких є виробничі, господарські, культурно-історичні та ін.

Для повного охоплення існуючих значень кількісних і якісних показників потрібна складна їх система у вигляді шкали балів, коефіцієнтів збільшення чи зменшення, порівняння з екологічними сприйняти за стандарт тощо.

⇒ необхідність урахування фактора часу в проведенні оцінки, враховуючи вплив інфляційних процесів, зміни якості природних ресурсів, попиту на них як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку.

⇒ врахування факторів міжгалузевого значення, які залежні не від діяльності самого підприємства, а від суміжних галузей.

Економічна кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і введення її в господарську практику вимагають додаткової розробки методичних і методологічних її основ, системи цін, можливостей комплексного використання природно-ресурсного потенціалу. Адже кожний вид природного ресурсу має свої особливості і вимагає окремого підходу щодо його оцінки і методології оцінення його вартості.

За методикою академіка Н. Федоренка, критерієм оцінки будь-якого виду ресурсу прийнято сукупний народногосподарський ефект, який отримується при використанні цього ресурсу в виробництві. Оцінка природного ресурсу за цією методикою здійснюється з урахуванням замикаючих витрат на ту чи іншу продукцію (сільського, лісового, водного господарства та видобувних галузей промисловості). Розмір оцінки визначається на основі оптимізації господарських планів використання і відтворення природних ресурсів для великих територіально-виробничих комплексів. *Економічна оцінка власних природних ресурсів* – це різниця між остаточними та прямими витратами на виробництво відповідної продукції у розрахунок на одиницю ресурсу.

Враховуючи багатогранні можливі напрями і засоби використання природних ресурсів, їх економічною кількісною і якісною оцінкою має бути максимально можливий економічний ефект, отриманий при оптимальних умовах експлуатації природних ресурсів, певному рівні кінцевих витрат і обмежень, які визначаються потребами суспільства у різних видах продукції, обсягами капітальних вкладень та інших. Кількісні і якісні економічні оцінки природних ресурсів, розраховані на основі остаточних витрат, використовуються переважно у планово-проектних матеріалах з метою:

- ❖ *доцільного розподілу ресурсу між галузями економіки;*
- ❖ *обґрунтування розвитку та розміщення продуктивних сил;*
- ❖ *встановлення напрямів господарської діяльності окремих регіонів країни і ведення кадастрів природних ресурсів;*
- ❖ *обґрунтування досягнень основних етапів якості природного середовища;*
- ❖ *визначення економічної ефективності проектних та планових рішень.*

Найбільш важливими принципами економічної кількісної і якісної оцінки природних ресурсів є такі:

↳ врахування оцінки їх при обґрунтуванні всіх планово-проектних рішень, що викликають зміни існування природних ресурсів, первинних властивостей чи характеру їх використання;

↳ економічна оцінка має дорівнювати диференційній ренті за оптимального господарського режиму експлуатації ресурсу, що реалізується на основі економічної оцінки об'єкта природокористування;

↳ визначення ставок з диференційної ренти за допомогою дворівневої системи оптимізаційних розрахунків. На першому рівні (в централізованому порядку) встановлюються остаточні витрати на продукцію галузей, що експлуатують природні ресурси. На другому – ставки диференційної ренти з урахуванням встановлених на першому рівні значень остаточних витрат на продукцію, отриману внаслідок експлуатації ресурсу. З цією метою проводяться оптимізаційні розрахунки на отримання максимальної ренти з певного ресурсу при дотриманні обмежень, пов'язаних із конкретними умовами його експлуатації.

Економічна оцінка природних ресурсів (R) на основі рентної концепції, за пропозицією К. Гофмана, розраховується за формулою:

$$R = \max (\delta \cdot q(Z - S));$$

де: δ – коефіцієнт, що враховує динаміку в час показників Z , S , q , а також ефект «обезцінювання» майбутніх витрат і результатів (фактор часу);

q – коефіцієнт «продуктивності» природного ресурсу (визначається, наприклад, урожайність сільськогосподарських культур, розподіл землі між ними, коефіцієнт утилізації корисних копалин тощо);

Z – замикаючі витрати на продукцію, що отримана при експлуатації природного ресурсу;

S – індивідуальні витрати на продукцію, що отримана при експлуатації природного ресурсу.

У цій формулі підкреслюється принципова можливість неоднозначного вибору варіанта використання природних ресурсів і необхідність вибору альтернативи, що зможе дати максимальний ефект.

☛ **Земельні ресурси.** В основу розрахунку грошової оцінки земель покладено рентний дохід, який створюється при виробництві зернових культур і визначається за даними економічної оцінки земель, проведеної у 1998 р. за «методикою грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів». Для визначення грошової оцінки земель по Україні диференційний рентний дохід з орних земель за економічною оцінкою виробництва зернових культур [5, с. 71] розраховується за формулою:

$$P_{\text{орн}} = (Y \cdot Ц - З \cdot K_{\text{нр}})Ц;$$

де: $P_{\text{орн}}$ – диференційний рентний дохід з гектара орних земель, цн;

Y – урожайність зернових з гектара, цн;

$Ц$ – ціна реалізації центнера зерна;

$З$ – виробничі витрати на гектар;

$K_{\text{нр}}$ – коефіцієнт норми рентабельності.

Незалежно від того, що в сільськогосподарському виробництві використовуються не тільки родючі, а й гірші землі, створюються умови для формування на всіх землях, незалежно від їх якості і місця розташування, абсолютного рентного доходу (абсолютної роботи). При оцінці земель диференційний і абсолютний рентні доходи підсумовуються.

Диференційний рентний дохід з гектара земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами розраховується на основі співвідношення диференційних рентних доходів цих угідь і рентного доходу на орних землях за економічною оцінкою з виробництва зернових культур за формулою:

$$P_{\text{орн}}(б)(с)(п) = \frac{P_{\text{орн}} \cdot P(б)(с)(п)}{P_б};$$

де: $P_{дн}(б)(с)(п)$ – диференційний рентний дохід з гектара земель під багаторічними насадженнями(б), природними сіножатями(с) і пасовищами (п), цн;

$P_{дн}$ – диференційний рентний дохід з гектара орних земель, цн;

$P_{д}(б)(с)(п)$ – диференційний рентний дохід з гектара земель під багаторічними насадженнями (б), природними сіножатями(с) і пасовищами(п), грн,

$P_{д}$ – диференційний рентний дохід з гектара орних земель за економічною оцінкою з виробництва зернових культур, грн.

Об'єктивна оцінка землі дозволяє виконувати не тільки фіскальну роль, а й дотаційну та інноваційну. Вона включає дві складові, а саме бонітування ґрунтів і проведеної на його основі власне економічної оцінки земель. **Бонітування ґрунтів** – це характеристика ґрунтів за їх сталими природними властивостями, які відповідним чином впливають на врожайність сільськогосподарських культур. Основними критеріями бонітування є вміст доступних для рослин запасів гумусу, вологи, азоту, фосфору, калію. До додаткових критеріїв (модифікаційних) зараховують поправки на клімат та рельєф місцевості (висоту, крутизну схилів, форми рельєфу тощо) та інші показники.

Щодо власне економічної оцінки земель, то виділяють економічну оцінку земель сільськогосподарського призначення, населених пунктів та земель несільськогосподарського призначення [6, с.124].

Оцінка земель сільськогосподарського призначення здійснюється окремо за кожною з категорій (рілля, сінокоси, пасовища) через їх кількісні і якісні характеристики. Це може бути економічна оцінка за окупністю витрат або за величиною продуктивності земель.

За оцінкою земель населених пунктів визначають:

◆ *характеристику земельної ділянки з позиції придатності до інженерно-технічних, промислових та житлових споруд;*

◆ *величину суспільно необхідних витрат в процесі експлуатації (використання) землі;*

◆ *транспортне забезпечення;*

◆ *забезпечення зв'язком;*

◆ *близькість та характеристику вже існуючих телекомунікацій та споруд.*

◆ *обґрунтування та наслідки майбутньої діяльності тощо.*

Найбільш поширеною оцінкою даної групи земель є визначення їх вартості з урахуванням витрат на освоєння, а також норми прибутку і капіталізації. Під витратами на облаштування треба розуміти вартість (відновну) на початку року проектно-конструкторських робіт.

Економічна оцінка земель несільськогосподарського призначення (землі лісового, водного, природно-заповідного фонду) здійснюється з урахуванням їх місцеположення, кількісного і якісного складу, екологічного та соціального значення, ефекту від водоохоронних, кліматоутворювальних заходів.

Економічна оцінка земель використовується передусім для визначення плати за користування. На сьогодні за результатами комплексної оцінки земель вартість її в Україні становить 1,468 тис грн [6, с.125]. Сьогодні в Україні існує єдиний фіксований сільськогосподарський податок. Частина землі у загальних обсягах надходження від сплати за використання природних ресурсів становить у державному бюджеті – 74,8 %, у місцевих бюджетах – 91,7 %. Інша форма плати – орендна плата. Вона справляється в грошовій формі і не може бути нижчою від податку на землю.

☞ *Лісові ресурси.* Землі лісового фонду оцінюються за умови їх державного (промислового) використання, а також у випадках їх використання різними недержавними юридичними особами (фермерами) для задоволення потреб у ресурсах деревини, продуктах побічного користування, соціальних і природних корисностях лісу.

Для економічної оцінки земель лісового фонду є:

✱ *земельні ділянки, вкриті лісовою рослинністю або призначені для заліснення (лісові землі, не вкриті лісовою рослинністю);*

✱ *ділянки нелісових земель лісового фонду (сільськогосподарського угіддя, водойми, болота, землі, зайняті під спорудами, тощо);*

✱ *ділянки земель природоохоронного і соціально-культурного призначення у складі земель лісового фонду.*

Економічна (грошова) оцінка 1 га земель, вкритих лісовою рослинністю або призначених для заліснення, визначається на основі капіталізації сумарного нормативного середньорічного економічного доходу (ренти), який створюється, на відміну від земель сільськогосподарського призначення, під час виробництва деревини як основної продукції лісовирощування з урахуванням інших корисностей та послуг лісу. Таку методологію оцінки запропонували наші, вітчизняні, вчені і рекомендують її для використання в практичних цілях. Формула оцінки така:

$$K = \frac{r \cdot K_1 \cdot K_2}{E}$$

де: K – економічна оцінка 1 га лісових земель;

r – нормативний середньорічний економічний ефект (дохід) від вирощування деревини;

K_1 – коригувальний коефіцієнт, який враховує ефект від використання недеревної продукції та корисних властивостей лісів;

K_2 – коригувальний коефіцієнт, який враховує невідповідність фактичної лісистості території адміністративної області оптимальній;

E – коефіцієнт капіталізації.

Строк капіталізації умовно прийнятий в терміні 50 років, що відповідає 2 % ставці плати за користування кредитом.

Нормативний середньорічний дохід (r) від вирощування лісу розраховується як різниця між оцінкою продукції та послуг, які можуть бути отримані в еталонному лісонасадженні за діючими цінами, та сумою нормативних витрат, що пов'язані з вирощуванням лісу за період обігу рубки, розрахованих за методом відносної вартості.

Економічна оцінка лісових насаджень. Об'єктами економічної оцінки лісових насаджень як джерела деревини є таксаційні виділи (ділянки) деревостанів, які виділені в межах типів лісорослинних умов за переважаючими породами (групи порід), бонітетами, класами віку, зрілості. Площі лісових насаджень, їх належність до лісотаксових

зон, груп і категорій захисності лісів, лісотаксових поясів та розрядів лісових такс приймаються за даними матеріалів лісовпорядкування.

Оцінка лісових насаджень розраховується диференційовано за природними (лісорослинними) зонами, групами та категоріями захисності лісів, лісотаксовими поясами. В основу економічної оцінки насаджень покладається капіталізація нормативного середньорічного економічного ефекту (доходу) від їх використання як засобу виробництва, предмета природи і праці. Ця оцінка визначається за формулою:

$$Ц_{zn} = \frac{S \sum M_i^0 K_i E_{zn}}{(1 + E)^{T_i - n}}$$

де: $Ц_{zn}$ – економічна оцінка лісових насаджень відповідної породи, бонітету (типу лісорослинних умов), віку в певній природній (лісорослинній) зоні, грн;

M_i^0 – середній (очікуваний) запас деревини і породи на 1 га у віці рубки, відповідного бонітету, певного типу лісорослинних умов, відповідної лісорослинної зони, m^3 ;

K_i – коефіцієнт, що характеризує якість деревини і породи;

E – норматив приведення за чинником часу (0,02);

T_i – період вирощування лісових насаджень, що дорівнює віку рубки 2-ої породи, років;

t_i – вік насадження породи, що оцінюється, років;

E_{zn} – нормативний середньорічний коефіцієнт від вирощування (використання) $1m^3$ деревини певного типу лісорослинних умов у відповідній рослинній зоні.

Нормативний середньорічний економічний ефект від використання $1m^3$ деревини розраховується як різниця між оцінкою вартості даної деревини за діючими цінами та нормативними витратами, що пов'язані з її вирощуванням за період обігу рубки, розрахованими за методом відносної вартості.

Грошова оцінка земель лісового фонду і лісових ресурсів у цілому може використовуватись як вартість капіталу в лісовому господарстві, а ціна лісоземельної ділянки, виходячи з грошової оцінки, формується при купівлі-продажу з урахуванням попиту і пропозиції.

18 **Оцінка водних ресурсів.** Економічна оцінка водних ресурсів як об'єктів природокористування передбачає визначення обсягів їх використання для оптимального розподілу об'єму води та джерела водоспоживання між учасниками водогосподарського комплексу.

Хоча вода – відновлюваний природний ресурс, він на Україні обмежений. Розміщення водних ресурсів дуже нерівномірне, до того ж вони зазнають все більш інтенсивного забруднення. Тому важливим фактором є раціональне використання води та комплекс заходів, спрямованих на водозбереження. Водні ресурси мають багатоцільове призначення і використання. Поверхневі води взаємопов'язані і їх економічна оцінка повинна розглядатися в межах відповідного басейну і бути комплексною, тобто включати рибогосподарський, енергетичний, транспортний та природоохоронний ефект. Кожний водний басейн неоднаковий, він змінюється залежно від території його розміщення, а це включає необхідність диференціації оцінок для різних його частин. Усе це вимагає розробки методології системи оцінок та спеціальних методів їх отримання.

Водопостачання та водовикористання – надзвичайно складна система і вона, практично, є водогосподарською галуззю, яка пов'язана економічними відносинами зі споживачами своєї продукції, тобто водних ресурсів з певними кількісними та якісними характеристиками. При цьому основною функцією оцінки водних ресурсів стає забезпечення поточних і майбутніх водогосподарських витрат.

Як правило, для забезпечення потреб в питній, технологічній і технічній воді будують водозабірні споруди (водосховища, фільтрувальні станції, інші гідроспоруди), транспортуючі водомагістралі, каналізаційні проводи та гідроочисні споруди. Тут дуже важливе правильне визначення витрат на їх будівництво. Більш складною є детальна економічна оцінка змін, що вносяться в природу та господарство території, яку охоплює водосховище. Ці зміни умовно поділяють на прямі і побічні. Прямі – постійне і тимчасове затоплення, укріплення берегів. Побічні – вплив на стан рибного господарства, мікроклімат, організацію території в прибережній зоні та ін. Про важ-

лівість правильного визначення цих показників свідчать витрати на підготовку водосховищ, які інколи досягають до 40 і більше відсотків загальної вартості будівництва. Як стверджує практичний досвід, будь-яке затоплення сільськогосподарських земель і лісових угідь та пов'язані з цим заходи щодо організаційно-господарського облаштування населення, відшкодування сільськогосподарської продукції, лісозведення і лісоочищення належать до найскладніших проблем гідротехнічного будівництва.

У водогосподарському будівництві існують різні умови прикладання праці. Будівництво водозбірних споруд, регулювання і перекидання стоку річок, а також добування підземної води не може відбуватися тільки в сприятливих умовах, коли вартість освоєння водних ресурсів нижча, ніж замикаючих ресурсів, експлуатація яких суспільно необхідна на даному рівні розвитку продуктивних сил.

При формуванні водогосподарського балансу, коли використання водних ресурсів з кращими економічними показниками обмежене, потрібно залучати водні ресурси нижчої якості. Тут має враховуватися диференціація в оплаті за більш якісні ресурси.

З багатощільовим характером водних ресурсів пов'язане особливе значення обліку при економічній оцінці варіантності їх використання. У зв'язку зі специфікою водних ресурсів, що виконують допоміжну функцію у галузях-споживачах, варіанти використання визначаються економічними рішеннями і не впливають з природних особливостей джерел цих ресурсів. У цьому випадку із декількох варіантів вибирають найбільш економічний, виходячи із разових капітальних витрат і нормативного економічного коефіцієнта (E_n):

$$E = Z + E_n K \min.$$

де: E – економічний ефект;

Z – затрати на виробництво (собівартість);

K – разові капіталовкладення.

☛ **Оцінка мінеральних ресурсів** визначається цінністю продукції, що добувається, за вирахування приведених витрат на їх видобуток у

розрахунку на одиницю запасів. Вона має також враховувати специфіку відповідних родовищ корисних копалин, які визначаються як природні утворення в надрах землі, у джерелах води і газів, придатні для промислового освоєння і економічно доцільні.

Цінність видобутої продукції визначається двома основними показниками: остаточними витратами на одержання компонента корисних копалин і коефіцієнтом їх видобутку з надр. Величина останнього показника залежить від витрат на видобуток корисних копалин.

З методологічних позицій економічна оцінка мінеральних ресурсів розглядається як грошовий (вартісний) вираз споживчих вартостей, що притаманні цьому природному ресурсу, з урахуванням соціально-економічної складової. Для мінеральних ресурсів велике значення набуває врахування їх комплексного (багатокомпонентного) складу та можливість їх комплексного використання.

Виходячи із теоретичних обґрунтувань та практичного досвіду, рекомендується застосовувати до економічної оцінки такі підходи:

- ✘ визначення абсолютної вартості – за ціною товарного продукту, який може бути отримано з даних ресурсів;
- ✘ визначення прибуткової вартості – за обсягом очікуваного прибутку від реалізації товарної продукції;
- ✘ визначення рентних характеристик.

Проектні і порівняльні економічні оцінки здійснюються за стандартними процедурами інвестиційного проєктування, де головним критерієм виступає вартість сировини (палива), що отримується, і її співвідношення з обсягом необхідних інвестицій. Вартісна оцінка здійснюється за світовими цінами, коли для такої продукції склався міжнародний ринок, або за внутрішніми, регіональними чи локальними цінами, коли реалізація продукції обмежується відповідними рамками. Зазначена оцінка залишає поза увагою витрати на видобування і є по суті позаринковою, виконуючи лише порівняльну та ілюстративну роль.

Прибуткова (споживча) вартість мінеральних ресурсів розраховується виходячи з рівня прибутку, який може бути забезпечено під

час освоєння тих чи інших корисних копалин. Показник прибутковості відображає якісні параметри корисних копалин та умов розробки їх покладів. За даними Ради вивчення продуктивних сил України, вартість мінеральних ресурсів за цим методичним підходом становить близько 1,25 трлн. дол США, а їх частка у загальному природно-ресурсному потенціалі оцінюється у 26 % [6, с.130].

Економічна оцінка запасів мінеральних ресурсів, як правило, відображається різницею $C-S$, де C – оптова прейскурантна ціна відповідного природного ресурсу, а S – собівартість на його отримання (видобуток), розглядається як звичайний прибуток.

Цей метод підтримується більшістю вчених і він обґрунтовується тим, що:

⇒ *ціна дійсно встановлює ту межу витрат, перевищення якої підприємству невигідне;*

⇒ *прирівнюючи гранично допустимі затрати до встановлених цін, можлива побудова системи економічних оцінок мінеральної сировини на таких самих принципах і критеріях, на яких базується вся практична оцінка діяльності промислових підприємств і вся теорія ефективності капітальних вкладень;*

⇒ *прибуток найбільше (із всіх наявних показників) враховує і відображає якість мінеральної сировини.*

За всіма цими факторами пропонується базувати економічні оцінки корисних копалин на діючих цінах, прирівнюючи ці ціни до розрахункового розміру прибутку, який можна отримати при використанні їх в практичній виробничій діяльності.

8.3. Балансові, промислові, геологічні та прогнозні запаси сировини і палива (корисних копалин)

Наявний природно-ресурсний потенціал країни дає можливість спрогнозувати стратегію перспективи соціально-економічного розвитку народного господарства, визначити головні напрями та пріоритетні галузі можливого розвитку економічних районів і регіонів на далеку перспективу.

Для розробки і складання схем розміщення галузей народного господарства і комплексного розвитку господарств економічних районів велике значення мають кількісні і якісні параметри певного виду ресурсу, тобто його запаси і вміст корисного елемента. За народногосподарським призначенням запаси корисних копалин поділяють на дві групи:

➤ *балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничотехнічними умовами експлуатації;*

➤ *позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно невигідно. До позабалансових зараховують ресурси, що характеризуються невеликою потужністю запасів, низькими відсотками вмісту цінного компонента, складними умовами експлуатації даного родовища.*

При визначенні запасів корисних копалин враховують потужності пластів або рудних тіл, їх протяжність, ширину та глибину залягання, вміст корисного компонента та інші специфічні показники. За ступенем розвіданості та вичерпності поклади корисних копалин поділяють на чотири категорії (А, В, С₁, С₂), які визначають обсяги і дають економічну оцінку можливого їх використання (рис. 8.3.1.).

А – площа з докладно розвіданими та вивченими запасами, затвердженими державною територіальною комісією запасів корисних копалин. Категорія А включена до балансових запасів державних ресурсів. Ці ресурси є промисловими запасами. При передачі їх у виробництво відповідної продукції вони мають забезпечувати діяльність підприємства не менше як на 25 років;

В – категорія запасів, розвіданих попередньо, менш докладно, з визначенням меж можливих покладів. Для перспективи їх використання необхідна докладна розвідка з подальшим приростом балансу, який має бути затверджений в територіальній комісії запасів;

С₁ – слабо розвідані запаси, частково з урахуванням екстраполяції вони можуть бути розраховані на далеку перспективу;

С₂ – прогнозні ресурси, вони оцінюються попередньо і приблизно і є потенційними ресурсами.

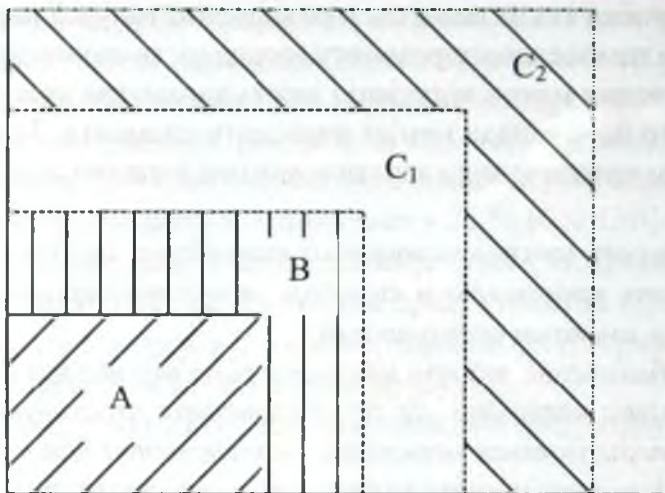

Рис.8.3.1. Категорії запасів корисних копалин.

Запас корисних копалин за категоріями A , B , C_1 , C_2 становлять геологічні запаси. Гірничорудні підприємства споруджують за умови наявності запасу мінеральних ресурсів категорій A , B , C_1 . Геологічні пошукові роботи проводяться по всій території України. Масштаби розвитку промисловості, її перспективи потребують стабільного забезпечення мінеральними ресурсами. Пошук нових родовищ мінеральної сировини, палива і різноманітних руд зумовлений зменшенням видобутку їх в давно освоєних районах та вичерпанням діючих родовищ.

Баланс запасів мінеральних ресурсів, затверджених державною комісією запасів, на початок 2000 р. нараховує 9051 родовище 96-ти видів корисних копалин. Серед них:

- ✓ родовища нафти і газу – 984;
- ✓ метану – 127 вугільних родовищ;
- ✓ вугілля кам'яного і бурого – 776 родовищ;
- ✓ торфу – 1568 родовищ;
- ✓ металічних корисних копалин – 358 родовищ;
- ✓ неметалічних (нерудних) – 3907 родовищ;
- ✓ підземних вод – 1067 родовищ.

До розробки і промислового використання в цілому залучено від 40 до 70 % розвіданих запасів.

Прогнозну оцінку забезпеченості мінерально-сировинними ресурсами народногосподарського економічного потенціалу України спеціалісти і науковці визначають задовільною за абсолютними показниками обсягу запасів (рис. 8.3.1). Але, враховуючи виснаженість найбільш якісної частини запасів, це може призвести до зниження в перспективі ефективності їх освоєння.

Важливим напрямком геологічних розвідок і досліджень є забезпечення власною мінерально-сировинною базою гірничо-хімічного та агропромислового комплексів країни. В цьому напрямку треба посилити геологорозвідувальні роботи з пошуків родовищ апатитів, фосфоритів та калійних солей – сировини для виробництва мінеральних добрив.

Проблемою розвитку мінерально-сировинної бази залишається недостатнє виділення коштів на ці цілі. Це призводить до скорочення приросту запасів корисних копалин, зниження обсягів їх видобування, зменшення експортного потенціалу держави. За рахунок цього держава втрачає надходження до державного бюджету, оскільки забезпечення потреб вітчизняної промисловості здійснюється значною мірою імпортною мінеральною сировиною.

Для покращення ситуації, що склалася в мінерально-сировинному комплексі держави, та забезпечення суттєвого приросту запасів корисних копалин потрібно затвердити загальнодержавну комплексно-цільову програму розвитку мінерально-сировинної бази України на найближчу перспективу (10-15 років) та внести зміни і допрацювати нову редакцію Кодексу України про надра. Це сприятиме вдосконаленню правових засад для забезпечення відтворення мінерально-сировинної бази держави, урегулюванню правових та економічних основ комплексного раціонального використання та охорони надр.

8.4. Характеристика природноресурсного потенціалу економічних районів.

⇒ *Земельні ресурси.* Найважливішою ланкою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є оцінка земельних ресурсів, їх кількісні і якісні показники визначення товарної землі, придатної для виробництва сільськогосподарської продукції і, на цій основі, – поглиблення його спеціалізації і концентрації. Їх базою має стати міжгосподарська кооперація, агропромислова інтеграція, швидке впровадження досягнень науки і техніки, різке збільшення машинобудівною промисловістю сільськогосподарської обробної техніки, машин і механізмів для обробки ґрунтів, впровадження передового досвіду, зміцнення прямих зв'язків виробників сільськогосподарської продукції з її замовниками і споживачами шляхом регіонального замовлення на цю продукцію як переробною промисловістю, так і торгівельними організаціями.

У сільському господарстві потрібно чітко визначитися із зональною і регіональною спеціалізацією, яка б відповідала особливостям природно-економічних умов виробництва.

Інтенсивність використання земель є різною як і в часі, так і за адміністративно-територіальними одиницями. Особливо низький рівень землезабезпечення спостерігається в Донській, Закарпатській, Івано-Франківській областях, де на душу населення припадає удвічі менше сільгоспугідь, ніж у середньому по Україні.

Як видно із табл. 8.4.1, найвищу сільськогосподарську освоєність земель мають Запорізька (98 %), Кіровоградська (85 %) та Миколаївська (97 %) області. Одним із наслідків цього є зростання ерозійних процесів, частка яких перевищує третину загальної площі ріллі. Така ситуація вимагає радикальних заходів щодо зниження частки еродованих земель.

В Україні, її регіонах також є значні територіальні відмінності в землезабезпеченні населення. Наприклад, у Закарпатській обл. забезпеченість ріллею становить 0,16 га на одного жителя, тоді як у півден-

Таблиця 8.4.1. Земельні ресурси України за адміністративно-територіальними одиницями

Назва адміністративно-територіальних одиниць, економічних районів	сільськогосподарські угіддя, тис га		Загальна земельна площа, тис га	Освоєння території	Забезпеченість орними землями, га/чол
	Всього	в т.ч. рілля			
Україна	40773,0	32989,0	60355,0	0,69	0,66
Донецький економічний район					
Донецька	2034,8	1684,4	2651,7	0,77	0,34
Луганська	1884,4	1454,1	2668,3	0,71	0,52
Східний економічний район					
Сумська	1720,2	1380,8	2383,2	0,73	0,96
Харківська	2412,3	1977,2	3141,8	0,67	0,67
Полтавська	2182,5	1844,0	2875,0	0,77	1,07
Підніпровський економічний р-н					
Дніпропетровська	2510,3	2138,7	3192,3	0,79	0,58
Закарпатська	2242,5	1944,6	2718,3	0,88	0,96
Кіровоградська	2044,6	1803,3	2458,8	0,85	1,55
Центральний економічний район					
Київська	1706,6	1441,8	2895,7	0,59	0,76
Черкаська	1454,5	1301,1	2091,6	0,66	0,85
Півнісний економічний район					
Волинська	1055,0	690,4	2014,6	0,49	0,64
Рівненська	927,9	669,4	2005,1	0,46	0,55
Житомирська	1654,0	1307,3	2982,7	0,55	0,76
Чернівецька	2121,1	1540,2	3191,8	0,66	1,06
Подільський економічний район					
Вінницька	2039,4	1776,7	2649,2	0,77	0,97
Хмельницька	1568,8	1354,5	2062,9	0,76	0,87
Тернопільська	1055,0	917,4	1382,4	0,77	0,75
Карпатський економічний район					
Закарпатська	453,3	192,6	1275,3	0,36	0,16
Львівська	1263,2	864,8	2183,1	0,58	0,31
Івано-Франківська	608,7	417,7	1392,7	0,43	0,28
Чернівецька	472,6	338,6	809,6	0,58	0,36
Причорноморський економічний р-н					
Одеська	2562,7	2081,0	3331,3	0,77	0,84
Миколаївська	2003,3	1715,6	2458,5	0,87	1,32
Херсонська	1968,8	1757,5	2846,1	0,69	1,46
АР Крим	1774,2	1214,3	2694,5	0,66	0,59

них областях – 1,46 га: у Миколаївській та 1,32 га у Херсонській на одного жителя, в середньому по Україні – 0,66 га.

У зв'язку з приватизацією земельних ресурсів, зростанням чисельності фермерських землеволодінь в найближчій перспективі значно зміниться структура землекористування. Це вимагає вирішення термінової проблеми розроблення докладного земельного кадастру на основі бонітування земель.

⇒ *Лісові ресурси*. Лісова і деревообробна промисловість в основному працює на місцевій сировині. Однак, як уже було сказано раніше, розміщення лісових ресурсів у територіальному плані є вкрай нерівномірним, що видно із табл. 8.4.2. Більше 80 % вкритих лісовою рослинністю земель розміщено у межах Карпатського, Подільського, Поліського, Східного і Центрального економічних районів. У них зосереджено понад 90 % загального запасу деревини, в тому числі більше 80 % запасу стиглих лісових насаджень. Названі вище регіони є основою лісоресурсного потенціалу України.

Залісненість території також значно коливається. Наприклад, у Карпатському економічному районі вона у 2,4 рази, Поліському – в 1,9 рази перевищує середній показник по Україні.

Три регіони: Центральний, Подільський та Східний відзначаються середньою лісистістю, а такі регіони як Донецький, Причорноморський та Придніпровський мають удвічі-втричі нижчу лісистість ніж середня по країні. Для забезпечення належного рівня екології, її установлених стандартів у цих регіонах, територія їх потребує істотного підвищення лісистості. У регіональному плані досить різноманітним є розподіл площ розповсюдження насаджень за групами основних лісоутворювальних порід (табл. 8.4.3).

Як видно із табл. 8.4.3 по Україні переважають хвойні і твердолисті породи. Поліський і Центральний регіони показові суттєвим переважанням хвойних порід над твердолистяними, а в Подільському, Східному, Донецькому, Придніпровському, Причорноморському, навпаки, переважають твердолистяні над хвойними.

Таблиця 8.4.2 Основні показники лісового фонду регіонів України

Назва адміністративно-територіальних одиниць, економічних районів	Землі лісового фонду, тис. га		Загальний запас деревини, млн. м ³	Стигли насадження		Лісність території, %
	усього	вкриті лісом		Площа, тис. га	Запас, млн. м ³	
Україна	10782	9400	1736	1057	251	15,6
Карпатський	2267	2077	523	261	102	36,7
<i>Закарпатська</i>	693	648	200	132	55	50,8
<i>Івано-Франківська</i>	626	569	128	36	13	40,9
<i>Львівська</i>	690	623	132	45	14	28,5
<i>Чернівецька</i>	258	237	63	48	20	29,7
Подільський	845	780	135	76	18	12,8
<i>Вінницька</i>	363	340	58	35	8	12,8
<i>Тернопільська</i>	196	181	30	12	2	13,1
<i>Хмельницька</i>	286	259	47	29	8	12,5
Поліський	3346	2974	529	205	49	29,2
<i>Волинська</i>	697	622	101	25	6	30,9
<i>Житомирська</i>	1089	971	178	72	18	32,6
<i>Рівненська</i>	846	732	117	62	13	36,5
<i>Чернігівська</i>	714	649	133	46	12	20,3
Східний	1135	1041	201	90	17	12,4
<i>Полтавська</i>	271	244	43	28	5	8,5
<i>Сумська</i>	445	416	90	31	7	17,5
<i>Харківська</i>	419	381	68	31	5	12,7
Донецький	553	465	55	83	10	8,7
<i>Донецька</i>	213	178	21	38	5	6,7
<i>Луганська</i>	340	287	34	45	5	10,7
Придніпровський	489	423	39	63	7	5,1
<i>Дніпропетровська</i>	199	165	14	28	3	5,2
<i>Запорізька</i>	122	105	5	22	1	3,9
<i>Кіровоградська</i>	168	153	20	13	3	6,2
Центральний	1126	923	186	84	21	18,5
<i>Київська</i>	781	624	127	50	15	20,4
<i>Черкаська</i>	345	317	59	34	6	15,2
Причорноморський	1021	719	68	195	27	6,3
<i>АР Крим</i>	369	306	35	128	19	10,6
<i>Миколаївська</i>	127	91	6	9	1	3,7
<i>Одеська</i>	260	191	16	27	3	5,7
<i>Херсонська</i>	265	131	11	31	4	4,6

Карпатський регіон характеризується приблизно рівними показниками щодо площ, зайнятих під хвойними і твердолистяними породами.

За роки незалежності України, в зв'язку з різким спадом виробництва виробів з деревини, значно скоротився обсяг заготівель деревини з 15,3 млн. м³ в 1990 р. до 11,3 млн м³ у 2000 р. На такий стан, як заявляють спеціалісти і науковці, вплинуло відокремлення від лісо-

Таблиця 8.4.3. Площі лісових насаджень за групами основних лісоутворювальних порід, %

Регіони	Хвойні	Твердолистяні	М'яколистяні
Україна	46,4	42,9	10,7
Карпатський	46,1	50,5	3,4
Подільський	17,6	77,0	5,4
Поліський	62,9	16,3	20,8
Східний	38,5	51,5	10,0
Донецький	34,3	60,5	5,2
Придніпровський	16,2	78,8	5,0
Центральний	53,1	36,8	10,1
Причорноморський	28,5	68,8	2,7

комбінатів їх матеріально-сировинної бази, створення окремих незалежних лісових господарств (лісгоспів). Більшість підприємств деревообробної промисловості приватизовані і, через відсутність сировини, перепрофільовують виробництво.

Основні обсяги лісозаготівель (більше 90 %) зосереджені у п'яти найбільш лісистих регіонах. Обсяги заготовки в них лісосировини (враховуючи рубки головного користування та рубки, пов'язані з веденням лісового господарства) у 2000 р. становили:

- 1) Карпатський регіон – 2766 тис. м³ – (24,6%)
- 2) Подільський регіон – 1203 тис. м³ – (10,72%)
- 3) Поліський регіон – 3752 тис. м³ – (33,3%)
- 4) Східний регіон – 1434 тис. м³ – (12,7%)
- 5) Центральний регіон – 1455 тис. м³ – (12,9%)

Решта регіонів разом – 651 тис. м³ (5,8 %).

Наведені дані підтверджують необхідність внесення певних змін в територіальному розміщенні лісових ресурсів. Внесення цих змін має здійснюватись відповідно до вимог забезпечення сталого розвитку, раціонального і ефективного використання лісових ресурсів, забезпечення охорони навколишнього середовища. Однак для вирішення цього важливого питання є нагальна необхідність значно

збільшити площу лісонасаджень. За науковими і експертними оцінками, лісонасадження потрібно провести додатково на площі 4-4,5 млн. га. Науковці рекомендують збільшити площу лісів країни за рахунок використання низькопродуктивних та еродованих сільськогосподарських угідь, розширення мережі та площі природоохоронних територій. У першу чергу збільшувати площі під заліснення треба в регіонах, де насаджень сьогодні найменше: в Донецькому, Придніпровському та Причорноморському регіонах, зокрема, в Автономній республіці Крим – понад 390 тис. га, Луганській – 360 тис. га, Донецькій – 340 тис. га, Одеській – 280 тис. га, Запорізькій – 280 тис. га за рахунок низькопродуктивних земель, які є в цих регіонах.

⇒ **Водні ресурси.** Розподіл водних ресурсів в економічних районах не забезпечує всіх потреб щодо водоспоживання водомістких галузей господарської діяльності, тим більше територіальний розподіл водних ресурсів нерівномірний. Найбільша кількість водних ресурсів (58 %) зосереджена в Причорноморському економічному районі, зокрема у річках басейну Дунаю у прикордонних районах України, де потреба в воді не перевищує 5 % від її загальних запасів (табл. 8.4.4).

Як видно із таблиці, найбільші водні ресурси зосереджені в економічних районах Дніпровського водного басейну, зокрема в Придніпровському, Центральному і Причорноморському районах. Найменше забезпечені водними ресурсами Донецький, Подільський, Карпатський економічні райони та Криворіжжя.

Доступні для широкого використання водні ресурси формуються переважно в басейнах Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця, Південного і Західного Бугу, а також малих річок Приазов'я та Причорномор'я (табл. 8.4.5).

Усунення територіальної (регіональної) та часової нерівномірності розподілу стоку водозабезпечення в Україні відбувається за допомогою наявних водосховищ (1160) загальним обсягом водоресурсів майже 55 км³, водосховищ Дніпровського каскаду, водоканалів та понад 28 тис. ставків, що забезпечують більше половини обсягу водоспоживання.

Таблиця 8.4.4. Основні показники лісового фонду регіонів України

Назва адміністративно-територіальних одиниць, економічних районів	Приплив		Місцевий стік		Загальні ресурси		Питомі середні місцеві ресурси тис. м ³	
	середній рік	дуже маловодний рік	середній рік	дуже маловодний рік	середній рік	дуже маловодний рік	На 1 км ²	На 1 особу
Україна	157,4	121,7	52,4	29,7	209,8	151,4	86,8	1,04
Карпатський								
<i>Закарпатська</i>	5,37	2,86	7,92	4,47	13,3	7,29	618,7	6,13
<i>Івано-Франківська</i>	4,81	2,60	4,59	2,17	9,40	4,77	330,2	3,14
<i>Львівська</i>	0,63	0,24	4,92	2,66	5,55	3,00	225,7	1,80
<i>Чернівецька</i>	8,88	4,92	1,23	0,49	10,1	5,60	151,8	1,31
Подільський								
<i>Вінницька</i>	8,48	4,29	2,47	1,16	11,0	5,96	93,2	1,34
<i>Тернопільська</i>	5,45	2,70	1,81	1,05	7,26	4,10	131,2	1,55
<i>Хмельницька</i>	7,68	4,26	2,14	1,06	9,82	5,35	103,9	1,44
Поліський								
<i>Волинська</i>	1,87	1,04	2,18	0,94	4,05	1,91	107,9	2,04
<i>Житомирська</i>	0,56	0,23	3,15	1,05	3,71	1,28	105,4	2,17
<i>Рівненська</i>	4,67	2,71	2,33	1,27	7,00	3,56	115,9	1,96
<i>Чернігівська</i>	26,12	17,35	3,45	1,95	29,57	19,42	108,2	2,61
Східний								
<i>Полтавська</i>	49,5	30,4	1,94	0,76	51,5	31,6	67,4	1,14
<i>Сумська</i>	3,34	1,73	2,45	1,15	5,79	2,71	102,9	1,88
<i>Харківська</i>	1,75	0,86	1,66	0,71	3,41	1,50	52,9	0,55
Донецький								
<i>Донецька</i>	3,15	1,47	1,02	0,24	4,40	1,70	38,5	0,20
<i>Луганська</i>	3,63	1,42	1,46	0,45	5,09	2,00	54,7	0,54
Придніпровський								
<i>Дніпропетровська</i>	52,1	32,0	0,87	0,14	53,0	32,5	27,3	0,23
<i>Запорізька</i>	52,4	32,7	0,62	0,13	53,0	33,1	22,8	0,30
<i>Кіровоградська</i>	49,2	30,5	0,95	0,27	50,2	31,3	11,0	0,22
Центральний								
<i>Київська</i>	44,4	26,7	2,04	0,76	46,4	28,8	70,6	0,45
<i>Черкаська</i>	46,4	28,5	1,01	0,41	47,4	29,1	48,3	0,68
Причорноморський								
<i>Миколаївська</i>	3,43	1,40	0,57	0,16	4,00	1,71	23,2	0,43
<i>Одеська</i>	135,2	102,7	0,35	0,076	135,6	102,8	10,5	0,14
<i>Херсонська</i>	54,3	32,0	0,14	0,02	54,4	32,0	4,9	0,11
<i>АР Крим</i>	-	-	0,91	0,43	0,91	0,43	33,7	0,36

Таблиця 8.4.5. Водні ресурси річок України (Басейновий розріз)

Річка-пункт	Площа водозбору, км ²	Водні ресурси (км/забезпеченість, %)				
		норма	50 %	75 %	90 %	95 %
Дніпро-гірло	504 000	53,9	51,7	43,5	—	35,0
Сіверський Донець – м. Лисичанськ	52 400	3,53	3,28	2,41	1,76	1,48
Сіверський Донець – с. Кружилівка (Росія)	73 200	5,08	4,67	3,41	2,51	2,08
Річки Приазов'я	(28 000)	1,13	1,00	0,61	0,43	0,30
Річки Криму	27 000	0,91	0,86	0,65	0,50	0,43
Південний Буг – с. Олександрівка	46 200	2,89	2,74	2,07	1,56	1,33
Річки (протоколи) в гирлі Південного Бугу (Інгул, Мертводод, Чичикля, Гнилий Єланець)	(13 000)	0,34	0,28	0,18	0,13	0,10
Дністер – с. Бендери	66 100	10,7	10,4	8,64	7,17	6,56
Річки межиріччя Дунай-Дністер-Південний Буг	(30 000)	(0,281)	(0,24)	(0,18)	(0,10)	(0,05)
Прут – с. Леово	23 400	2,68	2,58	2,06	1,67	1,45
Західний Буг – м. Сокаль	6250	0,90	0,86	0,65	0,52	0,43
Тиса – смт. Вилोक	9180	6,72	6,56	5,36	4,50	3,94
Уж – м. Ужгород	1970	0,96	0,93	0,75	0,60	0,53
Латориця – м. Чоп	2870	1,17	1,12	0,90	0,74	0,65
Усі річки		87,66	85,1	71,7	61,4	55,9

Балансові запаси місцевого водного стоку становлять у середньому 52,4 км³, а в маловодні роки – 29,7 км³. Найвні запаси підземних вод (20 км³) використовуються не повною мірою. Їх ресурсна частина, що враховується в водогосподарському балансі, складає 7 км³. В галузях економіки народного господарства використовуються морські води (в межах до 1 км³).

Вирішення проблем водопостачання економічних районів одночасно вирішуватиме розвиток галузей економіки, що розташовані в цих регіонах.

⇒ *Мінеральні ресурси.* Як уже зазначалося раніше, мінеральні ресурси України розміщені в усіх економічних районах, але вони мають свої особливості і специфіку розміщення, пов'язану з територіальним розподілом корисних копалин та способами їх використання.

Розглянемо коротку характеристику мінерально-ресурсного потенціалу економічних районів.

↳ *Донецький економічний район* – це найбільш багатий і унікальний економічний район за різноманітністю корисних копалин. Головну тут роль відіграє вуглевидобування, разом з тим в великих масштабах здійснюється видобуток нерудної металургійної сировини (флюсових вапняків і доломітів, вогнетривких глин, каоліну), хімічної сировини (кам'яної солі) та будівельних матеріалів (цементної, гіпсової, керамічної сировини тощо). Перспективи використання мінерально-сировинної бази пов'язуються з рідкісними і рідкоземельними металами, золотом, супутнім вугіллям метаном, які треба використовувати при комплексній переробці сировини.

↳ *Східний економічний район* – його мінерально-сировинну спеціалізацію визначає розміщена в його межах Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна зона (231 родовище газу і конденсату, видобуток газу 912 млрд. м³, нафти і конденсату – 2,5 млн. т на рік), Кременчуцький залізнорудний район (видобуток руди 16 млн. т на рік) та будівельна сировина, особливо цементна. В цьому економічному районі є великі поклади кам'яної солі, бурого вугілля, фосфоритів, сировини для стінових будівельних матеріалів.

↳ *Придніпровський економічний район.* Він один з найбільших у світі гірничопромислових регіонів з потужним комплексом збагачувальних та металургійних підприємств. Видобуток залізних руд становить тут понад 10 млн. т на рік. У цьому ж районі зосереджено весь видобуток марганцевих руд та видобуток уранових, нікелевих, графітових руд, до 50 % титанових руд, 95 % бурого і 10 % кам'яного вугілля. Тут розташовані чотири гірничо-збагачувальні комбінати, Завалівський графітовий комбінат, Побузький нікелевий завод.

☞ **Центральний економічний район.** Цей район достатньо забезпечений будівельною сировиною з виробництва місцевих будівельних матеріалів (стінових і в'язучих, камінь і граніт, облицювальні вироби). Найбільші обсяги видобувних робіт здійснюються на півдні Черкаської області в межах Ватутінського гірничопромислового району, де зосереджено видобуток бентонітових глин (Черкаське родовище), первинних і вторинних каолінів та бурого вугілля.

☞ **Поліський економічний район.** У цьому регіоні зосереджені найбільші родовища торфу (1278 родовищ, з яких 279 розробляються) та будівельного каменю (95 родовищ, з яких 52 розробляються). Найбільші родовища каменю зосереджені у Житомирській області, де виділяється однойменний гірничопромисловий район. У межах Волинської області частково знаходиться Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, а на сході в Чернігівській області – нафтовидобувний, де експлуатується 20 родовищ з видобутком нафти до 0,5 млн. т.

У Поліському регіоні розташовані унікальні родовища титанових руд (Іршанське родовище, Житомирська область), родовища бурштину в Рівненській області. Перспективні є родовища рідкісних металів (Пержанське берилієве), титанових руд у корінному заляганні, міді, фосфоритів (розробка яких ведеться), базальтів та інших корисних копалин.

☞ **Подільський економічний район.** Він спеціалізується, в першу чергу, на будівельній мінеральній сировині, зокрема цементній (мергелі, вапняки), будівельному камені, для виробництва вапна (в тому числі і для цукрової промисловості), гіпсовій сировині. В Хмельницькій та Вінницькій областях розташовані унікальні родовища каолінів (Турбівецьке, Глухівецьке). В цьому регіоні є родовища бентонітових глин, граніту, глауконіту. В Хмельницькій області виявлені поклади сапонітових глин, що можуть використовуватися як меліорант і кормова добавка.

☞ **Карпатський економічний район.** Цей регіон є одним з найбільш насичених мінеральними ресурсами. У Передкарпатському гірничопромислового регіоні є 43 родовища нафти (29 розробля-

ються) і 61 родовище природного газу (40 з них розробляються). Незважаючи на виснаженість родовищ, перспективи розвитку регіону є значними. За оцінкою спеціалістів, родовища нафти можуть мати запаси більше як 0,5 млрд т. На північному заході Львівської області розташована більша частина Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Великі об'єкти гірничопромислового комплексу створені на базі розробок сірчаних руд і калійних солей, цементної сировини (вапняків). Перспективним є Загайпільське сірчане родовище, що в Коломийському районі Івано-Франківської області. Унікальні родовища кам'яної солі є в Солотвино Закарпатської області. Тут є родовища бентонітових глин, поліметалевої, глиноземної (Біганське), золоторудної сировини. У 2002 р. почато розробку Мужіївського та Саулякського родовища золоторудної сировини. Карпатський регіон належить до унікальних у масштабах Європи за кількістю родовищ і якістю мінеральних лікувальних та питних вод, а також лікувальних грязей.

↳ *Причорноморський економічний район.* У цьому регіоні поширені вапняки, будівельний камінь, керамічні глини, будівельні піски, що повністю забезпечують місцеву будівельну індустрію. Миколаївський глиноземний завод працює на імпортних бокситах, але є перспектива працювати на сировині власній. На півночі Одеської області виявлені перспективні золоторудні об'єкти, у межах Криму – нафтогазові родовища. Проте більш перспективні є шельфи Чорного та Азовського морів, де почали розроблятися перші родовища.

8.5. Ресурсозабезпечення і його значення для розвитку народного господарства країни

За даними Українського науково-дослідного інституту та науково-технічної інформації Міністерства економіки України, із надр України щорічно добувається понад 1,5 млрд. м³ гірничої маси, з якої 50-70 % йде у відвали. Для розміщення відвалів гірських порід щорічно відводяться сільськогосподарські угіддя у 1,0 тис. га. За даними досліджень, проведених науковцями, сьогодні в країні заскладовано по-

над 30 млрд. гірничопромислових та інших відходів, які займають понад 200 тис. га землі¹.

Значні обсяги вскришних порід утворюються при видобуванні сировини відкритим способом: руд кольорових металів, сірки, вогнетривких глин, цементної сировини, бурого вугілля, різних природних будівельних матеріалів тощо.

Щоб переконатись у наявності відходів від промислового виробництва і необхідності їх утилізації в масштабах країни, досить побувати в таких промислових центрах як Донбас, Кривбас, Придніпров'я, Приазов'я, в районах Калуша, Бурштина (Івано-Франківська обл.), Роздолу і Новоград-Волинська (Львівська і Волинська обл.). В Україні чимало ресурсних відходів і має місце неефективне їх використання в інших галузях народного господарства (сільському господарстві, виробництві, лісовій та хімічній галузях промисловості). недостатнє використання водних та різноманітних мінеральних ресурсів. Ми розглянемо тільки основні із них: земельні, лісові, водні та мінеральні ресурси.

➤ **Земельні ресурси.** Україна має достатньо високий земельно-ресурсний потенціал, але такої цінний ресурс використовується не ефективно. Сьогодні майже 1/3 земельних угідь перебуває в запущеному стані і не використовується належним чином.

Висока розораність земель і неефективне використання земельних ресурсів знижують потенціальні можливості регіонів не тільки забезпечувати власні потреби сільськогосподарською сировиною і продуктами харчування, але позбавляють державу експортних її можливостей.

На сьогодні немає науково-обґрунтованої і затвердженої належним чином вдосконаленої структури земельного фонду, тому ці ресурси і не можуть ефективно використовуватись для потреб народного господарства. Щодо нераціонального використання земельного фонду вчені України вбачають такі причини:

¹ *Баршталец В. Т.* Использование вторичных ресурсов угольной и металлургической промышленности в народном хозяйстве УССР – К., 1982. – 36 с. (Обзор информации Укр НИИН-ТИ. – Сер. 17. Охрана окр. среды и рациональное использование природных ресурсов).

- ◆ розробки корисних копалин здійснюються з грубим порушенням екологічних і технічних норм;
- ◆ у галузях важкої індустрії допускаються наднормативні викиди забруднюючих і шкідливих речовин у ґрунт, повітря та водне середовище;
- ◆ в країні не вирішене, особливо в великих містах і промислових центрах, питання утилізації промислових, побутово-комунальних та інших відходів. Відкриті сміттєзвалища забруднюють навколишнє середовище;
- ◆ при гірничовидобувних роботах, розробці і розширенні відкритого кар'єрного господарства, спорудженні нових об'єктів відбувається безпосереднє руйнування верхнього (родючого) шару ґрунту та його повне вилучення з користування;
- ◆ нераціональна структура земельних угідь і, в першу чергу, сільськогосподарських.

Крім цього, не упорядковані території населених пунктів, немає генеральних схем і планів їх забудови, що призводить до неефективного використання значної частини земель. Часто під забудову відводяться високопродуктивні сільськогосподарські землі.

Надзвичайно цінними є землі з особливим правовим режимом охорони: природно-заповідні території, рекреаційно-оздоровчі, території історично-культурного призначення тощо.

Загальна площа даних земель становить 7,2 % території України. Збільшення площі даних земель на 15-20 % дасть можливість створити необхідні умови стійкого природного середовища щодо антропогенних забруднень.

Сьогодні, коли практично відбулася приватизація земель, необхідно встановити належний контроль за її цільовим використанням і, безперечно, має бути вставлена орендна плата за землю. При нецільовому і неефективному її використанні вона повинна вилучатись. Контроль за цільовим використанням земель треба покласти на місцеві органи самоврядування.

➤ **Лісові ресурси.** Ліс як найважливіша і одна з найбільших складових земельного фонду виконує ряд життєво важливих функцій, які забезпечують оптимальний розвиток інших складових природного процесу. «У процесі розвитку ліс продукує органічну масу, виконуючи при цьому ряд функцій: накопичує сонячну енергію, виробляє кисень, сприяє затриманню вологи на полях, регулює рівень води в річках, фільтрує воду, попереджує повені тощо. За різноманітністю будови, силою дії на навколишнє середовище ліс є найскладнішим і наймогутнішим рослинним угрупованням, що позитивно впливає на гідрологічний і кліматичний режими місцевості, ґрунтоутворення, флору та фауну» [8, С.222].

Як бачимо, ресурсозбереження лісового фонду є важливим чинником підвищення ефективності використання лісових ресурсів на основі впровадження науково-технічного прогресу, раціоналізації господарських зв'язків, посилення режиму економії. В умовах дефіциту деревини, при обмежених можливостях збільшення її заготівлі в Україні та суттєвому зменшенні завозу з-за кордону (Росії, Прибалтики) ресурсозбереження стає основним шляхом забезпечення потреби народного господарства в лісопродукції. До основних напрямів ресурсозбереження науковці зараховують:

✧ *впровадження прогресивних технологій, що забезпечують скорочення періоду лісовирощування і підвищення продуктивності лісових насаджень;*

✧ *спеціалізацію і концентрацію лісовирощування, розширення поквартально-блокової системи вирубок лісу, спрямованих на скорочення затрат праці, коштів у лісовому господарстві;*

✧ *поліпшення заготівлі деревини, збору і утилізації лісосічних відходів;*

✧ *скорочення втрат продукції лісу за рахунок вилучення із процесу лісовирощування площі для будівництва об'єктів, не пов'язаних з веденням лісового господарства;*

✧ *впровадження економічно ефективних і екологічно безпечних лісогосподарських заходів з охорони і захисту лісу;*

◇ збільшення площ лісопосадки і доведення їх до 22-24 % від всієї площі угідь, як цього досягли розвинуті європейські країни.

Проблеми ресурсозбереження необхідно вирішувати в деревообробній галузі, удосконалюючи техніку, технологію переробки деревини, переходячи на безвідходне виробництво. Для цього потрібно організувати і використовувати новітні методи розпилення (розкрязування) деревини, більш раціонально переробляти нестандартну сировину, ефективно використовувати низькоякісну сировину як хвойних, так і листяних порід, переробляючи їх у деревинно-стружкову плиту (ДСП) та деревинно-волокнисту плиту (ДВП). З окремих відходів виробництва можна виготовляти клепку, паркетну фризу, тару, штахетник, сувеніри, тощо. Повна утилізація відходів на виробництві деревообробної галузі може зберегти близько 25-30 % ділової деревини. Це питання дуже важливої ваги, оскільки при невеликих витратах значно скоротиться споживання ділового лісу. На базі відходів ділової деревини треба організувати цехи лісохімічного виробництва. Зокрема, із пневого осмолу виробляється смола, скипидар, дерев'яне вугілля; із кори берези – фармакопейний дьоготь, із хвої – вітамінне борошно, хлорофіло-каротинна паста і хвойний екстракт морської води, із хвойних і зелених гілок – вітамінне борошно. На технологічні цілі використовують тирсу від розпилювання лісу, стружку, тонкомірні і низькосортні деревовідходи від санітарних рубок та рубок догляду за лісом.

З метою подальшого удосконалення використання сировини лісоресурсів в усіх структурних підрозділах лісового комплексу необхідно переходити на ресурсозберігаючі, маловідходні і безвідходні технології. Для цього потрібно переоснастити лісовиробництво сучасним устаткуванням, новою технікою. Міністерству лісгосподарського комплексу необхідно розробити та здійснити систему наукових, техніко-економічних і організаційно-господарських заходів. Науковці вважають основними такі заходи:

◇ удосконалення нормативної бази відходів, поліпшення їх обліку в процесі лісовирощування, догляду за лісом, лісозаготівель і переробки деревини;

◆ поліпшення організації збирання відходів, які утворюються в колективних сільськогосподарських підприємствах, сфері послуг, інших організаційних структурах, та передача їх для переробки спеціалізованим підприємствам;

◆ створення спеціалізованих пунктів з переробки відходів та постачання їх споживачам для виробництва деревних плит целюлози;

◆ оснащення опорних пунктів транспортними засобами для підвезення і поставки споживачам сировини;

◆ розробка менш деревомістких конструктивних матеріалів, освоєння нових і розширення виробництва високоефективних видів продукції (деревного борошна, паркету, пресованих паливних брикетів тощо);

◆ концентрація лісопилання і деревообробки, поглиблення спеціалізації лісогосподарського і деревообробного виробництва.

У перспективі лісогосподарської діяльності необхідно здійснити реструктуризацію системи організаційної структури управління лісогосподарським комплексом, організувати єдиного господаря лісової галузі, створивши комплексні господарства – лісокомбінати, які б цим займалися від посадки до вирощення лісів і глибокої переробки деревини. Досвід і практика показали, що не варто від'єднувати від підприємств деревообробної промисловості їх сировинну базу. Це має бути єдиний лісогосподарський комплекс, який забезпечуватиме безвідходне і маловідходне виробництво. Використання сировини вторинних ресурсів деревини у вигляді їх заготовки від виробництва інших галузей народного господарства сприятиме зростанню виробництва продукції для широкого вжитку населення, яке займається домашнім господарством.

➤ **Водні ресурси.** Як уже було сказано раніше, у країні спостерігається нестача водних ресурсів, тому їх ефективно і бережливе використання має виняткове значення як для споживання населення, так і для виробничої діяльності. Галузь водопостачання є однією з найбільш енергомістких. Річне споживання електроенергії становить понад 8 млрд. кВт год, що дорівнює потужності майже всього каскаду Дніпровських ГЕС.

Дослідження констатують, що за останні роки значно погіршилась якість води основних джерел водопостачання, що характеризує незадовільну діяльність водогосподарських організацій. Значною мірою спостерігається забруднення річкових стоків і підземних водоносних горизонтів органічними сполуками, фенолами, нітратами, нафтопродуктами, патогенними мікроорганізмами, промисловими і побутовими відходами тощо.

Як констатують санітарно-епідемічні служби, сьогодні в 260 населених пунктах України питна вода за окремими фізико-хімічними показниками (загальний вміст солей, жорсткість, залізо, аміак природного походження) не відповідає вимогам стандарту. Крім цього, через відсутність місцевих джерел води близько 1200 населених пунктів в АР Крим і південних областях України частково або повністю забезпечуються привізною водою.

Значна частина раніше побудованих водопроводів та очисних споруд, фільтрувальних станцій, водозаборів не відповідають сучасним нормативним вимогам, і населенню надходить не якісна вода. Складні ситуації з водопостачанням у Луганській, Донецькій, Хмельницькій, Запорізькій, Херсонській, Харківській і ряді інших областей, де понад 2 млн. м³ води (14 %) не відповідають вимогам стандарту.

Незважаючи на дефіцит води, непродуктивні її втрати за даними експертних оцінок становлять 32 %, а це додаткові втрати електроенергії, реагентів, матеріальних та трудових ресурсів.

У структурі промислового водокористування переважають водомісткі галузі (енергетична, металургія, хімія), маловодомісткі становлять близько 10 %.

Як за обсягом використаної води із водних джерел, так і за безповоротними її втратами до найбільш водомістких галузей належить сільське господарство. На його долю припадає 24 % загального і 57 % безповоротного водопостачання в Україні.

Прогноз і перспективи розвитку продуктивних сил України і її регіонів повинні ґрунтуватись виключно на основі їх природної водо-забезпеченості, з урахуванням територіальної мінливості річкового

стоку, кількісних і якісних показників природних вод та можливості обґрунтованого з еколого-економічних позицій їх перерозподілу. Основним показником для визначення обсягів водних ресурсів, які можуть бути залучені у господарський обіг народного господарства, має бути рівень ресурсної і самовідновної здатності водних об'єктів, які є, з одного боку, джерелами водопостачання населення, а з іншого – найважливішими компонентами природного середовища, що забезпечують його функціонування.

➤ *Мінеральні ресурси* є основою виробничої діяльності народногосподарського комплексу. Зміст ресурсозбереження полягає у найбільш повному і ефективному використанні розвіданих запасів корисних копалин. Це можна досягти шляхом:

◆ зменшення втрат в надрах у процесі видобування корисних копалин;

◆ зниження втрат корисних компонентів під час збагачення;

◆ комплексного використання сировини з урахуванням як основних, так і супутніх компонентів;

◆ максимального використання відходів видобування, збагачення та хіміко-металургійної переробки корисних копалин.

В Україні резерви ресурсозбереження за зазначеними напрямками є дуже значними. Через використання недосконалих технологій значна частина розвіданих корисних копалин залишається в надрах. Наприклад, видобуток нафти становить тільки 35-40 % від розвіданих запасів. Застосування інтенсивних технологій дозволяє підняти видобування її до 60-65 %. При шахтному добуванні залізних руд втрати в надрах становлять до 10-15 % запасів, а при відкритому кар'єрному способі видобутку вони знижуються до 3-4 %. Втрати вугілля становлять до 15-20 %, а кам'яної солі, калійних солей, гіпсу – до 50-60 %.

Одним з найбільш дієвих заходів щодо зменшення втрат є застосування технологій із закладкою відпрацьованих ділянок надр самотвердіючими породними сумішами. Вирішення проблеми відходів має виходити із їх оцінки і як екологічно небезпечного чинника, і як значного додаткового ресурсного джерела. Наукові дослідження стверд-

жують, що відходи в багатьох випадках є повноцінною сировиною не тільки для виробництва будівельних матеріалів і для будіндустрії, а й для отримання ряду дефіцитних металів і мінералів, а також як паливо.

За даними наукових досліджень, в Україні використовується всього 12-14 % відходів і вторинних ресурсів, тоді як в розвинутих європейських країнах – 42-45 %. З метою залучення у виробництво наявних додаткових вторинних ресурсів і відходів виробництва треба розробити і здійснити спеціальну державну програму. У ряді галузей ведуть наукові розробки з цієї проблеми. Так, наприклад, зі складу відходів вуглезбагачення ведеться розробка технологій одержання супутніх компонентів окремих елементів корисних копалин.

Надзвичайно актуальне питання розробки технології утилізації відходів як важливого напрямку ресурсозбереження в мінерально-сировинному комплексі. Такий досвід є в розвинутих європейських країнах (Італії, Франції, Німеччині та ін).

8.6. Населення і трудовий потенціал України

8.6.1. Роль населення у розвитку народного господарства України

Усі матеріальні і духовні цінності суспільства створюються працею людей, їх головною продуктивною силою – трудовим ресурсним потенціалом.

Населення – це історично складена і безперервно відтворювальна сукупність людей, яка проживає на певній території (материк, країни, області, міста, села тощо). Властивістю населення є його відтворення шляхом постійної зміни поколінь у їхній соціально-економічній обумовленості. Процес відтворення населення становить природний його рух – міграцію, демографічні аспекти розвитку сім'ї і розвитку демографічних структур. Населення разом з природними умовами і ресурсами та способом виробництва матеріальних благ є основою матеріального життя суспільства. Взаємодія людей за допо-

могою засобів виробництва, з одного боку, та предметів праці – з іншого, забезпечує матеріальний добробут людей, що проживають на певній території. Роль населення як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і, тим самим, зумовлює розвиток насамперед тих галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача. Розвиток економіки будь-якої країни можливий лише за наявності певної кількості її жителів, які здійснюють виробництво товарів і послуг, необхідних для їх життя. Це і є сутністю господарювання людей, без якого існування суспільства неможливе.

Взаємозв'язок між населенням і розвитком господарства – це історичний процес, який постійно змінюється і ускладнюється протягом усього історичного розвитку людства. В процесі еволюції розвитку суспільства воно забезпечувало свою життєдіяльність за рахунок дарів природи шляхом їх збору, рибальства і мисливства. На наступних етапах розвитку тип господарювання змінюється – розвивається відтворювальне господарство. Спочатку це було землеробство і тваринництво. Розвиток цих галузей зумовлював необхідність виробництва певних засобів, що призвело до становлення нового прошарку людей – ремісників.

Виробництво засобів праці і спеціалізації певних територій на виробництві різних продуктів відповідно до наявних природних умов і ресурсів сприяло розвитку торгівлі як наступного етапу господарювання. У подальшому періоді свого історичного розвитку людство значно ускладнило суспільні відносини. Воно пройшло стадії від індустріального суспільства до індустріального і постіндустріального. В нинішніх умовах господарювання настав час інформаційної стадії розвитку суспільства, коли наука, розробки новітніх технологій стають основними сферами діяльності людей і разом з наданням різних послуг забезпечують засоби їх існування.

Як бачимо, населення і економіка складають єдине ціле: людські потреби викликають появу нових виробництв та послуг, а останні впливають на людей. Оскільки людина є основним творцем суспіль-

ного багатства, то чисельність населення, кваліфікації його працездатної частини є чинником, який обумовлює економічний розвиток.

Частина населення, яка зайнята в суспільному виробництві, є найбільш активною і головною продуктивною силою суспільства, що створює матеріальні цінності. Її роль – забезпечити потреби суспільства, підвищити життєвий рівень населення. Споживчий попит залежить від чисельності населення, зміни його структури. Населення виступає одночасно і як споживач, і як виробник матеріальних благ і послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не може функціонувати без населення.

При плануванні розвитку і розміщення продуктивних сил окремих галузей народного господарства практичне значення мають чисельність наявних трудових ресурсів та джерела їх поповнення. Одночасно важливим є їх якісна характеристика: рівень освіти, професійно-кваліфікаційна підготовка, фізичний стан, місце проживання тощо. Для функціонування різних галузей народного господарства потрібні трудові ресурси лише відповідної якості, в тому числі і певної статі. Є низка галузей економіки, де більш доцільним є використання праці чоловіків (металургія, машинобудування, будіндустрія та ін.), а в інших – переважно жінок (легка промисловість, харчова, побутове обслуговування населення, освіта, медицина тощо).

Споживання як важлива форма людської життєдіяльності має різноманітний вплив на структуру, функціонування і розміщення всіх галузей народного господарства. Тут треба звернути увагу, що демографічна структура населення значно впливає на масштаби, структуру і якість товарів, що призначені для споживача. Передусім чисельність і структура населення впливають на розміщення і масштаби розвитку тих галузей, які виготовляють продукцію щоденного попиту, зокрема продуктів харчування. Потреби населення зумовлюють і розвиток галузей соціальної інфраструктури (транспорт, зв'язок, інформація) та сфери послуг (освіта, охорона здоров'я, культура, туризм, спорт тощо), метою розвитку економіки має бути забезпечення потреб населення в матеріальних і духовних благах, його інтелектуальному розвитку.

8.6.2. Чисельність і розміщення населення України

Найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення є чисельність, регіональне розміщення, його динаміка, статеві-вікова структура. Чисельність населення як країни, так і її регіонів постійно змінюється. Ці зміни відбуваються внаслідок природного руху: його народжуваності і смертності, а також завдяки його міграційним процесам – переміщенню людей з одних регіонів у інші та за межі країни.

Найбільш важливим фактором динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. Різниця між кількістю народжених та кількістю померлих називається *природним приростом*, а різниця між кількістю прибулих та вибулих – *сальдо міграції*. Закономірності розвитку економіки значною мірою визначають характер демографічних процесів. Одночасно тенденції демографічного розвитку є неодмінним фактором, який зумовлює економічну і соціальну політику держави. Знання чисельності населення та прогнозування на певний період дозволяє оптимально збалансувати плани розвитку народного господарства і напрями демографічної політики.

Україна є однією з великих за чисельністю населення держав Європи. За кількістю жителів посідає сьоме місце. Демографічна статистика розрізняє поняття «*наявне населення*» та «*постійне населення*». Перший термін охоплює осіб, що перебувають на території країни (регіону) незалежно від місця їх постійного проживання. *Постійне населення* – це сукупність людей, які постійно проживають в країні (регіоні) незалежно від того, де вони перебувають у момент спостереження. Тобто чисельність постійного населення дорівнює чисельності наявного мінус тимчасово проживаючі плюс тимчасово відсутні.

Найбільш повну інформацію про чисельність населення, його структуру і розміщення, а також процеси руху дають загальнодержавні переписи. Під час Всеукраїнського перепису населення проводився облік як наявного, так і постійного населення, чисельність якого якнайповніше характеризує соціально-економічну структуру суспільства. Загальна чисельність постійного населення України станом на

5 грудня 2001 р. становила 48,457100 тис. осіб. Зміни, що відбулися у розміщенні населення в регіонах України порівняно з даними перепису населення у 1989 р., наведено у табл. 8.6.1.

Таблиця 8.6.1. Кількість постійного населення регіонів України за переписами населення у 1989 та 2005 рр.

Адміністративно-територіальні одиниці	на 1 січня 2006 р., тис. осіб	1989 р., тис. осіб	2005 р. у % до 1989 р.
Україна	46929,5	51706,7	90,8
АР Крим області:	1983,8	2063,6	96,1
Вінницька	1701,6	1932,6	88,0
Волинська	1040,4	1061,2	98,0
Дніпропетровська	3447,2	3881,2	88,6
Донецька	4622,9	5332,4	86,7
Житомирська	1330,1	1545,4	86,1
Закарпатська	1245,5	1252,3	99,5
Запорізька	1861,0	2081,8	89,4
Івано-Франківська	1388,9	1423,5	97,6
Київська	1763,8	1940	90,9
Кіровоградська	1067,2	1239,4	86,1
Луганська	2409,1	2862,7	84,2
Львівська	2577,1	2747,7	93,4
Миколаївська	1219,6	1330,6	91,7
Одеська	2402,2	2642,6	90,9
Полтавська	1554,9	1753	88,7
Рівненська	1156,5	1169,7	98,9
Сумська	1226,3	1432,7	85,6
Тернопільська	1112,1	1168,9	95,2
Харківська	2829,0	3195	88,5
Херсонська	1126,5	1240	90,8
Хмельницька	1373,4	1527,1	89,9
Черкаська	1341,5	1531,5	87,6
Чернівецька	908,2	938	96,8
Чернігівська	1168,4	1415,9	82,5
м. Київ	2693,2	2602,8	103,5
м. Севастополь*	379,1	395	96,0

* Включаючи м. Інкерман, смт. Кача і сільські ради, підпорядковані міській раді.

Як видно із таблиці, зменшення кількості населення мало місце у більшості регіонів України за винятком Волинської, Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва, де цей показник практично залишився на рівні 1989 року.

Протягом 1990-х років в Україні відбулися різкі зміни тенденцій динаміки чисельності населення. У 1991р. загальна кількість померлих у державі перевищила кількість народжених, а через 2 роки почалося зниження абсолютної чисельності населення. Ще через рік сальдо зовнішніх міграцій стало від'ємним. У результаті станом на 5 грудня 2001р. демографічні втрати склали 3787,0 тис. осіб, 72 % становлять втрати від природного зменшення населення.

В останні роки кількість населення держави щорічно зменшується майже на 400 тис. осіб.

Така динаміка чисельності населення загострює низку демографічних, економічних і політичних проблем в Україні. Це, в першу чергу, стосується погіршення статево-вікової структури населення (йде процес старіння), режиму відтворення, забезпеченості народного господарства трудовими ресурсами відповідної якості, планування підготовки кваліфікованих кадрів тощо.

Процес старіння – це наростання питомої ваги старшого покоління у віці більше 60 років, якщо вона перевищує 10 % – ця нація належить до старіючої. Сьогодні в Україні з віком 60 і більше років проживає близько 20 % населення, а якщо взяти і сільську місцевість, то цей відсоток коливається у межах 27 %. Безперечно, на процес старіння впливає не зростання вікового цензу, а зниження питомої ваги молодших вікових груп до 16 років, тобто зниження народжуваності безпосередньо впливає на процес старіння нації. Адже середній строк життя не зростає. Перевищення смертності над народжуваністю – процес від'ємного природного приросту, або його називають *депопуляцією населення*. У 1993-1994 рр. депопуляція охопила практично всі регіони України. Збільшення чисельності населення тривало тільки на Рівненщині, Івано-Франківщині та в Закарпатті. Тут депопуляція розпочалася відповідно з 1995, 1996 та 1997 рр.

Україна є державою з достатньо високою густотою населення. У цілому по країні густина населення становить 78,8 чол. км². Розміщення населення за регіонами нерівномірне і повною мірою відповідає особливостям розміщення виробництва, його природно-ресурсному потенціалу. Високою є щільність населення в південно-східному економічному районі, де вона майже в два рази вища ніж в середньому по Україні, а в Донецькій області густина населення – 185 осіб/км².

Найменша густина населення в степових сільськогосподарських районах (Миколаївська, Кіровоградська обл.) – 43-50 чол. на км². А на Поліссі, в Чернігівській області щільність населення не досягає й половини від середнього показника по Україні. Рідконаселений південь України, особливо Херсонська та Миколаївська області. Висока щільність населення характерна для західних областей України. У Львівській області вона становить 124 чол/км², у Чернівецькій – 118 чол/км², Івано-Франківській – 100 чол/км².

8.6.3. Відтворення людського потенціалу країни та його регіональні особливості

Основа будь-якої держави – це її наявний людський потенціал. Нормальний розвиток держави неможливий без достатньої кількості населення, його працересурсного та інтелектуального потенціалу, виробничої і духовної культури. Розвиток держави залежний від зростання чисельності населення, тобто від його відтворення. Процес відтворення населення – це динаміка постійної заміни поколінь людей, які йдуть з життя, новими поколіннями. У більш широкому розумінні: *відтворення* – це постійне оновлення кількісних і якісних характеристик населення та соціальні переходи – зміни соціальних станів людей (здобуття освіти, початок або закінчення трудового життя, зміна професійної належності тощо).

Для характеристики перебігу процесів відтворення використовують ряд показників. Найбільш вживаними є загальний коефіцієнт народжуваності, загальний коефіцієнт смертності та загальний коефіцієнт природного приросту. Вони показують стан руху населення

у державі, тобто кількість народжених, померлих та природний приріст (+, -) у розрахунку на 1000 чол. населення України (регіону). Так, наприклад, в Україні 2005 р. народилося 426,086 дітей, а померло 781,961 осіб; чисельність населення при цьому в середньому становила 47100,4 тис. чол, а на 1 січня 2006 р. – 46929,5 тис. осіб. Отже, народжуваність на 1000 чол. населення становила за 2005 р. 9 осіб, смертність – 16,6, природний приріст – 7,6 осіб.

Для більш глибокого аналізу народжуваності необхідно використовувати також повікові коефіцієнти народжуваності (відношення кількості дітей, народжених жінками певного віку, до середньорічної кількості жінок цього віку) та сумарний коефіцієнт народжуваності. Останній показник характеризує кількість дітей, яких в середньому народжує одна жінка за своє життя.

У 2000 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,09, тобто у кожних 100 українських жінок народжується 109 дітей. У сільській місцевості рівень народжуваності є в 1,5 рази більшим, ніж у міських поселеннях. У 2000 р. сумарний коефіцієнт становив відповідно 0,94 та 1,48. Територіальна диференціація інтенсивності народжуваності залежить від багатьох факторів. Серед них основними є: особливості історичного розвитку регіону, рівень урбанізації, рівень добробуту і освіти населення. У цілому, в нашій країні народжуваність знижується з заходу на схід (рис. 8.6.1.).

Як бачимо з рисунку, найвищий її рівень спостерігається в Рівненській (сумарний коефіцієнт дорівнює 1,59) та Волинській (1,50) областях. Найнижчий – на Донеччині та Луганщині (по 0,87). Смертність властива всім без винятку віковим групам. Основні причини і закономірності диференціації смертності населення:

* *підвищена смертність у перші роки, особливо в перші дні життя, що зумовлено слабкістю новонародженого організму. Інтенсивність смертності немовлят, як показують дослідження високого розвитку медицини;*

* *зниження рівня смертності приблизно до 8-12 років, після чого її показники починають зростати, спочатку повільно, а починаючи з 45-50 років швидкими темпами;*

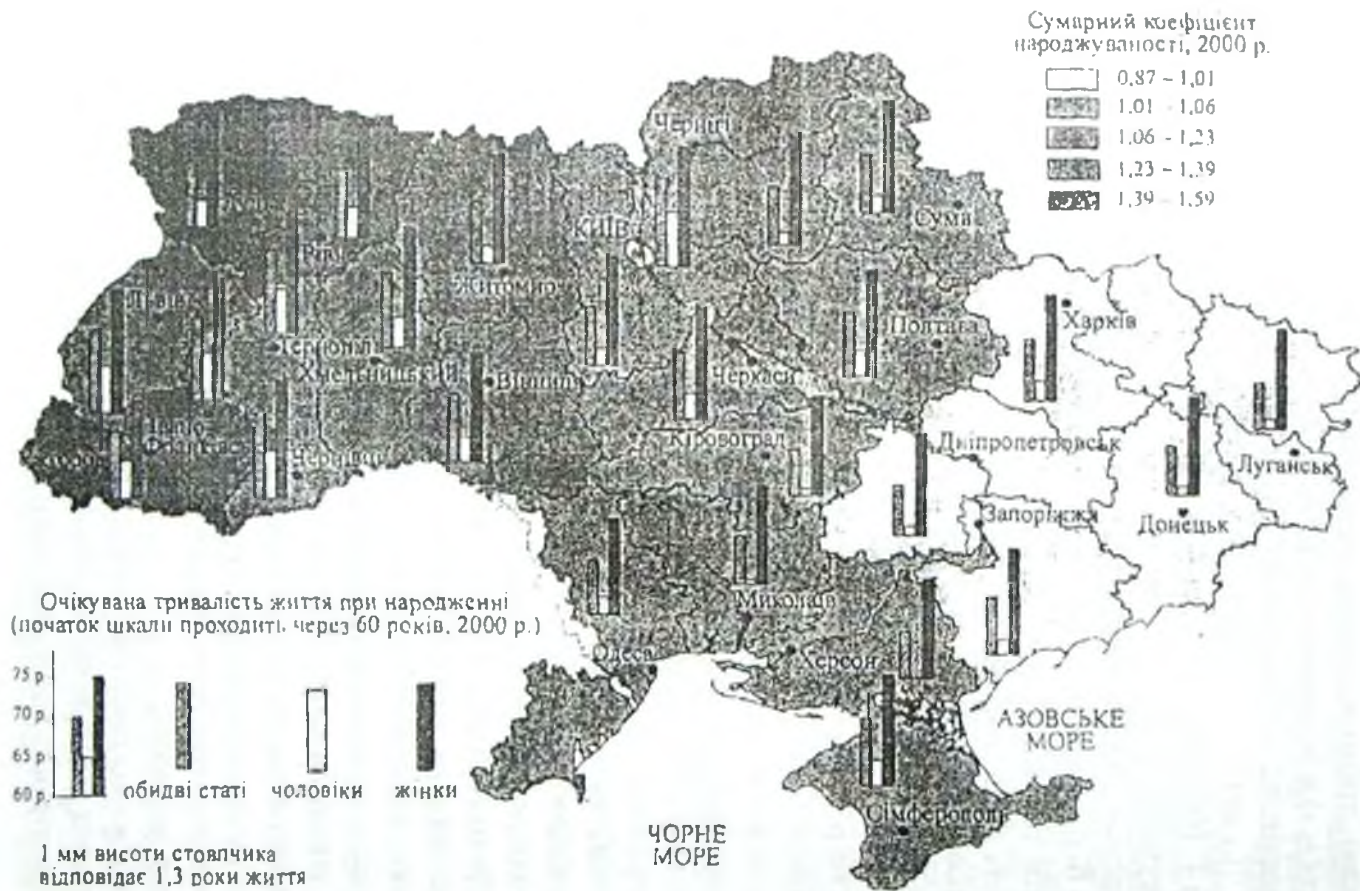

Рис 8.6.1. Відтворення населення

* *підвищена смертність чоловіків порівняно з жінками. Сьогодні середній вік життя населення коливається в межах 68 років, в тому числі чоловіків – 63 роки, жінок – 74 роки.*

В Україні, як і в більшості економічно розвинутих країн, перше місце серед причин смертності займають хвороби системи кровообігу, в більшості ендогенного походження (тобто пов'язані з внутрішнім розвитком організму – спадковістю, вродженими хворобами, старінням тощо). Підвищення частки смертності від цих захворювань супроводжується зменшенням смертності з екзогенних причин, які забирають більш молоді життя.

Другою за значенням причиною смертності у сучасних умовах є новоутворення. Третє місце утримують нещасні випадки: дорожньо-транспортні пригоди, травматизм на виробництві, отруєння тощо.

Як зазначалося вище, жінки в Україні живуть довше за чоловіків на 11 років. Це пояснюється наслідком як напруженого ритму життєдіяльності чоловіків (частіше працюють на декількох роботах, щоб забезпечити сім'ї більш-менш прийнятний життєвий рівень), так і нездоровим способом життя чоловічого населення (ненормальне харчування, алкоголізм, паління тощо).

Статеві-вікова структура населення – це результат еволюції режиму відтворення населення як у минулому передумовою майбутнього демографічного розвитку. Основною глобальною тенденцією трансформації вікової структури населення на сучасному етапі є зростання питомої ваги осіб старших вікових груп. Уповільнення темпів зростання чисельності населення в Україні в середині 70-х років і перехід до депопуляції в 1993 р. став результатом підвищення рівня старіння населення: ймовірність смерті завжди вища серед осіб старших вікових груп, ніж серед молоді; в дітонародженні ж беруть участь лише жінки молодого і середнього віку. Тому навіть при високій інтенсивності дітонародження та низькому рівні смертності за рахунок дії структурних чинників кількість народжених буде невеликою, а кількість померлих, навпаки, значною.

Демографічне старіння населення є однією з основних характеристик відтворення його в усіх без винятку країнах Європи та Північної Америки. Наслідки цього явища наукові експерти вбачають у тому, що:

✓ досягнення успіхів у охороні здоров'я та відповідне зниження смертності населення і зростання середньої тривалості життя призводить до збільшення абсолютної чисельності населення;

✓ довготривале збереження народжуваності на рівні, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь (в середньому одна жінка в економічно розвинутих країнах протягом свого життя народжує менше 2 дітей, коли для простого відтворення потрібно 2,2), призводить до невпинного скорочення питомої ваги дітей та молоді у складі населення і відповідного зростання частки осіб старшого віку;

✓ збереження в ряді країн (на жаль і в Україні) відносно високої передчасної смертності населення від нещасних випадків, отруєнь, травм тощо, передусім чоловіків працездатного віку, що неминуче посилює процес старіння за рахунок зниження питомої ваги молодого населення;

✓ вплив міграційного обміну населенням, який сприяє збільшенню питомої ваги молоді (і відповідно зменшенню частки населення похилого віку) у складі населення країн, які є центрами тяжіння мігрантів, і посилює процес старіння в тих країнах, які виконують функції донорів робочої сили; при цьому тимчасовий характер зовнішніх міграцій тільки збільшує цей вплив, оскільки виїжджає на роботу чи навчання головним чином молодь, яка повертається подекуди у пенсійному віці.

Населення України належить до найстаріших в країнах Східної Європи і ряді країн Західної Європи. Наслідком цього є те, що уже протягом тривалого часу усі перелічені чинники процесу старіння діють в одному напрямі.

За останні два роки в Україні прийнято ряд законодавчих актів, зокрема про збільшення сім'ям матеріальної допомоги при народженні дитини у декілька разів, що, як видно за результатами статис-

тичних даних, позитивно сприяє збільшенню народжуваності і зростанню коефіцієнта сімейності. Цьому має також ефективно сприяти прийняття владою програми зростання сім'ї і забезпеченості її відповідними матеріальними і духовними благами.

8.6.4. Міграційні процеси та їх види

Під *міграцією населення* (лат. *migratio* – переселення) розуміють переміщення людей по територіях, які пов'язані зі зміною постійного місця проживання та роботи і призводять до механічного приросту населення. Залежно від причин міграції бувають економічні, політичні, релігійні, гуманітарні, екологічні, воєнні. За терміном міграції поділяються на: постійні, сезонні, тимчасові. Залежно від характеру переміщення населення розрізняють зовнішні міграції (переміщення людей із країни у країну – еміграція, імміграція) та внутрішні (переселення людей всередині країни, здебільшого із села до міста, що посилює процес урбанізації).

Особливе місце посідає так звана маятникова міграція робочої сили – переїзди від місць проживання до місця роботи і назад, яка поширена у приміських зонах. Міграційні процеси складаються з потоків вибуття та потоків прибуття населення за певний період (за рік). Різниця між числом прибуття та числом тих, що виїхали за цей період часу, – сальдо міграції, яке визначає збільшення чисельності населення даної території за вказаний період.

Формування міграційних потоків відбувається під дією специфічних закономірностей. Найстійкішими з них є:

☑ *пріоритет економічних чинників у формуванні системи потоків добровільної міграції – основна маса переміщень у просторі викликана бажанням індивідів покращити свій матеріальний стан;*

☑ *диференціація рівня міграційної мобільності залежно від якісних характеристик індивідів – підвищена ступінь участі в міграційному русі притаманна молодим, добре освіченим особам, які не перебувають у шлюбі, мають добрий стан здоров'я, певні особливості характеру (ініціативність, сміливість);*

☑ функціонування двох протилежно направлених потоків – досить тривале існування потоку міграції внаслідок повернення частини мігрантів, яким не вдалося закріпитись на новому місці;

☑ інерційність потоків міграції – переміщення населення в установленому напрямку продовжується ще деякий час після того, як припиняється дія чинників, що зумовили формування відповідного потоку;

☑ визначальний вплив на формування обсягу переміщення міграційних можливостей регіону, виходу та міграційної ємності населення регіону, показниками яких є чисельність населення – міграційний потік тим масовіший, чим більше за чисельністю населення регіонів, між якими він проходить;

☑ залежність обсягів міграції від відстані – чим ближче розташовані регіони, тим, за інших рівних умов, інтенсивніші міграційні зв'язки між ними;

☑ взаємозв'язок міграційних процесів та ментальних особливостей населення – чим більший ступінь спорідненості менталітету жителів двох регіонів (схожість мов, звичаїв, релігії, переважаючих цінностей, репродуктивних установок), тим інтенсивніші міграційні контакти, а наявність тривалого та інтенсивного обміну населенням сприяє зближенню соціальних ознак.

Міграційні процеси впливають на природне відтворення населення шляхом зміни вікової структури регіонів виходу та населення, трансформацію репродуктивної поведінки контингентів населення, зміни умов життя переселенців, що відбивається на стані їх здоров'я. Міграція впливає і на функціонування та розвиток ринку праці; міграційні процеси сприяють розвитку розширеного світогляду особи, зумовлюють підвищення пристосованості до різноманітних умов життя, а також обмін навиками та досвідом між жителями різних регіонів, поширення корисних знань. Вони призводять до перерозподілу виробників та споживачів матеріальних благ і платних послуг між регіонами та їх підрозділами, змінюють якісні характеристики робочої сили різних регіонів внаслідок нерівномірної участі в міграційних процесах представників різних соціально-демографічних груп.

Міграційні процеси часто призводять до заповнення робочих місць, що не користуються попитом у корінного населення – коли окремі спеціалісти мігрують за кордон, а там працюють на рядових роботах (особливо жінки – домогосподарками, покоївками, доглядають за перестарілими тощо).

Міграційні процеси, таким чином, є свого роду демографічною та демоекономічною «інвестицією» в регіони-реципієнти і, навпаки, викликають старіння населення та погіршення трудовесурсного потенціалу в регіонах-донорах. Особливо велике економічне значення міграція має як фактор урбанізації, що є невід'ємним джерелом кількісного і якісного зростання. Отже, процес міграції завжди є географічним за формою прояву та соціально-економічним за змістом.

В економічному аспекті міграції передусім виокремлюють такі її форми:

✘ *міграція, пов'язана зі зміною місця проживання (стаціонарна міграція);*

✘ *трудова міграція, яка переважно має зворотний характер.*

Такий розподіл є суто теоретичним. На практиці, як правило, розділити акти переїзду за ознакою зворотності можна лише умовно. Мігрант, що вибуває до нового місця проживання з наміром оселитися на постійно, може через певний час повернутись до місця народження і, навпаки, тимчасовий виїзд іноді завершується закріпленням на новому місці. До того ж цілі осіб, які мігрують, можуть істотно відрізнитись від оформлених декларацій.

Міграційні процеси переїзду за своїми причинами можна об'єднати у дві великі групи:

◇ *добровільні (трудова, навчальна, етнічна, шлюбна, кліматична, договірна міграція тощо);*

◇ *вимушені (екологічні міграції, насильницькій виїзд, втеча населення в результаті воєнних дій та міграції з політичних мотивів). За способом реалізації міграції поділяються на організовані і індивідуальні.*

Зовнішні міграції класифікують також за принципом легальності (легальні та нелегальні) і за статусом мігрантів. Як окремі категорії учасників міграційного процесу вирізняються:

- ◆ *особи, що переїжджають на постійне проживання;*
- ◆ *трудові мігранти, які переїжджають на роботу за контрактом (на строк дії контракту);*
- ◆ *висококваліфіковані спеціалісти – працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїжджають з країни в країну;*
- ◆ *нелегальні трудові мігранти;*
- ◆ *особи, що шукають політичного притулку, біженці.*

Характерними рисами сучасної міграційної ситуації в Україні великою мірою є ліквідація наслідків (помилоч) міграційної політики колишнього Радянського Союзу, зокрема:

- ◆ *репатріація представників депортованих народів та етнічних українців – жертв політичних репресій;*
- ◆ *поступове згасання міграційних контактів з державами Балтійського регіону, Закавказзя, Центральної Азії разом з поглибленням зв'язків з країнами, що не входили до складу колишнього СРСР;*
- ◆ *зменшення інтенсивності стаціонарних міграцій (які пов'язані зі зміною місця проживання і реєструються державною статистикою) разом із становленням і розвитком нового для України виду міжнародного руху населення – трудової міграції.*

Широкомасштабні коливання міграційного приросту відбуваються на тлі стабільного зниження інтенсивності стаціонарних міграцій населення.

В абсолютному виразі головним міграційним партнером як прибуття, так і вибуття є Росія. На неї припадає близько 55 % загального зовнішньоміграційного обороту.

За відносною інтенсивністю вибуття з України перше місце посідає Ізраїль (у 1999-2000 рр. близько 300 вибулих в розрахунку на 100000 мешканців цієї країни в середньому за рік), далі йдуть Молдова, Росія, Білорусь (30-50 чол на 100000 населення), Німеччина та

більшість країн СНД. Основними міграційними партнерами з прибуття населення до України є Молдова (понад 100 осіб на 100000 мешканців), Російська Федерація (28), Вірменія, Ізраїль, Білорусь (17-18).

За 1994-2000 рр. Україна за офіційними даними втратила понад 600 тис. осіб внаслідок міграції, переважно молодого і середнього віку. Сьогодні легально і нелегально за межами України перебувають і працюють близько 5,5- 6,0 млн. осіб, серед яких значна кількість висококваліфікованих спеціалістів і науковців різноманітних спеціальностей. Однак щорічна кількість вибулих до економічно розвинутих країн поступово зменшується:

☞ *по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку;*

☞ *по-друге, внаслідок пом'якшення дії чинників, які стимулюють від'їзд;*

☞ *по-третє, завдяки розширенню можливостей проведення зворотної трудової міграції до цих країн без зміни місця проживання.*

Підвищення рівня життя населення поступово знівелює цей міграційний процес, враховуючи, що владою держави буде прийнята програма щодо створення додаткових робочих місць і працевлаштування працездатного населення з доведенням до мінімуму наявного безробіття. Сьогодні за умов практичного вичерпання потенціалу демографічного зростання чи не єдиною можливістю збільшення загальної чисельності населення України залишається активна міграційна політика. Саме міграційний приплив може компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування статеві-вікової структури населення.

8.6.5. Особливості формування та розселення населення

Сучасна географія розселення населення і трудових ресурсів України склалася історично й істотно залежить від рівня продуктивних сил. Термін *розселення* – це розміщення населення по території країни і форми його територіальної організації у вигляді системи поселень.

У процесі еволюції розвитку суспільства і його інтеграції розселення населення, як правило, здійснювалось:

☞ на шляхах і річкових перетинах (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон, Черкаси);

☞ на узбережжі моря (Одеса, Севастополь, Керч, Маріуполь, Іллічівськ);

☞ сухопутних шляхах, де інтенсивно йшов товарообмін (Стрий, Івано-Франківськ, Коломия, Чернівці, Мукачєво, Луцьк, Рівне, Житомир, Конотоп, Харків);

☞ у містах, що виникли як центри гірничодобувної промисловості (Донецьк, Макіївка, Кривий Ріг, Марганець, Нововолинськ, Новий Розділ, Калуш, Борислав, Стебник та ін);

☞ у містах – курортних центрах (Ялта, Євпаторія, Феодосія, Трускавець, Моршин та ін).

У Криму і Карпатах розселення здійснювалось вузькими смугами в долинах річок і водорозділів у вигляді поселень і хуторної системи (села, хутори, причілки, присілки).

Як бачимо з наведеного, основними чинниками розселення, в тому числі його інтенсивності та напрямів, є соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил), природні та демографічні. Найважливішими є соціально-економічні чинники, тобто розміщення продуктивних сил, що впливає на виникнення міст, і значний вплив сільського населення до них. Це призвело до постійного зростання міського населення і, великою мірою, збільшення його питомої ваги в структурі розселення.

За результатами Всеукраїнського перепису населення, в 2001 р. кількість міського населення складала 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2 %, сільського – 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8 %. Розміщення і співвідношення міського і сільського населення за областями показано у табл. 8.6.2.

Як видно із таблиці, частка міського населення зросла в 11 областях України, зменшилася – у 5, в інших 11 залишилася без змін. Особливо високий рівень міського населення у Донецькій (90 %), Луганській (86 %) та Дніпропетровській (83 %) областях. Значно нижчий рівень (менше 50 %) характерний для Вінницької, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

Таблиця 8.6.2 Розміщення та співвідношення міського і сільського населення

	Чисельність наявного населення, тис/ осіб		У % до всього населення		Довідково за 1989 р.	
	міське	сільське	міське	сільське	міське	сільське
Автономна Республіка Крим	1274,3	759,4	63	37	65	35
Вінницька	818,9	953,5	46	54	44	56
Волинська	533,2	527,5	50	50	49	51
Дніпропетровська	2960,3	607,3	83	17	83	17
Донецька	4363,6	477,5	90	10	90	10
Житомирська	775,4	614,1	56	44	53	47
Закарпатська	466,0	792,3	37	63	41	59
Запорізька	1458,2	471,0	76	24	76	24
Івано-Франківська	593,0	816,8	42	58	42	58
Київська	1053,5	774,4	58	42	54	46
Кіровоградська	682,0	451,1	60	40	60	40
Луганська	2190,8	355,4	86	14	86	14
Львівська	1558,7	1067,8	59	41	59	41
Миколаївська	838,8	425,9	66	34	66	34
Одеська	1624,6	844,4	66	34	66	34
Полтавська	956,8	673,3	59	41	57	43
Рівненська	549,7	623,6	47	53	45	55
Сумська	842,9	456,8	65	35	62	38
Тернопільська	458,6	656,8	43	57	41	59
Харківська	2288,7	625,5	79	21	79	21
Херсонська	706,2	468,9	60	40	61	39
Хмельницька	729,6	701,2	51	49	47	53

Урбанізація (від лат. *urbanus* – місто) – це зростання питомої ваги міського населення, головний фактор зростання соціально-економічної ролі міст. Одним із проявів урбанізації є зростаючий розвиток техногенного середовища, взаємозв'язок якого з географічним середовищем проявляється у різноманітних формах і досить часто призводить до порушення природної рівноваги між природою та суспільством. Це, в свою чергу, може призвести до виникнення незворотних процесів в природі, що в кінцевому результаті позначиться на людині.

Головними особливостями і наслідком урбанізації є концентрація промислового виробництва і міського населення на порівняно обмеженій площі, заміна природних ландшафтів асфальтовим і бетонним покриттям, спорудами, підземними комунікаціями, залучення великої кількості води для задоволення питних, побутових і виробничих потреб міста.

На сучасному рівні розвитку продуктивних сил характерною рисою урбанізації є формування територіальних систем міського розселення і прогресуюча субурбанізація, тобто створення міст-супутників. Формування міст-супутників, прискорений розвиток малих міських поселень у зоні впливу великих міст, у зв'язку з обмеженням промислового будівництва в них та винесенням промислових підприємств, або із створенням у малих містах філіалів виробничих об'єднань, сприяє розвитку цих поселень.

Навколо великих міст або у високоурбанізованих районах формуються міські агломерації. Нині в Україні є понад два десятки міських агломерацій; з них найбільші: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська, Київська, Харківська, Криворізька, Нікополь-Марганцівська, Запорізька та ін.

В Україні станом на 1 січня 2006 р. є 4 міста-мільйонери: Київ (2,7 млн. чол.), Харків (1,5 млн. чол.), Дніпропетровськ (1,1 млн. чол.), Одеса (1,0 млн. чол.), і великі 5 міст з населенням більше 500 тис. чол. – Донецьк (994 тис. чол.), Запоріжжя (795 тис. чол.), Львів (735 тис. чол.), Кривий Ріг (692 тис. чол.) та Миколаїв (509 тис. чол.).

Для багатьох міст України характерна складна екологічна ситуація, яка обумовлена наявністю та концентрацією підприємств чорної та кольорової металургії, теплоенергетики, хімії, нафтохімії, гірничодобувної промисловості, цементних заводів тощо. Зростання міст призвело до особливої форми розміщення виробництва і розселення, за якої промислові підприємства, як основні джерела забруднення, розташовані всередині жилої забудови. Серед них: Донецька промислова агломерація, до якої зараховують Авдіївку, Горлівку, Єнакієве, Макіївку та інші міста, а також Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Марі-

уполь. У цих та інших регіонах рівень забруднення повітря, поверхневих вод і землі значно перевищує можливості їх самоочищення та негативно впливає на здоров'я населення.

Для поліпшення екологічної ситуації у високоурбанізованих регіонах необхідно обмежувати надмірне зростання промисловості та чисельності населення великих міст.

Одночасно заслуговує на увагу концепція розвитку малих і середніх міст, в яких природне середовище значно краще, ніж у великих. Актуальним є подальший розвиток малих міст, в яких розміщені одно-два підприємства. Таких міст є багато в центральній та західній частинах України. У нових умовах господарювання банкрутство таких підприємств може призвести до підриву економічного балансу розвитку міст.

Особливої уваги заслуговує регіональне формування мережі сільських поселень. Вони історично утворилися і перебувають у певній відповідності з територіальною диференціацією природних умов (на міське розселення вони впливають слабо). У Поліссі та Західній Україні переважають невеликі та середні за розміром села, які розміщені в більшості по вододілах, вздовж річок, тоді як села лісостепової та степової зони, як правило, значні за розміром і зосереджені в балках та інших понизов'ях рельєфу.

У гірських районах Карпат і Криму, як було уже сказано, поширений гірсько-долинний тип сільського розселення з багатьма присілками і причілками. Для прикладу, село Микуличин, що належить до м. Яремче у Карпатах, має 32 присілки і причілки (від 10 до 50 хат).

У період перебування України в складі СРСР кількість сільських населених пунктів постійно зменшувалася. Були на обліку так звані «неперспективні поселення», які в більшості включалися до складу селищ міського типу або у мережу міст, у зв'язку з розширенням їх території. Такі поглинання населених пунктів містами дістали назву *конурбанізація*.

У сучасних умовах господарювання кожне місто, село, будь-який інший населений пункт для перспективи його розвитку повинен мати

генеральну схему його забудови на найближчі 25-30 років. Це, в першу чергу, сприятиме вирівнюванню соціально-економічного розвитку на стратегічну перспективу, дасть можливість більш ефективно використовувати природно-сировинний і трудовий ресурсний потенціал. Водночас, це позитивно вплине на оздоровлення навколишнього середовища, поліпшуючи екологічний стан діючого промислово-економічного потенціалу.

8.6.6. Державна політика зайнятості працездатного населення

Ринок праці у будь-якій державі формується передусім за рахунок природного відтворення осіб працездатного віку. У структурі працездатного населення демографічна система є основною, що визначає її кількісні і якісні характеристики.

Трудові ресурси – це частина населення, що досягла працездатного віку, яка за фізичним розвитком, набутою освітою, професійно-кваліфікаційними рівнем здатна працювати у народному господарстві, займатися суспільно корисною діяльністю. Чисельний склад трудових ресурсів, їх динаміка залежить від природного приросту населення, його статеві-вікової структури, а також інтенсивності міграційних процесів. За основу трудових ресурсного потенціалу береться віковий ценз, за яким все населення певної території, регіону, країни поділяється на три групи:

- ◆ *допрацездатного віку (діти, юнаки, дівчата віком до 16 років);*
- ◆ *працездатного віку (чоловіки у віці до 59 років, жінки у віці до 54 років включно);*
- ◆ *після працездатного віку (пенсіонери).*

Трудові ресурси розподіляються за різними видами зайнятості:

- ◇ *зайняті в суспільному виробництві (на державних та кооперативних підприємствах і в організаціях);*
- ◇ *зайняті в домашньому та особистому підсобному сільському господарстві та індивідуальною трудовою діяльністю;*
- ◇ *зайняті на навчанні з відривом від виробництва;*
- ◇ *зайняті у сфері військової діяльності (військовослужбовці).*

Окрему групу становлять безробітні. Усе зайняте у народному господарстві працездатне населення розподіляється між галузями матеріального і нематеріального виробництва.

Розрізняють повну і ефективну зайнятність. *Повна зайнятність* – це надання державою, згідно з законодавчими актами, усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої відбувається індивідуальне та колективне відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб. При повній зайнятості обсяг виробництва є максимально можливим. Вона визначається чисельністю осіб, що виконують будь-яку певну роботу за відповідну оплату, або отримують інші види доходу.

Ефективна зайнятність – це зайнятність, що проводиться відповідно до вимоги інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтованої на скорочення ручної, непрестижної та важкої праці. Ефективна зайнятність передбачає як обов'язкову умову кількісну й якісну відповідність між наявними робочими місцями і наявними трудовими ресурсами, оптимальне співвідношення самої роботи і працівників, які будуть її виконувати. Професійно-кваліфікаційна структура сукупного працівника має відповідати умовам і структурі виробництва. Ефективною є така зайнятність, яка дає реальний позитивний економічний ефект.

Для оцінки тенденцій формування і розподілу трудових ресурсів широко застосовуються балансові методи. Відповідні балансові розрахунки здійснюються щорічно у середньорічному обчисленні. Вони охоплюють систему показників, що характеризують чисельність трудових ресурсів, основні джерела їх формування, розподіл за формами економічної діяльності та галузями народного господарства. Ці показники служать для порівняння з даними, які характеризують наявність робочих місць, додаткову потребу в робітниках та службовцях, потребу в підготовці і перепідготовці кваліфікованих працівників, затрати праці, робочого часу тощо. Система балансових розрахунків здійснюється у галузевому і територіальному розрізах.

У ринкових умовах господарювання урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у комерційних структурах, індивідуальних селянських та фермерських господарствах. Виникають нові сучасні форми зайнятості, пов'язані з розвитком інформаційної ринкової інфраструктури. Однією із характерних рис сучасного ринку праці є поширення нерегламентованої (незарєєстрованої) зайнятості населення, тобто самозайнятості. Людина може офіційно вважатись безробітною, в той же час брати активну участь у «тіньовій» економіці, отримувати там основні доходи (порівняно з допомогою по безробіттю). За останній час значних масштабів набули нелегальні трудові міграції за кордон.

Важливим напрямом державної соціальної політики є політика зайнятості працездатного населення, оскільки високий рівень зайнятості забезпечує відповідні доходи значної частини населення. Політика зайнятості включає державні заходи щодо регулювання ринку праці, забезпечення ефективної зайнятості населення і запобігання безробіттю. Юридичною основою політики зайнятості в Україні є Закон України «Про зайнятість населення». Політика зайнятості стає важливою складовою макроекономічної політики. У державі є два варіанти політики зайнятості: активний і пасивний.

⇒ *Активна політика зайнятості* передбачає надання послуг з працевлаштування, навчання та підвищення кваліфікації, допомоги безробітнім у пошуку нового робочого місця тощо. З цією метою створена і функціонує державна служба зайнятості населення. Розробляються програми сприяння зайнятості населення у галузевому і територіальному розрізах. Вони містять систему заходів, спрямованих на попередження масового безробіття, створення нових додаткових робочих місць, соціальний захист найбільш вразливих верств населення. Галузеві програми зайнятості населення вирішують проблеми скорочення прихованого безробіття, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, розвитку соціального партнерства. Територіальні програми зайнятості охоплюють широке коло проблем щодо відтворення робочої сили – демографічних, економічних, соціальних,

екологічних. Вони тісно пов'язані зі структурною перебудовою господарства, зміною форм власності, санацією території.

Основні функції державної служби зайнятості населення, яка сприяє працевлаштуванню, такі:

* здійснює посередництво між роботодавцем і найманими працівниками;

* реалізує основні напрями державної політики зайнятості населення;

* регулює рух наявної робочої сили з метою працевлаштування;

* веде облік безробітних з урахуванням їх кваліфікації і сприяє у працевлаштуванні та можливій перекваліфікації;

* надає допомогу офіційно зареєстрованим безробітним чи сприяє їм у відкритті власної справи;

* здійснює перепідготовку незайнятого населення і підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників.

⇒ *Пасивна політика зайнятості* передбачає виплату грошової допомоги, компенсацію втрат доходів внаслідок безробіття тощо, але вона не надає допомоги безробітному в пошуку нового місця роботи (тому називається пасивною).

Важливе значення в політиці зайнятості в Україні має проблема підвищення гнучкості ринку робочої сили, який формується забезпеченням його швидкого пристосування до змінних умов виробництва.

Реалізація державної політики сприяння зайнятості населення та забезпечення соціального захисту громадян від безробіття проводиться за допомогою низки нормативно-правових актів. Зокрема, це Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», постанова Кабінету міністрів України «Про заходи організації виконання актів законодавства з питань зайнятості населення» та ін.

В умовах переходу до сталого економічного розвитку державне регулювання ринку праці проводиться з метою збалансування попиту і пропозиції робочої сили, зменшення безробіття, досягнення продуктивної зайнятості населення, забезпечення соціального захисту громадян від безробіття, дотримання основних прав громадян.

Сьогодні особливо важливою проблемою є покращення використання трудових ресурсів на підприємствах у сільській місцевості, де за останні роки спостерігається «обезлюднення» значних територій. У суб'єктів господарювання, розміщених у сільській місцевості, значно гірші, ніж у міській місцевості, умови праці, нижчий рівень продуктивності праці та її оплата.

Перспективи підвищення ефективності використання трудових ресурсів значною мірою пов'язані із запровадженням нових технологій у галузях матеріального виробництва, скороченням непродуктивних витрат робочого часу, зростанням інтенсивності праці та покращенням її умов. При цьому повинне мати місце неухильне дотримання всіма суб'єктами господарювання законодавства про працю, запровадження нових систем соціального страхування та соціального захисту населення.

Дуже важливою проблемою державної політики щодо зайнятості населення і його доходів є умови виплати і розмір допомоги по безробіттю. Необхідно передбачити, щоб соціальна допомога при вимушеному безробітті не провокувала переростання у добровільне безробіття, коли грошова допомога стає достатнім засобом існування для людини. Майже кожному другому з числа безробітних громадян державною службою зайнятості було надано соціальні послуги та матеріальне забезпечення (1,9 млн.) незайнятих осіб.

З боку регіональних центрів зайнятості недостатньо вивчається реальна потреба в кадрах вузькопрофільної спеціалізації для галузей нематеріального виробництва, в той же час ведеться підготовка спеціалістів з професіями, які не мають попиту на ринку праці.

Загальне покращення ситуації на ринку праці України може бути досягнуто лише на основі значного економічного піднесення в державі, що зумовить зростання внутрішнього попиту на робочу силу, її вартість, а отже і якісно нового режиму відтворення цього елемента національного багатства країни.

Кожна держава формує свою модель ринку праці, виходячи зі специфіки власного соціально-економічного розвитку, національних тра-

дицій, особливостей державної економічної політики. В Україні формування національного розвитку праці відбувається в складних соціально-економічних умовах. Отож ринок праці має свої особливості, спричинені перехідним характером економіки.

Сучасними основними тенденціями українського ринку праці є такі:

- збереження низького рівня попиту на робочу силу в усіх секторах економіки;
- перевищення пропозиції робочої сили над попитом до неї, особливо в виробничій сфері;
- поширення нерегламентованої (самостійної) зайнятості;
- невисока місткість ринку праці;
- значна питома вага офіційно зареєстрованих осіб з високим рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки.

Запровадження ринкових механізмів господарювання вимагає від держави, регіональних органів управління завчасного розроблення та реалізації заходів, спрямованих на посилення соціальних гарантій в сфері зайнятості населення працездатного віку. Актуальність цього завдання зростає, враховуючи, що значна частина населення зараз перебуває в умовах вимушеної неповної зайнятості. Лише чисельність працюючих у режимі неповного робочого тижня (дня) перевищує 2 млн. чол. Зберігаються заборгованість із заробітної плати, недотримання працедавцями умов трудового договору, нестабільність зайнятості значної частини населення. Незважаючи на всі економічні труднощі, держава повинна посилити свій вплив на процеси, пов'язані з регулюванням руху робочої сили та забезпеченням зайнятості. Цьому має сприяти «Універсал національної єдності», де у п. 16 сказано: «становлення середнього класу через трансформацію політики доходів населення, розвиток підприємства та стимулювання створення нових робочих місць». Якраз через політику доходів населення в посиленні розвитку підприємницької діяльності, підтриманні середнього і малого бізнесу секторів економіки, які спроможні випускати конкурентоспроможну продукцію, є можливість стабілізувати процес зайнятості, створюючи нові додаткові робочі місця.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. *Визначення природно-ресурсного потенціалу.*
2. *Структурні особливості природно-ресурсного потенціалу.*
3. *Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і природних умов.*
4. *Балансові, промислові, геологічні та прогностичні запаси корисних копалин.*
5. *Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних районів.*
6. *Ресурсозбереження, вторинні ресурси і їх значення в розвитку економіки.*
7. *Роль населення у розвитку народного господарства України.*
8. *Чисельність і територіальне розміщення населення.*
9. *Відтворення населення та його регіональні особливості.*
10. *Міграція населення, види міграцій.*
11. *Особливості формування та розселення населення.*
12. *Міське і сільське населення.*
13. *Трудові ресурси та ринок праці, їх регіональні особливості.*
14. *Державна політика зайнятості працездатного населення.*

Глава 9. Міжгалузові комплекси та регіональні особливості їх розвитку

План викладу матеріалу

- 9.1. Міжгалузові комплекси, їх сутність, структура та значення.**
- 9.2. Процеси інтеграції та підвищення ролі регіонів.**
- 9.3. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки.**

9.1. Міжгалузові комплекси, їх сутність, структура та значення

У процесі становлення постіндустріального суспільства поряд з галузевою класифікацією народного господарства виділяють і досліджують міжгалузові комплекси, які утворюють своєрідний напрям вертикалі галузевої (надгалузевої) системи продуктивних сил регіону. Вивчення міжгалузевих комплексів стало особливо актуальним після того, як у наукових дослідженнях перейшли до застосування системного підходу, а в практичній діяльності почали застосовувати метод міжгалузевих балансів. Вивчення конкретних міжгалузевих комплексів у межах окремих держав, економічних районів, адміністративних областей набуває все більшої актуальності. Значний доробок у цей напрямок внесли вчені України.

У наукових працях вчених економіко-географів (А. Ващенко, О. Шаблій) міжгалузевий комплекс розглядається як система економічних взаємопов'язаних галузей виробничої і (або) невиробничої сфери. Формування кожного міжгалузевого комплексу здійснюється в

конкретних соціально-економічних умовах внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей.

Процес формування міжгалузевих комплексів – це об'єктивна закономірність розвитку продуктивних сил. Прогресивне поглиблення суспільного і територіального поділу праці супроводжується відповідним посиленням інтеграційних тенденцій. Об'єктивно формуються порівняно відособлені групи галузей і виробництв з найбільш тісними економічними і виробничими зв'язками, які великою мірою взаємопов'язані та взаємозалежні у своєму розвитку. Таким чином, *міжгалузевий комплекс – це сукупність видів діяльності, здійснюваних на певній території і об'єднаних у певну групу (підсистему) тісними виробничими, комерційними та іншими зв'язками.* До них належать перш за все виробничі зв'язки, що виникають при поставках сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також при комбінуванні виробництва, кооперуванні галузей і підприємств. На основі виробничих зв'язків у межах кожного макроекономічного району функціонують такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, агропромисловий, хімічний, лісопромисловий, транспортний, будівельний, непродовольчих товарів та інші, що характеризуються широкою спеціалізацією, мають великий набір взаємопов'язаних ланок виробництва. Останнім часом цей перелік помітно зростає: рекреаційний, морегосподарський, зовнішньоекономічний комплекси природокористування, інформаційний, управлінський та ін. Всі міжгалузеві комплекси функціонують у межах територіально-виробничих комплексів (ТВК) району як органічно взаємопов'язані елементи складного структурного утворення. Комплекс району при цьому розглядається як органічна єдність всіх структурних елементів на його території, а міжгалузеві комплекси виступають підсистемами ТВК економічного району і його територіальних структурних частин.

Міжгалузеві територіальні комплекси виділяються як реально існуючі явища, однак варто зазначити, що більша частина таких міжгалузевих комплексів не має відповідних управлінських структур чи

органів і виконує функції методичного інструменту для аналізу структури господарства. У більшості випадків такі комплекси називають підсистемами мікрорайонів. Проте досить складно, як виявляється, визначити характер взаємодіючих внутрішніх частин (підсистем). В одних випадках виділяються взаємодіючі галузі і виробництва, в інших взаємодіючі підприємства, а також взаємодіючі первинні форми комплексного зосередження виробництва (елементарні комплекси). Не менш складним завданням є чітко розмежування характеру комплексують зв'язків. Тут є дві точки зору: одні автори акцентують увагу на економічних зв'язках, інші – на виробничих (техніко-економічних) або на технологічних.

Потрібно зазначити, що міжгалузеві комплекси в економіко-географічній і в економічній науці вивчались переважно як підсистеми сфери матеріального виробництва. Основна увага науки і практики акцентувалась на вивченні сукупностей взаємодіючих галузей і виробництв промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, що забезпечують виробничі потреби, матеріально-технічне постачання підприємств тощо. Невиробнича сфера при цьому часто забувалася або ж включалася до складу міжгалузевих комплексів на правах обслуговуючої основні виробничі ланки.

Міжгалузеві комплекси можуть мати певні «перекриття». Наприклад, сільськогосподарське машинобудування є одночасно складовою частиною агропромислового комплексу і машинобудівного. Курортне господарство у приморських районах одночасно розглядають у складі морегосподарського та рекреаційного комплексів. Таке перекриття може мати для аналізу господарства регіонів відповідну змістову орієнтацію: чим більше перекривають один одного міжгалузеві комплекси регіону, тим більш взаємозв'язаним та комплексним є його господарство, і навпаки.

На основі наукових досліджень вирізняють типи міжгалузевих відносин за такими властивостями галузей:

- ↳ наявність тісних виробничих, комерційних та інших зв'язків;
- ↳ вирішення актуальних економічних проблем;

- ☞ об'єднання ланок в єдину виробничо-технологічну систему;
- ☞ випуск ідентичної взаємопов'язаної продукції;
- ☞ виконання певної функції в економічній системі;
- ☞ загальне управління міжгалузевим комплексом.

Наука стверджує, що в територіальній організації виробництва існують найрізноманітніші комбінації системоутворюючих відношень в одній і тій самій множині галузей. Так, досить поширеними є територіальні сукупності підприємств і галузей, що розвиваються на основі спільності їх походження (генетична ознака). Вони пов'язані послідовною і паралельною переробкою певного типу сировини, включаючи і її видобування (вирощування). Сюди відносяться агропромислові, рибпромислові, лісопромислові комплекси з найрізноманітнішими комбінаціями виробничих процесів. Ці комплекси формуються на основі взаємозв'язків тих галузей (підгалузей) виробничої і невиробничої сфер, які мають загальну однакову вихідну вершину розвитку.

Міжгалузеві комплекси формуються також на основі кількох галузей, діяльність яких спрямована на розв'язання певної народногосподарської або регіональної проблеми. Таким міжгалузевим комплексом може бути продовольчий комплекс держави чи її окремих регіонів. Останній є часткою агропромислового комплексу, який охоплює такі основні ланки:

- ☞ *виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження;*
- ☞ *виробництво засобів виробництва для всіх галузей продовольчого комплексу;*
- ☞ *харчову промисловість, яка переробляє сільськогосподарську сировину;*
- ☞ *рибне господарство;*
- ☞ *обслуговуючі виробництва (виробнича інфраструктура, роздрібна торгівля продовольчими товарами, громадське харчування, підбір і підготовка кадрів для всіх сфер комплексу, науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектні і проектно-технологічні організації, науково-дослідні станції).*

Міжгалузеві комплекси формуються на основі галузей, що виступають як комплексоутворюючі і здійснюють основні економічні й соціальні функції. У них беруть участь галузі виробничого і невиробничого призначення, тобто ті, що виготовляють безпосередньо певний продукт, і ті, що обслуговують головні виробничі процеси.

Найбільш важливими ознаками формування міжгалузевих комплексів більшість вчених вважає *виробничу* (економічну) і *територіальну* (географічну). Під виробничою ознакою розуміють спеціалізацію і структуру міжгалузевих комплексів, під територіальною – територіальну організацію їх продуктивних сил.

Головною ознакою є *виробнича*. Вона дозволяє визначити функції міжгалузевих комплексів, їх роль у територіальному поділі праці і кооперуванні праці, характер взаємозв'язків підприємств і виробництв. *Територіальна* ознака виступає як доповнююча і розкриває особливості організації та тяжіння території до центрів господарської діяльності, що виступають ядрами у виробничому процесі. Спираючись на наведені ознаки (виробничу і територіальну), всі міжгалузеві комплекси можна згрупувати у такі основні типи: промислові, агропромислові, лісовиробничі, акваторіальні. Кожен тип підрозділяється на підтипи. Так, наприклад, *промислові міжгалузеві комплекси* охоплюють гірничодобувну промисловість, рудно-металургійну, паливно-енергетичну, машинобудівну, хімічну, будівельну, легку тощо; *агропромислові* – галузі рослинництва і тваринництва разом з підприємствами, що переробляють сільськогосподарську сировину та реалізують її споживачам.

➤ *Лісовиробничі комплекси* функціонують на основі виробничо-економічної і технологічної єдності лісових галузей, відповідних підприємств механічної обробки та хімічної переробки деревини.

➤ *Акваторіальні комплекси* охоплюють заготовку і переробку рибних ресурсів, видобуток і переробку морських солей, водоростей, а також цикл виробництва на базі видобування та послідовної технологічної переробки нафтогазової сировини.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на народногосподарські (макроекономічні) і територіальні.

➤ **Народногосподарські міжгалузеві комплекси** формуються і функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього народногосподарства країни. Завдання таких комплексів полягає у розв'язанні важливих загальнодержавних проблем: соціальної, екологічної, політичної або науково-технічної проблеми. З метою ефективного вирішення певних проблем розробляються програми (програми розвитку паливно-енергетичного, агропромислового, продовольчого комплексів та ін.), їх ще називають програмними комплексами.

➤ **Міжгалузеві територіальні комплекси** являють собою підсистеми інтегральних територіально-господарських комплексів і, в багатьох випадках, відповідних їм народногосподарських комплексів. Так, наприклад, лісопромисловий комплекс є одночасно елементом лісопереробного комплексу Карпатського регіону і підсистемою лісогосподарського комплексу України.

Серед територіальних міжгалузевих комплексів виділяють спеціалізовані та багатогалузеві. Їх ще поділяють на *регіональні* та *локальні*.

➤ **Регіональні міжгалузеві комплекси** розглядаються на макро-, мезо- і мікрорівнях. Найскладнішим є державний комплекс. Макроекономічний район в межах України складає систему, у якій функціонують ТВК декількох адміністративних областей, а область, зокрема, розглядається як мезорайон. Останній поділяється на мікрорайони. Крім комплексів у межах адміністративних областей виділяють ще міжгалузеві утворення декількох областей (міжобласні).

➤ **Локальні міжгалузеві комплекси** функціонують у межах внутріобласних адміністративних районів, економічних вузлів та центрів. На локальній території чітко проявляється взаємодія економічних, демографічних і соціальних структурних елементів. Це особливо вирізняється у процесі формування економічних вузлів, де утворюється моноцентричний ареал, пов'язаний з ядром доцентровими силами. Ядром вузла є організаційно-господарський центр, що обумовлює його існування і розвиток як цілісної стійкої системи.

Дослідження і аналіз структури міжгалузевих комплексів і їх просторових утворень дозволяє значною мірою обґрунтувати районні системи міського і сільського розселення, рівень розвитку виробництва, транспорту, сфери обслуговування, чисельність і розподіл трудових ресурсів, рівень споживання локальних ресурсів, а також сумарні затрати на розвиток всіх виробничих і невиробничих підрозділів.

Підсумки аналізу дають можливість розробити територіальну модель народногосподарського комплексу регіону, яка має враховувати ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, раціональність внутрівузлових і внутрірайонних зв'язків з урахуванням наявного сировинно-ресурсного потенціалу і збуту готової продукції.

9.2. Процеси інтеграції та підвищення ролі регіонів

Успішний розвиток будь-якого регіону значною мірою залежить від організаційної системи управління народним господарством, поєднання інтересів держави, суспільства і товаровиробника, рівня розвитку процесів інтеграції як всередині регіону, так і в державі в цілому.

Взаємовідносини між центром і регіонами необхідно регулювати і будувати на принципах взаємовигідності, де інтереси центру та кожного з регіонів для держави є однаково суттєвими і важливими. Оскільки ці інтереси становлять собою певну протилежність, то проблема полягає у тому, щоб гармонійно їх поєднати. А це означає, що необхідно уникати можливості егоцентризму, місництва, хаосу, рівною мірою як і прагнення механічно поглинути регіональні інтереси з боку центру. Нині однією з головних функцій державної влади є ефективне регулювання економіки регіонів.

Взаємодія загальнодержавних і регіональних влад і адміністрацій, яка базується на взаємовигідних міжрегіональних економічних відносинах, безперечно забезпечить ефективне функціонування регіональних економік у системі державної національної економіки.

Регіони повинні конструктивно підтримувати регіоналізацію і просторову інтеграцію заходів економічної реформи, які мають враховувати її особливості в регіонах різних типів, специфіку їх розвитку.

Саме слово «*регіоналізація*» відображає різке підвищення ролі регіонів, регіонального фактору в житті країни і економічного зростання.

Процес реформування економіки на ринкових засадах передбачає істотні зміни в системі управління нею з урахуванням потреби у поглибленні міжрегіональної інтеграції і розширенні масштабів зовнішньоекономічної діяльності.

Поряд з регіоналізацією необхідні територіально-інтеграційні заходи реформування економіки, що сприяють закріпленню її єдності:

- ✘ *створення механізму як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій суб'єктів господарювання і органів правління;*

- ✘ *сприяння розвитку загальноукраїнського територіального поділу праці і єдиного ринкового простору;*

- ✘ *розроблення заходів запобігання і подолання розпаду міжрегіональних господарських зв'язків, економічного і політичного сепаратизму.*

Інтеграційні процеси в економіці регіонів виступають як тенденція у вигляді сучасної форми поглиблення і розширення територіального поділу праці, розвитку виробничої і науково-технічної кооперації регіонів, їх господарських, торгових, фінансових та інших зв'язків. Однак експертні оцінки науковців свідчать, що рівень міжрегіональної інтеграції ще низький і становить всього 20-25 % у кінцевому споживанні.

У дев'яностих роках минулого століття, коли Україна отримала незалежність, в економіці України розпочався процес дезінтеграції, в результаті чого зменшилось багато великих підприємств-монополістів та виник чисельний загін малих і середніх підприємств. Розрив зв'язків між багатьма підприємствами стався через необхідність зміни напрямів розвитку економіки, її демілітаризацію, втрату старої планової основи, яка себе дискредитувала багатьма непотрібними, а часом і шкідливими проектами.

Сучасна теорія міжрегіональних економічних взаємодій включає в себе та інтегрує окремі теорії розміщення виробництва і виробничих факторів, міжрегіональних економічних зв'язків, розподільчих відносин. Вона є основою теорії загальної економічної рівноваги і міжнародної економічної інтеграції.

Науковці стверджують, що у системному аналізі міжрегіональних взаємодій важливу роль відіграють такі фундаментальні поняття: Оптимум Парето, ядро, економічна рівновага.

Оптимум Парето у багаторегіональній системі – це велика кількість варіантів розвитку економіки, які не можна покращити для одних регіонів, не погіршуючи стану інших. Однак різні оптимальні, за Парето, варіанти неоднаково вигідні для окремих регіонів. Дослідження підтверджують, що окремі регіони, діючи самостійно чи у коаліції з іншими регіонами, можуть досягти більш вигідних для себе позицій. Більш сильною вимогою до вибору взаємовигідних варіантів для регіонів є умова належності до ядра.

Ядро багаторегіональної системи – це множинність таких варіантів розвитку, у здійсненні яких зацікавлені всі регіони, у тому сенсі, що їм не вигідно виділятися із системи, утворюючи коаліції. Ядро, якщо воно існує, складається тільки з оптимальних, за Парето, варіантів.

Економічна рівновага у багаторегіональній системі допускає багато модифікацій. Наприклад, якщо кожний регіон знаходить оптимальне рішення, виходячи з інтересів населення, що там проживає, то при таких умовах загального ринку (цінах обміну, тарифах, податках тощо) поєднання регіональних рішень дає збалансоване рішення для всієї системи регіонів. Природною є економічна рівновага у системі регіонів, коли для кожного з них сальдо міжрегіонального обліку, що вимірюється в цінах рівноваги, дорівнює нулю.

Безперечно, регіони зацікавлені тільки у такому економічному співробітництві, коли воно забезпечує їм додатковий ефект. Економічний ефект інтеграції визначається насамперед масштабністю господарсько-коопераційних комплексів, що формуються, широтою її

складу і тісними зв'язками. Виокремлені невеликі території у господарському відношенні нежиттєздатні, нестійкі у розвитку і не здатні до самостійного прогресування. Зовсім інша справа, коли йде мова про великі потужні виробничі комплекси.

Як бачимо, міжрегіональна економічна інтеграція, залучаючи фактор об'єднання інтересів і вигідність суб'єктів економіки, є дієвою підмогою подолання автаркічних і сепаратистських центробіжних тенденцій різних теорій. Вона сприяє зміцненню економічних і політичних засад державних відносин, а отже і гарантій територіальної цілісності держави, її економічної і національної безпеки.

Досліджуючи і аналізуючи інтеграційні явища і процеси, науковці звертають особливу увагу на формування всього економічного простору України, ступінь і форми економічного згуртування суміжних регіонів у єдині господарські комплекси, на створення коопераційними регіонами цілісних виробничо-збутових зон, виявлення груп економічних районів за ступенем інтеграції у них відповідних суб'єктів економіки. При цьому розрізняють основні напрями, масштаби і потенційну результативність консолідації регіонів у наступні різноцільові господарсько-територіальні утворення:

✓ *комплекси економічних районів для доцільного створення і кооперування потужних виробничо-комерційних структур (корпорації, концерни, включаючи транснаціональні і міжтериторіальні), формування ефективних зональних ринків з виробництва і збуту товарів масового споживання, утворення єдиної інституціональної основи ринку і його інфраструктури, потужної ресурсної, у тому числі фінансової, бази, підвищення рівня державного управління щодо умов регульованого ринку;*

✓ *комплекси виробничо-збутових зон (паливно-добувні і переробні металургійно-машинобудівні, агропромислово-споживча та ін.) у цілях ефективної взаємодії регіонів, профільованих за окремими видами продукції, крупно-товарного виробництва з великоспоживчими регіонами, успішного формування спеціалізованих зональних товарних ринків;*

✓ комплекси зональних комунікаційних систем (магістрального транспорту, енергетичних, інформаційних тощо), формування яких сприяє підвищенню стійкості і безпечності функціонування всіх сфер і галузей національної економіки, структур державного і регіонального управління.

9.3. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки

В нинішніх умовах господарювання, коли в державі відбувається активна трансформація усього суспільного життя, науковці здійснюють дослідження соціально-економічних процесів з метою визначення тенденції змін у національному господарському комплексі та ймовірних наслідків трансформаційних процесів для України в найближчі роки. Відомо, що соціально-економічні процеси розвитку територіальних суспільних систем є доволі різноманітними за характером: одні в динаміці являють собою поступові довготривалі зміни, а інші спричиняють раптові безповоротні зміни – трансформації всієї територіальної структури.

Соціально-економічні процеси, в результаті протікання яких відбувається зміна територіальної структури економіки держави, регіону, населеного пункту, називають територіально-структурними процесами.¹ Ці процеси, як правило, є полярними (різнонаправленими). Найбільш відомими серед них є такі діаметрально протилежні територіально-структурні процеси як диференціювання – нівелювання, концентрування – деконцентрування, стягування – дифузія, агломерування – деагломерування, поляризація – вирівнювання. За своєю природою ці процеси є унікальними і можуть проявлятися в таких сферах, як політика, економіка, соціологія та екологія.

Без вивчення територіально-структурних процесів в Україні будь-які дослідження територіальної структури будуть неповними та односторонніми. Як показують проведені дослідження, однією з причин

¹ Аляев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. М: Мысль, 1983. – С. 90.

економічної кризи в державі була вкрай спотворена структура економіки, особливо це прослідковується в промисловому виробництві, яке в Україні було в основному зорієнтоване на виробництво засобів виробництва. Як показує статистика, з 10 працюючих в народному господарстві тільки 2 працювали на забезпечення потреб населення.

При колишньому СРСР структура економіки України склалася не ефективною і екологічно небезпечною, фактично вона не була соціально орієнтованою і не задовольняла потреб населення в товарах і послугах. Структура економіки України була консервативною з великою кількістю традиційних галузей, зорієнтованих на витратні показники. Варто зазначити, що частка галузей, які обслуговують науково-технічний прогрес у структурі народногосподарського комплексу, значно нижча, ніж у розвинутих країнах. Ресурсомісткість вітчизняної продукції перевищує європейський і світовий рівень у 2-3 рази, а енергомісткість у 4-6 разів вища від її собівартості, часом перевищує 50 %.

Зміни, які відбуваються в структурі економіки, мають сприяти розширеному відтворенню архаїчного, ресурсо- і трудомісткого господарства. Трансформації мають здійснюватись на новітніх наукових досягненнях і засадах, під чітким законодавчим і виконавчим контролем державних і господарських органів, у надійній системі організації та управління. Це має принципове значення, оскільки стратегія структурної перебудови економіки має ґрунтуватися на принципах самоорганізації, самозабезпечення, самофінансування, а не на зростанні випадковості (невизначеності) економічних процесів.

У ринкових умовах господарювання, на думку вчених, структурна перебудова національної економіки має мати за стратегічну мету не індустріальний тип суспільства, а постіндустріальний, який вимагає принципово нового підходу до формування макроекономічної динаміки господарської системи. В основу аналізу макроекономічної структури національної економіки сьогодні прийнято брати концепцію системи національних розрахунків (СНР), які, як відомо, є міжнародним стандартом (СНР ООН 93), що використовується більш як у 150 країнах світу з ринковою економікою. Структура національної

економіки визначається, в першу чергу, рухом і структурою валового внутрішнього продукту, який найбільшою мірою відображає сутність внутрішнього і зовнішнього розвитку економічної системи і є ключовим показником СНР.

Пожвавлення і зростання економіки не може здійснюватись «автоматично». Воно вимагає мобілізації та цілеспрямованого використання необхідних інвестицій та інноваційних ресурсів, стимулів до високопродуктивної праці та розвитку підприємництва. Цьому має сприяти і макроекономічна структура, яка запрограмована на оптимізацію макроекономічних процесів. Сутність економічного розвитку полягає не стільки у нагромадженні капіталу і нарощуванні додаткової робочої сили, скільки у перерозподілі наявних капіталу і робочої сили з менш ефективних сфер економічної діяльності до більш ефективних¹.

Макроекономічна структура України ще не сформувала свої самоорганізуючі агрегати, які б забезпечували збалансованість сфери обігу капіталу та виробничої сфери, і на цій основі підтримували безперервність процесу суспільного відтворення. На жаль, вона втратила той потенціал, який був нагромаджений тоталітарною системою: за рівнем ВВП на душу населення Україна у 2000 р. посідала передостаннє місце в Європі, випереджуючи лише Молдову.

Україна проголосила курс розвитку народного господарства за напрямом до європейського ринку. Тому і має бути створена економічна структура, суміжна із західноєвропейською, яка б була здатна функціонувати з нею в одній системі координат. Головним елементом такої структури повинні стати різноманітні самостійні суб'єкти господарської діяльності, які б у своїх діях спиралися тільки на закон і економічну вигоду як для держави, так і для себе. Здобувши економічну самостійність та налагодивши випуск конкурентноспроможної продукції, підприємства України зможуть знайти своє місце на міжнародному ринку. Удосконалення організаційної структури і сис-

¹ Шумпер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія. Перевод с англ. – М.: Экономика, 1995.

теми управління є важливим фактором ефективності суспільного виробництва. Під удосконаленням структури потрібно розуміти встановлення такого співвідношення галузей, за якого досягається максимальна економія суспільно необхідних затрат, тобто оптимальний обсяг виробленого національного доходу при мінімізації використання у виробництві ресурсів.

Формування ефективної галузевої структури суспільного виробництва на тому чи іншому етапі передбачає правильне визначення пріоритетів і розвиток окремих галузей, що необхідно для забезпечення прогресивних змін у господарських пропорціях. Пріоритетний принцип розвитку галузей зумовлений низкою об'єктивних факторів, серед яких важлива роль належить пріоритету потреб, різної міри їх актуальності. Він також обумовлюється неоднаковим впливом різних галузей на темпи розвитку і ефективність суспільного виробництва. Переважаючий розвиток прогресивних галузей, які базуються на останніх досягненнях науки і техніки, також сприяє підвищенню ефективності всього суспільного виробництва.

Структурна перебудова економіки повинна здійснюватись послідовно – від етапу до етапу, в міру розгортання інвестиційної та інноваційної діяльності, зростання обсягів внутрішніх нагромаджень і можливого припливу зовнішнього капіталу.

Перший етап структурної перебудови економіки повинен бути зосереджений на галузях, які визначають життєзабезпечення населення, використовуючи наявні продуктивні сили і оборотний капітал виробничої сфери, що гарантує сталість виробництва і реалізацію товарів (послуг). Дуже важливо в цій сфері відновити інвестиційний попит на оновлення і розвиток товарного виробництва, забезпечивши його достатніми внутрішніми нагромадженнями та інвестиційною підтримкою держави. Такими галузями зі швидкими темпами економічного обороту, високим і сталим ринковим попитом є харчова і легка промисловість, сфера послуг. Сюди доцільно скерувати приватний капітал і підприємницькі структурні підрозділи, створивши для них режим найбільшого державного і ринкового сприяння мало-

му і середньому бізнесу. На цьому етапі необхідно відновити нормальні вартісні співвідношення і пропорції валового суспільного продукту шляхом активізації податкової та цінової політики з метою досягнення відповідного рівня рентабельності і норми прибутку. Тут також важливо не допустити різких змін у ціновій політиці та заробітній платі, які можуть негативно вплинути як на відтворювальну, так і на галузеву структуру економіки. Треба пам'ятати, що процес структурної перебудови економіки є не тільки довгостроковим, а й достатньо дорогим, тому також необхідно – за певної обережності в стратегії щодо її відкритості – визначити пріоритетні галузі промисловості для залучення іноземних інвесторів та створення спільних виробництв, виходячи із зацікавленості закордонних інвесторів у розміщенні в нашій країні своїх виробництв. Зацікавленість і вигідність полягає в тому, що в державі є достатня кількість робочої сили, досить високої її кваліфікації, наявність виробничих площ (що вивільнюються) у зв'язку з закриттям неефективних і непотрібних виробництв (колишнього воєнного комплексу), а також наявність різноманітних мінерально-сировинних ресурсів і вигідне географічне положення України. Для структурної перебудови економіки, в першу чергу, потрібно використати можливості максимального використання власного інноваційного потенціалу країни, провідних науково-дослідних і конструкторських центрів. Сюди варто залучити весь наявний інтелектуальний потенціал, його прогресивні технічні і технологічні розробки для впровадження у виробництво і виготовлення нових власних товарів, здатних бути конкурентоспроможними на зовнішніх ринках. Цим самим ми поступово будемо позбуватися економічної залежності. Треба пам'ятати, що технологічні інновації можуть забезпечити понад 40 % ефективності ринкової економіки.

Перший етап структурної перебудови економіки може розпочатися тільки при досягненні стабілізації фінансової системи, формування надійного ринку цінних паперів і капіталу, введенні науково-обґрунтованої амортизаційної політики, регулюванні темпів зміни співвідношення руху фондів нагромадження і споживання. Безпереч-

но, одночасно перевести всі галузі на сучасну новітню технологічну базу неможливо, але необхідна поетапність цього непростого процесу. Наукові розрахунки та досвід зарубіжних країн стверджують, що для нормалізації відтворення основних фондів питому вагу нагромаджень у використаному національному доході треба буде підтримувати на рівні, не нижчому 20%. Одночасно ряд галузей треба інтернаціоналізувати і провести їх структурну перебудову за рахунок іноземного капіталу.

На *другому етапі* на чільне місце повинні надходити інвестиції до наукомістких галузей, до процесів технологічного переозброєння промисловості та сільського господарства, засобів інженерного забезпечення, управління і ринкової інфраструктури, тобто на всі ті напрями, що підвищують швидкість відтворювального і оборотного циклів і тим самим скорочують їх.

Третій етап структурної перебудови економіки – перехід до нормального функціонування ринкової економіки з конкуренцією в усіх сферах бізнесу під регулюючим впливом держави. На цьому етапі відтворювальні процеси відбуваються в умовах вільного переливання капіталу між галузями і сферами діяльності залежно від змін у ринковому попиті. Норми нагромадження і обсяги інвестицій визначаються переважно безпосередньо товаровиробниками під їх власні потреби – для забезпечення конкурентоспроможності та розвитку. Підприємництво і ринкова активність на третьому етапі залежатимуть значною мірою від діяльності зовнішніх ринків, від інтеграції економіки до світового економічного простору.

Економічна та фінансова кон'юнктура вимагають зосередити увагу на головних напрямках структурних змін, які повинні сприяти кардинальному поліпшенню економічної ситуації в країні. Головними напрямами пріоритетів структурної перебудови вважають наступні:

- ☑ *підвищення конкурентоспроможності виробництва і зростання експортного потенціалу держави;*
- ☑ *посилення соціальної орієнтації економіки, освоєння нових, конкурентоспроможних товарів широкого вжитку;*

☑ *реалізація безвідходної, ресурсо- та енергозберігаючої моделі розвитку економіки;*

☑ *технічне та технологічне оновлення виробництва;*

☑ *реструктуризація і санація підприємств та організацій;*

☑ *розробка і реалізація програми створення ефективних регіональних структур економіки.*

Структурну перебудову економіки народногосподарського комплексу необхідно здійснювати одночасно на двох рівнях: територіальному (міжгалузевому) і галузевому.

На міжгалузевому рівні потрібно поступово збільшувати частку галузей виробництва товарів народного споживання, прогресивних видів матеріалів та засобів технічного переоснащення народного господарства, тобто забезпечити формування міжгалузевої структури економіки, яка б відповідала потребам регіону і держави в цілому. На галузевому рівні пріоритетом повинне бути:

◆ *науково-технічне оновлення виробництв, впровадження нових ефективніших і економічно безпечніших технологій, виготовлення продукції та матеріалів кращої якості та вищого технологічного рівня, освоєння нових прогресивних їх видів, які б були конкурентноспроможними на зовнішньому ринку і замінювали імпортні товари і матеріали;*

◆ *формування ефективної структури виробництва в окремих комплексах і галузях шляхом обмеження розвитку сировинних та напівфабрикатних виробництв, збільшення частки виробництв, що мають використання власного природно-ресурсного потенціалу;*

◆ *розвиток виробництв для задоволення потреб в товарах населення, що проживає на даній території, забезпечення власної міжгалузевої кооперації, підвищення збалансованості економіки та зниження зовнішньоекономічної залежності України;*

◆ *підвищення соціальної орієнтації виробництва в кожній галузі, і завдяки цьому збільшення частки предметів споживання в загальному обсязі промислової продукції.*

Підсумовуючи наведене, можемо стверджувати, що стратегічною метою структурної перебудови національної економіки має бути створення багатогалузевого, високотехнологічного конкурентоспроможного народногосподарського комплексу, який повинен адаптуватися до ринкових умов. Цей народногосподарський комплекс повинен бути здатним оптимально задовольняти власні потреби економіки України і брати активну участь у міжнародних господарських зв'язках на взаємовигідних засадах. Це підтверджує наявний економічний потенціал України, а також його природно-ресурсні та трудо-ресурсні можливості.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення народногосподарського комплексу України.
2. Що таке структура економіки України?
3. Дайте визначення економічного простору.
4. Дайте характеристику основних рис народногосподарського комплексу України.
5. У чому полягають регіональні особливості галузевої структури економіки?
6. У чому полягає реструктуризація регіональної економіки в умовах ринку?
7. Основні групи факторів, що впливають на необхідність реструктуризації регіональної економіки.
8. Сутність і структура міжгалузевих комплексів.
9. Інтеграційні процеси в економіці та їх роль у регіональній політиці.
10. Необхідність структурної трансформації економіки в розвитку народного господарства.

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Глава 10. Економіка України як регіональна система та її розвиток у ринкових умовах

План викладу матеріалу

- 10.1. Методологічні основи і сутність регіональної економіки.
- 10.2. Основні передумови регіонального економічного розвитку.
- 10.3. Економічна система регіону як ланка єдиного господарського комплексу.
- 10.4. Територіальна диференціація регіонів за рівнем розвитку продуктивних сил.
- 10.5. Проблеми соціально-економічного розвитку регіонів.

10.1. Методологічні основи і сутність регіональної економіки

Ринкові процеси і сучасний розвиток національної економіки характеризуються формуванням регіональних господарських систем та посиленням децентралізації соціально-економічної діяльності. Сутність регіональної економіки полягає у зростанні самоуправлін-

ня розвитком регіонів, все більшому зосередженні в них адміністративних повноважень і господарської самостійності. В регіонах безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється сучасна і майбутня стратегія національного розвитку, яка ґрунтується на наявних соціальних, економічних, екологічних та інших особливостях конкретних територій.

Щоб глибоко оволодіти знаннями з питань регіональної економіки, потрібно визначити ступінь базового поняття “регіональна економіка”, виявити і визначити її місце в системі економічних наук, тобто розкрити вихідні її методологічні положення.

Протягом тривалого часу питання економічного розвитку регіонів привертає увагу багатьох науковців-дослідників, державних діячів, виробників-практиків. Для будь-якого господарюючого суб'єкта цілком зрозумілим і доцільним є максимально повне врахування особливостей тієї місцевості, де передбачається організація економічної діяльності. Як правило, вихідною умовою цієї діяльності є відповідні переваги регіону порівняно з іншими. Такими перевагами можуть бути певні види природних мінерально-сировинних, соціальних (особливо робочої сили), виробничих та інших видів ресурсів, економіко-географічне положення щодо районів сировини, енергії, ринків збуту готової продукції. У сукупності вони дозволяють господарюючому суб'єкту зменшувати витрати на виробництво, мати стабільний ринок споживання своєї продукції, отримувати постійний дохід. Взаємодія всіх господарюючих суб'єктів на певній території повинна створювати передумови формування на ній специфічного господарського комплексу і його самовизначення в загальній економічній системі.

Регіональна економічна система має досить складний механізм самовідтворення, в основі якого лежить сукупність регіональних переваг. Джерелами, які живлять цю систему, є як місцеві, так і залучені ззовні ресурси. Результати господарської діяльності, тобто готовий продукт цієї системи, може споживатися на місці його виробництва або вивозитись за межі регіональної економічної системи, формую-

чи сектори його збуту. Отже, господарство на певній території набуває форм складної регіональної економічної системи з сукупністю взаємозумовлених зв'язків і процесів. На характері цих процесів позначається дія різноманітних чинників економічного розвитку, яка утворює систему економічних, соціальних, організаційних, правових, інформаційних та інших впливів.

Оскільки значна роль в економічному розвитку відведена людському чиннику, виробнича діяльність, усі процеси суспільної життєдіяльності людини характеризуються взаємодією з навколишнім природним середовищем. Тому економічна діяльність у регіоні значною мірою залежить і від особливостей цього середовища. Залежно від просторових відмінностей умов і ресурсів формуються регіони зі специфічними особливостями господарських комплексів, які і складають регіональну (просторову) економіку.

Таким чином, *регіональна економіка* – це просторова організація господарства як сукупність територіальних економічних систем. Регіональна економіка будь-якої території характеризує просторову її побудову – територіальні пропозиції і форми територіальної організації (рис. 10.1).

Територіальні пропорції при цьому відображають особливості концентрації виробництва продукції, підприємств, населення тощо, тобто територіальні відносини щодо їх розширення, які склалися в результаті дії територіального поділу праці. Об'єктивними передумовами регіональної економіки є територіальні відмінності природно-ресурсного потенціалу, виробничого і соціального потенціалів, а також економічних, адміністративних та інших чинників, систем економічних зв'язків, розселення населення тощо.

Для розуміння особливостей формування регіональної економіки необхідно розкрити і сутність такого поняття як «регіони» та визначити структуру просторових елементів регіональної економіки. Багатозначність латинського слова *regio* – територія, місцевість, область, район – привносить певні відмінності у визначення змісту цієї категорії у східноєвропейських дослідників, які розрізняють сутність рай-

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ, ВИРОБНИЧИЙ І ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

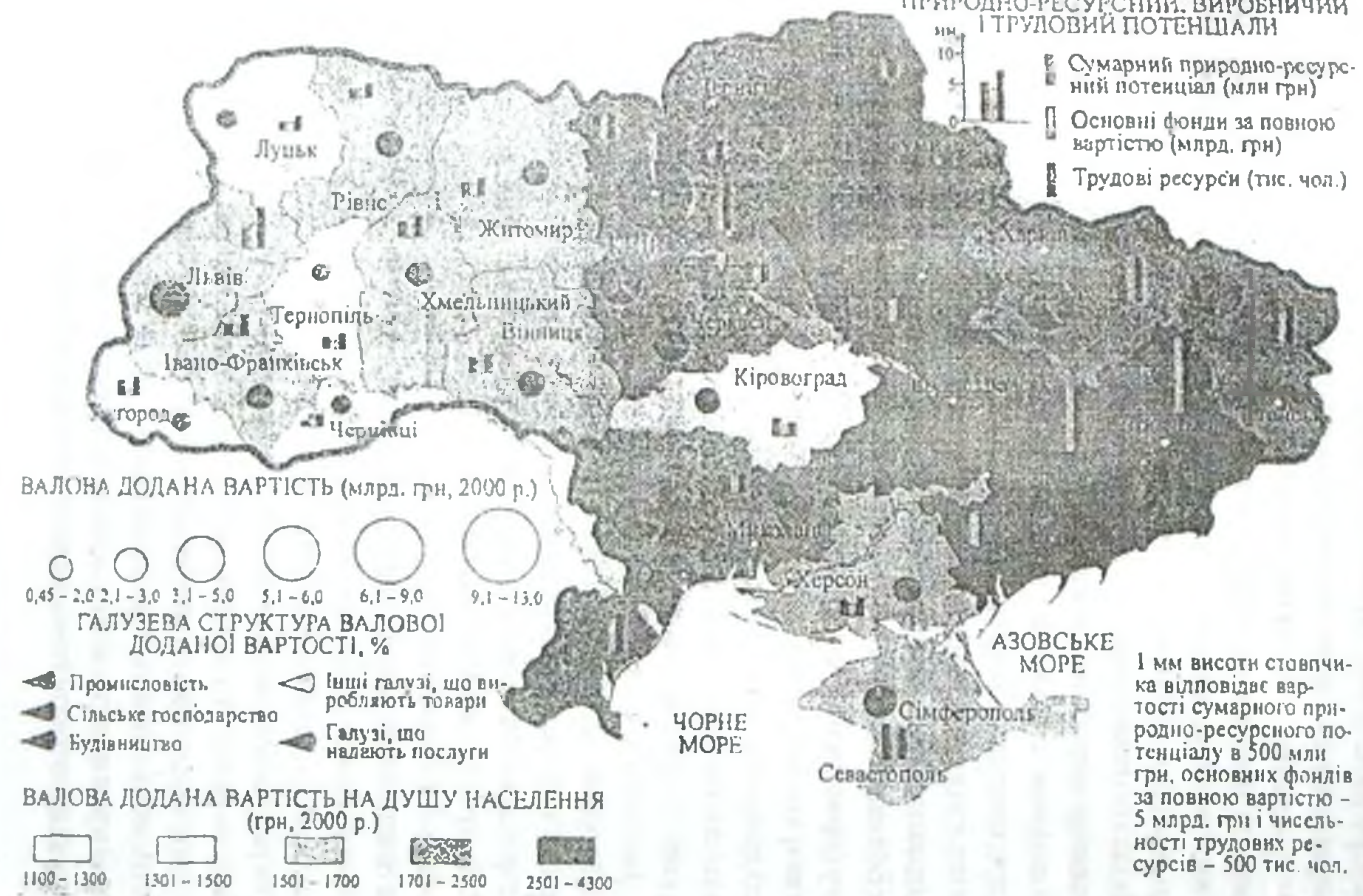

Рис. 10.1. Регіональний розвиток

ону та регіону. В американських та західноєвропейських вчених будь-яка територія, що має певні відмінності від інших, вважається регіоном. В останній період термін «регіон» набуває всебічного застосування у вітчизняних дослідників і практиків. Вони вважають, що регіон – це будь-яка територія, що має певні ознакові відмінності від іншої. Цими ознаками можуть бути певні, цілком визначені риси чи властивості, які є специфічними для даної території. Ці ознаки можуть включати показники інтенсивності, територіальних пропорцій тощо.

Для регіональної економіки таке розуміння сутності регіону є досить продуктивним, бо воно дає змогу розглядати територію як сукупність різноманітних регіонів зі своєрідним характером протікання економічних процесів. Це можуть бути процеси, які стосуються лише гірських або степових регіонів України чи старопромислових або депресивних тощо.

Дослідники і практики приділяють значну увагу вивченню регіонів, їх ресурсних багатств і можливостей використання, формування господарських комплексів, економічному і соціальному розвитку регіонів тощо. Наукове дослідження проблем регіональної економіки на території України набули широкого розмаху в другій половині ХХ ст., коли практичні питання управління соціально-економічним розвитком регіонів вийшли на найвищий державний рівень. Наукові дослідження з питань комплексного соціально-економічного розвитку регіонів були зосереджені в основному у Раді з вивчення продуктивних сил України Національної Академії Наук України. Наукові розробки знаходили свою реалізацію насамперед у схемах розвитку і розміщення продуктивних сил, які охоплювали як Україну в цілому, так і всі її області та економічні райони. Вони давали найбільш повне уявлення про регіональні особливості економічного і соціального розвитку України, в них були розкриті проблеми, які можуть виникнути у майбутньому, та окреслені шляхи їх вирішення. Схеми стали практичним документом для розв'язання галузевих та регіональних проблем розвитку.

Сучасний підхід характеризується подальшим розвитком наукових досліджень з проблем регіональної економіки. В цьому напрямку велику науково-дослідну роботу проводив інститут регіональних досліджень у м. Львові під керівництвом директора цього інституту Долішнього М., академіка НАН України, проф., доктора економічних наук. Інститутом розроблено значну кількість програм з комплексного розвитку економічних районів (Карпати, Поділля, Донбас, Крим тощо). Інститутом видається журнал «Регіональна економіка», побачила світ низка цікавих видань, в тому числі: «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» – автори Долішній М., Стадницький Ю., Загородній А., Товкан О.; «Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть» – автор Долішній М.

Важливе місце в розширенні знань про регіональну економіку належить визначенню її територіальної структури. Вирізнення територіальних одиниць є одним з важливих напрямів регіональної території. Найбільш поширеними регіонами, які охоплюють економічну діяльність, соціальні процеси та управління, є адміністративно-територіальні одиниці автономної республіки, областей, районів, міст, селищ міського типу та сіл. Цей поділ території України на регіони проведено відповідно до поставлених цілей адміністративного управління. У межах кожного виділеного адміністративного регіону вирішуються насамперед різноманітні економічні питання, тому цей поділ заслуговує уваги при вивченні питання регіональної економіки.

Другою важливою групою територіальних частин (таксонів) в Україні є інтегральні економічні райони. В Україні їх виділено 8 (деякі науковці подають 5-7, 9-11). Вони виділені на основі особливостей економічного розвитку різних частин території України і є об'єктами економічного аналізу, прогнозування і, певною мірою, державного регулювання. Їх роль в перспективі буде зростати і може стати науковою базою вдосконалення адміністративно-територіального устрою України.

Третьою групою територіальних таксонів можуть бути регіони різних типів, які виникли в останній період. Серед них такі, як «Буг»

та «Карпатський», регіони, прикордонні з Російською Федерацією, які активно залучаються до процесу формування економічних транснаціональних відносин. Крім цього, виділяються регіони, які мають статус вільних (спеціальних) економічних зон.

Серед просторових форм організації господарства існують різні типи територіально-виробничих комплексів, які практично є територіально-виробничими частинами господарства країни. До них належать такі таксонічні одиниці, як промисловий пункт, промисловий центр, промисловий вузол, агломерація, спеціалізований район, промислова зона. Найпростішим об'єктом виробничо-територіального поділу території є промисловий пункт, який формується на базі певного виробництва і розташованого біля нього поселення. Так сформувались промислові пункти-поселення. Це є характерним для регіонів, де розміщені шахти. Біля шахти формується поселення людей, які на ній працюють, – так виникли шахтарські поселення.

Більш складними просторовими формами організації господарства є промисловий центр і промисловий вузол. Якщо в промисловому центрі поєднується декілька промислових підприємств однієї або різних галузей, то до промислового вузла можуть входити десятки підприємств з кількома населеними пунктами зі спільними об'єктами інфраструктури. Їх компактне розміщення на невеликій території утворює територіально-виробничий комплекс як специфічну регіональну економічну частину господарства. Ще більшими за територією і потужнішими за виробничим потенціалом, а також складнішими за композицією є такі територіально-виробничі утворення, як промислова агломерація і промисловий район, до складу яких входять територіально-виробничі комплекси нижнього рангу. Ці територіальні форми організації промислового виробництва є результатом високої територіальної концентрації господарства і населення, виробничих і невиробничих видів діяльності та різноманітних функцій.

Наявність різних типів територіально-виробничих комплексів веде до формування просторової структури господарства. За особливос-

тями територіальної концентрації виробництва формуються агломераційні райони, які характерні для Донбасу, Придніпров'я. Регіони з порівняно рівномірним розміщенням промислових вузлів як ядер регіонального розвитку характерні для Північного Сходу, Поділля. Для Полісся характерні регіони розрідженого розміщення центрів як ядер локального розвитку територій.

Як бачимо, на території України сформувалась складна система побудови регіональної економіки, яка характеризується як просторово-горизонтальними відносинами, так і просторово-вертикальною супідрядністю, яка притаманна адміністративно-територіальним таксонам.

Регіональна економіка формується під дією раціонального розміщення продуктивних сил і це є спільним для тих наукових дисциплін, які сьогодні включені в єдину програму.

Проте регіональна економіка має і відмінність, яка полягає в тому, що вона розглядає предмет дослідження як постійно відтворювальну систему. Для цієї системи характерним є своєрідний характер регіональних виробничих відносин, які охоплюють взаємодію з місцевими природними умовами і ресурсами, розселенням населення і формуванням регіонального соціуму, відносини між суб'єктами господарювання на даній території.

Регіональна економіка має тісні зв'язки з загально методологічними дисциплінами – політичною економією і економічною теорією. Оскільки регіональна економіка являє собою комплексну економічну дисципліну, то закони і закономірності розвитку економічних процесів стосуються і конкретних регіональних економічних умов. Певною мірою вона використовує і основні економічні категорії.

Щодо економічних дисциплін, які стосуються макро- та мікроекономіки, регіональна економіка виокремлюється специфічним положенням – на відміну від загальних питань суспільного виробництва чи питань діяльності первинної ланки економіки – підприємства – вона вивчає просторову організацію економіки. Одночасно регіональна (просторова) економіка тісно пов'язана з макроекономікою і мікроекономікою, оскільки процеси діяльності як окремого підприє-

мства, так і усієї економічної системи пов'язані з конкретними природними, соціально-економічними та іншими умовами, які склалися на певній території.

10.2 Основні передумови регіонального економічного розвитку

Відсутність чіткої обґрунтованої регіональної політики у перші роки незалежності України призвела до загострення соціально-економічних і особливо суспільно-політичних диспропорцій. У науковій літературі диспропорції визначаються як «порушення необхідних співвідношень у розвитку окремих підрозділів підприємств, територіальних, галузевих, господарських (національного і світового рівня) комплексів. Розрізняють часткові диспропорції (мають локальний, тимчасовий характер) і загальні диспропорції (пов'язані з порушенням процесу відтворення загалом, мають тривалий характер). Форма вияву часткових диспропорцій – дефіцити або надлишки окремих товарів, продовольчі, валютні, фінансові кризи; загальних диспропорцій – економічні кризи в окремих країнах, низці країн, в економіці світу загалом»¹.

Оскільки відтворення диспропорцій істотно впливає на соціально-економічну ефективність діяльності регіону, необхідною передумовою запобігання кризі є всебічне їх вивчення (виявлення причин, умов і факторів виникнення, класифікація, кількісна і якісна оцінка, розробка дієвих механізмів, подолання та усунення можливих у майбутньому нерівностей розвитку). Безперечно, кожний регіон максимально використовує власні переваги і, розвиваючи галузі спеціалізації, продукція або послуги яких використовуються в інших регіонах, забезпечує найбільший ефект від функціонування певних галузей регіональної економіки, діяльність яких найбільш вигідна на даній території. Спеціалізація виробництва характеризується відношенням вивезеної за межі регіону продукції до загальної, виробленої в даному регіоні.

¹ Мочерний С. Диспропорція. Економічна енциклопедія: УЗТ – К.: Академія, 2000. – Т1. – С. 348-349.

Важливою передумовою регіонального економічного розвитку є кооперування. Використання певною мірою можливості кооперування різних суб'єктів господарювання одного регіону або кількох з виробництва певних видів продукції також є свідченням високої ефективності виробничої діяльності і повного використання переваг регіону чи регіонів. За своєю суттю кооперування відображає діяльність кількох суб'єктів з найефективнішого використання кожним з них власних переваг у процесі спільного виробництва продукції, надання послуг.

Вагоме значення у територіальному поділі праці має комбінування, завдяки якому не лише закріплюються виробництва за територіями, а й розвиваються найбільш ефективні стосунки у процесі виробництва за рахунок більш раціонального використання переваг поєднання різних виробничих циклів у межах одного підприємства, комбінагу.

На розвиток регіональної економіки впливає і концентрація виробництва, яка відображає територіальне зосередження (локалізацію) економічної діяльності на обмеженій території. Завдяки цьому досягається економія витрат на розвиток обслуговуючої виробничої та соціальної інфраструктури, на утилізацію відходів виробництва внутрішньої кооперації тощо.

Рівень концентрації визначається відношенням обсягів виробленої продукції у даному регіоні до загального обсягу виробленої продукції в державі.

Домінуюча роль у структурі передумов регіонального розвитку належить природно-ресурсному та соціально-економічному потенціалам. Розвиток видобувних галузей промисловості залежить насамперед від наявності природних ресурсів, економічної доцільності їх використання, гірничо-геологічних та технологічних умов видобутку. Найбільшою цінністю для регіональної економіки є промислові запаси мінерально-сировинних ресурсів. Ці ресурси вже мають повну геологічну, економічну та технологічну оцінку і являють собою природно-ресурсний потенціал, який у разі залучення до господарської діяльності стає продуктивною силою економічного розвитку.

Від територіального розміщення природних ресурсів і їх обсягів, якості та умов використання залежить формування свосвідної просторової форми промислового виробництва. Це позначається на регіональних відмінностях зосередження виробництва, галузевій структурі економіки регіонів, її спеціалізації і концентрації.

Важливим фактором розвитку регіональної економіки є такі природні ресурси: земельні, водні, лісові, фауністичні, рекреаційні, кліматичні, енергетичні. За певних економічних умов вони значною мірою позначаються на регіональних відмінностях економіки, її структурних особливостях. Це вимагає всебічної оцінки ефективності використання даних ресурсів.

Ефективний розвиток регіональної економіки залежить від рівня забезпеченості трудовими ресурсами, які є найбільш активним і головним фактором виробничого процесу. Завдяки їх виробничій діяльності і відбувається взаємодія суспільства і природи. У результаті цієї взаємодії людство задовольняє власні потреби.

Економіка кожного регіону значною мірою зумовлюється рівнем використання трудових ресурсів. Зайняте населення визначає результативність економічної діяльності регіону, оскільки завдяки праці створюються матеріальні і духовні блага, національне багатство країни. Однак значна частина незайнятого працездатного населення – це безробітні та зайняті неповний робочий день. Це негативно впливає на економічний стан і перспективу розвитку господарської діяльності. Разом з тим знижується якість трудових ресурсів, відповідний освітній рівень, виникають дискваліфікація у зв'язку з тривалим безробіттям, погіршення стану здоров'я у зв'язку зі зниженням життєвого рівня.

Важливою і складною передумовою економічного розвитку регіонів є наявний виробничий потенціал, що визначається сукупністю виробничих підприємств у кожному регіоні. Особливості їх розміщення на території регіонів ведуть до взаємозв'язків і утворення тут територіально-виробничих комплексів різних типів. Як уже зазначалося, вони можуть бути галузеві і міжгалузеві за територіально-структурними ознаками – точкові (промислові пункти, центри), ло-

кальні (промислові вузли), регіональні (промислові агломерації, економічні райони), зональні (спеціальні (вільні)) економічні зони тощо. Кожен з виробничо-територіальних комплексів вирізняється серед інших своєю спеціалізацією, концентрацією, потужністю виробництва, економічною ефективністю. Це і дає характеристику стану регіональної економіки за показниками номенклатури товарів і послуг, обсягів виробництва продукції, продуктивності виробничої діяльності, технологічних умов функціонування, особливостей взаємодії з природним середовищем, інноваційної і інвестиційної діяльності в регіонах.

Рівень розвитку економіки кожного регіону значною мірою визначається рівнем розвитку соціальної інфраструктури. Це стосується в першу чергу нормативного, науково-обґрунтованого забезпечення потреб населення в закладах освіти, охорони здоров'я працездатного населення, розвитку культури, духовного спрямування. Особливо важливу роль у виробничій діяльності людини відіграють рівень розвитку і максимального забезпечення послугами таких галузей, як житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, торгівля і громадське харчування, пасажирський транспорт тощо. Регіональні відмінності в структурі та рівнях розвитку самої організації, забезпечення населення різноманітними послугами, які надає соціальна інфраструктура, великою мірою позначаються на територіальних особливостях функціонування економіки регіонів України.

10.3. Економічна система регіону як ланка єдиного господарського комплексу

Економічна система регіоналізації економіки є свідченням децентралізації господарської діяльності і управління та підвищення ролі місцевого самоврядування. Зберігається актуальність пошуку шляхів поєднання інтересів регіонів із загальнонаціональними, створення механізмів, які б забезпечили економічні основи цілісності країни, недопущення невинуватого територіальної та господарської замкнутості і обособленості.

Будь-який регіон необхідно розглядати як частину цілого. Діяльність регіону розкриває взаємозв'язок з іншими регіонами, що

стверджує неможливість окремого без загального, як і загальне неможливе без окремого, яке є суб'єктом загального. Загальне завжди поєднане і взаємозв'язане з конкретним, а конкретне завжди перебуває під впливом загального. Ця єдність і залежність повною мірою проявляються у взаємовідносинах регіону з державою.

З погляду економічної географії регіон є завжди частиною якоїсь території, що може за масштабом перевищувати регіон. З господарського погляду *економіка регіону* – це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Економіка регіону базується на мікроекономічній виробничій функції, тобто враховані досягнення найбільш ефективної дії місцевих чинників виробництва – робочої сили, ресурсів, економічних зв'язків конкретних підприємств тощо. Для економічного регіону і його економіки найбільш властиві риси саморегуляції через попит і пропозицію, рівень конкуренції в межах регіону, форми власності. Економіці регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку.

Отже, економіка регіону стверджує здатність різних економічних суб'єктів ефективно здійснювати господарську діяльність на внутрішньорегіональному рівні. Одночасно регіон є основою для міжрегіональної взаємодії, тобто виходу на макроекономічну систему країни в цілому з позицій вирішення власних економічних завдань. Як бачимо, регіональна економіка щодо економіки конкретного регіону виступає макроекономічним середовищем. Це середовище створюється єдиною на національному рівні монетарною системою, дією інфляційних факторів, впливом чинників міжрегіональної дії, зокрема, ефективного функціонування транспортної системи, встановлення валютних курсів тощо.

Регіональна економіка вирішує питання просторового розвитку національного господарства, у тому числі і вирівнювання розвитку бідних та депресивних регіонів у межах загальнодержавної економічної системи, тобто питання міжрегіонального розвитку – від мет-

ропольних регіонів до периферійних, як правило слабо розвинутих. Регіон, навіть найбільш розвинутий, не може виконувати функції господарського регулювання для інших регіонів, оскільки йому більш властиві ознаки цілісності, ніж регіональній системі, яка включає сукупність регіонів, характерних для національної господарської системи.

Через регіони здійснюється управління економікою країн з урахуванням місцевої специфіки господарювання. Через систему управління відбуваються взаємовідносини регіону з загальнонаціональною економікою. З цією метою у законодавчих і нормативних актах для кожного періоду соціально-економічного розвитку країни визначені принципи розподілу повноважень між центром і регіонами, методи грошово-кредитної, амортизаційної та податкової політики, зовнішньоекономічні відносини тощо.

Економічна політика регіону розглядається центральними органами з позиції місцевого самоврядування, визначення функції і взаємодії територіальних органів різних рівнів. Вихідною позицією управління є комплексний розвиток регіону і задоволення на цій основі соціально-економічних потреб його населення. Комплексний розвиток регіону передбачає розвиток виробничих і соціальних комплексів, які повинні включати такі необхідні інфраструктурні блоки, як будівельний, житлово-комунальний, соціально-культурний, оздоровчий, освітній, торгово-сервісний, побутового обслуговування, організацію спорту і дозвілля й інші.

Регіональна економіка і її господарський комплекс значною мірою повинні розвиватись на базі регіональної та муніципальної власності, місцевих бюджетів, ефективного використання місцевих ресурсів тощо, утворюючи таким чином єдину економічну систему.

У нинішніх умовах господарювання, коли поступово посилюється роль регіонів і їх повноважень, складаються умови, за яких регіони несуть відповідальність за реалізацію загальнодержавної регіональної соціально-економічної політики, самовідтворення і розвиток регіону, самозабезпечення основних стандартів життєдіяльності населення.

Сьогодні ми маємо чинники, які негативно впливають на соціально-економічний розвиток регіонів. Серед соціальних чинників, дія яких може негативно позначитися на функціонуванні економіки, треба відзначити зниження якості трудового потенціалу, втрату здатності його зростання. Це може призвести до спаду виробництва, що одночасно позначається і на рівні життя населення. Такі регіони належать до депресивних. Їх особливістю є те, що самотійно вони не можуть вийти з цього стану, тоді зростає роль держави, яка шляхом перерозподілу ресурсів, а також створенням спеціальних економічних механізмів (податкових, фінансових) може сприяти вирішенню питань активізації розвитку регіону, підтриманню відтворення стабільності у регіоні.

Відповідальну роль у виконанні функцій самоврядування в регіоні покладено на фінансово-бюджетну діяльність. Правова база сьогодні ще не повністю відповідає вимогам реалізації соціальних функцій у регіоні. Бюджети територій позбавлені можливості концентрації достатніх фінансових ресурсів для виконання поставлених перед ними завдань. Держава надмірно концентрує фінансові надходження в центральний бюджет (понад 80 %), що негативно впливає на фінансово-економічну діяльність регіональної економіки. Однак регіони неоднакові за своїм економічним потенціалом, отже, формуються регіони-донори і дотаційні регіони. Ці об'єктивні умови зобов'язують державу з позицій єдиного господарського комплексу впливати на бюджети окремих територій через трансферти, надання дотацій та інші економічні механізми регіональної орієнтації, без яких неможливо було б вплинути на природну необхідність розвитку регіонів. Це ще раз підтверджує, що механізм перерозподілу загальнонаціонального багатства з метою підтримки окремих регіонів свідчить про єдність господарського комплексу, в якому економіка кожного конкретного регіону виступає як окрема ланка.

Для вирішення проблеми депресивності окремих економічних регіонів, активізації їх господарської діяльності розробляються та впроваджуються регіональні програми розвитку з найбільш важливих

напрямів галузей економіки. Джерелами фінансування цих програм є як регіональні, так і національні бюджети, ними можуть також бути кредити або залучені спонсорські кошти.

Найбільш вагомим важелем регіонального економічного регулювання є бюджетне регулювання просторової (регіональної) економіки. Цей механізм поєднує як централізоване управління фінансами, так і високу регіональну самостійність. Обмеженість певною мірою бюджетних ресурсів дає можливість вирішувати проблеми економічного розвитку лише окремих регіонів (депресивних та пріоритетного розвитку).

Отже, поєднання централізованих механізмів регіонального розвитку як окремих ланок єдиного господарського комплексу з активною діяльністю регіональних адміністративних та економічних структур кожного конкретного регіону може забезпечити прискорений розвиток регіонів.

Кожний економічний регіон має певну територію, свою внутрішню економічну структуру, механізми управління і функціонування. Рекомендована науковцями найбільш стабільна і функціонально-оперативна структура економічних районів показана на *рис. 10.3.1*.

Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є часткою економік інших регіонів і, таким чином, національної економіки країни в цілому.

Найбільше значення для економічного розвитку територій регіону має їх поділ з позиції територіального поділу праці, адміністративно-економічного управління, виділення територій з різним станом ринків праці, товару, послуг тощо.

Такі ринкові елементи є інтеграторами економік різних регіонів, перетворюючи господарство кожного регіону в єдину господарську систему країни. Як бачимо, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньо-регіональних) і міжрегіональних елементів, які утворюють єдиний економічний простір. Складовими єдиного економічного простору є ринкова інфраструктура, національні ринки товарів, послуг, праці, капіталів.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ, ВИРОБНИЧИЙ
І ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

Рис 10.3.1. Економіка районів

Найважливішим гарантом цієї єдності є законодавчі акти і Конституція України, яка передбачає територіальну єдність держави.

10.4. Територіальна диференціація регіонів за рівнем розвитку продуктивних сил

Головне завдання ефективної регіональної політики на сучасному етапі розвитку демократії та ринкових відносин в Україні полягає в пом'якшенні й усуненні диспропорцій та зменшенні їхніх негативних наслідків для соціально-економічної системи України. Реалізація регіональної соціально-економічної політики полягає у вивченні і визначенні територіальної диференціації розвитку продуктивних сил. Виявлення та оцінка територіальних пропозицій продуктивних сил і динаміки їх зміни дозволяє обґрунтовано вирішити питання цілеспрямованого формування територіальної структури виробництва згідно з наявними природними ресурсами, соціальними та економічними можливостями територій з урахуванням територіального поділу праці.

Для української економіки є характерною наявність чисельних диспропорцій, початок яких був покладений ще при колишньому СРСР, коли Україна з її запасами корисних копалин та трудовим потенціалом була дуже привабливим регіоном для здійснення індустріалізації. Теперішня соціально-економічна ситуація є наслідком нагромаджених за багато років структурних деформацій господарства, тривалого домінування, «природонавантажувальних» галузей промисловості, ресурсо- і енергоємних технологій, сировинної орієнтації експорту і надмірної концентрації виробництва у промислових центрах країни на тлі загострення екологічної ситуації і погіршення умов життєдіяльності населення.

Наукові дослідження різного виду диспропорцій вимагають виявлення чинників їх виникнення та наслідків впливу на розвиток галузі, регіону або національного господарства. З цією метою в літературі окреслені групи об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на особливості прояву та характер дії диспропорцій.

До об'єктивних факторів включають:

- ◆ *нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів;*
- ◆ *диференціацію розподілу капіталу по різних галузях;*
- ◆ *територіальні відмінності в забезпеченні природними й трудовими ресурсами, природно-кліматичні особливості;*
- ◆ *циклічні коливання, зміни в співвідношенні попиту та пропозиції.*

Суб'єктивним фактором є помилки в стратегії й тактиці реформ та соціально-економічні прорахунки в економічній політиці на різних рівнях ієрархічної системи управління (народногосподарському, регіональному, галузевому).

Якщо суб'єктивні чинники виникнення відтворювальних диспропорцій регулювати відносно простіше, то роль об'єктивних факторів можна зменшити лише при зміні умов існування та функціонування економічної системи чи підсистем (політичних, економічних, культурних тощо). Однак повністю усунути фактори диспропорцій неможливо. Тому вони неминучі для будь-якої територіальної суспільної системи.

Серед інших ключових завдань державної регіональної політики – пом'якшення міжрегіональних економічних та соціальних диспропорцій. Це підкреслено в Концепції державної регіональної політики, затвердженої 25.05.2001р. Указом Президента України, де ставилося завдання поетапного зменшення рівня територіальної диференціації розвитку регіонів та питання покращення соціального забезпечення громадян.

Актуальність розв'язання даної проблеми є сьогодні очевидною, насамперед тому, що територіальні соціально-економічні диспропорції в будь-якому суспільстві можуть бути джерелом не лише соціальної, але й політичної нестабільності та провокувати протистояння регіонів. У нашій державі з її яскраво вираженими регіональними диспропорціями за економічними, соціальними і суспільно-політичними параметрами, з традиційним міфом протистояння Заходу і Сходу, давно назривала потреба дослідження диспропорцій з метою попередження їх виникнення та нейтралізації наслідків.

Найбільш загальним показником економічної діяльності є валова додаткова вартість, яка включає оплату праці найманих працівників, податки за винятком субсидій, пов'язаних з виробництвом, та валовий прибуток. По Україні вона становить більше третини загального випуску продукції в ринкових цінах. Загальною тенденцією в останній період є зростання виробництва валової додаткової вартості в абсолютних показниках як по загальному обсягу, так і в розрахунку на душу населення. Найвищі показники виробництва доданої вартості були і є характерні як головний чинник для високоіндустріальних регіонів (Донецька і Дніпропетровська, Запорізька, Луганська обл.) і є найнижчими для аграрно-індустріальних регіонів (Чернівецька, Тернопільська, Закарпатська, Херсонська обл. (рис. 10.4)).

Розвиток продуктивних сил значною мірою залежить від інвестиційної діяльності. Основним напрямом є інвестиції в основний капітал (капіталовкладення). Вони являють собою витрати на нове будівництво, реконструкцію, розширення та технічне пересозброєння діючих промислових, сільськогосподарських, транспортних, торгових та інших підприємств, витрати на будівництво об'єктів житлово-комунального та побутового призначення.

Розподіл капіталовкладень між регіонами характеризує їх територіальну структуру. У зв'язку із децентралізацією економічних відносин, розширенням прав регіонів, збільшенням їх економічних можливостей зростає і роль регіональної інвестиційної політики. Нові ринкові умови господарювання визначають і нові можливості інвестиційної діяльності на всіх регіональних рівнях, зокрема для комерційних банків, фінансових груп, виробничих підприємств, приватних місцевих інвестицій тощо.

Диференціація капітальних вкладень у економічний розвиток регіонів є достатньо контрастною. Сьогодні значні інвестиції вкладаються у Центральний, Донецький, Придніпровський та Причорноморський райони. Тут зосереджено дві третини всіх інвестицій. Спрямування інвестицій в основний капітал дає змогу вводити в дію додаткові основні фонди. Найбільше (дві третини – 66, 6 %) введених

Рис. 10.4 Обсяги продукції промисловості за регіонами у 2003 р.
(у фактичних цінах підприємств, млрд. грн)*

* Джерело: Буклет "Україна - 2003" - К.: Держкомстат України, 2004. - С. 3.

основних фондів припадає на чотири економічні райони – Донецький, Придніпровський, Східний і Центральний.

Територіальні відмінності у введенні основних фондів зумовили і територіальні зрушення у відтворенні матеріальних продуктивних сил – подальше їх значне зростання у Центральному і Донецькому районах, незначне зростання у Карпатському і Причорноморському і спад різної величини у решті економічних районів України.

Серед чинників розвитку і розміщення продуктивних сил вирізняється група соціальних, в складі яких головне місце належить соціально-демографічним. Останні охоплюють чисельність населення і його динаміку, розміщення, структуру (вікову, освітню) тощо. Нерівномірність розміщення населення впливає на диференціацію економічного розвитку регіонів. Найбільше населення зосереджено в Донецькому, Придніпровському районах (майже 30 % загальної чисельності населення в Україні). Найнижчі коефіцієнти територіального зосередження населення припадають на Подільський і Поліський райони.

Показник густоти населення, який показує ступінь його зосередженості як по території України, так і по регіонах, зменшується. При цьому найбільш суттєвим зменшення густоти населення (5-6 чол.) є в Луганській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Не змінилась густина населення лише у Івано-Франківській та Рівненській областях. На решті території економічних районів та областей густина населення зменшилась на 1-2 чол.

Відбуваються певні зрушення у територіальних пропорціях відтворення кваліфікованих робітників. Так, територіальне зосередження цієї категорії населення зросло лише у трьох районах – Поліському (на 0,7 відсоткового пункту), Східному (на 0,5 відсоткового пункту), Центральному (на 0,6 відсоткового пункту). Найбільш суттєве зменшення відбулося у Причорноморському економічному районі.

Показники випуску студентів навчальних закладів усіх рівнів акредитації також характеризують інтелектуальне відтворення продуктивних сил людей. Найбільша кількість студентів, які закінчили вузи, була у Центральному і Східному районах, де вони становили відповідно

понад 19 та 16 % загальні кількості випускників в Україні. Найнижчі показники у Подільському і Поліському районах, які щорічно випускають 7,0- 7,5 % загальної чисельності студентів України.

У цілому треба зазначити, що найбільш результативним було функціонування господарських комплексів у Донецькому і Придніпровському економічних районах, якими виробляється понад третину валової доданої продукції України, тут зосереджені більш ніж третина виробничих фондів і така ж кількість населення України. Ці два економічних райони беруть найбільш активну участь у зовнішньо-економічній діяльності. Експорт цих районів становить понад половину загальнодержавного експорту, що забезпечує основні валютні надходження в Україну. Тут виробництво валової доданої продукції на душу населення становить у 2,3 рази більше ніж у регіонах з найменшими показниками (Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька обл.).

На другому місці за результативністю економічної діяльності йдуть Причорноморський, Східний та Центральний економічні райони. У них виробляються третина промислової продукції, 40 % сільськогосподарської продукції та 43 % експорту товарів України.

На Карпатський, Подільський і Поліський райони припадає 23 % виробництва валової доданої вартості, 15,5 % промислової і близько 40 % сільськогосподарської продукції країни. Наведені дані характеризують відчутну диференціацію регіонів України в розвитку та в їх продуктивній господарській діяльності.

10.5. Проблеми соціально-економічного розвитку регіонів

Розвиток економіки України пов'язаний з вирішенням низки соціально-економічних проблем, переважна частина яких є складними теоретичними та практичними питаннями, які потребують вирішення.

Основні проблеми, що пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів, класифікують за такими ознаками:

- ◆ *генезисом, тобто за особливостями виникнення чи зародження;*
- ◆ *місцем виникнення чи зародження;*

- ◆ *тривалістю існування до початку пом'якшення чи нейтралізації (короткотривалі, довготривалі);*
- ◆ *обсягом коштів, які необхідні для їх нейтралізації чи вирішення (малозатратні, крупнозатратні);*
- ◆ *найважливішими ознаками (суспільно-політичні, соціально-економічні, організаційноправові, екологічні тощо);*
- ◆ *диспропорціями, що вони породжують.*

Така класифікація є умовною, оскільки сама проблема може розглядатися з різних боків і потрапляти в ті чи інші класи залежно від ознаки характеристики, яка береться до уваги, наприклад диспропорції, про що вже йшла мова, вимагають пом'якшення чи нейтралізації. Вони також можуть бути соціально-політичними, соціально-економічними чи організаційно-правовими. Аналогічним чином можна розглядати й інший генезис. Існування глибоких диспропорцій у соціально-економічному та культурно-духовному розвитку регіонів України ускладнює проведення ефективної політики соціально-економічних перетворень, гальмує формування внутрішнього ринку товарів і послуг, загострює регіональні кризи, підвищує дезінтеграцію національної економіки та диференціацію соціуму.

Сьогодні ефективна регіональна політика стимулювання розвитку регіонів неможлива без перерозподілу (прямого чи непрямого) ресурсів і прав між «багатими» і «бідними» регіонами. Такий перерозподіл має відбуватися як централізовано, так і за допомогою спеціально розроблених механізмів у регіонах.

Реалізація основних напрямів проблем соціально-економічного розвитку повинна передбачати такі умови її здійснення:

- ◆ *повну прозорість регіонального розрізу державного бюджету, консолідацію усіх соціальних трансфертів і будь-яких позабюджетних коштів, призначених для регіонів;*
- ◆ *укладення угоди про взаємну відповідальність різних рівнів влади й управління та контроль за «соціальною компонентою» державних трансфертів;*

✧ *застосування розширеного соціально-економічного підходу, що включає «європейський набір» показників прибутків і зайнятості¹.*

Серед проблем, які істотно впливають на соціально-економічний розвиток регіонів, є соціально-політичні, що особливо загострюються в період президентських чи парламентських виборів. Протистояння різних політичних угруповань відволікає велику кількість управлінських кадрів від практичної діяльності з економічного розвитку як країни, так і регіонів.

Як свідчать статистичні дані, держава несе втрати від діяльності вільних (спеціальних) економічних зон. За висновком Мінекономіки України, результати діяльності ВЕЗ і ТПП є від'ємними, тобто негативне сальдо між обсягом наданих пільг і доходами в бюджет постійно збільшується². На думку спеціалістів, оцінку діяльності ВЕЗ потрібно робити диференційовано, як це здійснюється у світовій практиці, тобто з позиції соціально-економічної доцільності завдань, які вони мають вирішувати. З цією метою має здійснюватися постійний моніторинг ефективності ВЕЗ, має діяти система показників, які б відображали специфіку функціонування таких територій, і результати діяльності таких зон мають бути прозорими. Адже ВЕЗ – це специфічні об'єкти, які повинні мати умови для реалізації завдань інноваційного розвитку як головного вектора діяльності таких територій. Потрібно встановити режим роботи, визначити етапи освоєння нових технологій і відповідно до цього переводити ВЕЗ на існуючі в державі загальні, законодавчо закріплені норми господарювання.

Враховуючи вище наведене, Україні необхідна регіональна соціально-економічна політика, яка б, стримуючи монополію бізнес-еліти, була здатною вирішувати нагальні питання кожного з регіонів. У процесі реалізації соціально-економічної регіональної політики варто використати й інші позитивні напрацювання, як українські, так і світові. Тут мова йде про кластери, оскільки, крім існуючих будівельного і швейного кластерів та кластеру зеленого туризму, в Україні можуть

¹ Бровинська Н.М. Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні.

² Марчок В. Кластерная реорганизация: Управление с 25 неизвестными.

діяти й інші потужні кластери, як наприклад кластер чорної металургії. Цей кластер практично вже сформований, але офіційно не визнаний. Він охоплює Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку й Луганську обл., оскільки основні потужності металургійних підприємств розташовані біля основних родовищ сировини (залізної руди, коксівного вугілля). Крім металургійних заводів, у цей кластер входять машинобудівні підприємства, які виробляють устаткування для металургійних заводів і шахт, а також транспортна мережа. Окремі вчені стверджують наявність інших кластерів в Україні. Зокрема, В. Марчок доводить, що у західних областях розташовані кластери нафтохімії і лісопромислового комплексу, а в Харкові розташований кластер сільського машинобудування. Крім того, функціонують південні промислові регіони, які сформовані на базі портів і суднобудівних підприємств.

Поняття «кластер» походить від *англ.* cluster – гроно, букет, блок, пакет або група, скупчення, наприклад людей, предметів. Таким чином, слово «кластер» в українській мові має багато тлумачень, але головною характерною ознакою є об'єднання окремих елементів (складних часток) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети. Подібно тому, як у пам'яті комп'ютера інформація складається в блоки, пакети, так і у сфері економіки групи успішно конкуруючих фірм утворюють аналогічні поєднання, забезпечуючи конкурентні позиції на ринках – галузевому, національному, світовому. Дещо схоже значення вкладається і в економічний зміст (визначення поняття) цього слова.

Кластери в економічній літературі визначаються як індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних технологічним ланцюгом¹.

Вони являють собою галузево-територіальні добровільні об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону.

¹ Cluster Specialisation and innovation styles. *Den. Hag.* 1998 p (5)

Кластери можуть об'єднувати підприємства та установи як окремих регіонів, так і різних країн для підвищення ефективності їх діяльності, зростання продуктивності праці та якості продукції, стимулювання конкуренції та інновації, залучення інвестицій, сприяння формуванню нових підприємств, враховуючи їх вигідне географічне розташування. Кластери дозволяють підприємствам гнучкіше реагувати на зміну умов ведення бізнесу.

Характерні риси успішної діяльності кластерів:

* *взаємозв'язки між підприємствами, які роблять учасників сильнішими порівняно з тими підприємствами, що працюють по-одиноці;*

* *кооперація та співпраця, які є стимулами до пошуку нових, більш досконалих методів роботи, орієнтація на інновації, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій;*

* *орієнтація на потреби ринку, які є головним фактором визначення загальної стратегії підприємств, та забезпечення відповідності стратегії кожного окремого виробництва загальній стратегії розвитку регіону.*

Виникнення й розвиток кластерної моделі підтримки регіонального розвитку окремих галузей промисловості має відповідну історію. Вражаючи приклади перспективності функціонування окремих кластерів свідчать про перспективність використання такої моделі для об'єднання підприємницьких структур у різних галузях і регіонах. Особливо ефективними вони можуть виявитися для вітчизняних підприємств під час виходу України з економічної кризи. Впровадження даної концепції можливе на будь-якій території та в будь-якій галузі промисловості. А досягнення успіху базується на цілому ряді переваг, які отримують підприємства, що об'єднуються у кластер.

До суспільно-політичних проблем належать також і проблеми подальшого вдосконалення законодавчо-нормативного поля, оскільки через нерозроблені механізми узгодження дій на різних рівнях управління існує дисбаланс між розподілом капіталів та підтримкою намагань регіонів вирішувати свої нагальні проблеми. Розроблення і

затвердження урядом низки державних середньо- та довгострокових програм соціально-економічного розвитку повинне бути спрямованим, у першу чергу, на вирішення найгостріших проблем регіонів.

Питанням вирішення проблем розвитку регіонів присвячена стратегічна програма соціально-економічного розвитку України «шляхом європейської інтеграції», яка розрахована на період до 2015 р. У розділі «Здійснення активної державної регіональної політики» розглянуто питання зміцнення потенціалу розвитку регіонів та їхньої конкурентоспроможності, зокрема:

- ✘ *окреслено стратегію подолання соціально-економічних диспропорцій у регіональному розвитку;*
- ✘ *охарактеризовано стратегію вдосконалення міжбюджетних відносин;*
- ✘ *обґрунтовано розвиток транскордонного й міжрегіонального економічного співробітництва, відновлення економічної бази таких населених пунктів;*
- ✘ *розкрито основні засоби адміністративно-територіальної реформи.*

У стратегії програми зазначається, що державна регіональна політика у 2004-2015 рр. повинна забезпечити формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів, яка б сприяла їхньому комплексному розвитку на основі природно-ресурсного, виробничо-економічного і науково-технічного та людського потенціалів, наявної інфраструктури, історико-культурних надбань і традицій з використанням переваг та можливостей геополітичного становища регіонів.

Отже, активна державна регіональна соціально-економічна політика покликана сприяти мобілізації всіх регіональних ресурсів для забезпечення економічного зростання й поглиблення структури економічних трансформацій у державі, зміцненню демократичних основ розвитку українського суспільства.

За оцінками експертів, в останній період обсяг товарообміну між регіонами значно знизився. Отже, одним із пріоритетних напрямів цілеспрямованої державної регіональної соціально-економічної по-

літики має бути зміцнення єдності економічного простору, розширення та поглиблення міжрегіональних економічних зв'язків, розвиток внутрішніх товарних ринків, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу регіонів.

Сьогодні до пріоритетних напрямів треба включити:

- ✎ зміцнення економічної та суспільно-політичної єдності держави;
- ✎ забезпечення єдиних соціальних стандартів на всій території держави;
- ✎ призупинення поглиблення міжрегіональних диспропорцій за економічними та соціальними параметрами.

Для реалізації цих пріоритетів у соціально-економічному розвитку регіонів необхідно посилити державне управління регіональним розвитком та забезпечити місцеве самоврядування. Це вимагає зростання децентралізації управління соціальним розвитком і активного переходу до регіонального та місцевого самоврядування. Тут важливим є передача територіальним громадам повноважень, матеріальних та фінансових ресурсів з метою самостійного вирішення соціальних і економічних питань місцевого самоврядування. Вимагають поглиблення й розширення правові основи самоврядування регіонів, надання їм науково-методичної, організаційної та інформаційної допомоги з питань місцевого самоврядування і регіонального розвитку. Сьогодні актуальним є створення спеціального загальнодержавного органу з питань територіального розвитку (міністерство, комітет), який би займався питаннями регіонального та місцевого соціально-економічного розвитку. Особливо важливими тут є розробка і впровадження соціальних та економічних нормативів з розрахунку на душу населення, диференційованих за різноманітними соціально-економічними критеріями, за регіонами країни.

Політика економічного зростання на базі ринкових перетворень має бути пов'язана з регіональною соціальною політикою, які разом утворюватимуть комбіновану модель економічного і соціального роз-

витку. Нова соціально-економічна політика вимагає активізації реформ у соціальній сфері, в основу яких має бути покладена активна дія соціальних чинників у суспільному відтворювальному процесі як передумова економічного зростання. Соціальна політика для регіональних інституцій усіх рівнів повинна стати пріоритетною.

Головними державними механізмами регулювання соціально-економічного розвитку регіонів мають стати:

- реалізація програмно-стратегічних документів розвитку регіонів;*
- удосконалення міжбюджетних відносин з регіонами;*
- посилення інвестиційної політики і її диференціації між регіонами;*
- розвиток транскордонного і прикордонного співробітництва тощо.*

Послідовна підтримка функціонування цих механізмів дасть змогу зменшити поглиблення соціально-економічних регіональних диспропорцій і поетапно розв'язати складні міжрегіональні соціально-економічні проблеми розвитку суспільства в цілому.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. *Регіональна економіка та її методологічні основи.*
2. *Основні передумови регіонального економічного розвитку.*
3. *Дайте визначення єдиного господарського комплексу.*
4. *Єдиний господарський комплекс і економіка регіону.*
5. *Що таке диференціація економічних регіонів?*
6. *Територіальна диференціація розміщення продуктивних сил.*
7. *Визначте основні проблеми і напрями соціально-економічного розвитку регіонів.*

Глава 11. Економіка Донецького регіону

План викладу матеріалу

11.1. Місце і роль економіки Донецького регіону в розвитку економіки країни.

11.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.

11.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.

11.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

11.1. Місце і роль економіки Донецького регіону в розвитку економіки країни

Донецький економічний регіон є одним з найпотужніших міжрегіональних територіально-виробничих комплексів. Він розташований на крайньому сході України, його площа – 53,2 тис. км² (8 % території України, об'єднує Донецьку і Луганську обл.) належить до районів з високим рівнем економічного розвитку. Його вигідне географічне положення, близькість джерел сировини і ринків збуту продукції, багатогалузева промисловість, розвинена мережа транспортних комунікацій, висока густота населення виділяють Донський економічний район серед інших економічних районів країни. Він має складний комплекс виробництва, який представлений електросенергетикою, кам'яновугільною, металургійною, хімічною промисловістю, а також важким машинобудуванням, легкою та харчовою промисловістю та іншими галузями народного господарства (див. рис. 11.1). Тут розвинуте багатогалузеве сільське господарство, переваж-

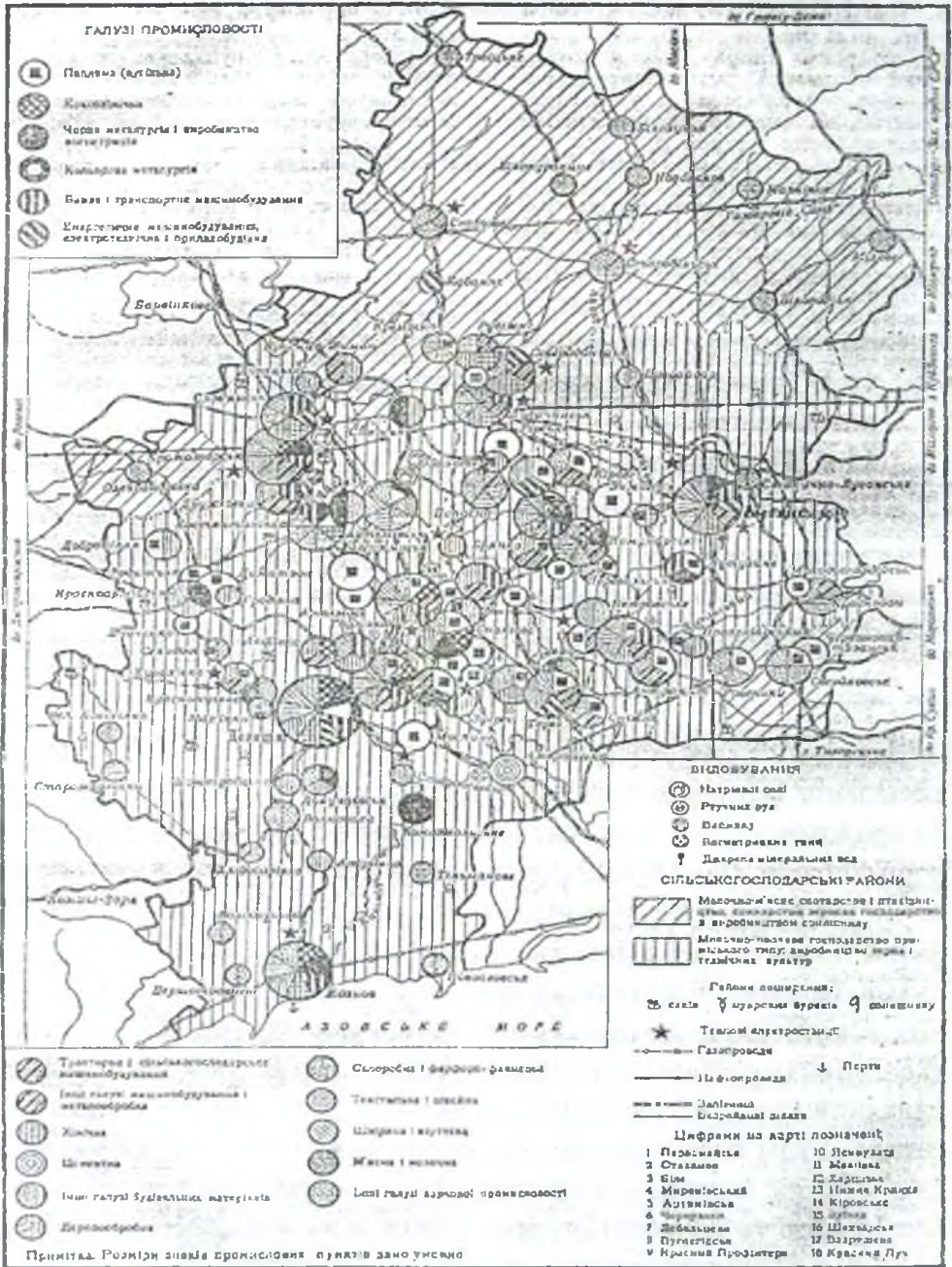

Рис. 11.1. Донецький економічний регіон

но приміського типу (овочівництво і молочне тваринництво). Північна і південна частини спеціалізуються на посівах зернових, соняшника, молочно-м'ясному скотарстві, свинарстві, птахівництві. Структура народногосподарського комплексу характеризується великою перевагою загального обсягу промислового виробництва над сільськогосподарським. Економічний район має добре розвинуту транспортну систему, яка забезпечує внутрішні і міжнародні зв'язки.

В економічному районі найвища густота міського населення і найнижча – сільського. За рівнем техногенного навантаження на навколишнє середовище район посідає одне з перших місць у Європі і світі. Район має одну з найсучасніших в Україні мережу автомобільних і залізничних шляхів загальнодержавного значення. Через територію проходять транзитні нафто- і газопроводи. Завдяки вигідному економічно-географічному положенню Донецький економічний район активно залучений до розвитку міжрегіональних зв'язків, а також до торговельних виробничих та науково-технічних взаємовідносин України з іншими державами, насамперед з країнами СНД, державами Чорноморсько-Середземноморського регіону, Східної та Північної Європи. Район має великі потенціальні можливості для створення промислово-економічних зон, розвитку міжнародної системи торгівлі, транспортних коридорів, сучасних ліній зв'язку. Донецький район – один із найбільш заселених районів України. Чисельність населення району – 7501,0 тис. чол і становить 15,2 % загальної чисельності населення України. Густота населення перевищує загальнодержавний показник майже в 1,7 рази (141,5 чол/км² порівняно з 77,8 чол/км² по Україні). У Донецькій обл. щільність населення становить 185 чол/км², а в Луганській – 98 чол/км². Розселення населення територією нерівномірне. Найбільше зосередження населення спостерігається у середній частині Донецької і на півдні Луганської області. Тут виділяються міські агломерації: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська, Лисичансько-Северодонецька, Торезо-Сніжнянська та інші. Донецька область характеризується найбільшою питомою вагою міського населення (близько 90 %) у країні. Найменша густота населення у степових сільських районах півночі і південного заходу регіону.

11.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

Донецький регіон має свої специфічні особливості щодо клімату і рельєфу. В цілому вони сприятливі для активного сільськогосподарського та промислового освоєння.

У рельєфі виокремлюється декілька великих морфологічних структур:

↳ з північного заходу на південний схід по правому березі Сіверського Дінця простягається Донецький кряж, для якого характерні градова будова, крейдіяні скелі;

↳ Приазовська височина займає південну частину Донбасу і сильно порізана ярами і балками. Знижуючись на південь, вона поступово переходить у вузьку Приазовську низовину – рівний розораний степ, який круто обривається до Азовського моря;

↳ на півночі району знаходиться Придонецьке плато. Рівнинний, слабо розчленований характер має і південно-західна частина району, що знаходиться в межах Придніпровської низовини. Для Донбасу характерна наявність великої кількості антропогенних форм рельєфу – це терикони, яких у районі налічується більше трьох тисяч!

Економічний район належить до помірно-континентальних кліматичних умов. Континентальність його зростає з південного заходу на північний схід. Літо тут посушливе, жарке. Зима досить холодна, малосніжна. Середні температури: січня – 4°C – – 8°C, липня – +21°C – +22°C, кількість опадів – від 550 мм на північному заході до 375 мм у рік на південному сході.

Рельєфні і кліматичні умови Донбасу зумовили формування специфічного ґрунтового покриву району. Більшу частину займають середньогумусні чорноземи. Трапляються також дерново-глейові, алювіальні, солончакові і супіщані ґрунти. Переважна більшість ґрунтів має високу родючість, однак значна частка їх не використовується в суспільному господарстві через високу еродованість. Крім цього, значні площі зайняті відвалами від видобутку корисних копалин.

☞ **Мінерально-сировинні ресурси.** Донецький район практично не має аналогів за потужністю і різноманітністю мінеральної бази. Донецька мінеральна полікомпонентна зона характеризується найвищим рівнем зосередження ресурсів – перш за все високоякісним кам'яним вугіллям – від високо-калорійних антрацитів до дуже дефіцитних коксівних (малосірнистих і низькопопільних). Є тут перспективні розвідані родовища нафти, природного газу та конденсату.

Рудні корисні копалини регіону представлені значними і єдиними в Україні запасами ртутних руд (Микитівківське родовище). Є розвідні запаси залізних руд, а останнім часом виявлені запаси мідних, алюмінієвих і поліметалічних руд, які мають перспективу розвитку.

У Донецькому економічному регіоні є потужні поклади нерудних корисних копалин. Вони представлені різноманітною сировиною для абразивного виробництва, металургії, хімічної промисловості та виготовлення конструктивних матеріалів. Абразивна сировина представлена графітом і каоліном. У Донбасі зосереджені основні запаси і видобуток вогнетривких глин (Часово-Ярське родовище) України. Присутні також флюсові вапняки, доломіти, кварцити і формувальний пісок. Хімічна сировина представлена родовищами крейди для виробництва соди, фарбувальної сировини. Кам'яна сіль розташована поблизу Артемівська і Слов'янська, за обсягами запасів ці родовища є одними з найбільших у світі.

На Донеччині є великі родовища мергелю – цементної сировини в Амвросієвському родовищі. У районі є значні поклади піску, будівельного каменю, керамзитової, черепичної та скляної сировини. Ефективне використання мінерально-сировинних ресурсів лімітує: виведення з експлуатації родючих ґрунтів, збільшення площ відвалів, утворення антропогенних, ерозійнонебезпечних форм рельєфу.

☞ **Земельні ресурси.** Площа сільськогосподарських угідь у районі становить 2755,0 тис. га, 80,7 % ріллі, що на 3,5 відсоткового пункту менше ніж у середньому по Україні. Площа сіножатей і пасовищ – близько 20 % сільськогосподарських угідь.

Проблемою землекористування в регіоні є деградація земельного фонду, пов'язана з водною та вітровою ерозією ґрунтів, старінням зрошувальних систем і високою собівартістю їх обслуговування; з подальшим вилученням сільськогосподарських угідь під промислові відвали та під забудову.

Для підвищення ефективності використання земельних ресурсів регіону треба йти шляхом інтенсифікації їх використання, створювати за допомогою інтенсивних технологій умови для підвищення продуктивності земель. Для зменшення екологічного навантаження на земельні ресурси необхідно активізувати роботу з проведення рекультивациі земель, зайнятих промисловими відвалами. Ці та інші заходи сприятимуть підвищенню економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, збалансованого землекористування у регіоні.

☞ **Водні ресурси.** Економіка регіону належить до вододефіцитних територій. Основою водних ресурсів регіону є річковий стік, який зарегульований численними ставками і водосховищами, його пік переважно відбувається весною. Головна водна артерія – Сіверський Донець. Річки регіону належать до басейну Дніпра, Азовського моря, Дону. Більшість річок – невеликі, влітку часто пересихають. Кількість річкової мережі регіону більш як у три рази нижча ніж у середньому по Україні і становить 0,2-0,3 км/км². Загальний обсяг поверхневого стоку з території Донбасу становить 2,0 тис км³ за рік. Забезпеченість місцевими водними ресурсами – в межах 50 % у басейні Сіверського Дінця і на 25 % у басейні Міуса. Дефіцит водопостачання в регіоні становить 4 млрд. м³ на рік.

З метою покращення водогосподарського балансу в регіоні споруджено великі водосховища, два канали Дніпро-Донбас і Сіверський Донець-Донбас. Обмежене водопостачання регіону, особливо питною водою, зумовлене забрудненням вод шахтами (1 км³ щороку) та господарсько-побутовими стоками. Надзвичайно велика кількість води використовується у важкій промисловості (металургії, хімічній промисловості, аграрно-промисловому секторі тощо) і недостатньо використовується оборотне водопостачання.

☞ **Лісові ресурси.** Як уже було сказано, лісовий фонд економічного району становить близько 4 % від його території або майже в 4 рази нижчий ніж в середньому по Україні. Він представлений лісами I-ї групи, тобто зеленими зонами, полезахисними смугами, які не мають промислово-експлуатаційного значення. З 1960-х по 90-ті роки площа лісових насаджень регіону скоротилася майже вдвічі. Ліси економічного району представлені трьома лісостеповими видами – байрачними, заплавленими і водороздільними.

У видовому складі лісів переважають листяні породи – дуб, липа, ліщина, калина, трапляються і хвойні – сосна, ялина. Найбільш різноманітними за видовим складом є ліси долини Сіверського Дінця. На південь від Донецька знаходиться штучний Великоанадорський ліс, який називають «зеленою перлиною» Донбасу. Отже, проблема лісових ресурсів залишається невирішеною і на майбутнє, хоча нею необхідно стабільно займатися і щорічно висаджувати кілька тисяч га. з часом затрати себе окуплять.

☞ **Рекреаційні ресурси.** Для Донецького економічного регіону з високою густиною населення питання його оздоровлення мають винятково важливе значення. Не дивлячись на значне антропогенне навантаження на території регіону, компоненти навколишнього середовища гармонійно поєднуються, що зумовлюють певні рекреаційні можливості економічного району. Розвиткові рекреації сприяють наявні ресурси Азовського моря, лісостепових і степових ландшафтів та місцевостей, придатних для відпочинку і оздоровлення. Рекреаційним можливостям сприяють помірно-континентальний клімат, лікувальні грязі озер біля Слов'янська, мінеральні води різних типів (хлоридно-натрієві, сульфатно-хлоридні, столові). Найбільша концентрація мінеральних вод спостерігається у Волноваському, Попаснянському, Старобільському районах. Значні природно-рекреаційні ресурси економічного району зосереджені в основному в басейні Сіверського Дінця, в межах Донецького кряжу та Приазовської низовини. Найбільшими центрами морської кліматотерапії є Маріуполь та Новоазовськ.

Перспективи подальшого розвитку рекреації в регіоні обмежені через значне промислове і сільськогосподарське освоєння території, забруднення річок, водоймищ і акваторії Азовського моря. Проте можливі лісонасадження у значних масштабах у майбутньому дадуть можливість розширити рекреаційні ресурси Донецького економічного регіону.

☞ *Демографічний потенціал.* Сучасна демографічна ситуація значною мірою зумовлюється природним і механічним рухом населення, наслідками соціально-економічної кризи, в першу чергу в паливно-енергетичному комплексі, а також надзвичайно високою урбанізацією території. Але починаючи з 1996 р. процес урбанізації – зростання міського населення – призупинився. У 2000 р. кількість міських жителів Донбасу становила 88,2 %: у Донецькій обл. – 90,1 %, у Луганській – 86,4 %. Ця ж тенденція спостерігається і сьогодні. Однак загальна кількість населення в регіоні, починаючи з 1995 р., скорочується. За останні п'ять років населення Донбасу скоротилося майже на 500 тис. чол (6,1 %). Причиною, перш за все, стало зниження народжуваності та зростання смертності, яке викликане негативною дією соціально-економічних чинників: падінням життєвого рівня населення, екологічною ситуацією, підвищенням частки людей похилого віку. Показники народжуваності, смертності і природного приросту населення в регіоні нижчі від середньоукраїнських на 1,7; 2,0 і 3,6 % і становлять, відповідно, 6,1; 17,3 та 11,1 %. Дитяча смертність в Донбасі становить 13,5% і є вищою ніж у середньому в Україні на 1,6 %. Питома вага населення старше працездатного віку в загальній чисельності зросла з 21,1 % у 1990 до 24,6 % у 2000 р. і становить близько 1,9 млн чол, тобто відбувається старіння населення. На чисельність населення працездатного віку припадає 57,9 %.

☞ *Розселення населення.* Як уже було сказано, Донецький економічний район найбільш урбанізований в Україні. Тут розташовано 88 міст (19,8 % міст України), з них 42 (30,7 %) обласного підпорядкування, 242 (26,6 %) селищ міського типу, 455 сільських рад в 36 адміністративних районах. Донецьк – місто-мільйонер, а в Маріуполі, Макіївці і Луганську населення перевищує 500 тис. чол.

У Донецькому регіоні система розселення має свої особливості. Вони характеризуються відносно високим рівнем розвитку виробничих, наукових, культурних зв'язків, які визначають взаємопов'язаність розвитку в першу чергу міських мереж у системі розселення. Характерною особливістю розселення економічного району є різке відмежування сільських поселень від міських на північному сході Луганщини та південному заході Донеччини. В економічному регіоні розташовані одні з найбільших промислових агломерацій держави: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська та Сіверодонецько-Лисичансько-Рубіжанська. В розселенні Донбасу явно виділяються диспропорції господарських структур, передусім міських поселень. Спостерігається їх внутрішня недосконалість і незбалансованість території (територія від Рубіжного до Донецька більш як 150 км є майже суцільним містом), низький ступінь інтеграції міських і сільських поселень.

З метою збалансування системи розселення району на перспективу необхідно розробити і затвердити схему розселення, де передбачити формування цілісних розселенських структур, зменшення промислового навантаження і вдосконалення соціальної інфраструктури, особливо у невеликих міських поселеннях.

У сільських населених пунктах істотного покращення вимагають виробнича база і соціальна сфера для подальшого удосконалення системи розселення та поліпшення демографічної ситуації в економічному регіоні.

☞ **Трудовий потенціал.** У Донецькому економічному регіоні зайнятість населення складає 41,6 % від загальної чисельності. Це один з регіонів в державі, де найбільша питома вага зайнятості у сфері матеріального виробництва і, зокрема, в промисловості.

Одночасно район є одним з таких, де найнижча у державі частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Цей показник дещо вищий в Луганській області, що пояснюється нижчим рівнем розвитку промисловості в регіоні.

За останній період кількість зайнятих в усіх сферах економічної діяльності регіону значно скоротилася – 16,5 %. Зменшення чисельності населення, зайнятого у матеріальному виробництві, відбувається під впливом структурних змін у економіці. Причини: зменшення попиту на робочу силу, зростання безробіття як прихованого, так і у відкритій формі. Як показали дослідження, у 2000 р. пропозиція робочої сили у районі в сім разів перевищувала попит і це в той час, коли питома вага Донецького економічного району в загальноукраїнській потребі робочої сили становила 31,7 %. Особливою проблемою є значне вивільнення робітників із об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що викликане закриттям значної кількості нерентабельних шахт і зниженням виробництва електроенергії. Це дуже негативно впливає на соціально-економічні проблеми в шахтарських поселеннях, де іншого шляху працевлаштування практично немає.

Сьогодні кількість працюючих, зайнятих в усіх сферах економіки регіону, становить близько 3,07 млн. чол., що більш як на 23 % менше за відповідний показник у 1990 р.

У регіоні зростає кількість зареєстрованих безробітних, яка сьогодні становить близько 150 тис. чол. (13,0 % від кількості безробітних в Україні). Середній рівень зареєстрованого безробіття коливається в межах 3,5-3,7 %.

☛ **Науково-технічний потенціал.** Донецький економічний регіон має потужну науково-технічну базу. Цьому сприяє наявність в регіоні багатогалузевого суспільно-господарського комплексу, великої кількості технологічно складних виробництв, важкої індустрії, машинобудування, видобувної та хімічної промисловості.

У розпорядженні району є науково-дослідні інститути, установи галузевого і академічного підпорядкування, вищі навчальні заклади III-IV рівня акредитації. У 15-ти наукових установах досліджуються проблеми розвитку і розміщення вугільної галузі. В економіці зайнято 734 докторів та 5,8 тис. кандидатів наук¹.

¹ Дорогуцьов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – КНЕУ. – 2005. – С. 660.

Головною ланкою науково-технічного комплексу регіону є Донецький науковий центр НАН України, до складу якого входять 5 науково-дослідних інститутів Донецька, а також філії академічних установ у Луганську, Макіївці, Горлівці. Дослідною базою наукових установ Донбасу є 91 дослідне виробництво. Обсяги фінансування науково-дослідних робіт у Донецькому економічному районі становлять понад 8 % від загальнодержавного показника. Основними напрямками науково-дослідних робіт (НДР) є вуглекімія, гірничо-добувні технології, прикладна математика, економіка промисловості, проблеми штучного інтелекту, інформаційні системи.

Установи регіону виконують дуже важливу науково-дослідну роботу, яка становить близько 17 % всіх виконаних НДР у країні. Наприклад, майже половину робіт (46,6 %), виконаних у 1999 р. (всього виконано 1829 розробок), визнано такими, що відповідають світовому рівню або перевищують його.

Виробничий потенціал. Визначається особливостями природно-ресурсного потенціалу району і, на цій основі, спеціалізацією господарства економічного регіону.

Станом на 1 січня 2001р. первісна вартість основних фондів регіону становила 143,2 млрд. грн, що дорівнює 17,3 % вартості основних фондів України. У структурі основних фондів району найбільшу питому вагу має промисловість – 51,3 %, на транспорт і зв'язок припадає 11,1 %, сільське господарство – 4,5 %, будівництво – 1,5 %, оптову і роздрібну торгівлю – 2,0 %, освіту – 2,9 %, охорону здоров'я та соціальну допомогу – 1,0 %. Як показують наведені дані, для Донбасу характерними є надмірна концентрація фондів промислово-виробничого потенціалу і недостатнє фондозабезпечення соціально-культурної сфери.

Сьогоднішня галузева структура основних фондів практично не відрізняється від структури, що склалась до 1991 р. У той час вона була недосконалою і в перспективі з реструктуризацією економіки вимагала відповідних змін у посиленні розвитку соціальної сфери.

11.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Донецький економічний район спеціалізується на промисловому виробництві і є індустріально-аграрним регіоном. Структура територіального господарського комплексу Донбасу порівняно з Україною в цілому характеризується значно вищою часткою промисловості у валовій додатковій вартості (ВДВ). Питома вага усіх інших галузей матеріального виробництва ВДВ району нижча від середніх показників по країні, при цьому частка сільськогосподарської продукції ВДВ району вдвічі нижча, ніж у цілому по Україні.

При розробці і реалізації стратегічної довгострокової програми пріоритетними у розвитку регіональної структури економіки Донецького регіону повинні бути: сільське господарство, транспорт і зв'язок, галузі соціальної сфери при збереженні промислової орієнтації регіону. Для вирівнювання територіально-господарських диспропорцій Донбасу необхідно швидкими темпами залучити в сільське виробництво значний наявний господарський потенціал Луганської області.

☞ **Промисловість.** Як уже зазначалось, економіка Донецького регіону вирізняється розвинутим промисловим виробництвом, особливо галузей важкої промисловості, яке сформувалося під впливом специфічного природно-ресурсного потенціалу району. У 2000 р. частка паливної промисловості і чорної металургії району в галузевій структурі виробництва промислової продукції перевищувала майже у 2 рази середні показники по країні.

У галузевій структурі промисловості найбільшу питому вагу в Донецькій обл. має чорна металургія – 52,3 %, а в Луганській обл. – паливна промисловість – 30,7 %. Питома вага всіх інших галузей промислового виробництва в його структурі нижча ніж в середньому по Україні. Крім згаданих галузей, Донецька область вирізняється розвинутими машинобудуванням і металообробкою, електроенергетикою та потужним хімічним комплексом, а Луганська – машинобудуванням і металообробкою та харчовою промисловістю (див. табл. 11.3.1).

Таблиця 11.3.1. Територіально-галузева структура промисловості економіки Донецького регіону

№ п/п	Галузі промисловості	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)				Галузева структура, %			
		Україна	Донецький регіон	Донецька область	Луганська область	Україна	Донецький регіон	Донецька область	Луганська область
1.	Уся промисловість	100,0	24,7	18,3	6,4	100,0	100,0	100,0	100,0
2.	Електроенергетика	100,0	18,0	14,9	3,1	12,2	8,8	9,9	5,9
3.	Паливна промисловість	100,0	46,3	26,8	19,5	10,1	18,9	14,8	30,7
4.	Чорна металургія	100,0	42,3	35,6	6,7	27,4	46,9	53,2	28,8
5.	Кольорова металургія	100,0	13,7	2,9	10,8	2,5	1,4	0,4	4,2
6.	Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	21,4	10,7	10,7	5,8	5,0	3,4	9,7
7.	Машинобудування і металообробка	100,0	15,0	11,6	3,4	13,2	8,0	8,4	7,0
8.	Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	7,7	1,6	6,1	2,3	0,7	0,2	2,2
9.	Промисловість будівельних матеріалів	100,0	16,9	16,2	0,7	2,6	1,8	2,3	0,3
10.	Легка промисловість	100,0	6,2	3,4	2,8	1,6	0,4	0,3	0,7
11.	Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	7,7	5,5	2,2	17,4	5,4	5,2	5,9

Для удосконалення структури промислового виробництва Донбасу необхідно вирішувати питання зростання в напрямку легкої, нафтохімічної, харчової галузей та промисловості будівельних матеріалів.

Економіка Донецького регіону і її промисловий комплекс, як видно із таблиці, спеціалізуються на випуску продукції важкої промис-

ловості, зокрема паливної промисловості – 46,3 % від її виробництва в Україні, чорної металургії – 42,3 %. У цілому Донбас виробляє близько чверті промислової продукції країни. Крім названих вище, економічний район спеціалізується на різнопрофільному важкому матеріаломісткому машинобудуванні та металообробці (15 %), які представлені виробництвом гірничошахтного устаткування, а також на станко- і приладобудуванні, виробництві обладнання для переробних галузей АПК і легкої промисловості, галузі будівельних матеріалів. Частина хімічної і нафтохімічної галузі у промисловості регіону нижча ніж в середньому по Україні (5,0 % порівняно з 5,8 %). Найбільш розвиненим є коксохімічне і нафтохімічне виробництво, випуск мінеральних добрив та іншої продукції неорганічної хімії, гумотехнічна промисловість.

Недостатній розвиток у регіоні мають переробна галузь АПК харчова – 7,7 % від виробництва у країні, а також кольорова металургія – 13,7 %, деревообробна та целюлозно-паперова – 7,7 %, легка промисловість – 6,2 %. У кам'яновугільній галузі функціонує понад 200 підприємств з видобутку (в основному підземним способом) та близько 60 підприємств зі збагачення вугілля.

На території економічного району знаходиться і працює близько 30 % електростанцій України. Енергетика працює на місцевому вугіллі, привізному мазуті і газі. Тут створене найбільше в країні енергооб'єднання «Донбас».

На місцевому коксівному вугіллі та рудній сировині Придніпров'я в економічному Донецькому регіоні розвивається чорна металургія, де виробляється майже половина (46 %) металургійної продукції України. Кольорова металургія представлена Артемівським заводом з обробки кольорових металів, Донецьким заводом алюмінієвих профілів, Стахановським заводом феросплавів, ВАТ «Укрцинк» (м. Константинівка), «Донсцьквтрцветмет» тощо.

Машинобудування посідає третє місце в структурі промисловості після вугільної металургії (тут виробляється близько 15 % товарної продукції цієї галузі країни). Переважає важке, металомістке маши-

нобудування, обладнання для вугільної, металургійної, чорнорудної і харчової промисловостей, розвинуте суднобудування, сільськогосподарське машинобудування. Також функціонують підприємства з виробництва обчислювальної техніки, електротехніки, приладобудування тощо. Є численні центри галузі, які розміщені у більшості міст регіону.

До провідних галузей промисловості регіону належать коксохімія і хімія. Коксохімія працює на відходах чорної металургії і дає понад 50 % продукції коксівної галузі України. Хімія включає гірничо-хімічну промисловість, яка працює на місцевій сировині, – камінній солі, газовому вугіллі, вапні тощо. Тут добре розвинуте виробництво соди, мінеральних добрив і кислот, хімічних реактивів, лакофарбова промисловість. У регіоні також є виробництво капролактану, пластмас, синтетичних смол, гумотехнічних виробів тощо.

Основні центри хімічної промисловості: Лисичанськ (АТ «Лисичанськ нафтооргсинтез», ВАТ «Лисичанська сода»), Северодонецьк (ВАТ «Северодонецкий Оргхім»), Донецьк (ВАТ «Донецький завод хімічних реактивів», АЗТ «Донецький хімічний завод»), Маріуполь (ВАТ «Маркохім») та ін.

У регіоні достатньо розвинута промисловість будматеріалів і будіндустрія. Міжрегіональне значення має виробництво віконного скла, цементу, облицювальних плиток. На місцевий ринок працює, в основному, виробництво залізобетонних виробів, стінових і покрівельних матеріалів, бетонних стінових блоків тощо. Ці підприємства об'єднані у ВАТ «Донецькбудматеріали», ВАТ «Луганськбудматеріали», ВАТ «Слов'янський керамічний комбінат» та ін.

Легка промисловість включає текстильну трикотажну, швейну, шкіряно-взуттєву. Основні її центри у великих містах: Донецьку, Луганську, Маріуполі, Макіївці, Артемівську та ін.

☞ **Агропромисловий комплекс.** Донецький економічний район не забезпечує власні потреби в продовольчій продукції. Однак він має високоінтенсивний агропромисловий комплекс, у структурі якого вирізняються сільське господарство, харчова промисловість і виробничо-соціальна інфраструктура АПК.

Враховуючи специфіку природно-кліматичних умов регіону, сільське господарство Донбасу спеціалізується на вирощуванні зернових (озима і яра пшениця, кукурудза на зерно), технічних (соняшник) культур та на овочівництві, виноградарстві і садівництві, особливо навколо великих міст. Тваринництво представлене молочно-м'ясним скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом.

Сільськогосподарські угіддя становлять 75,5 % від території регіону – це на 3,3 % більше ніж в середньому по країні. У структурі посівних площ основне місце займають зернові культури (майже 50 % посівів регіону). Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції у Донецькому економічному регіоні показано у табл. 11.3.2. Як видно із таблиці, регіон не забезпечує власних потреб у виробництві зерна, картоплі, овочів, м'яса, молока, тим більше враховуючи те, що порівняно з 1990 р. виробництво сільськогосподарської продукції скоротилось майже у два рази. Основними причинами такого різкого спаду виробництва стали значне скорочення поголів'я худоби, диспропорція цін на сільськогосподарську продукцію порівняно з промисловою, збитковість виробництва.

Таблиця 11.3.2. Виробництво сільськогосподарської продукції у Донецькому економічному регіоні (у господарствах усіх категорій), тис. т

Основні види продукції	Україна (усього)	Придніпровський регіон		Дніпропетровська область		Запорізька область	
		Усього	У % до України	Усього	У % до України	Усього	У % до України
Зерно	22,459	1453	5,9	1011	4,1	442	1,8
Цукрові буряки (фабричні)	13,199	–	–	–	–	–	–
Соняшник	3457	700	20,2	462	13,3	238	6,9
Картопля	19838	1122	5,6	763	3,8	359	1,8
Овочі	5821	693	11,9	444	7,6	249	4,3
М'ясо (у забійній вазі)	1663	137	8,1	86	5,1	51	3,0
Молоко	12658	791	6,2	473	3,7	318	2,5
Яйця, млн шт	8809	1234	14,0	854	9,7	380	4,3

Харчова і переробна промисловість регіону включає в себе 16 підгалузей, основними серед яких є м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарна, кондитерська, рибна, солевидобувна, олійно-жирова. Значна частина продовольчої сировини на переробку поступає із інших регіонів.

Відродження аграрного виробництва в економіці регіону можливе лише в умовах поліпшення загальної ситуації соціально-економічного розвитку країни. В Донському економічному регіоні необхідно працювати над програмою збільшення трудових ресурсів в аграрному секторі – за рахунок скорочення їх у вугільній галузі і створення для них відповідних соціально-культурних умов і рівня життя в сільських населених пунктах. Для цього має бути відповідна програма поетапного впровадження її в цю важливу галузь.

☞ **Транспортний комплекс.** Для економічного регіону є характерним інтенсивний розвиток основних видів транспорту: залізничного, автомобільного, трубопровідного, авіаційного, морського.

Регіон має одну з найгустіших мереж залізниць в Україні. Їх довжина становить 2832 км, густина – 53 км на 1000 км². Загальна довжина автомобільних шляхів становить 13600 км, густина – 255,6 км на 1000 км². По території регіону проходять магістральні газопроводи «Союз», Ставрополь-Москва, нафтопроводи Самара-Слов'янськ і Грозний-Лисичанськ. Великим підприємством морського транспорту є АП «Азовське морське пароплавання», яке здійснює перевезення вантажів власним і орендованим флотом між портами України та інших держав. Головним морським портом на Азовському морі є Маріуполь – великий транспортний вузол і база для суден Азовського морського пароплавання. Обсяг вантажопереробки становить 12 млн. т, щорічно обробляється понад 2000 суден.

Провідну роль у транспортному обслуговуванні відіграє автомобільний транспорт. Щорічно ним перевозиться в середньому до 150 млн. т вантажів і близько 300 млн. пасажирів.

Повітряний транспорт представлений двома авіапідприємствами в Донецьку і Луганську, а аеропорти Донецька, Лисичанська, Луганська і Северодонецька мають міжнародний статус.

Головні напрями розвитку транспортної галузі регіону:

- ◆ оновлення і раціоналізація рухомого складу з урахуванням змін вантажо- та пасажиропотоків;
- ◆ поступове переведення значної частини автомобільного парку на газо- і дизельне паливо;
- ◆ реконструкція залізничних і автомобільних шляхів міжнародного значення для збільшення їх пропускної спроможності;
- ◆ ефективне забезпечення транспортних засобів матеріало-технічними ресурсами.

☞ *Інвестування економіки регіону.* Динаміка капітальних вкладень з усіх джерел фінансування економіки Донецького регіону за останні роки постійно скорочувалась. Вона скоротилась навіть по відношенню до динаміки середніх капіталовкладень по Україні (1990 р. – 16,2 %; у 2000 р. – 15,3 %). Однак загальний обсяг капіталовкладень по Донецькій області в два рази вищий ніж у Луганській.

Основні проблеми, які необхідно вирішувати за допомогою капіталовкладень:

- ◆ здійснити диверсифікацію виробництва з метою зниження частки гірничодобувної галузі у народногосподарському комплексі;
- ◆ нарощувати частку наукоємної продукції;
- ◆ впроваджувати безвідходні технології, що є носіями технічного прогресу, зниження забруднення навколишнього середовища, особливо в промислових районах;
- ◆ посилити розвиток сільського господарства з метою підвищення його ефективності та більш повного забезпечення продуктами харчування власних потреб;
- ◆ нарощувати обсяги житлового будівництва, залучати в цю галузь вклади недержавних інвесторів;
- ◆ збільшити виділення коштів на розвиток комунальної сфери з метою створення відповідних соціально-культурних і духовних умов та сфери послуг для поліпшення рівня життя населення, яке є головною продуктивною силою розвитку народного господарства;

❖ покращити матеріально-технічну базу системи освіти, охорони здоров'я, культури та рекреаційних закладів, що є важливим фактором посилення інтелектуального розвитку людини.

📖 **Зовнішньоекономічна діяльність.** Економічний район має сприятливі умови для розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Сьогодні в регіоні експортні операції здійснюють майже 1,5 тис. підприємств. Обсяги експорту становлять близько 3,7 млрд. дол. США, імпорту – трохи більше 1,09 млрд. дол. США, що відповідно становить 25 %, 8 % від загальноукраїнських показників.

У цілому економічний регіон має активний зовнішньотериторіальний баланс, позитивне сальдо і за обсягом експорту продукції займає друге місце в державі після Придніпровського економічного регіону.

Структура як експорту, так і імпорту має виражену сировинну орієнтацію. До основних видів експортної продукції належать чорні метали та вироби з них. Найбільшу частину в імпорті становлять енергоносії, природний газ, нафта, нафтопродукти. Експортні операції здійснюються з багатьма країнами світу: Китаєм, США, Тайванем, Туреччиною, але головним зовнішньоторговельним партнером регіону традиційно є Російська Федерація, частка якої у зовнішньому обороті становить 30 %.

📖 **Екологічна ситуація.** В сучасних умовах господарювання екологічна проблема є однією з найбільш актуальних. Особливо вона стосується Донецького економічного регіону. Тут, як ніде в Україні, питання екологічної безпеки стоять особливо гостро. Потужний комплекс, що представлений в основному галузями чорної металургії, енергетики, хімічної промисловості, є найбільшим забруднювачем навколишнього середовища. До основних видів забруднення належать викиди в атмосферу пилу, шкідливих газів, скидання у водні об'єкти неочищеної відпрацьованої води, нагромадження великої кількості промислових, часто дуже токсичних відходів.

Регіон споживає майже 17 % свіжої води в Україні. Скидання забрудненої неочищеної води у водосховища становить понад 20 %.

Найбільший вплив на атмосферне повітря здійснюють підприємства чорної металургії та коксохімії. Регіон має найвищу загазованість повітряного басейну не тільки в Україні, а й в Європі. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення становлять в середньому за рік понад 1,5 млн. т. Це близько 40 % викидів від загальної кількості викидів по Україні.

Зважаючи на складну екологічну ситуацію, що склалася в Донецькому економічному регіоні, подальший розвиток його продуктивних сил має здійснюватися паралельно з проведенням виваженої, науково обгрунтованої екологічної політики. Важливого значення набуває проблема вдосконалення економічного механізму застосування природоохоронних заходів, визначення джерел фінансування, стимулювання ведення екологоощадливого природокористування.

11.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

Головною проблемою соціально-економічного розвитку Донецького економічного регіону залишається висока концентрація промислового виробництва та необхідність зниження частки у народногосподарському комплексі гірничодобувного виробництва. Загострення цієї проблеми відбувається під впливом природо-економічних та історичних передумов і чинників, а також у результаті структурної політики держави, яка проводиться в сучасних умовах господарювання. Згідно з цією політикою основні капітальні вкладення та залучені іноземні інвестиції зорієнтовані на спеціалізацію економіки регіону у важкій промисловості. Для підвищення ефективності функціонування суспільно-господарського комплексу регіону необхідно провести комплексну реструктуризацію та технічне переоснащення вугільної промисловості, технічну реконструкцію таких базових галузей, як чорна та кольорова металургія, хімічна промисловість, машинобудування та електроенергетика.

З метою ліквідації диспропорції у розвитку промисловості необхідно нарощувати потужності легкої і харчової промисловості.

Для покращення екологічної ситуації треба впроваджувати екологічні безпечні технології, здійснювати рекультивацію земель, ліквідацію териконів, відстійників, шлакосховищ, закладання підземних відпрацьованих просторів, ефективніше використовувати вторинні ресурси та відходи виробництва.

Дуже важливим кроком має бути вдосконалення водокористування (зменшення забруднення водних джерел, організація оборотного водопостачання).

В агропромисловому комплексі регіону необхідно нарощувати обсяги виробництва, особливо м'ясомолочного тваринництва, городництва в приміських зонах.

Для зниження соціального напруження в шахтарських містах і селищах необхідно вирішувати питання створення в регіоні нових робочих місць, налагодження системи перекваліфікації кадрів, вивільнених із закритих вугільних підприємств.

Потрібно зміцнювати матеріально-технічну базу об'єктів комунального господарства, транспортних засобів, побутового обслуговування, вирішувати проблеми стабільного водопостачання.

У системі освіти, науки, охорони здоров'я, культури і спорту варто підвищувати якісні показники, створювати доступність до них, покращувати матеріально-технічну базу.

У цілому, незважаючи на проблеми, Донецький економічний регіон має значний потенціал для подолання цих кризових процесів і поступового стабільного розвитку народногосподарського комплексу.

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. Охарактеризуйте значення Донецького економічного регіону в розвитку економіки в Україні.*
- 2. Що являє собою промисловість регіону і його структура ?*
- 3. Дайте характеристику агропромислового комплексу регіону.*
- 4. Що являє собою природо-ресурсний та виробничий потенціал регіону ?*
- 5. Дайте характеристику територіальної і галузевої структури економіки Донецького регіону.*

6. Дайте зовнішньоекономічну характеристику регіону і його значення у розвитку економіки в Україні.

7. Назвіть головні проблеми соціально-економічного розвитку.

8. Якими є головні напрями вирішення проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил Донецького економічного регіону?

Глава 12. Економіка Придніпровського регіону

План викладу матеріалу

12.1. Місце і роль Придніпровського економічного регіону в економіці країни.

12.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.

12.3. Територіальна і галузева структури господарства регіону.

12.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

12.1. Місце і роль Придніпровського економічного регіону в економіці країни

До складу Придніпровського економічного регіону входять Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області. Регіон має вигідне економіко-географічне положення відносно високорозвинутих регіонів України (Донбас, Причорноморський, Центральний). Його територією проходить нижня течія Дніпра, південна частина Запорізької області прилягає до Азовського моря.

Загальна площа регіону – 83,7 тис. км², проживає тут 8,6 млн. населення. Регіон характеризується досить високою густотою населення – 81 чол/км². Міське населення становить 77,9 % (порівняно з 68 % по Україні). Найбільша густота населення – у Дніпропетровській області – 115 чол/км², тут найвищий рівень міського населення – 83,6 %.

Частка в загальній земельній площі, чисельності населення і трудових ресурсах України становить, за даними статистичних показників, відповідно 13,9, 17,9, 13,9 %, тоді як випуск товарів та надання по-

слуг становить 18,6 %. У господарському виробничому комплексі регіону створюється 16,5 % валової додаткової вартості країни.

Придніпровський економічний регіон багатий на різні природні ресурси. Тут розміщені унікальні родовища мінерально-сировинних ресурсів, потенціал запасів яких найбільш вагомий в Україні. Особливо виділяються металеві, тверді гірничорудні та корисні копалини для будівельних матеріалів і будівництва. Господарський комплекс регіону забезпечений власними енергетичними та паливними ресурсами Донбасу, з якими він тісно інтегрується. У регіоні високий потенціал земельних ресурсів. Переважна більшість ґрунтів належить до категорії найбільш високого класу бонітету. Щодо кліматичних умов, тут помітна висока сума активних температур, що сприяє вирощуванню різноманітних теплолюбних сільськогосподарських культур.

Придніпровський економічний район є визначним науково-технічним центром держави. Наукові школи Придніпров'я працюють над новими науковими проблемами, зокрема тими, що стосуються формування і реалізації космічної програми України, створення енергозберігаючих технологій у гірничій справі, металургійній, хімічній промисловості, будіндустрії та сільському господарстві.

У цьому регіоні зосереджено 17,9 % основних фондів промисловості та виробляється 24 % промислової продукції України. Територіальна концентрація промислового виробництва в регіоні майже в 2 рази вища ніж у середньому по Україні (особливо чорної та кольорової металургії, електроенергетики, машинобудування, металообробки).

У Придніпров'ї надзвичайно високе техногенне навантаження на територію. Критичний рівень спостерігається в Криворізькому районі, який перевищує середній показник по регіону у 8,5 рази, а у Дніпропетровському районі – у 48 разів.

Економічний регіон є одним з провідних виробників продукції чорної металургії в Україні і спеціалізується на виробництві сталевих труб (75 % виробництва на Україні), готового прокату (більше половини), чавуну і сталі у межах 46 %, коксу – 38 %, марганцевої руди – 100 %, більше 89 % залізної руди, вугілля – 12,6 %, автомобілів – 36,7 %, трак-

торів – 15,4 %, каустичної соди – 38 %, шин – 22 %, шпалер – 18,5 %, верхнього трикотажу – 10 % (див. рис. 12.1).

Придніпров'я є провідним у розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема виробництва зернових, олійних, овочевих і плодово-ягідних культур, продукції молочно-м'ясного скотарства, птахівництва, свинарства, тонкорунного вівчарства, які обумовлюють спеціалізацію в загальнодержавному поділі праці.

Економічний регіон перетинають найбільш вантажонапружені магістралі, як залізничні, так і автомобільні, які пов'язані з перевезенням вантажів не тільки в регіоні, а й в країні та за її межами.

Безперечно, значення розвитку Придніпровського економічного регіону надзвичайно важливе для розвитку економіки країни в цілому. Однак, як і в інших економічних районах, тут також є свої труднощі і проблеми, які необхідно вирішувати. Про них буде йти мова у наступних розділах.

12.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

⇒ **Матеріально-сировинні ресурси.** За рівнем концентрації і різноманітності запасів Придніпровський економічний регіон посідає перше місце в Україні. Тут зосереджена п'ята частина природно-ресурсного потенціалу, у тому числі 1/3 мінерально-сировинних ресурсів і 1/7 земельних ресурсів України. В регіоні є близько 300 родовищ корисних копалин. Це родовища паливно-енергетичної сировини, зокрема:

- ✓ бурого вугілля – Дніпропетровський буровугільний басейн;
- ✓ руд чорних металів, а саме залізної руди – Криворізький і Білогірський залізорудні басейни, марганцевої руди – Велико-Токмацьке і Нікопольське родовища в межах Придніпровського марганцеворудного басейну;
- ✓ графітові руди – найбільші родовища в Європі;
- ✓ родовища каолінів, високоглиноземної сировини уранової руди;
- ✓ родовища глини, каменю і інших матеріалів для промисловості будівельних матеріалів.

Рис. 12.1. Економіка придніпровського економічного регіону

Промислові запаси руди марганцю і високоглиноземної сировини в Придніпров'ї становлять 100 % запасів України, графітної руди – 98 %, бурого вугілля – майже 80 %, залізної руди – 78 %, каоліну – 43 %, кам'яного вугілля – 25 %, глини вогнетривкої – 25 %. В економічному регіоні зосереджені великі запаси руд кольорових рідкісних металів, залізоокисних мінеральних фарб.

⇒ **Земельні ресурси.** У регіоні зосереджено близько 8 млн. га земель – 13,7 % України, в тому числі 6,8 млн. га сільськогосподарських угідь і 5,8 млн. га ріллі.

На одного жителя регіону припадає 0,97 га угідь і 0,80 га ріллі (по Україні відповідно 0,87 і 0,59 га). У регіоні переважають середньогумусні чорноземи. Є також лучно-чорноземні, лучно-солонцюваті, дернові, піщані та інші ґрунти. У Запорізькій області переважають чорноземи (75 % площі області). У Кіровоградській області переважають чорноземи середньо- і малогумусні, чорноземи опідзолені і звичайні (95 % площі).

За класифікацією ґрунтів України, їх придатністю до сільськогосподарського виробництва, вони належать до ґрунтів найбільш високої якості. Загальний бал бонітету ріллі становить: в Кіровоградській області – 51 бал, у Дніпропетровській 46 балів (по Україні – 41).

⇒ **Водні ресурси.** Придніпровський економічний регіон має дуже високу концентрацію водомістких галузей водоспоживання і займає одне із перших місць в Україні. Тут забезпеченість водними ресурсами є однією з найнижчих в Україні. На одного жителя припадає 0,45 тис. м³/рік (по Україні – 1,3 тис. м³/рік). Тому вода є гальмуючим (лімітуючим) чинником розвитку господарського комплексу Придніпров'я і, в першу чергу, водомістких галузей важкої промисловості та сільськогосподарського виробництва (потреби в зрошуванні плодючих земель). Цю проблему необхідно вирішувати шляхом ефективного і раціонального використання водних ресурсів, переходу на збільшення оборотного використання, впровадження нових технологій з обмеженим водовикористанням.

⇒ **Лісові ресурси.** У регіоні площі під лісами займають 486,1 тис. га, з них вкрито лісовою рослинністю 421,7 тис. га, що становить 5,3 % до загальної площі земель, у тому числі 5,5 % в Дніпропетровській області, 3,8 % – Запорізькій і 6,6 % – Кіровоградській (по Україні 16,5 %). Потреба в діловій деревині задовольняється за рахунок завозу її з інших регіонів України (Карпатського та Поліського регіонів) та із зарубіжжя (Російська Федерація).

Відсутність власних ресурсів деревини негативно впливає на розвиток економіки. Для майбутнього розвитку регіонів цю проблему потрібно вирішувати. В регіоні є достатня кількість земель, які потрібно використати для посадки лісів вже сьогодні. Для цього доцільно розробити програму заліснення земель на довгострокову перспективу і неухильно її дотримуватись.

⇒ **Рекреаційні ресурси.** У Придніпровському економічному регіоні природно-рекреаційний потенціал включає мінеральні бальнеологічні води – близько 1,4 млн. м³/рік, лікувальні грязі – 0,8 тис. м³/рік, морські пляжі – 7 км², річкові пляжі – 64 км², ліси рекреаційного призначення у межах 58 тис. га. Всього в регіоні зосереджено понад 9 тис. га курортно-рекреаційних територій. Велику рекреаційну цінність має акваторія Азовського моря, де є лікувальні водно-морські та грязьові ресурси. Цінні лікувальні грязі є в районі Бердянська. Але цього недостатньо для такого великого економічного регіону. Шляхом можливого розвитку рекреаційної території є план лісонасадження (використовуються для цього неугіддя, пойми річок, яри та інші ландшафти території регіону).

↳ **Демографічний потенціал.** Особливістю демографічної ситуації Придніпровського економічного регіону є різке скорочення народжуваності, зростання смертності у результаті зниження природного приросту населення. Сальдо міграції в регіоні також від'ємне (вибуття населення за рахунок міжнародної і міжрегіональної міграції перевищує масштаби його прибуття), скорочення населення щорічно становить 8-10 тис. чол. У районі на 1000 наявного населення кількість мігрантів у три рази вища від загальнодержавного рівня. Причин та-

кого демографічного стану багато. Але головними є значне забруднення навколишнього середовища. За цим показником регіон займає одне і з перших місць. Наступною причиною є зростання безробіття, що зпринцинено різким спадом виробництва і звільненням робітників. Вони мігрують за межі регіону і країни в пошуках роботи і засобів прожиття та утримання сім'ї. І, безперечно, на демографічний процес впливає матеріальний рівень забезпеченості оплати праці і прожиткового мінімуму.

↳ **Трудовий потенціал.** Трудоресурсний потенціал Придніпров'я становить 4,2 млн. осіб (13,9 % України). В усіх сферах економічної діяльності зайнято майже 3,0 млн. чол або 71,3 % трудових ресурсів регіону. У складі зайнятих 86 % займають галузь економіки, 14 % зайняті у інших сферах господарської діяльності. З наведених даних видно, що в регіоні є велика кількість працездатного населення, яке не зайняте суспільнокорисною роботою.

Чисельність незайнятого населення складає понад 700 тис. чол, що становить близько 17 % трудових ресурсів. Водночас зростає демографічне навантаження на населення працездатного віку. Так, на 1000 осіб працездатного віку припадає понад 700 осіб, які не досягли цього віку або вийшли з категорії працюючих, у тому числі 300 дітей і 400 осіб, старших працездатного віку.

З метою працевлаштування незайнятого працездатного населення в регіоні треба розвивати трудомісткі галузі. У цьому регіоні недостатньо розвинута легка промисловість, яка в структурі галузей становить: Дніпропетровська область – 0,4 %, Запорізька – 0,2 %, Кіровоградська – 1,6 %, а в Дніпропетровській і Запорізькій областях низька питома вага харчової промисловості – відповідно 6,3 і 5,6 %.

↳ **Розселення населення.** Структура розселення у Придніпровському економічному регіоні складається з таких адміністративно-територіальних одиниць: 63 сільських районів, 47 міст (з них 22 обласного і 25 районного підпорядкування), 98 селищ міського типу, 3385 сільських населених пунктів. Основна частина населення (5,3 млн. чол.) проживає у містах. Найбільше зосередження міського населення

у Дніпропетровській області (84 % від загальної кількості) і в Запорізькій (77 % від усього населення).

У сільському розселенні переважає Кіровоградська область. В останній час різко зменшився вплив сільського населення в міста і, деякою мірою, почався зворотній процес – повернення міських жителів у сільську місцевість.

Розселення населення в регіоні має свої специфічні особливості по областях. Так, наприклад, у Дніпропетровській обл. зосереджена найбільша у регіоні кількість міських агломерацій: Дніпропетровська, Криворізька, Нікопольська і Павлоградська. У Запорізькій обл. основними урбанізованими вузлами є Запоріжжя, Бердянськ і Мелітополь, в Кіровоградській обл. – Кіровоград, Олександрія, Світловодськ. У перспективі треба обмежувати зростання великих урбанізованих міст і агломерацій, розвиваючи селища, де є найбільше вільної і не зайнятої робочої сили.

📖 *Науково-технічний потенціал.* Економічний регіон має відповідну створену систему наукових організацій, яка охоплює основну більшість галузей народногосподарського комплексу. До складу цієї системи входять 162 організації, які виконують науково-дослідні роботи, де зайнято близько 25 тис. працівників основної діяльності та наукові колективи 84 вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації і 38 III-IV рівня акредитації.

Науковці розробляють комплексні програми з питань ефективного використання мінеральних ресурсів на основі глибокої їх переробки та організації безвідходного виробництва, а також з проблем металургійного, машинобудівного виробництва, переробки вторинної сировини і побутових відходів, охорони навколишнього середовища. Науковці вузів працюють у тісному контакті з виробництвом, готуючи висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства.

📖 *Виробничий потенціал.* У регіоні позначається тенденція старіння наявних виробничих фондів, що негативно впливає на їх відтворення. Коефіцієнт їх оновлення становить в межах 4-5 %. В той же час внаслідок фізичного і морального зносу фондів знижується мож-

ливість їх використання. Ступінь зносу досить високий і становить понад 46 %, в тому числі в Дніпропетровській області – 50 %, Запорізькій – 44 % і Кіровоградській – 49 %. Загальна вартість основних фондів регіону Придніпров'я – в межах 145 млрд. грн, що становить 17,5 % основних фондів України. Питома вага основних фондів в структурі України становить: промисловості – 24,2 %; сільського господарства, мисливства та лісового господарства – 11,8 %; будівництва – 15,2 %; оптової і роздрібною торгівлі – 13,8 %; готелів та ресторанів – 22,8 %; транспорту і зв'язку – 12,6 %; фінансової діяльності – 8,9 %; операцій з нерухомим майном – 15,4 %; освіти – 16,3 %; охорони здоров'я і культури – 15,5 %.

У галузевій структурі питома вага основних фондів регіону становить: промисловість – 34,4 %; сільське, лісове господарство і мисливство – 11,7 %; транспорт і зв'язок – 13,7 %; операцій з нерухомим майном – 12,8 %. На освіту і охорону здоров'я припадає відповідно – 5,5 % і 2,6 %.

Як видно із наведеного, крім старіння основних фондів має місце значна нерівномірність їх розвитку, особливо в соціальній сфері, що необхідно врахувати на довготермінову перспективу з метою виправлення становища і забезпечення соціального розвитку згідно з науково-обґрунтованими нормативами.

12.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Як і в Донецькому економічному регіоні, тут великою мірою переважає промислово-господарське виробництво над сільськогосподарським, співвідношення яких у структурі випуску товарів і послуг становить 6:1, а у створенні валової доданої вартості – 5:1. У структурі регіону випуск промислової продукції становить 62,3 %; сільське господарство – 9,8 %; будівництво – 3,3 %; транспорт і зв'язок – 6,7 %; галузі сфери обігу – 4,6 %; соціально-культурна сфера – 3,8 %. За обсягом створення валової доданої вартості економічний район характеризується високою часткою галузей, що виробляють товари. Питома вага їх до обсягу виробництва в Україні становить – 19,2 %, в тому

числі промисловість – 23,2 %, будівництво – 14,7 % і сільське господарство – 12,5 %.

Промисловість – це головна галузь господарського комплексу економічного регіону. У цій галузі працює близько 31 % загальної чисельності зайнятих в економіці регіону. Тут виробляється 46,3 % чавуну (11,9 млн. т) до обсягу в Україні, сталі – 46,2 % (14,7 млн. т), готового прокату – 52 % (11,7 млн. т), сталевих труб – 76 % (174 млн. м), видобуток залізної руди – 88,4 % (49,4 млн. т), марганцевої руди товарної – 100 % (2,7 млн. т).

Регіон спеціалізується за основними галузями промисловості: електроенергетика – Запорізька область, машинобудування і металообробка – Кіровоградська і Запорізька області, промисловість будівельних матеріалів – в усіх трьох областях, харчова промисловість – Кіровоградська область.

У галузевій структурі промисловості (за обсягом продукції) провідне місце належить чорній металургії, машинобудуванню, металообробці та харчовій промисловості (див. табл. 12.3.1).

Як видно із табл. 12.3.1, у структурі металургії значну перевагу має чорна металурія. До її складу входять: видобуток та збагачення рудної сировини для чорної металургії, відкритий видобуток руд чорних металів, виробництво чорних металів, виробництво труб, виробництво електроферосплавів, коксохімічна промисловість, виробництво вогнетривів і вторинна обробка чорних металів.

У кольоровій металургії найбільш розвинута алюмінієва промисловість, рідкісних металів та напівпровідникових металів (зокрема, видобуток та збагачення руд рідкісних металів), титано-магнієва промисловість.

У структурі машинобудування і в металообробці за обсягом випуску продукції виділяються: авіаційна промисловість, виробництво електротехнічних машин, устаткування апаратури і виробів виробничого призначення, ремонт пересувного складу залізниць, сільськогосподарське і тракторне машинобудування, залізничне машинобудування, верстатобудівна та інструментальна промисловість, виробництво

Таблиця 12.3.1 Територіально-галузева структура промисловості Придніпровського економічного регіону у 2000 р.

Галузі промисловості	Територіальна структура регіону і областей (частка її в обсязі України, %)					Галузева структура, %				
	Україна	Придніпровський регіон	Дніпропетровська область	Запорізька область	Кіровоградська область	Україна	Придніпровський регіон	Дніпропетровська область	Запорізька область	Кіровоградська область
Уся промисловість	100,0	25,4	16,0	8,7	0,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	21,3	7,7	12,5	1,1	12,2	10,2	5,9	17,6	17,6
Паливна промисловість	100,0	6,1	4,6	1,3	0,2	10,1	2,4	2,9	1,5	3,1
Чорна металургія	100,0	54,6	39,9	14,7	0,0	27,4	58,7	68,3	46,3	1,3
Кольорова металургія	100,0	51,0	7,7	42,7	0,6	2,5	5,0	1,2	12,3	2,1
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	16,6	15,2	1,3	0,1	5,8	3,8	5,5	0,9	0,5
Машинобудування і металообробка	100,0	20,2	9,3	9,7	1,2	13,2	10,5	7,7	14,7	22,2
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	4,3	4,2	0,0	0,1	2,3	0,4	0,6	0,0	0,3
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	9,5	7,4	2,0	0,1	2,6	1,0	1,2	0,6	5,5
Легка промисловість	100,0	5,8	4,0	1,1	0,7	1,6	0,4	0,4	0,2	1,5
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	10,1	5,8	2,2	1,5	17,4	6,9	6,3	5,6	35,8

штучних алмазів, металургійне машинобудування, хімічне і нафтохімічне машинобудування, акумуляторна і елементна промисловість, виробництво ковальсько-пресового устаткування.

Продукція підприємств регіону користується попитом і на міжнародній арені. У галузі металургії і металообробки на експорт виготовляють продукцію 32 промислових підприємства Дніпропетровської області, 23 – Запорізької, 8 – Кіровоградської.

У міжгалузевому комплексі з виробництва машин і обладнання в Дніпропетровській обл. на експорт працюють 68 підприємств, у Запорізькій обл. 73 експортно орієнтованих підприємств, у Кіровоградській обл. – 24.

Значного розвитку у Придніпров'ї набули такі галузі, як нафтохімічна і лакофарбова промисловість, виробництво пластмасових виробів, скловолкнистих матеріалів, склопластиків та виробів з них.

У деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості регіону виділяються галузі з виготовлення виробів з паперу і картону.

Промисловість будівельних матеріалів представлена виробництвом цементу, промисловістю збірних залізобетонних і бетонних конструкцій і виробів, промисловістю нерудних і стінових будівельних матеріалів. Розвинуте виробництво асфальтобетону, промисловість обробки матеріалів з природного каменю.

У легкій промисловості найбільше вирізняються швейна і трикотажна. Основні центри легкої промисловості: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кіровоград, Мелітополь, Бердянськ.

➤ *Агропромисловий комплекс* включає до свого складу галузі, що забезпечують його засобами виробництва, сільське господарство і харчову промисловість. Найбільшу частку в загальному обсязі випуску продукції становлять тракторне і сільськогосподарське машинобудування (понад 70 %), машинобудування для харчової і комбікормової промисловості.

Сільське господарство регіону у загальнодержавному поділі праці спеціалізується на виробництві рослинництва, зокрема, товарного зерна, соняшнику, овочевих культур, а також продукції приміських овоче-молочних і птахівницьких господарств. У сільському господарстві зайнято 18,6 % працюючих, зосереджено 14 % фондів економіки регіону. Частка валової доданої вартості сільського господарства в країні становить 12,5 %. Виробництво насіння соняшнику – 35 % від обсягу в Україні, зерна – 17 %, овочів – понад 15 %. У виробництві продукції тваринництва на регіон припадає: м'яса – 13 %, молока – 10 %, яєць – близько 11 % виробництва України.

Основні показники, що характеризують виробництво сільськогосподарської продукції, наведені у таблиці 12.3.2.

➤ *Харчова промисловість.* Частка регіону за обсягами виробництва харчової промисловості в Україні становить 11,7 %, у тому числі: Дніпропетровська область – 6,7 %; Запорізька – 3,2 %; Кіровоградська – 1,8 %. До складу харчової промисловості входять: олійна і хлібопекарська, олійножирова та лікєро-горілчана, пивоварна. М'яс-

Таблиця 12.3.2 Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції у Придніпровському економічному регіоні в 2000 р. (у господарствах усіх категорій) тис. т

Види продукції	Україна	Придніпровський регіон		Дніпропетровська область		Запорізька область		Кіровоградська область	
		Усього	У % до України	Усього	У % до України	Усього	У % до України	Усього	У % до України
Зерно	24459,0	4099,9	16,8	1571,4	6,4	1150,1	4,7	1378,4	5,7
Цукрові буряки (фабричні)	13198,8	939,5	7,1	270,2	2,0	26,9	0,2	642,4	4,9
Соняшник	3457,4	1200,6	64,7	451,8	13,1	444,2	12,8	304,6	8,8
Картопля	19838,1	1291,5	6,5	683,2	3,4	291,3	1,5	317,0	1,6
Овочі	5821,3	876,6	15,1	433,0	7,4	230,9	4,0	212,7	3,7
М'ясо (у забійній вазі)	1663	212	12,7	85	5,1	74,0	4,4	53,0	3,2
Молоко	12658	1261	10,0	522	4,1	354	2,8	385	3,1
Яйця, млн шт	8809,0	961	10,9	437	5,0	345	3,9	179	2,0

на і молочна промисловість у структурі харчової промисловості областей становить майже третину. Борошномельна-круп'яна промисловість має найбільшу питому вагу в Кіровоградській обл. В окремих видах харчової промисловості регіон не забезпечує власних потреб (цукор, картопля).

➤ **Транспорт і зв'язок.** У регіоні розвинуті різні види транспорту: залізничний, автомобільний, авіаційний, трубопровідний, річковий. Тут зосереджено 10,5 % основних фондів України вартістю 14,2 млрд. грн, зайнято 14,5 % працездатного населення регіону.

У регіоні найбільше розвинутий залізничний транспорт, який з'єднує найбільші сировинні бази країни – кам'яновугільний Донбас, залізорудне Криворіжжя та Нікопольський марганцеворудний басейн. Через територію Придніпровського економічного регіону проходять Придніпровська і Одеська залізниці, які виконують великий обсяг перевезень продукції, зокрема гірничо-металургійного та паливного комплексів. Експлуатаційна довжина колії загального користування у регіоні становить 3487 км, а густина колій на 1 тис. км² – 42 км (по Україні – 37 км).

Важливу роль відіграють автомобільні шляхи, якими перевозяться великі вантажі та обслуговуються пасажирки. Загальна довжина їх з твердим покриттям становить 22,2 тис. км, а густина – 265 км/1 тис. км².

Придніпров'я з півночі на південь перетинає головна водна артерія – Дніпро. Вона має вихід до Азовського моря. Це забезпечує перевезення вантажів річковим і морським транспортом з виходом в Чорне море. Найбільші річкові порти регіону – Дніпропетровський і Запорізький, морський порт на Азовському морі – Бердянськ.

У регіоні достатньо розвинутий ринок послуг електрозв'язку, розвивається комп'ютерна мережа Інтернет, надаються послуги електронної пошти, здійснюються банкові операції, різні види розрахунків та надаються інформаційні послуги.

➤ *Соціальна сфера.* У соціальній сфері регіону створюється 20 % валової доданої вартості економіки регіону. В її складі понад 60 % припадає на матеріально-побутові галузі і близько 40 % на соціально-культурні галузі, зосереджено близько 31 % основних фондів Придніпров'я і зайнято 29 % трудових ресурсів.

У структурі виробництва товарів народного споживання співвідношення продовольчих і непродовольчих становить 66:34 (при рекомендованих нормативах 40:60).

У галузі освіти і культури скоротилась кількість шкіл, дитячих дошкільних закладів, мережа клубів, бібліотек. Це пов'язано з наслідками соціально-економічної кризи, несприятливою демографічною ситуацією та недостатньою матеріальною базою. Те саме спостерігається і в системі охорони здоров'я – зменшилася кількість лікарняних установ, ліжковий фонд, потужності амбулаторно-поліклінічних закладів.

➤ *Інвестиційна діяльність.* За 1991-2000 рр. обсяг капіталовкладень у власне будівництво в регіоні скоротився у 4,6 рази. Після 2001 р. вони поступово зростають. Їх відновлювальна структура за об'єктами виробничого призначення характеризується такими показниками: технічне переозброєння і реконструкція діючих підприємств – 79,9 %, будівництво нових підприємств – 1,2 %, будівництво окремих об'єктів – 8 %.

Значно скоротились капіталовкладення в житлове і соціально-культурне будівництво (освіта, охорона здоров'я, культура, побут, торгівля тощо).

У розвитку інвестиційної діяльності необхідно вирішувати проблеми, пов'язані з удосконаленням структури капітальних вкладень, створенням режиму найбільшого сприяння для вкладення інвестицій в соціальну і виробничу сфери.

➤ **Зовнішньоекономічна діяльність.** Економічний регіон за обсягом зовнішньої торгівлі займає перше місце. Основні експортно-орієнтовані галузі Придніпров'я: металургія і обробка металів, виробництво машин і обладнання. У структурі експортної продукції значну частину вагу складають сировина і досить дорогі напівфабрикати (прокат чорних металів, труби, феросплави).

Загальний обсяг експорту товарів щорічно становить понад 4,3 млрд. дол. США, або в межах 29-30 % до загального обсягу експорту товарів України. Імпорт товарів становить трохи більше 1,7 млрд. дол. США (12,5 % до України). Як видно з наведених даних, сальдо зовнішньоекономічної діяльності позитивне (понад 9,5 млрд. дол. США). Маючи позитивне сальдо, регіон має можливість вкладати частку коштів від зовнішньоекономічної діяльності у розвиток власної економіки.

➤ **Екологічна ситуація.** На сьогодні екологічна ситуація в економічному регіоні залишається досить складною. Обсяги шкідливих викидів в атмосферу становлять щорічно понад 1,0 млн. т. В середньому на 1 підприємство тут припадає понад 600 т викидів в атмосферу, що у 9,2 разів більше ніж в середньому по Україні. Дві третини всіх викидів у регіоні припадає на Дніпропетровську область. Такий стан негативно впливає не тільки на навколишнє середовище, але й на здоров'я людей, умови праці на виробництві.

У регіоні вже давно назріло питання проведення рішучої боротьби з тими, хто нехтує цими проблемами. Треба приводити діяльність підприємств до їх нормативно-допустимих параметрів шкідливих викидів, при тому навіть до призупинення їх виробництва.

➤ *Територіальна організація продуктивних сил.* Придніпровський економічний регіон має свої територіальні особливості в формуванні і організації продуктивних сил. За основними типами виробничо-господарської діяльності території регіону виокремлюються із спеціалізованих господарських підрайонів:

⇒ у Дніпропетровській області – *Центральний промисловий, Південно-Західний промисловий і Північний аграрно-промисловий;*

⇒ у Запорізькій області – *Північний (Запорізький) індустріальний і Південний промислово-аграрний;*

⇒ у Кіровоградській області – *Південно-Східний аграрно-промисловий. У регіоні сформувались великі промислові вузли;*

⇒ Дніпропетровсько-Дніпродзержинський (галузі спеціалізації – *чорна металургія, хімічна промисловість, машинобудування*);

⇒ *Криворізький (чорна металургія, машинобудування);*

⇒ *Запорізький (чорна і кольорова металургія, важке машинобудування, харчова промисловість);*

⇒ *Олександрійський (паливна промисловість, машинобудування, харчова і легка промисловість).*

Система територіальної організації розміщення продуктивних сил потребує додаткових наукових досліджень з метою удосконалення їх організаційних форм.

12.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

Наукові дослідження, проведені вченими – спеціалістами НАН України, свідчать про наявність диспропорцій у розвитку економіки Придніпровського економічного регіону і низки невирішених проблем. Це, в першу чергу, такі:

↳ *зменшення обсягів видобутку основних корисних копалин і комплексного їх використання;*

↳ *небезпечні еколого-економічні тенденції в землекористуванні (виведення з обороту родючих земель, значне зменшення гумусного горизонту);*

☞ дефіцит паливних, водних і лісових ресурсів, високий рівень їх питомих витрат;

☞ недостатній рівень розвитку соціальної сфери (недостатня її матеріально-технічна база);

☞ невирішеність фундаментальних економічних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи (втрата управління системами господарського комплексу, посилення дезінтеграції економічного простору, денационалізації основних експортних галузей, недосконалість внутрішньогалузевої структури економіки, окремих її сфер і галузей, непропорційне зростання елементів ринкової інфраструктури, необґрунтоване посилення сировинної спрямованості структури господарського комплексу;

☞ посилення рівня внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку;

☞ недосконалість територіальної організації продуктивних сил;

☞ порушення порайонних пропорцій між виробничою і невиробничою сферами;

☞ розбалансованість пропорцій між сферами АПК і суміжних галузей господарського комплексу;

☞ загострення екологічних проблем у районах зосередження агломерацій¹.

Це програмні проблеми, вирішення яких сприятиме реалізації основних напрямів розвитку регіону. Зокрема, у першу чергу треба зосередити увагу на збільшенні питомої ваги регіону у випуску товарів і послуг та у створенні додаткової вартості сфери матеріального виробництва.

У галузевій структурі промисловості і надалі переважатиме металургійна, яка спрямована на задоволення потреб як внутрішнього, так і зовнішнього ринків. Виробництво чорних металів буде основним напрямом спеціалізації регіону в загальнодержавному поділі праці. Пріоритетний розвиток матимуть експортно-орієнтовані виробництва про-

¹ Дорогунцов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – КНЕУ. – 2005. – С. 702.

мисловості: металургія і обробка металів, виробництво машин і обладнання, виробництво електричного і електронного обладнання, виробництво медичних приладів та інструментів, точних вимірювальних приладів, оптичних приладів і годинників, виробництво транспортного обладнання (зокрема автомобілів), ракетокосмічна і авіаційна техніка.

Сільськогосподарське виробництво базуватиметься на вдосконаленні структури посівних площ, збільшенні обсягів ґрунтозахисної обробки землі та на інтенсивних технологіях вирощування зернових культур, цукрового буряка і соняшнику, скороченні розораності ґрунтів, розширенні пасовищного господарства та зрошувального землеробства.

Передбачаються такі основні напрями розвитку господарського комплексу Придніпровського економічного регіону:

☑ *вирішення основних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи в економіці регіону;*

☑ *ресурсозберігаюча спрямованість економіки та комплексне використання ресурсів, зокрема раціональне використання природних ресурсів (здійснення комплексного використання мінерально-сировинних ресурсів на основі їх глибокої переробки, використання підземних вод для господарських потреб у вододефіцитних районах, біоресурсів Азовського моря);*

☑ *запровадження маловідходних і безвідходних технологій, реконструкція зрошувальних систем, розширення обсягів лісонасаджень, широке використання всіх наявних вторинних ресурсів, що створюються у процесі основного виробництва;*

☑ *формування нової інноваційної стратегії шляхом включення в інвестиційний процес приватних структур, як вітчизняних так і зарубіжних;*

☑ *удосконалення галузевої і територіальної структури капітальних вкладень;*

☑ *подальший розвиток електроенергетики, вугільної (у тому числі буровугільної) та золотодобувної промисловості;*

☑ *нарощування експортного потенціалу;*

☑ *розширення номенклатури машинобудування для сільського виробництва;*

- ☑ інтенсифікація городництва у приміських зонах для забезпечення міського населення свіжими овочами і фруктами;
- ☑ підвищення рівня якості продукції до рівня світових стандартів;
- ☑ суттєве покращення життєвого рівня населення (збільшення реальних доходів, підвищення освітньо-культурного і духовного рівня та охорони здоров'я населення);
- ☑ поліпшення екологічної ситуації за рахунок утилізації комунально-побутових та промислових відходів, створення ефективних очисних комплексів, рекультивація порушених природних ландшафтів, запровадження системи екологічного моніторингу;
- ☑ використання науково-виробничого потенціалу наукових центрів регіону з метою прискореного впровадження наукових розробок у виробництво;
- ☑ обмеження зростання великих міст і прискорений розвиток малих і середніх міст з дотриманням екологічних вимог.

Перетворюючи наведені напрями в життя, Придніпровський економічний регіон перейде на новий рівень розвитку і до оновлення всіх сфер життєдіяльності.

? Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Визначте структуру Придніпровського економічного регіону і його місце в економіці України.
2. Дайте характеристику ресурсного потенціалу регіону.
3. Територіальна і галузева структури господарства регіону.
4. Місце регіону в зовнішньоекономічній його діяльності.
5. Основні проблеми розвитку економічного регіону.
6. Головні напрями подальшого соціально-економічного розвитку Придніпровського економічного регіону.

Глава 13. Економіка Східного регіону

План викладу матеріалу

- 13.1. Місце і роль Східного економічного регіону в економіці країни.
- 13.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.
- 13.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.
- 13.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

13.1. Місце і роль Східного економічного регіону в економіці країни

До складу Східного економічного регіону входять Полтавська, Сумська і Харківська області. Площа економічного регіону – 84,0 тис. км² і становить 13,9 % території України, має вигідне економіко-географічне положення, регіон розташований на важливих шляхах сполучення розвиненими районами Росії, портами Чорного і Азовського морів, а також з країнами Центральної і Західної Європи, поблизу матеріальних баз Донбасу (див. рис. 13.1)

Більшість території регіону знаходиться у лісостеповій зоні, шість районів Сумської області – у Поліській, декілька районів Полтавської – у степовій зоні.

Лісовий ландшафт на південь від Глухова змінюється лісостеповим, а далі на південь від Кременчука і Харкова – степовим.

4/5 усієї площі ґрунтів має природну родючість, Поліська частина регіону – з менш родючими ґрунтами і вимагає відповідного внесення добрив.

Рис. 13.1. Економіка Східного економічного регіону

Природно-географічні умови в загальному сприятливі для розвитку продуктивних сил. Достатньо висока густина населення, розгалужені транспортні зв'язки сприяють розвитку промисловості, насамперед, машинобудування.

Через Східний економічний регіон проходять важливі транспортні магістралі: міжнародний транспортний коридор Європа – Азія (через Сумську обл.), траса міжнародного значення Москва – Сімферополь (через Харківську область).

У регіоні склався індустріально-аграрний господарський комплекс. Важливе місце у структурі економіки займають харчова і легка промисловість, а також аграрно-промисловий комплекс, який розвивається на базі багатогалузевого сільського господарства.

У регіоні на 1 січня 2005 р. проживало 5,639 тис. чол. Порівняно з 1991 р. населення в регіоні скоротилося майже на 300 тис. чол. Густина населення становить 70,5 чол/км². Найбільша густина населення в Харківській області – 93,6 чол/км², що пояснюється концентрацією виробництва і наявністю великої кількості міських поселень. У регіоні налічується 46 міст, 104 селища міського типу, 1081 сільська рада. Найбільші міста Східного регіону – Харків – місто-мільйонер, Суми, Полтава, Кременчук. Особливо вирізняється Харківська міська агломерація з ядром у Харкові, навколо якої зосереджено багато міст і селищ міського типу.

Місто Харків – найбільший багатогалузевий центр регіону, навколо нього сформувався великий промисловий вузол, куди входять міста Дергачі, Буда, Мерефа, Люботин, Пісочин, Чугуїв. У цьому вузлі зосереджено 2/3 міського населення Харківської обл. і виробляється 4/5 промислової продукції області.

У Полтавській області найбільш багатогалузевими є Полтава, Кременчук. Тут сконцентровано 2/5 промислових підприємств і випускається 2/3 товарної продукції промисловості області.

У Сумській обл. у м. Сумах сформований Сумський промисловий вузол, в якому виробляється продукція машинобудування та хімічної промисловості. У Шостко-Глухівському вузлі також переважають хімічна промисловість і машинобудування.

Міське населення регіону складає 70 %. Найвищий рівень міського населення у Харківській обл. – 78,8 %. В усіх трьох областях здійснюється видобуток нафти і газу. У нафтовидобувній галузі вирізняється Сумська обл., на її частку припадає до 20 % запасу нафти України. Значні балансові запаси нафти є в Полтавській обл. (близько 10 % запасів України). На території регіону є Кременчуцький нафтопереробний завод – один з найбільших в Україні, який і зараз виробляє значну кількість нафтопродуктів.

Зручне економічно-географічне положення Східного економічного регіону щодо джерел сировини і палива, транспортних зв'язків, сприятливі умови створюють високі потенційні можливості для комплексного розвитку його господарства.

13.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

 Мінерально-сировинні ресурси. У регіоні вдало поєднуються рівнинна поверхня, сприятливий кліматичний режим, родючі ґрунти, значні запаси корисних копалин. У Полтавській і Харківській обл. виявлені багаті залізорудні родовища, серед яких вирізняється Кременчуцьке, але важливе значення для регіону і країни мають ресурси паливної галузі.

Особливо важливий нафтогазоносний район знаходиться у Дніпровсько-Донецькій западині. Тут розташована одна з найбагатших на нафту і газ областей України – Полтавська. На базі наявних родовищ створено паливно-енергетичний комплекс і здійснюється забезпечення сировиною ряду галузей органічної хімії. Багаті родовища газу є у Харківській області, а саме: Шебелинське, Єфремівське, Пролетарське, Західно-Сосновське, Кегичівське.

У регіоні видобувають 83 % природного газу всієї України. З родовищ, що експлуатують, видобувається: нафта з конденсатом – 65,7 % від видобутку в Україні, залізна руда – 14 %, абразивна сировина – 91,1 %, скляна сировина – 44 %.

Наявність потужної промисловості в регіоні супроводжується значним споживанням електроенергії. Серед галузей промисловості найбільш енергомісткими є машинобудування і металообробка, які споживають 28,5 % всієї електроенергії. Велику кількість електроенергії споживає житлово-комунальне господарство регіону – 29,9 %. Найпотужніша серед теплових електростанцій – Зміївська ДРЕС (2,4 млн. квт\г).

У регіоні є відкриті родовища фосфоритів у Харківській і Сумській обл., є поклади кам'яної солі (Сумська обл.), каоліну, кварцових та скляних пісків, крейди, мергелю, вапняків, глин для виробництва будівельних матеріалів.

 Земельні ресурси. Сільгоспугіддя займають 15,1 % від сільськогосподарських угідь України. У регіоні переважають чорноземи, цінні і родючі ґрунти. На півночі виділяються мало- і середньогумусні чорноземи, які менш родючі, а також підзолисті і болотні ґрунти. Високоврожайні чорноземні ґрунти, сприятливі кліматичні умови дають змогу регіону зайняти в Україні важливе місце у виробництві товарного зерна, зокрема пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, соняшнику; розвивати овочівництво і садівництво, м'ясомолочне і м'ясне тваринництво. Розораність ґрунтів становить 80,4 % від загальної площі сільгоспугідь. Розвиток сільського господарства базується на раціональному використанні великих площ ріллі та природних кормових угідь.

 Водні ресурси. Серед річок найбільше народногосподарське значення мають Дніпро з Кременчуцьким водосховищем, Дніпродзержинське і Червоноармійське водосховища. Решта річок невеликі, маловодні: Ворскла, Сіверський Донець (верхня течія), Десна, Сула, Псьол, Хорол.

Відомі джерела мінеральних вод у Полтавській (Миргородське, Гоголівське) і Харківській (Березівське) обл.

На річці Сіверський Донець знаходиться Печенізьке водосховище, а на річці Оскол – Краснооскольське. Ці річки використовуються для водопостачання промислових підприємств, а також для розвитку сільського господарства.

Водні ресурси забезпечують господарську діяльність Полтавської і Сумської областей, у Харківській запаси води недостатні.

📖 **Лісові ресурси.** Ліси в регіоні займають 10 % території, зокрема в Сумській – 15 %, Харківській – 9,4 %, Полтавській – 6,6 %.

Переважають змішані ліси: сосна з дубом та інші листяні породи у поліській частині. Для лісостепу характерні листяні ліси – грабово-дубові та липово-дубові.

Однак з метою захисту ґрунтів від ерозії та потреб в лісодеревині потрібно заліснювати територію майже удвічі. Це проблема, яка вимагає часу, довготермінова, але від неї не варто відступати, потрібно мати цілеспрямовану програму для стратегічної перспективи.

📖 **Рекреаційні ресурси.** У регіоні є сприятливі кліматичні умови, мальовничий ландшафт, достатньо густа мережа річок, мінеральні води, ліси, пам'ятники садово-паркового мистецтва, які визначають достатній рекреаційний потенціал для організації оздоровлення і відпочинку людей.

Як уже зазначалось, у регіоні є 11 розвіданих родовищ мінеральних вод, 10 з них експлуатуються. Їх щорічний видобуток – 0,5 млн. м³. Регіон багатий природними рекреаційними ресурсами – це Поліські ландшафти на півночі, долини чисельних річок, музеї Полтави, художня кераміка в Опішні, живописні села Великі Сорочинці, Диканька та ін.

📖 **Демографічний потенціал.** Як і по Україні в цілому, загальна чисельність населення у регіоні скорочується, в тому числі знижується чисельність і трудових ресурсів. Національний склад населення регіону неоднорідний. Українці становлять 79,1 %, росіяни – 18,4 %.

У містах Східного економічного регіону проживає 65,9 % населення, що на 2 % менше, ніж в цілому по Україні. Найбільш урбанізованою є Харківська область – 79,2 %. Тут склалася одна з найбільших міських агломерацій України – Харківська. Найнижча частка міського населення в Полтавській області – 57,4 %.

Відносно висока частка сільського населення в регіоні пояснюється наявністю інтенсивного сільського господарства, в якому переважа-

ють трудомісткі галузі рослинництва і тваринництва. В цілому в регіоні, як і в кожній області зокрема, від'ємний природний приріст населення (в Полтавській – 4,9 %, Сумській – 5,3 %, Харківській – 4,1 %). Особливо загрозливе становище у сільських поселеннях регіону. В селах Полтавщини від'ємний приріст – 10,7 %, Сумській області – 13,7 %, Харківській – 8,6 %. Високим є відсоток населення старших вікових груп у сільській місцевості. Найбільша частка людей пенсійного віку у Сумській області (25 % від усього населення).

☞ **Трудовий потенціал.** Трудовими ресурсами регіон, в основному, забезпечений. У регіоні сформувався ринок праці, який можна охарактеризувати як диференційований по областях, за основними тенденціями розвитку. Зокрема для Полтавської та Сумської областей характерними ознаками є трудодепресивність та застійність. Для ринків цього типу головним чинником успішного розвитку є стабілізація сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним переробних виробництв, розвиток соціальної інфраструктури села за допомогою прямих державних інвестицій, забезпечення еквівалентного товарообміну між містом та селом, а також розвиток трудомістких галузей промисловості – легкої і неметаломісткого машинобудування. Покращення ситуації на ринку праці в регіоні є можливим за умови поширення перекваліфікації та підвищення професійнофахових властивостей потенційних учасників виробництва, збільшення мобільності робочої сили.

☞ **Науково-технічний потенціал.** Особливу роль у розвитку науки і техніки відіграє потенціал наукових закладів Харкова. Наукові дослідження в регіоні ведуться у 265 науково-дослідних та проектно-конструкторських організаціях.

Не дивлячись на значне скорочення кількості науковців (близько 46 % до рівня 1990 р.), у регіоні виконується великий обсяг науково-технічних розробок, які складають близько 17% від усіх обсягів наукових робіт по Україні. Ці дані говорять про високий рівень територіальної концентрації науково-технічної дослідної діяльності регіону. Головними завданнями наукової сфери Східного економічного регіону є забезпечення підприємств високими технологіями для підви-

щення обсягів, якості асортименту конкурентоспроможності продукції Національного товаровиробництва.

☞ **Виробничий потенціал.** У структурі Східного економічного регіону основні виробничі фонди становлять 44,6 %, у сільському господарстві – 24,2 %, що дещо менше ніж в середньому по Україні (відповідно 50 % і 26,9 %).

Галузева структура основних невиробничих фондів регіону також вирізняється серед аналогічних по Україні. Так, у житлово-комунальному господарстві в регіоні зосереджено 58,2 % фондів, у галузі охорони здоров'я, фізкультури і соціального забезпечення – 5,8 %, культури і мистецтва – 2,1 %.

Вартість промислово-виробничих основних фондів регіону становить 11,7 % від відповідного показника по Україні. Однак треба зазначити, що в регіоні спостерігається значне старіння основних виробничих фондів. Коефіцієнт їх оновлення дуже низький (0,03 – 0,05) і вимагає значного прискорення оновлення виробничого потенціалу.

13.3 Територіальна і галузева структура господарства регіону

⇒ **Промисловість.** У комплексі Східного економічного регіону провідне місце посідає промисловість, ВВП якої складає 75 %. За показниками обсягів промислового виробництва вартості основних фондів і чисельності промислово-виробничого персоналу Східний регіон посідає третє місце після Донбасу і Придніпров'я. Регіон спеціалізується на машинобудуванні, нафтогазовій, хімічній, харчовій промисловості.

Машинобудування і металообробка є провідними галузями, в них зайнято понад 60 % усього промислово-виробничого персоналу. У Харкові і області зосереджено близько 20 % машинобудування країни.

Східний економічний регіон має високу частку в усіх галузях економіки України. Валова додаткова вартість економічного регіону становить в межах 13 % всієї додаткової вартості України, з неї майже половина виробляється в Харківській обл. Найбільший внесок у валову додаткову вартість України здійснює промисловість регіону –

14,6 % новоствореної промислової вартості. У Полтавській обл. створюється 5,3 % додаткової вартості промисловості, У Харківській – 6,8 %, у Сумській – 2,6 %.

Будівельна індустрія регіону створює понад 14 % усієї додаткової вартості цієї галузі, сільське господарство – 12,3 %.

У Східному економічному регіоні історично склався багатогалузевий промисловий комплекс. Територіально-галузева структура його промисловості наведена у табл. 13.3.1

Таблиця 13.3.1. Територіально-галузева структура промисловості Східного економічного регіону (частка регіону областей у загальному обсязі України, %)

Галузі промисловості	Територіальна структура					Галузева структура, %				
	Україна	Східний регіон	Полтавська область	Сумська область	Харківська область	Україна	Східний регіон	Полтавська область	Сумська область	Харківська область
Уся промисловість	100,0	12,0	4,5	2,4	5,1	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	8,8	1,3	0,8	6,7	12,2	8,9	3,6	4,1	15,9
Паливна промисловість	100,0	33,3	19,0	7,8	6,5	10,1	28,0	42,7	32,8	12,8
Чорна металургія	100,0	2,2	2,1	0,0	0,1	27,4	5,1	12,9	0,3	0,5
Кольорова металургія	100,0	2,0	–	–	2,0	2,5	0,4	–	–	1,0
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	7,3	1,6	4,6	1,1	5,8	3,5	2,1	10,8	1,3
Машинобудування і металообробка	100,0	20,7	4,9	4,7	11,1	13,2	22,8	14,4	25,5	28,9
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	5,5	0,4	0,2	4,9	2,3	1,0	0,2	0,2	2,2
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	8,5	2,4	0,8	5,3	2,6	1,8	1,4	0,9	2,7
Легка промисловість	100,0	8,6	2,0	3,5	3,1	1,6	1,1	0,7	2,3	1,0
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	16,3	5,3	2,9	8,1	17,4	23,8	20,5	21,6	27,7

Як видно із таблиці, у структурі промислової продукції переважає обробна промисловість, зокрема в Харківській і Сумській обл. (відповідно 28,9 % і 25,5 %). Основними провідними галузями є машинобудування і приладобудування, енергетичне і електротехнічне, яке представлене турбінним, електротехнічним, електромашинобудівним, кабельним та іншими виробництвами.

У Харкові зосередженні важливі галузі машинобудування: енергетичне та електротехнічне, що випускають парові турбіни для теплових і атомних електростанцій та гідротурбіни великої потужності, турбогенератори, електродвигуни й електроустаткування для тепловозів, прокатних станів, шахтного устаткування.

У Полтаві – заводи електротехнічних виробів, газорозрядних ламп; у Сумах – заводи важкого компресоробудування та електроламп.

Транспортне машинобудування розміщене в Кременчуці (вантажні автомашини, тягачі й автосамоскиди, залізничні вагони). У Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Ромнах, Шостці розташовані підприємства, на яких виготовляють устаткування для різних галузей промисловості. В економічному регіоні розміщений великий центр авіаційної промисловості (Харків), де виготовляють пасажирські і транспортні літаки.

У регіоні випускається складна побутова техніка: телевізори, пральні побутові машини, ЕОМ, калькулятори, радіоапаратура, електронні мікроскопи.

Значне місце в структурі промисловості регіону посідає легка промисловість, обсяги якої становлять 13,4 % загальноукраїнського, в тому числі Харківської обл. – 5,1 %.

У регіоні є вагомий комплекс паливних галузей: газо- і нафтодобувної, нафтопереробної, а також торф'яної. Обсяг продукції паливної промисловості становить 30 % від загальноукраїнського.

У східному регіоні одним з найбільш потужних в Україні є будівельний комплекс. На базі численних родовищ виробляються різноманітні будівельні матеріали: цемент, залізобетонні вироби, черепиця, кераміка, облицювальна плитка, фаянс. Потужні підприємства будівельної індустрії працюють у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, тут діють домобудівні комбінати. У більшості містах розташовані заводи будівельних матеріалів та цегельні заводи.

У регіоні розташовані підприємства деревообробної і меблевої промисловості, переважно у великих промислових центрах – Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, які в більшості працюють на привозній сировині.

⇒ *Сільське господарство.* Соціально-економічні природні умови регіону сприяють високоінтенсивному розвитку сільськогосподарського виробництва. На сільгоспугіддя тут припадає понад 70 % земельної площі. Їх загальна кількість становить майже 6 млн. га, в тому числі посівна площа – 4244 тис га, тобто 15,6 % від загальної площі посівів в Україні. Більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрових буряків, соняшнику і на м'ясо-молочному тваринництві, птахівництві.

У регіоні більше половини посівних площ припадає на зернові культури, серед яких найбільше озимої пшениці, ячменю, жита, гречки, кукурудзи. Тут вирощується значна частка технічних культур. Цукрові буряки вирощують майже на всій території регіону, а соняшник – переважно на півдні та південному сході. У західній частині поширені посіви тютюну та ефіроолійних культур. Картоплю, овочі вирощують майже в усіх господарствах, але найбільше – навколо великих міст, в південній та західній частині. Розвинені також садівництво і ягідництво.

Частка тваринництва в структурі сільськогосподарського виробництва становить 52,7 %. Розводять велику рогату худобу, свиней, овць, птицю. Південь має м'ясо-молочний напрям, у південно-східній частині регіону значного розвитку набуло вівчарство (переважають тонкорунні вівці), свинарство – м'ясного напрямку. Оскільки тваринництво домінує, в регіоні великі площі угідь зайняті під кормовими культурами (багаторічні трави, коренеплоди, кукурудза). У регіоні розвинені також рибальство, бджільництво та шовківництво.

Показники, що характеризують виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в Східному економічному регіоні, наведено у табл. 13.3.2.

Харчова промисловість за обсягом виробництва посідає друге місце після машинобудування. Галуззю спеціалізації є м'ясна і молочна промисловість. Обсяг цієї продукції становить 17,4 від загальноукраїнського показника. Виробництво м'ясної молочної продукції за областями становить: Полтавська – 43,4 %, Сумська – 25,2%, Харківська – 30,4 %.

Таблиця 13.3.2. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції у Східному економічному регіоні (у господарствах усіх категорій), тис. т

Види продукції	Україна	Східний регіон		Полтавська область		Сумська область		Харківська область	
		Усього	У % до України	Усього	У % до України	Усього	У % до України	Усього	У % до України
Зерно	24459	3664	14,9	1408	5,8	968	3,9	1268	5,2
Цукрові буряки (фабричні)	13199	2865	21,7	975	7,4	773	5,8	1117	8,5
Соняшник	3457	583	16,9	201	5,8	40	1,2	342	9,9
Картопля	19838	2805	14,1	694	3,5	928	4,7	1183	5,9
Овочі	5821	753	12,9	199	3,4	138	2,4	416	7,1
М'ясо (у забійній вазі)	16663	219	13,2	67	4,0	68	4,1	84	5,1
Молоко	12658	1609	12,7	589	4,6	480	3,8	540	4,3
Яйця, млн шт	8809	1169	13,3	405	4,6	285	3,2	479	5,5

У регіоні діють підприємства цукрової, м'ясної, молочної, борошномельної-круп'яної, олійної, жирової, спирто-горілчаної, кондитерської та інших галузей харчової промисловості.

Треба зазначити, що виробництво основних продуктів харчування в Східному регіоні значно скоротилося порівняно з 1990 р., зокрема цукру-піску – близько 26 %, олії – до 90 %, м'яса – на 14,5 %, молока до 51 %.

Певною мірою знизився і рівень споживання основних видів продовольчої продукції на душу населення.

⇒ *Транспортна система.* У Східному економічному регіоні добре розвинуті залізничний, автомобільний, трубопроводний, повітряний і річковий транспорт. Основна частина вантажів перевозиться залізничним і автомобільним транспортом. Загальна довжина залізниць регіону становить 3198 км, а середня густота – 37,5 км на 1000 км². Найбільші залізничні вузли – Харків (найпотужніший у країні), Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Полтава, Гребінка.

У регіоні достатньо розвинутий автомобільний транспорт, який використовується як для внутрішніх, так і міжрегіональних та міжнародних перевозок. Загальна довжина автомобільних шляхів регіону становить 24 тис. км, в тому числі понад 7,0 тис км з твердим покриттям. Густота шляхів з твердим покриттям – 256 км на 1000 км².

Для транспортних зв'язків використовується Дніпро з його притоками Сулою, Пелом, Ворсклою. На Дніпрі розташований великий річковий порт – Кременчук. Через територію регіону проходять магістральні газопроводи «Союз», Уренгой – Помари – Ужгород, Шебелинка – Полтава – Київ і нафтопроводи Мічуринськ – Кременчук, Гнідинці – Кременчук та ін.

Авіаційний транспорт представлений в усіх областях регіону. Спеціалізація – перевезення пасажирів та вантажів.

⇒ **Зовнішньоекономічні зв'язки.** Завдяки особливостям економіко-географічного положення і господарської спеціалізації. Східний економічний регіон має чи не найбільш розвинуті економічні зв'язки з зарубіжними країнами серед інших економічних регіонів України. У регіоні зосереджена велика кількість підприємств, діяльність яких спрямована на експорт. У структурі продукції, що експортується, є велика частка високотехнологічних виробів, у тому числі продукція машинобудівного комплексу. Вартість експорту сягає близько 7 % вартості експорту України. Загальна вартість імпорту – 5,4 %. Сальдо експортно-імпортних операцій по регіону позитивне (більше 200 млн. дол. США). Провідними у формуванні потенціалу зовнішньоекономічної діяльності Східного регіону є харчова ланка АПК, хімічна промисловість, а головним – різнопрофільне машинобудування (особливо у військовій сфері та в галузі авіакосмічного виробництва), продукція яких усе більше користуються попитом на міжнародному ринку.

Східний економічний район має достатньо стабільні зовнішньоекономічні зв'язки з Росією. Одночасно має багатовекторні зв'язки з країнами Сходу, а також Європи і США. Враховуючи, що Сумщина і Харківщина є прикордонними областями з Росією, тут також розвивається транскордонне співробітництво з сусідніми російськими областями.

⇒ **Соціальна сфера** Східного економічного району характеризується значним розвитком. Регіон має розгалужену систему закладів соціально-побутового комплексу, освіти, охорони здоров'я, культури, спорту.

У галузі освіти навчанням охоплено біля 765 тис. учнів середніх навчальних закладів, понад 35 тис. учнів навчаються у професійно-технічних навчально-виховних закладах.

Регіон вирізняється рівнем розвитку вищої освіти, насамперед за рахунок Харкова, який є потужним освітньо-науковим центром. У вищих закладах усіх рівнів акредитації навчається понад 300 тис. студентів, або 15,8 % від загальної кількості в державі.

Достатньо на високому рівні система охорони здоров'я, але за останній період скоротилась кількість ліжок з розрахунку на 10 тис. чол. населення і вона становить близько 70 % до рівня 1990 р.

Скоротилась кількість і клубних закладів, вона становить 81,7 % до рівня 1990 р. Забезпеченість житлом в середньому на одного жителя складає 20,1 м², що відповідає рівню забезпеченості житлом в середньому по Україні. Особисті потреби населення значною мірою задовольняються за рахунок послуг, що надаються торгівлею, громадським харчуванням, сферою послуг. Однак рівень їх скоротився, особливо сфера послуг в сільській місцевості. Забезпеченість сфери послуг задовольняється у межах 60 %.

⇒ **Екологічна ситуація.** Великої шкоди навколишньому середовищу завдають галузі промисловості, особливо в Харківській обл., територія якої належить до еколого-кризових індустріальних регіонів. Вплив промисловості супроводжується негативними глобальними змінами у повітряному і водному басейнах, надрах і земельних ресурсах. Внаслідок надмірної концентрації забруднюючих виробництв із застарілими технологіями, нагромадження технічних відходів, високого рівня урбанізації відбуваються незворотні процеси деградації природних ресурсів, зростає захворюваність населення тощо. Наприклад, у Харкові, як і в інших містах України, складною проблемою є очищення стічних вод, їх частка коливається в межах 50 %.

Проблеми покращення екологічної ситуації вимагають вдосконалювати виробничі процеси, впроваджувати новітні ресурсозберігаючі технології, здійснювати постійний моніторинг за станом навколишнього середовища.

13.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

У Східному економічному регіоні, як і в усіх інших економічних регіонах України, є ідентичні проблеми, які склалися у кризовому періоді різкого спаду виробництва, що великою мірою склався у зв'язку з розпадом СРСР, оскільки його економіка була спрямована в основному на розвиток воєнного комплексу. В економічному регіоні є достатня економічна і науково-технічна база для його розвитку.

Регіон має усі передумови для налагодження випуску засобів виробництва для різних галузей економіки України та експортних потреб, у першу чергу для реформованих сільськогосподарських структур – селянських спілок, фермерських та індивідуальних господарств.

Для регіону важливим напрямом є розвиток паливно-енергетичного комплексу. Східний економічний регіон став домінуючим у видобутку нафти й газу в Україні. Від перспективи розвитку цієї галузі залежить нормалізація функціонування паливно-енергетичного комплексу в усій країні. Імпорт в Україну енергоносіїв є сьогодні «критичним імпортом», тому розв'язання цієї проблеми – це головний напрямок розвитку всієї економіки держави.

У галузі агропромислового комплексу Україна забезпечує власні потреби в землеробній техніці у межах 50-60 %. Тому забезпечення потреб реформованих і реорганізованих сільськогосподарських виробничих підрозділів необхідною технікою, обладнанням, а також посівним матеріалом, мінеральними добривами та фінансовими ресурсами є першочерговими завданнями. Сільське господарство забезпечує не тільки продуктами харчування, але є сировинною базою для багатьох інших галузей і тому є актуальним збереження і підвищення природної родючості землі.

Для соціальної сфери невідкладними заходами мають стати задоволення потреб жителів регіону в життєвоважливих послугах та у створенні умов для прискореного і розширеного відтворення робочої сили шляхом докорінного покращання рівня життя населення, особливо у сільській місцевості. Високий ступінь урбанізації території регіону, особливо Харківщини, вимагає досягнення такого рівня розвитку соціальної сфери в промислових центрах регіону, який би відповідав соціально-екологічним вимогам суспільства нової, постіндустріальної формації, головною ознакою якої є гармонійний розвиток як суспільства, так і природного середовища.

Основними пріоритетами регіону в розвитку господарства, які сприятимуть прискореному відродженню економіки та її ефективному функціонуванню, повинні стати такі:

⇒ подальша реструктуризація господарського комплексу регіону у напрямі зміщення інвестиційно-інноваційних потоків з матеріаломістких та енергомістких сировинно-добувних у високотехнологічні й науковомісткі обробні й переробні галузі промисловості, агропромислового комплексу в цілому та виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури;

⇒ прискорення відродження і введення в дію найважливіших конкурентоспроможних високотехнологічних виробничих потужностей: радіоелектронної промисловості, приладобудування та сільськогосподарського обробного машинобудування, розширення їх номенклатури і асортименту;

⇒ формування міжгалузевих фінансово-промислових груп з міжнародною участю з метою акумулювання коштів на створення кінцевих видів продукції, яка б була конкурентоспроможною як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Це в першу чергу стосується високотехнологічних виробництв у машинобудівній галузі;

⇒ поєднання ефективного ресурсовикористання з відповідними заходами природовідновлювання з метою збереження екологічно чистого навколишнього середовища;

⇒ забезпечення добування і комплексної переробки сировини, впроваджуючи найбільш досконалі технології, які сприяють організації безвідходного виробництва;

⇒ розроблення і впровадження технологій високоефективної утилізації відходів основного виробництва та житлово-комунального господарства міських агломерацій, залучення у господарський обіг техногенних родовищ;

⇒ виробництво сучасних вітчизняних інформаційних технологій, адаптація до регіональних особливостей інформаційного забезпечення регіону за умов пріоритетного розвитку українських телебачення та радіомовлення, Інтернет-простору;

⇒ створення прогресивних організаційних форм територіальної інтеграції бізнесу, освіти, науки й виробництва технополісного та агрополісного типу. «Враховуючи чи не найзначніший в Україні потенціал сфери вищої та спеціальної освіти Харківщини, в цьому регіоні може бути створена мережа технопарків на базі закладів освіти, науково-дослідних організацій та комерційних структур»¹.

Важливою передумовою економічного розвитку Східного регіону є високий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки фахівців, наявність достатньої кількості різнопрофільних спеціалістів практично в усіх галузях господарства. Подальше залучення кількості спеціалістів з вищою освітою в економіку народного господарства сприятиме забезпеченню сталого зростання виробництва.

Наявна власна трудовресурсна база, її високий науково-технічний рівень – основа і запорука прискореного розвитку економіки регіону. Для Східного регіону перспективним є розвиток лізингу, особливо в галузях із нагальною потребою оновлення технічного парку і технологій виробництва.

¹ Дорогуцьов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та інші. Розміщення продуктивних сил:// Регіональна економіка. – КНЕУ. – 2005. – С. 730.

? **Запитання і завдання для самоконтролю:**

- 1. Структура Східного економічного регіону, місце і роль його в економіці України.*
- 2. Характеристика ресурсного потенціалу регіону.*
- 3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.*
- 4. Науково-технічний потенціал і зовнішньоекономічна діяльність регіону.*
- 5. Соціальна сфера і екологічна ситуація регіону.*
- 6. Основні проблеми розвитку Східного економічного регіону.*
- 7. Головні напрями перспективи соціально-економічного розвитку Східного економічного регіону.*

Глава 14. Економіка Центрального регіону

План викладу матеріалу

- 14.1. Місце і роль Центрального Економічного регіону в економіці країни.
- 14.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.
- 14.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.
- 14.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

14.1. Місце і роль Центрального Економічного регіону в економіці країни

Центральний економічний регіон розташований у зоні Полісся і лісостепу. Північну територію регіону займає Київське Полісся. До його складу входять Київська обл., м. Київ (отримало статус столиці колишньої УРСР у 1934 р.), Черкаська обл. Загальна площа становить 49,8 тис км², а названих територій відповідно 28,1; 0,8; і 20,9 тис. км².

Вигідне економіко-географічне положення регіону визначається тим, що регіон знаходиться на перехресті важливих залізничних та автомобільних магістралей. Дуже важливе значення для народного господарства регіону має головна водна артерія України – ріка Дніпро. Сусідніми з Центральним регіоном є Полісся, Поділля, Східний та Придніпровський райони, з якими є постійні господарські взаємозв'язки. Регіон не забезпечує себе паливними ресурсами. Тут є в невеликій кількості буре вугілля і торф. Тому сюди ввозяться газ, нафтопродукти, кам'яне вугілля. Разом з тим на внутрішній ринок надходять машини,

технологічне обладнання, продукція приладобудування, легкої та харчової промисловості, будівельні матеріали тощо. Регіон має потужний експортний потенціал завдяки можливості впровадження у виробництво наукомістких сучасних технологій.

На території регіону розміщена столиця України – Київ з населенням 2625,1 тис. чол. станом на 1 січня 2006 р. Він виконує функції політичного, промислового, науково-освітнього, культурно-духовного центру, транспортного вузла, а також здійснює широке коло функцій державного та господарського управління. Тут працюють Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Національна Академія Наук з чисельними науково-дослідними інститутами, освітньо-культурні, медичні та спортивні заклади.

Основна структура економіки Центрального економічного регіону показана на *рис. 14.1.*

14.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

Природні умови достатньо сприятливі для розміщення промислових підприємств, створення нових шляхів сполучення, а рівнинні степові простори – для розвитку механізованого сільськогосподарського виробництва.

Клімат регіону помірно-континентальний, середня температура січня – -6° ... -8° °С, а найтеплішого місяця липня – $+16^{\circ}$... $+20^{\circ}$ °С, кількість опадів – від 450 до 650 мм. Особливістю клімату в регіоні є значні коливання погодних умов з року в рік (разом з вологими бувають і посушливі роки).

В регіоні переважають дерново-підзолисті ґрунти та чорноземи, в деяких районах (Київська область) трапляються світло-сірі лісові ґрунти, які в своєму складі мають невисокий вміст гумусу і підвищену кислотність. Лісовий покрив регіону представлений хвойними та змішаними лісами.

Регіон має вдосталь рекреаційних ресурсів, підземні мінеральні води, в тому числі лікувальні, що сприяє організації лікування та відпочинку населення. У регіоні трапляються радонові води різного хімічного складу.

ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ОСНОВНИХ ЦЕНТРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ
(% від загальної чисельності зайнятих)

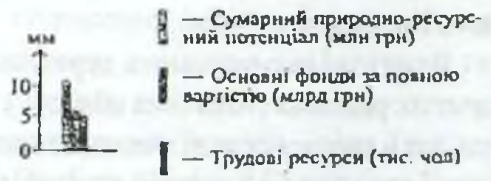
- ⬤ — Електроенергетика
- ◀ — Паливна
- ◀ — Чорна металургія
- ⋯ — Хімічна та нафтохімічна
- ◀ — Машинобудування та металобробка
- ◀ — Деревообробка та целюлозно-паперова
- ⋯ — Будівельних матеріалів
- ◀ — Скляна та фарфорово-фаянсова
- ◀ — Легка
- ⋯ — Харчова, борошномельно-круп'яна та комбікормова
- Інші галузі

ТИПИ ПОЄДНАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ

- ⊙ — М'ясо-молочнопромисловий, льопромисловий, картоплепромисловий
- ⊙ — Цукровобуряковий, зернопромисловий, м'ясо- і молочнопромисловий
- ⊙ — Приміські АПК

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ, ВИРОБНИЧИЙ І ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

1 мм висоти стовпчика відповідає вартості сумарного природно-ресурсного потенціалу в 500 млн грн.
 5 мм висоти стовпчика — основних фондів за повною вартістю — 5 млрд грн і чисельності трудових ресурсів — 500 000 чел.

Рис. 14.1. Основна структура економіки Центрального економічного регіону

У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС якість рекреаційних ресурсів на окремих територіях помітно знизилась. Проте в регіоні існують традиційні і перспективні санаторно-курортні зони для відпочинку та лікування.

Головним джерелом водопостачання регіону є р. Дніпро з його потужними водосховищами (Київське, Канівське, Кременчуцьке).

У регіоні особливе місце належить підземним водам. Найбільш чисті використовуються переважно для задоволення потреб населення. Запаси поверхневих і підземних вод можуть забезпечувати власні надногосподарські потреби в прісній воді.

Центральний економічний регіон займає 8,2 % території України і зосереджує 11,9 % її населення. Він виробляє 9,3 % продукції всієї промисловості України і 10,7 % валової продукції сільського господарства.

Мінерально-сировинні ресурси. У регіоні є достатньо потужний природно-ресурсний потенціал, який використовується у господарській діяльності. На території регіону розвідано понад 400 родовищ і 11 видів корисних копалин, однак мінерально-сировинна база регіону недостатньою мірою забезпечує поточну і перспективну потребу в мінеральній сировині. Як уже відомо, в регіоні не вистачає і паливних ресурсів.

У Черкаській обл. загальнодержавне значення мають запаси бентонітових глин і каолінів, які використовуються як формувальні матеріали. Тут недостатня сировинна база для промисловості стінової кераміки. Розвідані запаси будівельного каменю характеризуються високим ступенем освоєння і лімітом земельної площі, тому відсутні резерви нових розробок. Не вистачає в Черкаській обл. і будівельного піску, який поновлюється поставками з київського річкового порту.

Київ і Київська обл. характеризуються відносно невеликими запасами корисних копалин. Достатніми є балансові запаси піску для будівельного розчину та бетону, шляхового будівництва, силікатних матеріалів і глиняної сировини для отримання будівельної кераміки. В області відсутня сировинна база для виробництва цементу, гіпсу, вапна, азбесту; скляна сировина належить до розряду низької якості. Де-

фіцит цих ресурсів поповнюється поставками із Житомирської, Винницької, Чернігівської та інших областей.

Водні ресурси. Як уже зазначалося, регіон має достатню водно-ресурсну базу. Головними річками регіону є в першу чергу Дніпро з притоками, який, в основному, забезпечує водопостачання, Десна та Південний Буг. Із малих річок найбільш значними є Рось, Сула, Супій, Тясмин, Ятрань та ін.

У регіоні є велика кількість озер та ставків, які, в більшості, мають рекреаційне значення. Тут розташовані великі водосховища на Дніпрі, про що йшла мова вище. Рівень забезпеченості одного жителя сумарним річковим стоком вищий, ніж в середньому по Україні. Підземні води регіону гідравлічно не з'єднані з річковим стоком. Прогнозні експлуатаційні ресурси оцінюються у межах 2,3 км³.

Найбільшими споживачами води є промислові підприємства Києва та Київської обл., на яких використовується понад 70 % свіжої питтєвої води. У Черкаській обл. – близько 30 %. Великий обсяг споживання води припадає на тепло і енергетику. Тут функціонує найбільша на Україні Трипільська ДРЕС, яка працює на прямоточній системі водопостачання. Велика частка використання води припадає на хімічну, харчову та машинобудівну промисловість.

У зв'язку з ситуацією, що склалася на Чорнобильській АЕС, доцільно перейти на підземні води для споживання населення регіону.

Лісові ресурси. Лісові ресурси відіграють важливу роль у розвитку економіки регіону. За господарським призначенням ліси розподіляються на дві категорії: до першої належать ліси санітарно-гігієнічного та оздоровчого призначення – їх частка в регіоні становить близько 70 % загальної площі, до другої категорії належать ліси, що експлуатуються, а також спецзона і смуги вздовж залізничних колій та автомобільних шляхів.

Загальна площа лісів становить 968 га, запаси деревини – 141 млн. м³. Породний склад лісів – твердолистяні у Черкаській обл. і змішані у Київській обл. (дуб, береза, сосна, вільха, тополя та ін).

У регіоні значну роль відіграють захисні лісонасадження. Їх призначення – захист від вітрової і водної ерозії, поліпшення мікроклімату тощо. Ліси використовуються також у рекреаційних цілях. Значною мірою ведення лісового господарства спрямоване на формування декоративних, біологічно стійких насаджень з підвищеними санітарно-гігієнічними властивостями та формуванням мальовничих насаджень.

 Рекреаційні ресурси. Центральний економічний регіон відомий своїми природно-рекреаційними ресурсами, які характеризуються помірно теплим кліматом, придатними для оздоровлення і відпочинку лісами. Для відпочинку і оздоровлення населення найбільше використовуються узбережжя Дніпра, околиці Києва, зокрема санаторії, що розташовані у Кончі-Заспі та Пущі-Водиці.

Значне місце в організації короткострокового відпочинку відводиться лісопарковому захисному поясу та річці Дніпро, рекреаційний потенціал якої зростає за рахунок великої розгалуженості, наявності лісостості та природних пляжів. Як рекреаційний ресурс використовуються малі річки, які переважно належать до басейну Дніпра. Наявність родовищ радонових мінеральних вод у Черкаській обл. дозволяє розвивати мережу санаторно-курортних установ.

Для збереження ландшафтів та відтворення рослинного і тваринного світу в регіоні створена густа мережа об'єктів природно-заповідного фонду, серед них є Поліський заповідник, дендропарк «Олександрія» (Біла Церква), Дніпровсько-Тетерівське і Заліське заповідно-мисливські господарства. У регіоні є багато пам'яток архітектури, історії та культури, що сприяє розгортанню значної туристичної діяльності.

⇒ **Населення.** Численність населення регіону на 1 січня 2006 р. складає 5651,7 тис. чол. (11,9 % загальнодержавної кількості), у тому числі Київська обл. – 1,7731 тис. чол., Київ – 2625,1 чол. і Черкаська обл. – 1353,5 тис. чол. Одночасно регіон є одним із найбільш густозаселених – густина населення становить 118,0 чол/км². Як і по країні в цілому, тут також спостерігається різке падіння народжуваності, природного приросту населення. Так, у 2005 р. кількість народжених становила 53146 чол., а померли – 87649 чол. На 1000 чол. населення становить: народжених – 9,6, а померлих – 16.

Крім цього, тут висока дитяча смертність. Причинами такої напруженої демографічної ситуації є забруднення навколишнього середовища, особливо внаслідок Чорнобильської катастрофи та нестабільності економіки.

⇒ *Розселення* населення регіону склалося історично. В регіоні налічується 45 районів, 42 міста, серед яких 18 мають статус державного, республіканського та обласного підпорядкування. В економічному регіоні розташовано 45 селищ міського типу, є 1130 сільських рад. Питома вага міського населення складає 76,4 % до загальної чисельності населення регіону.

У регіоні високий приріст міського населення, в основному – за рахунок міграції, частка якої становить понад 50 % загального збільшення чисельності міських жителів, переважно за рахунок молоді.

Сільські населені пункти Поліської зони невеликі (250-500 чол.) і розташовані переважно на підвищеній місцевості, а в лісостепу села (500-1500 чол.) тяжіють до річок, долин, ярів.

✎ *Трудовий потенціал.* Особливості демографічного розвитку центрального економічного регіону вплинули на чисельність та динаміку трудових ресурсів в усіх сферах економічної діяльності.

У різних галузях народного господарства регіону зайнято понад 3,7 млн. чол, що становить у межах 14,9 % від загальної кількості зайнятих у народногосподарському комплексі України.

Падіння обсягів виробництва, конверсійні процеси, зміни форм власності і перепрофілювання діяльності підприємств створили умови для перерозподілу трудових ресурсів між галузями народного господарства, у зв'язку з чим значно зросло безробіття, яке офіційно становило у 2005 р. понад 3 %.

З метою скорочення кількості незайнятості працездатного населення, перш за все в промисловості та будівництві, потрібно створити робочі місця у сфері обслуговування населення, у виробництві товарів народного споживання, розвивати приватне підприємництво.

✎ *Науково-технічний потенціал* є одним з найголовніших в Україні. Він включає в себе 84 вищі навчальні заклади I-II рівня акреди-

тації, 76 вищих навчальних закладів III-IV рівнів і близько 300 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій. У них працює понад 108 тис. наукових працівників, висококваліфікованих спеціалістів (одна третина від загальноукраїнської кількості). Проте за останні роки значна кількість вчених, спеціалістів виїжджає за кордон або працевлаштовується в інших галузях народного господарства.

Нині науково-дослідницькими розробками займається понад 70 тис. фахівців високої кваліфікації. На їх рахунку десятки тисяч наукових розробок (у 2000 р. – 19783) зі створенням нових видів техніки і технології використання власних винаходів.

Визначну роль у створенні науково-технічного потенціалу відіграє м. Київ. Тут розташовано 46 освітніх закладів I-II рівня акредитації та 66 вищих закладів III-IV рівнів. Координуючим центром всієї наукової творчої думки є Національна Академія наук України з численними інститутами, науково-дослідними підприємствами і лабораторіями, які виконують наукові дослідження і розробки світового рівня.

↳ **Виробничий потенціал** характеризується наявністю основних виробничих фондів. Питома вага їх вартості в центральному економічному регіоні становить 10,9 % від загальної вартості в Україні, невиробничих 15,5 %. Співвідношення виробничих і невиробничих фондів становить 59,2 і 40,8 %. Структура основних фондів суттєво відрізняється у областях регіону. Якщо в Київській і Черкаській обл. виробничі фонди відповідно становлять 68,7 і 67,6 %, то в Києві за рахунок широкого масштабного будівництва житла, багатьох культурних, освітніх, медичних закладів, інтенсивного розвитку сфери послуг переважає частка невиробничих фондів, яка становить 58,6 % від загального показника по району.

Як і по всій країні, у регіоні спостерігається значний фізичний і моральний знос основних фондів, особливо в промисловості і в будівництві. Це пов'язано із загальними для країни економічними процесами, що призводять до старіння фондів в умовах накопичення їх фізичної маси і відсутності дотримання балансу між введенням нової та виведенням застарілої техніки.

14.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Центральний економічний регіон виступає важливим промисловим та аграрним комплексом у територіальному поділі праці. Показник валової додаткової вартості (ВДВ) в розрахунку на душу населення в економічному регіоні значно перевищує середній показник по Україні (приблизно 800 грн). При цьому його рівень у Києві значно більший, ніж у Київській та Черкаській обл., відповідно на 2,0 і 2,5 тис. грн.

Частка економіки регіону в цілому у ВДВ України становить 17,3 %, з якої 24,3 % припадає на промисловість. Найбільшу частку ВДВ регіону вносять такі галузі, як сільське господарство – 14,9 %, транспорт і зв'язок – 17,2 %, галузі і сфери обігу – 14 %.

➤ *Промисловість.* Виробничий потенціал регіону утворюють 1174 промислові підприємства, що перебувають на самостійному балансі: 3 з них 31,0% припадає на галузь машинобудування і металообробки, 10,4 % – на легку промисловість, 9,1 % – на промисловість будівельних металів.

Частка харчової промисловості, машинобудування і металообробки, хімічної та нафтохімічної промисловості регіону в галузевій структурі промислової продукції в 1,5-3 рази перевищує середньодержавні показники (див. табл. 14.3.1.). Найбільшу питому вагу у промисловому виробництві Київської області має електроенергетика – 26,7 %, а в Черкаській та м. Києві – харчова промисловість (відповідно 42,1 та 27,2 %).

Як видно із таблиці, промислове виробництво Центрального регіону спеціалізується на випуску електроенергетики – 23,1 % від її виробництва в Україні, лісової, деревообробної, целюлозно-паперової – 21,5 та хімічної і нафтохімічної промисловості – 20,4 %. А в цілому Центральный економічний регіон виготовляє майже 10 % промислової продукції України.

Крім названих, основними галузями спеціалізації є мікробіологічна, медична, поліграфічна, приладобудування, в тому числі радіовимірювальні прилади, виробництво оптичних і оптико-механічних приладів, авіаційна, хімічна і нафтохімічна, скляна та фарфоро-фаянсова галузі.

Таблиця 14.3.1. Територіально-галузева структура промисловості Центрального економічного регіону

Галузі промисловості	Україна	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)				Україна	Галузева структура, %			
		Центральний регіон	Київська область	Черкаська область	м. Київ		Центральний регіон	Київська область	Черкаська область	м. Київ
Уся промисловість	100,0	9,3	2,7	1,7	4,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	23,1	5,8	11,0	6,3	12,2	14,7	26,7	7,7	15,7
Паливна промисловість	100,0	0,05	0,05	—	—	10,1	0,3	0,2	0,0	—
Чорна металургія	100,0	0,03	0,05	0,01	0,01	27,4	1,1	0,6	2,1	0,8
Кольорова металургія	100,0	0,09	0,05	—	0,04	2,5	0,3	0,5	—	0,2
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	20,4	7,8	8,3	4,4	5,8	17,4	16,9	27,6	5,2
Машинобудування і металообробка	100,0	10,2	1,9	1,0	7,3	13,2	17,4	9,5	7,6	19,7
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	21,5	9,5	4,6	7,4	2,3	6,0	8,2	6,1	3,5
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	12,6	3,1	0,9	8,6	2,6	4,4	3,0	1,4	4,6
Легка промисловість	100,0	14,4	2,0	2,4	10,0	1,6	2,8	1,2	2,2	2,3
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	15,7	3,8	4,2	7,7	17,4	26,7	25,1	42,1	27,2

➤ *Машинобудівний комплекс* регіону представлений чисельними галузями, серед яких особливо значними є електротехнічна промисловість, хімічне та нафтохімічне машинобудування, приладобудування, виробництво санітарно-технічного та галузевого устаткування, машинобудування для легкої та харчової промисловості та ін.

Перспективний розвиток машинобудівного комплексу базуватиметься на досягненнях науково-технічного прогресу шляхом створення висококомеханізованих та автоматизованих ліній на виробництві, впровадження нових мало- та безвідходних ресурсозберігаючих технологій.

Виробництво електроенергії на території регіону здійснюється на: Трипільській ДРЕС, Білоцерківській ТЕС, Київській ГЕС та ін. З метою стабілізації екологічної ситуації, згідно з рішенням уряду України, експлуатація Чорнобильської АЕС призупинена.

➤ *Хімічну і нафтохімічну промисловість* регіону представляють 53 підприємства. На її частку припадає 17,4 % товарної продукції, 15,4 % вартості основних виробничих фондів і 7,1% промислово-виробничого персоналу Центрального економічного регіону. У структурі промисловості цієї галузі нафтохімічна складає 42,7 % основної її галузі: шинна, гумоазбестова промисловість та гумотехнічні вироби, хіміко-фармацевтична галузь. Хімічна промисловість регіону представлена основною хімією (азотна і хлорна промисловість), промисловістю хімічних волокон і ниток, виробництвом пластмас, лакофарбою, промисловістю побутової хімії тощо.

➤ *До складу харчової промисловості* регіону входить 83 підприємства, які виробляють 26,7 % товарної продукції, вартість основних виробничих фондів складає 12,8 %, чисельність промислово-виробничого персоналу становить 14,2 % до аналогічних показників регіону.

Найбільша питома вага у виробництві продукції харчової промисловості припадає на м'ясну, молочну, хлібопекарську, цукрову та маслосироробну. Харчова промисловість в основному задовольняє власні потреби регіону. Проте є можливості реалізувати значну частину продукції, особливо в Черкаській обл., за межі регіону. Для цього необхідно здійснити оновлення матеріально-технічної бази, модернізацію виробництва, розширити асортимент продукції, підвищити її конкурентоспроможність. Ці заходи можна здійснити при державній фінансово-кредитній підтримці підприємств.

➤ *Агропромисловий комплекс.* Сільське господарство Центрального регіону має свої особливості і це великою мірою пов'язане з тим, що на території регіону знаходиться столичне місто Київ, яке акумулює велику кількість населення і виробничих галузей, але не має сільськогосподарського виробництва. У регіоні зосереджено 4,7 % сільгоспугідь України і 9,0 % ріллі. Структура землекористування

відповідає середнім показникам по Україні. Посівні зернові площі становлять 48,7 %, на другому місці кормові культури – 31,5 %, технічні культури займають 10,2 %, картопля та овочеві культури – 9,6% посівних площ.

У галузі рослинництва регіон спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі та цукрових буряків.

У галузі тваринництва – виробництво м'яса (11,4 %), молока (9,3 %), яєць (41,5 %) (від обсягу виробництва в Україні).

Для перспективи розвитку галузі агропромислового комплексу необхідні конкретні фінансові ресурси за рахунок державних коштів, які б забезпечували виробництво продуктів сільського господарства (в першу чергу для столиці – м. Києва – та великих міст регіону).

➤ **Транспортний комплекс** регіону складає залізничний, автомобільний, річковий, повітряний і міський електротранспорт. Рівень його розвитку не повною мірою забезпечує сучасні потреби в перевезенні вантажів та обслуговуванні пасажирських перевезень. Обсяги залізничних та автомобільних перевезень значно скоротились (в тому числі і вантажі, і пасажирів більше як на половину).

Головним напрямом розвитку транспортної галузі регіону є його оновлення і раціоналізація використання рухомого складу згідно зі змінами вантажо- та пасажиропотоків. Водночас необхідна реструктуризація залізниць і автошляхів для збільшення їх пропускної спроможності та забезпечення матеріально-технічними ресурсами.

➤ **Інвестування в будівельний комплекс.** За останні роки вкладання інвестицій в розвиток регіону були нерівномірними. Найбільші обсяги капітальних вкладень були спрямовані в розвиток економіки м. Києва. Але визначальним показником інвестиційної діяльності є обсяг капітальних вкладень на душу населення, який у регіоні на 14 % вищий ніж в середньому по Україні.

У цілому інвестиційно-будівельний комплекс Центрального економічного регіону є достатньо потужним, проте домінуюча частина інвестицій припадає на м. Київ.

Для найбільш об'єктивного розподілу інвестицій доцільно розподіляти їх на душу населення за регіонами.

✓ *Зовнішньоекономічна діяльність.* У Центральному економічному регіоні зосереджено потужний експортний потенціал. У загальній кількості підприємств, які здійснюють експорт товарів і послуг з України, підприємства регіону становлять 23,3 %, а вартість експорту – 16,8 % всієї вартості експорту України. Сальдо експортно-імпортних операцій по регіону є додатнім.

Безперечно, лідером у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності є Київ. Тут зосереджено 18,5 % всіх підприємств, що експортують продукцію, і 29,6 % тих, що імпортують її. Імпорт товарів і послуг міста перевищує експорт – понад 800 млн. дол. США.

Експорт здійснюється майже у 60 країн світу. На Центральний економічний регіон припадає понад 45 % іноземних інвестицій, які отримують усі регіони України, одночасно регіон інвестує економіку інших країн (близько 8 %).

✓ *Екологічна ситуація* в регіоні достатньо напружена. Чорнобильська катастрофа призвела до різкого погіршення стану навколишнього середовища і, як наслідок, до високого рівня захворюваності населення.

Основними забруднювачами довкілля є паливно-енергетична галузь, хімічна і нафтохімічна, медична, харчова та ін., які викидають у повітря значну частину шкідливих речовин, серед яких сірковий ангідрид, окиси азоту. Вони також забруднюють і водні джерела неочищеними та недостатньо очищеними стічними водами.

Для вирішення екологічної проблеми необхідно збільшувати обсяги капітальних вкладень і вважати їх пріоритетними, оскільки стан навколишнього середовища – це активний вплив на стан здоров'я людей, які постійно знаходяться в цьому середовищі.

✓ *Соціальна сфера.* На вирішення проблем соціальної сфери адекватно впливає розвиток економіки. Загальний спад економіки негативно вплинув на розвиток виробництва товарів народного споживання і надання різноманітних послуг населенню (як побу-

тових, так і соціально-культурних). Зменшення обсягу надання платних послуг населенню склало близько 30 %. Зменшена забезпеченість населення лікарняними ліжками – 21,6 % (в результаті недостатнього фінансування в галузі охорони здоров'я). Як показує аналіз, зменшились виробництво і рівень споживання основних видів продовольчої продукції на душу населення, зокрема молока і молокопродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, яєць, олії, фруктів, ягід, винограду, риби тощо.

Це дуже важливий фактор, який негативно впливає на розвиток суспільства як регіону, так і країни в цілому. Тому проблеми науково-обґрунтованого і раціонального харчування мають бути на повсякденному контролі, оскільки вони впливають на рівень життя народу в цілому.

14.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

Нині, оцінюючи стан і розвиток економічних процесів у державі, ми повинні визначити головні напрями розвитку господарського комплексу як регіону, так і в цілому України.

У першу чергу, необхідно здійснити структурну перебудову народногосподарського комплексу, спрямувавши його на максимально можливе технологічне оновлення всіх галузей економіки з безумовним визначенням галузевих пріоритетів.

Пріоритетними галузями економічного розвитку повинні бути конкурентоспроможні, які виготовляють продукцію, товари і послуги як для внутрішнього, так і зовнішнього ринку. В Центральному економічному регіоні такими є: машинобудування (приладобудування), у тому числі виробництво оптичних і оптико-механічних приладів, радіовимірювальних систем, авіаційна та мікробіологічна промисловість. Продукція цих галузей спрямована на задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринку.

У хімічній і нафтохімічній промисловості, які є галузями регіональної спеціалізації, необхідно оптимально використовувати наявні потужності, здійснювати реконструкцію і технічне переозброєння всіх основних виробничих ланок.

Агропромисловий комплекс необхідно спрямувати на збалансування основних блоків комплексу: сільськогосподарського виробництва, розвитку харчової промисловості та виробничої інфраструктури, що дасть можливість оптимально наблизити попит і споживання їх продукції, підвищити її якість та конкурентоспроможність на ринку.

Для Центрального економічного регіону важливим є розвиток індустрії туризму з центром у Києві, який багатий на історичні та культурні пам'ятки, що сприяють зростанню обсягу надання туристичних послуг та збільшенню грошових надходжень до місцевого та державного бюджетів.

Регіон має найбільший науково-технічний потенціал, удосконалюючи його структуру та розширюючи масштаби своєї діяльності, він може активно впливати і здійснювати наукові розробки та дослідження в регіонах держави та за її межами, впроваджуючи найновіші досягнення в конкретне виробництво.

У Центральному економічному регіоні треба і надалі вести прискорений розвиток соціальної сфери, суттєво покращувати життєвий рівень населення (збільшувати рівень реальних доходів, підвищувати охорону здоров'я населення).

Особливо потрібно звернути увагу на екологічну ситуацію в регіоні, запровадивши систему заходів екологічного моніторингу, яка має бути спрямована на оздоровлення навколишнього середовища, пов'язаного з забрудненням значної території Чорнобильською АЕС.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. *Структура Центрального економічного регіону, його місце і роль в економіці України.*
2. *Характеристика природно-ресурсного потенціалу регіону.*
3. *Виробничий і трудовий потенціал економічного регіону.*

4. Територіальна і галузева структура регіону.
5. Особливості розвитку сільського господарства і харчової промисловості.
6. Соціальна сфера і екологічна ситуація регіону.
7. Основні проблеми розвитку Центрального економічного регіону.
8. Перспективи і напрями соціально-економічного розвитку Центрального регіону.

Глава 15. Економіка Поліського регіону

План викладу матеріалу

- 15.1. Місце і роль Поліського економічного регіону в розвитку економіки країни.
- 15.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.
- 15.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.
- 15.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

15.1. Місце і роль Поліського економічного регіону в розвитку економіки країни

Поліський економічний регіон включає в себе чотири області України: Волинську (утворено в 1939 р.), Житомирську (1939 р.), Рівненську (1939 р.) та Чернігівську (1932 р.). Територія регіону одна з найбільших і займає 102,1 тис. км², а кожна область відповідно – 20,2; 29,9; 20,1 та 31,9 тис. км².

У вказаних межах територія чотирьох поліських областей остаточно увійшла до складу України після возз'єднання українських земель і закінчення Другої світової війни. Окремі території, що за певного часу належали Україні (зокрема, Холмщина та частина Гомельської області), зараз знаходяться в складі інших держав (Польщі та Білорусії). Територія регіону відзначається, в цілому, не характерною для України взаємною відокремленістю складових територіальних частин (рис. 15.1). Таким чином, економічний регіон складається з двох територіально відокремлених частин: Волинсько-Житомирського Полісся та Чернігівщини (Східного Полісся).

ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ОСНОВНИХ ЦЕНТРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ
(% від загальної чисельності зайнятих)

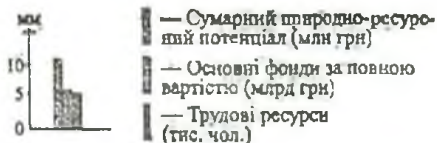
- ▲ — Електроенергетика
- ▲ — Паливна
- ▲ — Чорна металургія
- ▲ — Колорова металургія
- ▲ — Хімічна та нафтохімічна
- ▲ — Машинобудування та істалообробка
- ▲ — Деревообробка та целюлозно-паперова
- ▲ — Будівельних матеріалів
- ▲ — Сілляна та фарфоро-фаянсова
- ▲ — Легка
- ▲ — Харчова, борошномельно-круп'яна та комбікормова
- ▲ — Інші галузі

ТИПИ ПОЄДНАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ

- — М'ясо- і молочнопромисловий, льано-промисловий, картоплепромисловий
- — Цукровобуряковий, зернопромисловий, м'ясо- і молочнопромисловий

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ, ВИРОБНИЧИЙ І ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

1 мм висоти стовпчиків відповідає вартості сумарного природно-ресурсного потенціалу в 500 млн грн, основних фондів за повною вартістю — 5 млрд грн і чисельності трудових ресурсів — 500 тис. чол.

Рис. 15.1. Економіка Поліського економічного району

Регіон розташований в природно-географічній зоні мішаних лісів, частково території економічного регіону, а саме – південні адміністративні райони в основному Житомирської та Чернігівської областей – в зоні лісостепу. Географічне розташування економічного регіону досить вигідне. На півдні Полісся межує з Карпатським регіоном, Поділлям, Черкащиною, Київщиною, Слобожанщиною, а на півночі проходить державний кордон. Через регіон проходять транспортні та зв'язкові мережі, що з'єднують Україну з Білоруссю, частково з Росією та Західною Європою. Стратегічне положення дає можливість активно залучити Полісся до розвитку як міжрегіональних внутрішньо-українських зв'язків, так і торговельно-виробничих взаємовідносин України з іншими державами, створення спеціальних (вільних) економічних зон, розширення міжнародної системи торгівлі, транспорту та зв'язку, створення зон міжрегіонального та міждержавного співробітництва.

Регіон має свою власну енергетичну базу (кам'яне вугілля, буре вугілля, газ, нафта, дрова, торф), разом з тим користується енергоресурсами з інших територій та з-за кордону.

Основними ринками збуту як промислової, так і сільськогосподарської продукції є як його внутрішній ринок, так і ринки інших економічних регіонів України. Основні види продукції, постачаються – з галузі машинобудування, харчової промисловості, легкої та будівельних матеріалів; електрична енергія, рудна і нерудна сировина для чорної та кольорової металургії тощо.

Чисельність населення регіону, як і по усій країні, починаючи з 1990-х років постійно знижується. Станом на 1 січня 2006 р. воно становить по регіону 4695,6 тис. чол, або 10 % до загальної кількості населення України. У Поліському регіоні густина населення майже у два рази менша до загальноукраїнського (47 чол/км²). По областях регіону у 2005р. густина населення становила: у Волинській області – 53 чол/км², Рівненській – 55 чол/км², Житомирській – 49 чол/км², Чернігівській – 41 чол/км².

Рельєф і кліматичні умови регіону є задовільними для господарювання. Тут характерними є ландшафти зони мішаних лісів, які відрізняються помірним, теплим, вологим кліматом, поширенням піщаних

рівнин. Поліська рівнина розташована на висоті 150-200 м над рівнем моря. Максимальна висота на сході регіону – Овруцька височина – 316 м. Піщані низини Поліської рівнини пересічені густою мережею слабоврізаних русел та широкими поймами річок.

Залісненість регіону складає близько 27 % всієї території. Тут поширені дубово-соснові ліси. Територія має значні заболочені місцевості, луки, озера.

Регіон достатньо забезпечений власними водним ресурсами. Отже, переважно рівнинний характер місцевості, висока для України лісистість регіону, достатня забезпеченість його водними ресурсами створюють сприятливі умови для розвитку інфраструктури, галузей сільськогосподарського виробництва та промисловості. На Полісся припадає до половини заболочених земель України, значна частина яких потребує здійснення комплексу меліоративних робіт з метою посилення господарської діяльності і підвищенні її ефективності.

Поліській регіон, крім південних районів Чернігівщини, знаходиться у вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні. Континентальність клімату зростає з заходу на схід зі зменшенням зволоженості, заболоченості території і кількості опадів. Середня температура в січні – від -4°C до -8°C ; у червні – від $+17^{\circ}\text{C}$ до $+19^{\circ}\text{C}$. Кількість опадів за рік – 550-600 мм. Літній сезон 90-110 діб. Період вегетації сільськогосподарських рослин закінчується наприкінці вересня – на початку жовтня. Серед рівнинних територій України кліматичні умови Полісся є найбільш суворими. Саме тому можливості рослинництва у регіоні обмежуються в основному сільськогосподарськими культурами, які не потребують великої кількості тепла. Тому тут більше культивують жито, картоплю, льон, гречку. Кліматичні умови забезпечують вирощування озимої пшениці, ячменю, цукрових буряків, а також розвиток ягідництва, овочівництва, садівництва та вирощування хмелю.

Природно-кліматичні та соціально-економічні передумови господарювання визначають спеціалізацію Поліського регіону, його аграрно-промислову орієнтацію. У виробничій структурі помітно високою є частка переробних галузей АПК, легкої та харчової промисловості.

Крім названих галузей спеціалізації, тут розташовані різнопрофільні, в основному трудомісткі галузі: машинобудування та металообробка, в тому числі приладобудування, автомобільна промисловість, різноманітні сільськогосподарські машини та устаткування, військово-промислове та конверсійне виробництво, а також хімія, нафтохімія (мінеральні добрива, хімічні волокна, нитки), електроенергетика, промисловість будівельних матеріалів, скляні та фарфоро-фаянсові вироби. У регіоні розвинута лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість, добування окремих корисних копалин, у тому числі вугілля, нафти і газу, торфу, випуск вузькопрофільних виробів чорної та кольорової металургії, фармацевтичної промисловості.

15.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

☞ *Мінерально-сировинні ресурси.* Подільський економічний регіон достатньо багатий на паливно-енергетичні, рудні і нерудні корисні копалини. Серед паливно-енергетичного ресурсного потенціалу головне місце посідають: кам'яне вугілля Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну, газ та нафта Дніпровсько-Донецького нафтогазоносного басейну (Чернігівська область), газ Волинської області. Промислове значення мають поклади бурого вугілля Дніпровського басейну (Житомирська область), поклади торфу, які розташовані на всій території Поліського економічного регіону.

Мінерально-рудні ресурси представлені запасами поліметалічних руд, які становлять 9,4 % загальноукраїнських запасів. У Волинській області є розвідані великі запаси мідних руд, які створюють перспективу їх розробки і видобутку, забезпечуючи власні потреби, та різкого зменшення імпорту цього дефіцитного кольорового металу. Дослідження підтверджують наявність і можливість промислового видобутку золота.

Нерудні корисні копалини представлені сировиною, яка використовується в різних галузях народного господарства. Найбільшу частку в потенціалі нерудних копалин займає сировина для виготовлення конструктивних матеріалів, у тому числі – для скляної, фарфорової,

цементної, силікатної промисловості, різноманітні будівельні матеріали та сировина для будівельної промисловості: будівельне та декоративно-облицювальне каміння, крейда, мергель, вапно, гіпс, глина та ін. Найбільший потенціал цих ресурсів – у Житомирській та Рівненській областях.

У структурі потенціалу мінеральних ресурсів Полісся переважає потенціал паливно-енергетичних ресурсів Чернігівської області. Важливе промислове значення мають нафтові та нафтогазові родовища півдня Чернігівської області: Прилуцьке, Лесяківське, Богданівське, Мало-Дивицьке та ін. Запаси поліської нафти становлять понад 10 % від загальноукраїнських.

Регіон не забезпечує себе повністю енергоресурсами. Джерелами поповнення енергетичного балансу економічного регіону можуть стати гідроенергія малих річок (Чернігівська область), вітрова енергія, біогаз тощо.

Основними споживачами електроенергії Полісся є житло-комунальне господарство, галузі спеціалізації: електроенергетична, хімічна і нафтохімічна промисловості, транспорт, сільське господарство, харчова промисловість, машинобудування та металообробка, промисловість будівельних матеріалів і будіндустрії.

☞ **Земельні ресурси.** Полісся характеризується більш низьким рівнем сільськогосподарського освоєння земель. У регіоні досить високою є питома вага пасовищ та природних кормових угідь. Найвища освоєність сільськогосподарських угідь у Чернігівській та Житомирській областях. Найнижча – у Рівненській обл. Порівняно з Україною нижчу бальну оцінку за середньоукраїнською шкалою мають землі Волинської та Чернігівської обл., близькими до середніх в Україні є сільськогосподарські угіддя Житомирської та Рівненської обл.

56 % земель регіону належать до сільськогосподарських угідь, з них 72 % забруднено радіонуклідами, 43 % ґрунтів мають підвищену кислотність, 8 – засолені, 18 – ушкоджені вітровою і 5 % – водною ерозією. Заболоченість становить 13 %, перезволожені 18 % загальної площі сільгоспугідь регіону.

☞ **Водні ресурси.** Регіон забезпечений водоресурсами. На одного жителя регіону припадає у два рази більше води ніж в середньому по Україні і цей показник становить 1,5 – 2,0 тис. м³.

Основною складовою водних ресурсів Полісся є ресурси річкового стоку. Є вагома частка запасів підземних вод та озер і боліт, цінних гідромінеральних ресурсів. З метою ефективного регулювання сезонного режиму річок та раціонального використання водних ресурсів, стік річок у Поліссі певною мірою зарегульований водосховищами, особливо в Житомирській і Рівненській областях. У регіоні є багато штучних водоймищ (ставків), боліт та озер, серед яких виділяються як розмірами водних запасів (301 млн. м³), так і за екологічними характеристиками Шацькі озера (Волинська обл.), а також Біле озеро Рівненщини.

☞ **Лісові ресурси.** Економічний регіон достатньо заліснений. Середній показник лісистості території сягає 25-27 %. Більш залісненими є території Поліської природно-географічної провінції на півночі регіону. В структурі лісів найбільшу питому вагу займають площі соснових лісів (більше 60 %), з домішками дубу, ялини, осики, тополі, берези, грабу.

Враховуючи техногенне та антропогенне навантаження на навколишнє середовище регіону, розподіл лісового фонду за групами на території Поліського регіону дещо розрізняється за областями. Найнижчою є частка лісів першої групи (з відтворювальними функціями) в областях із підвищеною лісистістю – у Волинській та Рівненській обл. У структурі лісів першої групи в регіоні переважають зелені зони, у лісах другої групи переважною є частка експлуатаційних лісів.

За віковим складом серед лісових ресурсів Поліського регіону переважають молоді насадження. Використання лісових ресурсів здійснюється за розрахунковою лісосікою, тобто приріст лісових ресурсів переважає експлуатаційну їх рубку.

☞ **Рекреаційні ресурси.** Полісся має унікальні мальовничі ландшафти та значні місцевості культурно-оздоровчого типу, багатого лісового фонду, луків, численних озер та річок. Унікальні мінеральні води регіону, у тому числі мінеральні радонові води Житомирської та

Рівненської областей, лікувальні грязі дозволять розвивати на їх основі діяльність лікувально-оздоровчих закладів.

Наукові дослідження стверджують, що цим видом ресурсів регіон значно перевищує власні потреби. Так наприклад, у Волинській обл. потреби населення у рекреації він перевищує більше ніж у 7 разів, у Рівненській обл. – у 4 рази. У Житомирській та Чернігівській обл. відповідно 3,8 та 3,5 рази. В цілому площа потенційно рекреаційних територій регіону становить 1,5млн. га, що близько 15 % усієї території Полісся.

⇒ *Демографічний потенціал.* На стан і розвиток демографічного потенціалу Поліського регіону значною мірою вплинула аварія на ЧАЕС. Це спричинило посилення інтенсивності міграційних процесів і зміни динаміки чисельності населення. З другої половини 1990-х років почалося абсолютне скорочення населення Полісся. Тут помітно зменшилась народжуваність і зросла смертність, знизився життєвий рівень населення.

Щодо національного складу населення регіону, то відзначається фактично рівномірне співвідношення чисельності основних національностей – українців та росіян – в усіх областях регіону за більш помітною, ніж в країні в цілому, перевагою українців. Привертають увагу особливі етнічні групи українського народу – поліщуки (етнічні поселення, які відомі з XVII ст.), литвини (їх самотність сягає часів Давньої Русі). Серед населення окремих районів Чернігівщини (у минулому «севрюки») помітним є антропологічний вплив народів тюркського походження.

Для більшості областей регіону перевага міського населення над сільським визначилась переважно у другій половині 1980-х років (у Житомирській обл. зараз міське населення складає 56,5 %). У Волинській, Рівненській та Чернігівській обл. кількість міського і сільського населення приблизно до 50 %.

⇒ *Розселення населення.* Сучасна система розселення в Поліському регіоні характеризується відносно низьким рівнем економічних, виробничих, наукових та культурних зв'язків.

Саме вони визначають взаємопов'язаність розвитку міських та сільських поселенських мереж у системах розселення. На території

Поліського регіону розташовано 77 районів, 46 міст, з них 15 обласного підпорядкування, 113 селищ міського типу, 5182 села та 1820 сільських рад.

Поліські території регіону північної частини мають менш розвинуту систему розселення як територіально, так і за рівнем соціального розвитку, ніж регіони лісостепу.

⇒ **Трудовий потенціал.** Чисельність трудових ресурсів у загальній чисельності населення регіону становить близько 58 %. Кількість зайнятого населення в суспільно-корисній праці – 42,5 %.

Питома вага трудових ресурсів, зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, у загальній чисельності населення в регіоні є нижчою ніж по Україні. У структурі зайнятості населення більшу ніж в Україні частку становлять працюючі у сфері аграрного виробництва, а чисельність зайнятих у галузях суто сільського господарства перевищує 0,5 млн. чол.

Надлишок працездатного населення і відсутність можливості працевлаштування сприяє посиленню міграційних процесів у регіоні і зростанню безробіття. У цілому в регіоні рівень безробіття сягає 13 %, в тому числі: у Волинській обл. – 12,1 %, Рівненській – 13,2 %, Житомирській – 13,4 %, Чернігівській – 12,3 %. При цьому чисельність незайнятого працездатного населення перевищує 600 тис. осіб, а рівень безробіття в регіоні за всіма областями перевищує загальноукраїнський показник. Як уже зазначалось, на скорочення кількості зайнятих у матеріальному виробництві вплинула головним чином загальна економічна криза 90-х років, яка супроводжувалась падінням обсягів виробництва та скороченням попиту на робочу силу, зростанням безробіття як у відкритій, так і прихованій формі (неповний робочий день або тиждень, примусові неоплачувані відпустки). Поліський економічний регіон є традиційно трудодепресивним як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки, тут домінують екстремальні умови відтворення робочої сили.

⇒ **Виробничий потенціал.** Для території регіону характерною є порівняно незначна концентрація основних фондів, переважна частина яких зосереджена в центральних та південних територіях.

Північна частина регіону, яка належить до Поліської природно-географічної зони, є порівняно малорозвинутою як в промисловому, так і сільськогосподарському відношенні.

У 90-і роки в промисловості, а особливо у сільському господарстві, катастрофічними темпами йшло накопичення застарілих та зношених основних фондів. У багатьох галузях фактично припинились нарощування та оновлення виробничих потужностей. Особливо це стосується легкої промисловості, машинобудування, сільськогосподарського виробництва. Цьому великою мірою сприяло забруднення території радіоактивними речовинами після аварії на Чорнобильській АЕС, в першу чергу це вплинуло на розвиток сільськогосподарського виробництва. Після аварії на ЧАЕС значно поглибились диспропорції у соціально-економічному розвитку регіону. У зоні примусового відселення виробнича діяльність припинена згідно із законодавством, а засоби виробництва повністю вилучені з господарського обсягу.

У Поліському регіоні переважає частка основних фондів агропромислового комплексу, це пов'язане з орієнтацією на розвиток сільськогосподарського виробництва.

⇒ **Науково-технічний потенціал.** За останні роки кількість постійно працюючих у наукових закладах регіону значно зменшилась (20-25 %). Найбільша кількість працівників, зайнятих у наукових установах, є у Чернігівській обл. – більше 30 %. В економічному регіоні функціонує 70 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій. Вони виконують наукові дослідження за обсягом 1 % від загального обсягу науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт України. Такий низький науково-дослідний потенціал Поліського регіону спричинений економічною кризою, яка охопила всю країну і, безперечно, наслідками аварії на Чорнобильській АЕС. Багато висококваліфікованих спеціалістів виїхало із регіону.

15.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Найкращі показники у територіальній структурі суспільного виробництва спостерігаються у Чернігівській області. Тут за виробництвом

усієї промислової продукції (валової додаткової вартості) частка області у загальному обсязі України становить 2,3 %, Житомирської – 2,2 %, Волинської – 1,5 %, Рівенська – 1,9 %, а всього регіон випускає 7,9 % обсягу виробництва в Україні. Аналіз показує, що рівень розвитку промислового виробництва нижчий від середнього показника в Україні.

Полісся має найбільшу частку у розвитку сільського господарства. Для вирівнювання територіально-господарських пропорцій пріоритетами в структурній політиці мають стати галузі промисловості, які виробляють товари широкого вжитку для населення. Підвищення рівня промислового розвитку та поліпшення якості й збільшення обсягу послуг інфраструктурних галузей сприятимуть і ефективній зайнятості трудових ресурсів Поліського регіону.

Аналізуючи територіально-господарські пропорції, треба повніше залучати в суспільне виробництво наявний потенціал Волинської та Чернігівської обл., поглиблювати спеціалізацію підприємств Рівненщини на традиційному аграрно-промисловому виробництві, включаючи продукцію харчової та особливо легкої галузей промисловості.

☞ *Промисловість.* Для Поліського регіону негативною рисою є те, що скорочення і спад промислового виробництва значно більший, ніж по країні в цілому. Тенденції відставання від загальноукраїнських показників в промисловості регіону простежуються в період стабілізації промислового виробництва (2000-2003 рр.).

У структурі Поліського економічного регіону домінуючою часткою є продукція переробних галузей АПК (харчової та легкої промисловості, табл. 15.3.1)

Найбільшу частку промислової продукції у Поліському регіоні становить паливно-енергетична галузь – 38,2 %, яка перевищує загальноукраїнський показник. Частка продукції основної галузі виробництва – харчової промисловості – перевищує 55 % при середньоукраїнському показнику для цієї продукції лише 17,4 %. Спеціалізованими галузями в регіоні є деревообробна та целюлозно-паперова промисловість, будівельна галузь і будівельні матеріали та легка промисловість.

Таблиця 15.3.1. Територіально-галузева структура промисловості Подільського економічного регіону

Галузі промисловості	Україна	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)					Україна	Галузева структура, %				
		Подільський регіон	Волинська область	Житомирська область	Рівненська область	Чернігівська область		Подільський регіон	Волинська область	Житомирська область	Рівненська область	Чернігівська область
Уся промисловість	100,0	4,7	0,7	1,0	1,3	1,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	7,0	0,2	0,6	5,0	1,3	12,2	18,1	2,9	6,8	46,1	4,6
Паливна промисловість	100,0	7,2	0,3	0,0	0,0	6,9	10,1	15,3	4,0	0,1	0,2	20,3
Чорна металургія	100,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	27,4	0,9	0,8	1,3	0,4	0,5
Кольорова металургія	100,0	3,5	0,8	2,6	—	—	2,5	1,8	3,3	6,4	—	—
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	7,8	0,5	0,6	3,6	3,1	5,8	1,4	4,3	3,5	15,5	5,3
Машинобудування і металообробка	100,0	5,3	0,7	0,9	0,6	2,6	13,2	14,7	14,6	11,7	5,6	10,0
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	22,0	0,8	3,1	3,4	14,7	2,3	10,8	2,8	7,0	6,0	9,9
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	7,8	1,7	3,2	2,5	0,4	2,6	4,3	6,8	8,0	4,8	0,3
Легка промисловість	100,0	4,7	0,3	1,1	0,2	3,1	1,6	6,4	2,8	6,6	1,2	5,9
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	14,9	2,1	2,1	2,7	8,0	17,4	35,1	55,4	35,0	10,9	41,3

Крім перелічених, галузями спеціалізації є: в Рівненській обл. – електроенергетика, хімічна та нафтохімічна промисловість, у Волинській та Чернігівській – паливні галузі, які й визначають місце Полісся в міжрегіональному поділі праці в Україні. Більшість підприємств регіону використовують власні місцеві сировинні ресурси. Окремі виробництва, зокрема, підприємства легкої, хімічної промисловості, нафтохімічної промисловості, енергетичної використовують сировину і напівфабрикати з інших економічних регіонів.

 Агропромисловий комплекс. Як уже було сказано раніше, у структурі АПК Поліського регіону домінують сільськогосподарське виробництво та харчова промисловість. У західних областях регіону частка сільського господарства в структурі продукції є більшою ніж у Східному Поліссі, де більш вагомою є частка переробних галузей агропромислового комплексу.

Сільське господарство Полісся спеціалізується на скотарстві молочно-м'ясного напрямку, свинарстві, вирощуванні цукрових буряків, картоплі, льоні-довгінці, зерні, окремих зернобобових, плодів, овочів, ягід, окультурених грибів та консервів з них. У регіоні розвинуте птахівництво. У більшості, навколо промислових центрів регіону сільське господарство розвивається за приміським типом. У структурі посівних площ Поліського регіону домінують зернові культури (у межах 45 % усієї посівної площі, 50 % в Україні). В регіоні продукується більше 10 % зерна від загальноукраїнського виробництва, 12,5 % фабричних цукрових буряків, 23,2 % картоплі, 3,1 % овочів, 13,9 % м'яса, 17,0 % молока, 10,9 % яєць.

Полісся має достатньо потужну базу з переробки сільськогосподарської продукції. Профілюючими галузями АПК регіону є: м'ясо-молочна, борошномельна, консервна, цукрова, маслосироробна, спиртова, кондитерська, тютюнова та ін. Значна частина продукції, яка виготовляється в регіоні, йде на експорт, зокрема виробництво крохмалу, комбікорму, вина, плодоовочевої продукції, горілчаних виробів, пива, мінеральних вод тощо. До загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції в Україні Польський регіон виробляє: борошна – 11 %, цукру-піску – 14,5 %, незбираного молока – 5,6 %,

тваринного масла – 22,4 %, жирних сирів – 12 %, плодоовочевих, рибних, м'ясних та молочних консервів – 11,1 %.

✎ **Транспорт.** Поліський економічний регіон утворює міжобласний територіально-господарський комплекс. Через цей регіон проходять транспортні мережі, що з'єднують Україну з Білорусією, Польщею, країнами Північної Європи та Балтії, а з іншого боку – між Росією та Західною Європою. Достатньо розвинутий залізничний та автомобільний транспорт дає змогу активно залучати Поліський регіон не тільки до розвитку міжрегіональних і внутрішньоукраїнських зв'язків, а й до торговельних та виробничих взаємовідносин України з іншими державами, створення вільних (спеціальних) економічних зон, розбудови міжнародної системи торгівлі, транспорту та зв'язку, створення зон міжрегіонального та міждержавного співробітництва. На Поліссі, як і в усій Україні, достатньо розвинутий авіаційний транспорт. Однак транспортні перевезення як пасажирів, так і вантажів за останні роки значно скоротилися, великою мірою це пов'язано із скороченням виробництва та розладом в системі управління народним господарством.

Судноплавство здійснюється по річках Стир, Горень та Десні. Основне завдання в розвитку транспортної галузі регіону – оновлення транспортних засобів, збільшення їх пропускної спроможності та забезпечення матеріально-технічними ресурсами.

✎ **Інвестиції в розвиток економіки регіону.** Як і в інших регіонах України, в Поліському економічному регіоні за останнє десятиріччя знижується відтворення основного капіталу у результаті значного скорочення інвестицій. Це призвело до зниження обсягів виробництва та освоєння нових видів продукції, падіння їх якісних показників.

Інвестиції, які спрямовані на розвиток Поліського економічного району, у 2000 р. становили 5,6 % від загальноукраїнського показника. Загальна сума сягала 782 млн. грн. у порівняльних цінах.

В областях відповідно: Волинській – 1,2 % (166 млн. грн), Житомирській – 1,1 % (153 млн. грн), Рівненській – 1,6 % (223 млн. грн), Чернігівській – 1,7 % (240 млн. грн).

Вони дещо зросли за останні п'ять років. У 2005 р. інвестиції в основний капітал (капітальні вкладення) на одну особу в фактичних цінах становили: Волинська обл. – 1140,1 грн (2000 р. – 263,6 грн); Житомирська обл. – 848,4 грн (2000 р. – 180,3 грн); Рівненська обл. – 1022,9 грн. (2000 р. – 309,1 грн); Чернігівська – 1139,8 грн (2000 р. – 338,5)¹.

Наведені дані свідчать, що в останні роки в регіоні йтиме тенденція до зростання обсягів капітального будівництва в галузі народного господарства. Однак стан основних виробничих фондів вимагає його оновлення. Тому процес оновлення основних виробничих фондів вимагає, крім державних ресурсів, залучити власні кошти на придбання нової техніки, технології, розширення виробництва та освоєння нових видів продукції, розширення їх асортименту, здійснюючи відтворювальний процес.

☞ *Зовнішньоекономічна діяльність.* Вигідне географічне розміщення та стратегічне положення Поліського економічного регіону дає змогу активно залучати його до торговельних та виробничих взаємовідносин України з іншими державами, розбудови міжнародної системи торгівлі, транспорту, зв'язку, створення зон міждержавного співробітництва. Проте на сьогодні питома вага регіону у зовнішньоекономічній діяльності визначається відносно низьким рівнем. За даними статистики, експорт регіону становить 3,4 % до загальноукраїнського показника, імпорт – відповідно 5,1 %. Як бачимо, в цілому по економічному регіону імпорт переважає експорт, що є негативною тенденцією. Найнижчі показники щодо експорту має Волинська обл., де імпорт переважає експорт у 1,6 рази, в Чернігівській обл. – у 0,3 раза. Найбільш експортоспроможною продукцією є харчова промисловість, певною мірою – машинобудування.

Поліській економічний регіон має велику перспективу покращити структуру експортної продукції, одночасно залучаючи інвестиції в розвиток і виробництво конкурентоспроможної продукції на зовнішньому ринку.

¹ Статистичний збірник: Івано-Франківщина, «Україна», Світ за 2005 р. м. Івано-Франківськ 2006 С. 558

↳ **Розвиток соціальної сфери** характеризується негативними тенденціями, які викликані спадом промислового виробництва. Це потягло за собою падіння рівня розвитку соціального комплексу, його матеріальної бази. Різко знизилась побутові послуги населення. Значно зменшились обсяги житлового будівництва, введення в дію закладів освіти, охорони здоров'я. Зменшилось відвідування населенням театрів і кінозалів. Особливо негативні тенденції в сільській мережі розселення та у малих містах з незначною структурою виробництва. В економічному регіоні значно знизилась основні показники роздрібного товарообороту та платних послуг на душу населення. У галузях соціально-культурної сфери також домінують депресивні процеси.

У галузі охорони здоров'я та медичного обслуговування регіон також відстає від середніх показників України. Значно нижча забезпеченість в регіоні кваліфікованим медичним персоналом, яка становить в межах 90% від середнього рівня України. Економічний спад призвів до загального зниження доходів на душу населення, особливо це відчувається у сільській місцевості. Безробіття і низька оплата праці зумовили зростання міграційних процесів. Це помітно в Рівненській і Волинській областях, де значна частина людей і спеціалістів працездатного віку шукає заробітків за кордоном. Перспективні плани економічного регіону вселяють надію, що в найближчий період ситуація зміниться в кращу сторону. Для цього є усі передумови в регіоні, особливо цьому сприятиме розвиток галузей виробництва, характерних для цього економічного регіону.

↳ **Екологічна ситуація.** Поліський економічний регіон розташований в зоні підчищеної техногенно-екологічної ситуації, яка негативно впливає на навколишнє природне середовище. Крім прогнозних ймовірних стихійних лих, як вітрові бурі, землезсуви, лісові пожежі, паводкові явища, на екологічний стан навколишнього середовища негативний вплив мають Рівненська та Чорнобильська АЕС (хоча вона і закрита). Аварія Чорнобильської АЕС на довгі роки завдала невідплатної шкоди довкіллю, земельним і водним ресурсам як Житомирської, так і Чернігівської областей. Особливо постраждало населення,

яке переселене з небезпечної зони, не кажучи про тих, хто загинув, і тих, що хворіють на променеви хворобу. Сумарна шкода вимірюється вже в сотнях мільйонів грошей, не враховуючи витрати на спорудження укриття Чорнобильської АЕС.

Проблема охорони навколишнього середовища та запобігання техногенним аваріям і зменшення їх впливу на економіку довкілля і здоров'я населення на сьогодні є однією з найбільш важливих задач, розв'язання якої стосується кожної людини.

15.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

У Поліському економічному регіоні найбільш гострою проблемою є реабілітація радіаційно забруднених територій, залучення природно-ресурсного та трудового потенціалу в розвиток економіки народного господарства.

Гострою проблемою виступає недостатність коштів у місцевих бюджетах і для забезпечення фінансування соціальної сфери та місцевих виробничих потреб, зокрема, для забезпечення фінансування соціальної сфери та місцевих виробничих потреб, для забезпечення діяльності освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, розвитку житлово-комунального господарства в розрахунку на душу населення, показники якого значно нижчі (до 30 %) ніж в середньому по Україні.

Важливим фактором у вирішенні регіональної соціально-економічної проблеми є вдосконалення інвестиційної та кредитної політики держави, розширення місцевих джерел наповнення бюджету за рахунок удосконалення податкової системи та інших форм економічного регулювання.

В інноваційній діяльності регіону негативним є те, що значно скорочені державні витрати на проведення науково-дослідних робіт, одночасно їх знецінено в зв'язку з подорожчанням ресурсів інших витрат. Проблемою в регіоні є необхідність дослідження мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище та розроблення і впровадження нових енерго- і ресурсозберігаючих технологій, розвитку

екологічної нетрадиційно орієнтованої енергетики, зокрема, використання додаткових енергетичних потужностей малих річок, вітрової енергії, сонячної енергії та біогазу, мобільних ТЕС тощо.

Гострою проблемою, яку необхідно розв'язати, є збереження і збільшення родючості земельних ресурсів. Це стосується, в першу чергу, недотримання сівозмін, недостатнього і нерегульованого внесення різноманітних добрив, обмеження вапнування кислих ґрунтів та недостатньої боротьби з ерозією ґрунтів. Поліський економічний регіон займає перше місце в країні з посівів і виробництва волокна льону-довгунця. Враховуючи, що льонопереробні підприємства розташовані в економічному регіоні (Рівне і Житомир), треба збільшити площі посіву льону з метою забезпечення сировинними ресурсами потужності згаданих підприємств.

У розвитку лісової та деревообробної промисловості часка Поліського економічного регіону становить 22 % від загального обсягу по Україні і в структурі промислової продукції всередині регіону – 10,8 %. У регіоні сконцентровані найбільші деревообробні комбінати та меблеві фабрики (Ковель, Луцьк, Рівне, Сарни, Житомир, Коростень, Малина, Ніжин, Прилуки). Власними сировинними лісоресурсами регіон себе не забезпечує. Тому тут важливо впроваджувати новітні технології з організації безвідходного виробництва, використовуючи як свій передовий досвід, так і досвід зарубіжних країн.

Домінуючими в розвитку промислової структури регіону на сьогодні є харчова промисловість (35,1 %), паливна (15,3 %), машинобудівна і металообробна (14,7 %). Ці галузі є пріоритетними для економічного регіону, особливо в зростанні виробництва конкурентоспроможної продукції на експорт. Впровадження інноваційних досягнень у вказані галузі сприятиме збільшенню обсягів виробництва, забезпеченню власних потреб в цій продукції і зростанню її експорту.

Важливим фактором є залучення наявного працездатного населення до суспільно-корисної роботи, покращення добробуту населення, його духовного і культурного рівня. З цією метою необхідно освоювати наявні рекреаційні ресурси регіону та посилити розвиток соціальної і виробничої інфраструктури.

Реалізація передбачуваних напрямків розвитку і територіального розміщення продуктивних сил регіону стане важливим чинником соціально-економічного зростання економіки, оптимізації її структурної перебудови та зростання життєвого рівня населення.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте загальну характеристику соціально-економічного розвитку Поліського економічного регіону.
2. Місце і роль Поліського економічного регіону в розвитку економіки країни
3. Природно-ресурсний потенціал регіону, його характеристика і оцінка.
4. Наявний виробничий і трудовий потенціал і його значення в економічному розвитку регіону.
5. Територіальна структура областей, що входять до Поліського економічного регіону, і її особливості.
6. Галузева структура областей, що входять до економічного регіону і її особливості.
7. Основні проблеми в розвитку економіки Поліського економічного регіону.
8. Найважливіші пріоритетні напрями розвитку і розміщення продуктивних сил, які характерні для економічного розвитку Поліського регіону.
9. Зовнішньоекономічні зв'язки і напрями їх пріоритетного розвитку.

Глава 16. Економіка Подільського регіону

План викладу матеріалу

16.1. Місце і роль Подільського економічного регіону в розвитку економіки країни.

16.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.

16.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.

16.1. Місце і роль Подільського економічного регіону в розвитку економіки країни

До Подільського економічного регіону входять Вінницька, Тернопільська і Хмельницька області. Територія регіону займає площу 60,9 тис. км². Регіон має зручне економіко-географічне положення. Він розташований в південно-західній частині України і межує з Центральним економічним регіоном, на півночі – з Поліським, на заході – з Карпатським економічним регіоном, на півдні – з Молдовою.

За розміром території регіон посідає четверте місце серед економічних регіонів України. Регіон розташований компактно, що позитивно впливає на можливості його комплексного соціально-економічного розвитку. Протяжність території з півночі на південь – 240 км, із заходу на схід – 370 км. Економічний регіон розташований в центральній частині Правобережної України на Подільській і Придніпровській височинах і в зоні з родючими ґрунтами та достатнім зволоженням, що сприяє розвитку агропромислових комплексів (рис. 16.1).

Розвинута транспортна мережа сприяє розвитку економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Поліським, Центральним, Причорно-

морським економічними регіонами та Республікою Молдова. Близькість економічного регіону до державного кордону України з Білорусією, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною дає можливість розвивати на його території галузі і виробництва, продукція яких експортується або може експортуватися у ці країни, маючи пряме транспортне сполучення (як залізничне, так і автомобільне). Основна експортноспроможна продукція – це харчова промисловість з такими підгалузями, як цукрова, кондитерська, м'ясна, плодовоовочеконсервна, промисловість горілчаних виробів тощо. Регіон експортує також продукцію машинобудування. Територія, яку займає Подільській економічний регіон, характеризується помірно-континентальним кліматом з великим впливом циклонів протягом року і з найбільшою кількістю опадів у травні-липні. Ці особливості впливають на структуру і тип ґрунтового покриву та спеціалізацію сільського господарства.

Середньорічні коливання температури становлять 7,0-8,9 °С, вегетаційний період – 200 днів, кількість опадів змінюється від 700 до 500 мм, зменшується з північного заходу на південний схід.

Остаточні межі економічного регіону в сучасних кордонах сформувалися після Другої світової війни. Тоді Проскурів був перейменований на Хмельницький – обласний центр в честь гетьмана України Богдана Хмельницького. Мережа розселення характеризується наявністю розгалуженої системи сільського розселення, міське розселення представлене в основному невеликими містами, крім обласних центрів.

На промислове виробництво припадає 3,4 % від випуску товарної продукції в Україні. Регіон в основному спеціалізується на сільсько-господарському виробництві. Тут сформувався потужний агропромисловий комплекс. Поділля вирізняється, насамперед, високим рівнем виробництва продукції землеробства і тваринництва. На регіон припадає 14,3 % випуску валової продукції сільського господарства України. У розрахунку на одного жителя виробляється на 40 % валової продукції сільського господарства більше ніж в середньому по Україні.

Регіон відзначається найвищою в країні територіальною концентрацією посівів. За кількістю цукрових буряків і валового збору цієї культури цукрова промисловість займає провідне місце.

Поділля можна вважати не тільки аграрним, а й індустріальним економічним регіоном. Галузями спеціалізації промислового виробництва є неметаломістке машинобудування і металообробка, в тому числі харчове та сільськогосподарське. Серед інших галузей найбільш розвинута лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість, легка і харчова, промисловість будівельних матеріалів. Гармонійне поєднання наявного природно-ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу та ефективного їх використання сприяє пріоритетним напрямкам розвитку Подільського економічного регіону.

Регіоноутворюючим центром Подільського регіону є місто Вінниця, засноване у 1363 р. та розташоване на берегах верхньої течії Південного Бугу. Вінниця – великий промисловий центр. Тут розвинуте машинобудування, яке випускає: тракторні агрегати, електротехнічні вироби, радіоапаратуру, підшипники тощо. У Вінниці розвинута харчова промисловість (м'ясний і масложировий комбінати, консервний, спиртовий заводи, кондитерська фабрика, харчо-смакові підприємства), легка (взуттєва і шкіряно-галантерейна фабрики), підприємства будівельних матеріалів і деревообробні галузі.

Кожна область регіону має свої характерні ознаки: Вінницька обл. розташована у лісостеповій зоні України, її площа – 26,1 тис. км² або 4,4 % території держави, населення станом на 1 січня 2005 р. складає 1713 тис. чол. Область спеціалізується на виробництві цукру, консервів, хімічних добрив, приладобудування.

Тернопільська обл. займає 13,8 тис. км² або 2,3 % території України. Населення – 1116,3 тис. чол. на 1 січня 2005 р. Область спеціалізується на машинобудуванні і металообробці, легкій і харчовій промисловості. В АПК це виробництво продукції транспортного і сільськогосподарського машинобудування, переробка місцевої сільськогосподарської сировини (цукрові буряки, картопля, зернові, овочі, продукція тваринництва).

Хмельницька обл. розташована в центрі регіону і охоплює територію 20,6 тис. км², або 3,4 % території України. Населення складає 1384,8 тис. чол. Область спеціалізується на нематеріаломісткому машинобудуванні і металообробці, розвинута легка і харчова промисловість, виробництво продукції транспортного і сільськогосподарського машинобудування, енергетичного устаткування, переробка місцевої сільськогосподарської сировини (зернових культур, цукрових буряків, картоплі, продукції тваринництва, плодів та овочів).

16.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

Природні ресурси Подільського економічного регіону мають комплексотворчий характер, до них належать сільськогосподарські, водні, мінерально-сировинні, лісові, рибні, медоносні та рекреаційні ресурси.

☞ **Мінерально-сировинні ресурси.** Провідне місце належать природним будівельним матеріалам – сировина для виробництва цементу, вапна цегли, щебеню, облицювальних плиток, керамзиту, скла, будівельної кераміки тощо. Регіон багатий на поклади гранітів і гнейсів, які виходять на поверхню вздовж річок Случ, Південний Буг. Родовища червоного граніту є в Шепетівському районі. У Кам'янці-Подільському є мармурові породи, вапняки та глини для виробництва цементу. Запаси мергелів, придатних для виробництва цементу, є в Бережанському, Гусятинському та Зборівському районах Тернопільської області. Поклади пісковиків є у Тернопільській та Вінницькій обл., родовища гіпсу – у Тернопільській та Хмельницькій обл., родовища первинного каоліну і вогнетривких глин – у Хмельницькій і Вінницькій обл. Суглинки і глини для виробництва стінових матеріалів є на всій території регіону.

Серед корисних копалин є пеліканіт (запаси 170 млн. т). Ця сировина (єдина в Європі) використовується для виробництва склолито-го цементу, порцелянових виробів, кахельних плит, перліту, піноскла, кольорового бетону тощо. В регіоні є родовища сірки (сmt. Микулинці),

бурого вугілля (Кременецький, Славутський, Погребищенський райони), які в даний час ще не розробляються. Є також прогнозні запаси залізних руд (0,8 млрд. т) та поклади фосфоритів, які також не розробляються.

☞ **Земельні ресурси.** Природні сільськогосподарські земельні ресурси є основою формування виробничих комплексів, їх структури і спеціалізації галузей АПК. Перевага різних типів чорноземних і сірих лісових ґрунтів зумовила дуже високий рівень освоєння земельних ресурсів (понад 80 %). Найвища частка таких земель у південній і південно-східній частині регіону – 91-93 %, а найнижча – на півночі на крайньому заході – 74-78 %. Нині, коли в процесі реформування земельних ресурсів велика частина їх перейшла у власність землекористувачів, ефективність їх використання значно понизилась. Велика частина їх не використовується. Орні землі перетворюються у пасовища та неугіддя, заростають чагарниками. Це призвело до зниження обсягів виробництва сільськогосподарських культур, зростання собівартості та збитковості господарювання.

У економічному регіоні знаходиться мережа річок, що належать до басейнів Дніпра, Південного Бугу, Дністра. Найбільші серед них – Серет, Збруч, Смотрич, Удич, Рось та ін. Вони використовуються частково для одержання електроенергії і зрошення. Понад 5,5 тис. ставків, що є в регіоні, використовуються для вирощування риби.

☞ **Лісові ресурси** регіону становлять понад 800 тис. га (11,5 % його території), що значно нижче середнього показника в Україні (15,6 %) і оптимально розрахункового показника для регіону – 17,8 %. Ліси економічного регіону мають важливе ґрунтозахисне, водоохоронне і рекреаційне значення. У регіоні найбільша кількість лісів твердолистяних порід, які займають – 80 %, хвойні 17 %, м'якколистяні – 3 %. Обсяг рубки лісу, в основному, – це догляд за лісом, санітарні рубки, під час яких деревина заготовлюється на паливо та інші потреби місцевого використання.

☞ **Рекреаційні ресурси.** Подільській економічний регіон має сприятливі природні і кліматичні умови, окремі лісові масиви, різноманітні гідрологічні об'єкти, лікувальні грязі для організації оздоровлення і активного відпочинку населення.

У регіоні є достатня кількість родовищ мінеральних вод. Серед них використовуються відомі лікувальні родонові води Хмільника (Вінницька обл.), сульфідні с. Конопківки, хлоридні Гусятини (Тернопільська обл.) та родонові мінеральні води типу «Нафтуса» – Збручанська, Полонська, Сатанівська (Хмельницька обл.). У регіоні є лікувальні грязі – Войтовичське родовище лікувального торфу (Вінницька обл.) та Микулинське (Тернопільська обл.).

Як рекреаційний ресурс використовуються річки Дністер, Південний Буг, Случ, Горинь. Тривалість купального сезону – понад 90 днів. Природним рекреаційним об'єктом Поділля є водоспади, розташовані в низьких басейнів річок Стрипа, Коропець (Тернопільська обл.) та Русилівський каскад водопадів заввишки 150 м, завдовжки близько 3 км.

На території регіону є карстові форми рельєфу, насамперед печери. В Тернопільській області знаходиться одна з найдовших у світі гіпсосталактитових печер-лабіринтів – Оптимістична, довжиною 165 км. В цій області знаходиться близько 70 печер, серед них виділяють Кристальну, Вертебу, Озерну, Перлину, Ювілейну.

Для рекреаційних цілей використовується природний заповідник «Медобори» в Тернопільській обл. (10,5 тис га) та Національний природний парк «Подільські Товтри» в Хмельницькій обл. площею 261,3 тис. га.

☞ **Демографічний потенціал.** Подільській економічний регіон є найменш заселеним. Станом на 1 січня 2005 р. на його території проживає 4214,2 тис. чол. Частка сільського населення становить 51 % усього населення регіону. Населення регіону становить 8,9 % від населення України, в тому числі міське – 6,4 %, сільське – 14,3 %. Найбільш заселена Вінницька обл., тут проживає 40,9 % населення, у Хмельницькій – 32,5 % і в Тернопільській – 26,2 %. Подільський регіон належить до районів, в яких характерне абсолютне зниження чи-

сельності населення. Причинами є скрутне матеріальне становище основної частини населення, зростання кількості розлучень, незадовільні житлово-побутові умови молодих сімей, а також висока смертність у регіоні (17 осіб на 1000 населення у 2005 р.) та інтенсивні процеси старіння, особливо в сільських населених пунктах.

Депопуляції населення сприяють міграційні процеси, адже з регіону в пошуках праці в більшості виїжджає молодь. Це, в свою чергу, знижує питому вагу працездатного населення. Для стабілізації і поступового зростання загальної кількості населення потрібно провести відповідні соціально-економічні реформи, особливо з утримання населення в сільській місцевості, з реалізації ефективної демографічної політики держави.

☞ *Трудовий потенціал.* Трудоресурсна ситуація в регіоні характеризується погіршенням статеві-вікової структури трудових ресурсів, хоч загальна кількість трудових ресурсів у регіоні не зменшилась (59 % до всієї чисельності населення). Однак незайнятість працездатного населення висока (13,1 %), в тому числі у Вінницькій області – 10,6 %, у Хмельницькій – 14,8 %, Тернопільській – 15,2 %.

Для Подільського економічного регіону характерним є негативне явище сезонного безробіття, що пов'язане із перервами у сільськогосподарських роботах. У структурі зайнятості 2/3 працює в промисловості, державних установах і організаціях, більше 10 % у сільськогосподарському виробництві і трохи менше третини – у невиробничій сфері. Є великі надлишки працездатного населення у невеликих містах. У цілому регіон характеризується ознаками трудодепресивності і, в першу чергу, у Хмельницькій та Тернопільській областях.

☞ *Розселення.* Подільській регіон поділений на 64 адміністративно-територіальних райони, які мають певні особливості економічного і соціального розвитку, що зумовлені як природними, так і соціально-економічними факторами. У регіоні є 47 міст, 72 селища міського типу, 1806 сільських рад, якими охоплено 3899 сільських населених пунктів. У регіоні уповільнилися темпи урбанізації. В багатьох містах спостерігається тенденція міграції міських жителів у сільську місцевість.

Невирішені проблеми соціально-економічного розвитку та особливості екологічного стану в багатьох населених пунктах ускладнюють проблему розвитку поселень. Розв'язання цих проблем вимагає дійових заходів – впровадження в життя нових форм і методів управління розселенням.

↳ **Науково-технічний потенціал.** У регіоні зосереджено 55 науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, де в 1990 р. працювало понад 10 тис. наукових працівників, або 2,3 % від загальнодержавного рівня. Зараз в наукових установах їх працює менше половини. У регіоні виконувались фундаментальні наукові дослідження, однак через недостатню кількість фінансових ресурсів більше як дві третини не втілювалися в життя.

↳ **Виробничий потенціал.** Як і в Україні, в Подільському економічному регіоні наявний виробничий потенціал – основні фонди вимагають їх оновлення. Загальний обсяг їх становить 6 % від обсягу України. Найбільша частина основних фондів припадає на Вінницьку обл. (39,7 %), Хмельницьку – (35,7 %). У Тернопільській обл. питома вага їх становить 24,6 %. Співвідношення виробничих основних фондів до невиробничих становить 3/1. Крайшим це співвідношення є у Хмельницькій області, воно становить 2/1 і є близьким до середнього показника в Україні. Основні виробничі фонди, як правило, зосереджені в промисловості (24,8 %), сільському господарстві (24,6 %), в галузях транспорту, зв'язку і будівництві.

16.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Як уже було сказано, Подільський економічний район займає вигідне центральне територіальне розташування на Правобережній Україні. Цей регіон вносить значну частку валової додаткової продукції, особливо сільськогосподарського призначення, в загальний обсяг виробництва України. Його внесок і, зокрема, кожної області регіону у виробництво валової додаткової вартості показано у табл. 16.3.1.

Промисловість. В загальному обсязі виробництва товарної продукції на промисловість припадає 44,5 %. Як видно із табл. 16.3.1., Подільський економічний регіон спеціалізується на виробництві сільськогосподарської продукції, тому в галузевій структурі домінує комплекс переробних галузей АПК. Поряд з ними найбільшого розвитку набули електроенергетика, машинобудування і металообробка, промисловість будівельних матеріалів, легка промисловість.

Таблиця 16.3.1. Територіально-галузева структура промисловості Подільського економічного регіону.

Галузі промисловості	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)				Галузева структура, %					
	Україна	Подільський регіон	Вінницька область	Тернопільська область	Хмельницька область	Україна	Подільський регіон	Вінницька область	Тернопільська область	Хмельницька область
Уся промисловість	100,0	3,6	1,6	0,6	1,4	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	6,5	3,0	0,2	3,3	12,2	22,0	22,3	4,1	28,4
Паливна промисловість	100,0	0,0	–	0,0	0,0	10,1	0,0	–	0,1	0,0
Чорна металургія	100,0	0,1	0,0	0,1	0,0	27,4	0,7	0,4	1,6	0,6
Кольорова металургія	100,0	0,1	–	–	0,1	2,5	0,1	–	–	0,2
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	0,8	0,5	0,3	0,0	5,8	1,3	1,7	3,3	0,0
Машинобудування і металообробка	100,0	3,6	1,6	0,5	1,5	13,2	13,1	12,7	12,3	14,1
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	1,7	0,5	0,3	0,9	2,3	1,1	0,7	1,2	1,4
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	6,6	2,0	0,7	3,9	2,6	4,8	3,2	3,5	7,1
Легка промисловість	100,0	5,7	3,2	1,7	0,8	1,6	2,5	3,1	5,0	0,9
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	10,3	4,9	1,9	3,5	17,4	49,7	51,5	59,7	43,8

Промисловість економічного регіону має достатні виробничі потужності, щоб забезпечити відповідний розвиток продуктивних сил і зайнятість наявних трудових ресурсів. Найбільш перспективною є

легка промисловість, яка була і має бути галуззю спеціалізації економічного регіону.

Електроенергетика регіону представлена Ладжинською ТЕС (Вінницька обл.) і Хмельницькою АЕС. Регіон виробляє понад 11,0 млрд. кВт/год електросенергії, що становить 6,5 % від України, він задовольняє власні потреби і частину поставляє в сусідні регіони.

Машинобудівний комплекс тут створений у післявоєнні роки. Він переважно обслуговує потреби сільського господарства і харчової промисловості. В регіоні також функціонують підприємства приладо- і верстатобудування, які виробляють електротехнічну та інструментальну продукцію. Вінницький завод транспортних агрегатів виготовляє вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів. Калинівський – устаткування для цукрових заводів, Тернопільський – збиральні бурякокомбайни. Трансформаторні підстанції, тракторні деталі, ковальсько-пресове устаткування виготовляються у Хмельницькому. Сільськогосподарські машини, деревообробний інструмент – у Кам'янці-Подільському, електроапаратура – у Тернополі (виробниче об'єднання «Ватра»). Виробництво технологічного устаткування для харчової промисловості діє у Красиліві. У промисловості машинобудування йде тенденція поступового відродження і зростання галузі.

У регіоні розвинена промисловість будівельних матеріалів, яка в основному працює на місцевій сировині. Це Гніванський, Желівський, Губнівський гранітні кар'єри, Кам'янець-Подільський цементний завод – один з найпотужніших в Україні (його потужність – 3,6 млн. т цементу в рік), Глуховецький каоліновий комбінат; Калинівський завод деревностружкових плит, Джуринський комбінат вапнякових блоків; заводи залізобетонних конструкцій у містах Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Гнівані, Ладжині, виробниче об'єднання будівельних матеріалів у Тернополі.

Серед інших галузей промисловості можна виділити хімічну (Вінниця) – виробляє мінеральні добрива і сірчану кислоту, заводи «Будфарфор» і художньої кераміки у м. Полонську, Тернопільський фарфоровий завод, склозавод у місті Славуті, Підволочиську фабрику пластмасових виробів, фармацевтичну фабрику у Тернополі.

Агропромисловий комплекс. Подільській економічній регіон характеризується високим рівнем сільськогосподарського освоєння земель. Він спеціалізується на виробництві зернових, цукрових буряків, м'ясомолочному тваринництві. У регіоні вирощують озиму пшеницю, ячмінь, зернобобові, кукурудзу на зерно, цукровий буряк, а також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, тютюн тощо. У Придністров'ї розвивається виноградарство, яке є сировиною для виноробної промисловості.

У тваринництві переважає скотарство і свинарство. Відносно розвинуті птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Тваринництво регіону має сприятливу кормову базу: є значні відходи харчової промисловості (цукрової, спиртової, плодо-овочеконсервної), кормові культури та продукція комбікормової промисловості.

Легка промисловість. У регіоні розвинуті усі основні підгалузі легкої промисловості: текстильна, швейна, взуттєва й трикотажна. Текстильну продукцію виробляють: Тернопільське виробниче об'єднання «Текстерно», Кам'янець-Подільська бавовняна фабрика, Кременецька фабрика ватину, Заліщицька фабрика текстильно-художніх виробів, Дунаєвецька і Славутська суконні фабрики. Подільський регіон виробляє одну шосту частину тканин України.

Швейні вироби виготовляються: у Вінниці (виробничі об'єднання ім. В. Володарського і «Поділля»), Хмельницькому (виробниче об'єднання «Спецодяг»), Тернополі, Чорткові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Гайсині, Хмільнику, Козятині тощо.

Взуттєва промисловість розташована у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Тербовлі, Тульчині. Великий завод штучної шкіри функціонує у Тернополі. Виробництво шкіряно-галантерейних виробів розміщено у Тернополі, Хмельницькому, Заложцях, Вишнівцях.

Трикотажні фабрики є у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі, Кам'янці-Подільському, хутрове виробництво – у Жмеринці.

Харчова промисловість. Це найбільш розвинута промисловість у регіоні. Вона об'єднує 15 великих галузей, до складу яких входить більше трьох тисяч підприємств, а обсяг виготовленої продукції пере-

вищує 2,5 млрд. грн (10,3 % від загальноукраїнського обсягу продукції харчової промисловості).

В економічному регіоні є 64 цукрові заводи. Відходи від цукроваріння використовують 23 заводи спиртово-горілкової промисловості. В областях регіону діють потужні заводи з переробки овочів і фруктів. Вони розташовані в усіх містах і селищах регіону.

Виробництво і переробка м'ясомолочної продукції є в усіх обласних і районних центрах економічного регіону. Частка продукції експортується за межі регіону у вигляді готових виробів.

Широкого розвитку в усіх обласних центрах та великих містах регіону набуло борошномельно-круп'яне виробництво: кондитерське олійно-жирове виробництво є у Вінниці, Чорткові, Хмельницькому та пивоварне – у Вінниці, Могилеві-Подільському, Бершаді, Пиврові, Чернятині, Микулинцях тощо.

Треба зазначити, що значна частина харчових підприємств характеризується порівняно низьким рівнем техніко-технологічного розвитку, який відстає від відповідних аналогів зарубіжних країн. Однак продукція харчової промисловості регіону користується попитом і виходить на міжрегіональний рівень та міжнародний ринок (особливо такі види продукції, як плодови та овочеві консерви, м'ясо-ковбасна продукція, цукор-рафінад, вина й горілкової виробу, безалкогольні напої тощо).

Транспортна система. Регіон має досить густу мережу залізничних і автомобільних шляхів сполучення. Загальна протяжність залізниць становить майже 2,5 тис. км. Залізничне сполучення є з усіма регіонами країни, а також виходить і на міжнародний рівень.

Автошляхів з твердим покриттям є 21 тис. км. Сполучення є також з усіма регіонами країни і закордоном. Через Подільський регіон перевозять великі вантажі (в усіх напрямках – з Півдня на Північ, зі Сходу на Захід і навпаки).

У регіоні функціонує судноплавство по Дністру та Південному Бугу. Обласні центри пов'язані авіаційним транспортом. Через регіон проходить ряд транспортних трубопроводів з перекачування нафти і газу.

☞ **Капітальне будівництво.** Як і в інших регіонах країни, за останні роки обсяги інвестицій в розвиток промисловості і в цілому народного господарства значно скоротились. Це негативно вплинуло на освоєння виробництва нових видів продукції та підвищення їх якісних показників.

Недостатнє інвестування розвитку економіки регіону не сприяє успішному розвитку продуктивних сил і забезпеченню конкурентоспроможності продукції, а особливо не створює необхідних умов для ефективного відтворювального процесу в економіці регіону. Тільки незначна частина підприємств має власні фінансові ресурси для розширення і розвитку виробництва.

☞ **Зовнішньоекономічна діяльність.** Подільському економічному регіону властивий низький рівень зовнішнь-економічної діяльності. Його експорт становить в межах 2,5 % від загального експорту України. Імпорт складає близько 1,5 %. Позитивні тенденції експорту над імпортом характерні для всіх областей регіону. У Вінницькій області експорт перевищує імпорт у 1,6 рази, у Тернопільській та Хмельницькій – у 1,5 рази. Провідною експортноспроможною галуззю є харчова промисловість. На перспективу регіон має можливість розширити асортимент продукції на експорт і збільшити його обсяг в першу чергу за рахунок машинобудівної та енергетичної галузі промисловості.

☞ **Розвиток соціальної сфери.** Незважаючи на сприятливі природно-ресурсні та кліматичні умови, саме розташування економічного регіону, за останні роки спостерігається значне падіння рівня розвитку соціального комплексу. Зменшились обсяги житлового будівництва, введення в дію закладів освіти і охорони здоров'я, знизилась забезпеченість торговою площею, послугами підприємств громадського харчування і побутового обслуговування населення. Скоротилась кількість місць у рекреаційних закладах, частота відвідування театрів та кінозалів. Особливо незадовільні ці тенденції у сільській мережі розселення та у малих містах з моногалузевою структурою виробництва.

Однак є позитивні тенденції: збільшується кількість вищих навчальних закладів (у регіоні налічується 78, з яких 24 мають III-IV рівень

акредитації і 54 – I та II). У закладах III-IV рівня акредитації навчається близько 100 тис студентів, та I-II рівня – близько 45 тис осіб. Загальнодержавне значення має підготовка висококваліфікованих спеціалістів у Тернопільському університеті народного господарства, Вінницькій комерційній академії, Хмельницькому державному технологічному університеті Поділля.

Економічний регіон істотно відстає від загальноукраїнського рівня доходів на душу населення. Відповідно є менші грошові витрати та заощадження громадян, які становлять усього 60 % середньодушового рівня витрат та заощаджень в Україні.

У регіоні низький рівень оплати праці та значна частина працездатного населення не зайнята в суспільно-корисній праці.

Екологічна ситуація. Подільський економічний регіон знаходиться у зоні, в якій прогнозована підвищена ймовірність виникнення стихійних лих, таких як вітрові урагани, земельні зсуви, лісові пожежі. Крім того, на території регіону щорічно виникають техногенно-екологічні ситуації надзвичайного характеру (залпові викиди забруднюючих речовин, аварії на комунікаціях, вибухи тощо). Кількість надзвичайних екологічних ситуацій в регіоні становить до 15 % від загальної кількості подібних випадків в Україні. Викиди в атмосферу шкідливих речовин становлять близько 260 тис т, більше половини їх (56 %) припадає на Вінницьку область. Серед джерел постійного забруднення повітряного простору є Ладижинська ТЕС.

На екологічну ситуацію в агропромисловому комплексі негативно впливає високий рівень розораності ґрунтів, що в природно-географічних умовах Поділля призводить до їх прогресуючої деградації.

Питання охорони довкілля і запобігання техногенним аваріям є важливим і зменшення їх впливу на економіку, природу і здоров'я населення набуває державного значення. Особливо потрібно врахувати, що на території економічного регіону розташована Хмельницька атомна електростанція, яка, як показує практика, є потенційним джерелом техногенно-екологічної небезпеки.

16.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

Як уже було сказано, в Подільському економічному регіоні переважає сільськогосподарське виробництво і, безперечно, цей регіон має високі потенційні можливості щодо ефективного розвитку господарського комплексу.

Однак в регіоні є низка гострих проблем комплексного характеру, які вимагають першочергового їх вирішення.

Найбільш важливою проблемою є завантаження виробничих потужностей регіону та різке зниження безробіття, рівень якого в регіоні перевищує 12 %. Для цього потрібні відповідні інвестиції, щоб створити нові робочі місця, модернізувати і оновити застаріле устаткування, посилити інноваційну активність в регіоні.

На жаль, сьогодні інноваційна діяльність в регіоні характеризується скороченням державних витрат на дослідження, їх знеціненням під дією інфляційних процесів. Особливо скоротились витрати, що стосуються провідних галузей спеціалізації регіону, на які повинна бути зосереджена першочергова увага. Сюди належать розроблення заходів щодо попередження структурної кризи, розвиток на науковій основі багатоукладного сільського господарства, АПК в цілому та виробничої, соціальної й ринкової інфраструктур.

Пріоритетним в науково-дослідній роботі має бути мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище, впровадження нових енерго- і ресурсозберігаючих технологій, розвиток екологічно орієнтованої енергетики, зокрема, використання додаткових енергетичних ресурсів малих річок, вітру, енергії біогазу, мобільних ТЕС тощо.

Проблемою, яку необхідно розв'язати в областях регіону, є збереження і підвищення родючості сільськогосподарських угідь і, в першу чергу, ріллі. Ця проблема зумовлена тим, що високоінтенсивне сільськогосподарське використання земель часто супроводжується порушенням науково-обґрунтованих агротехнічних прийомів, недотриманням сівозмін, недостатнім внесенням добрив під просапні культури, обме-

женим вапнуванням кислих ґрунтів, недостатньою боротьбою з ерозією ґрунтів. Це все негативно впливає на продуктивність сільськогосподарських угідь, погіршує баланс органічних речовин у ґрунтах, призводить до їх окислення та зниження урожайності.

Зазначені проблеми повинні бути глибоко науково обґрунтовані і знайти своє вирішення. Сукупний комплекс перспективних заходів з розвитку і розбудови господарського комплексу та прискореного розвитку економіки регіону повинен в себе включати:

◆ усунення і пом'якшення проблем соціально-економічних пропорцій, досягнення збалансованості розвитку території економічного регіону;

◆ ефективне комплексне використання природних ресурсів, у першу чергу – профільних галузей товарного виробництва;

◆ економічне й техніко-технологічне забезпечення екологічно безпечного функціонування екомістких виробництв (хімічна промисловість, енергетика, АПК) та впровадження прогресивних технологій сільгоспвиробництва;

◆ покращення територіальної і галузевої структури економіки за рахунок прискореного розвитку високотехнологічних виробництв у галузях спеціалізації, особливо в промисловості;

◆ збереження і поліпшення родючості земель сільськогосподарського призначення у нових ринкових умовах господарювання;

◆ посилення господарської діяльності великої кількості малих міст і селищ міського типу, особливо віддалених від економічних центрів регіону;

◆ формування і розвиток приміських комплексних сільських господарств для забезпечення міського населення свіжою сільськогосподарською продукцією;

◆ окремі заходи з удосконалення як виробничої, так і соціальної інфраструктури АПК Подільського економічного регіону, збалансування її з сферами виробництва.

У розвитку промислового виробництва першочерговим залишається підвищення техніко-технологічного рівня виробництва, насампе-

ред у таких базових галузях, як машинобудування і металообробка, електротехнічна і хімічна промисловість, докорінне оновлення виробничих основних фондів у харчовій та легкій промисловості. Водночас доцільно провести реформування системи управління виробництвом, створюючи відповідні виробничі територіальні комплекси.

У сільськогосподарському виробництві варто посилювати спеціалізацію як у рослинництві, так і у тваринництві. Реформування і реструктуризація господарської діяльності в першу чергу мають бути спрямованими на всебічний розвиток фермерства та ефективних форм колективного господарювання на селі, з використанням переваг кооперації, враховуючи необхідне забезпечення відповідного рівня механізації сільськогосподарських робіт.

У перспективі економічного розвитку Подільського регіону пріоритетами повинні стати:

- ◆ *чітко виражена соціальна орієнтація реформ та підвищення рівня життя населення;*
- ◆ *дієвий моніторинг на покращення екологічної ситуації;*
- ◆ *створення можливостей самофінансування розвитку базових галузей виробництва через реінвестування;*
- ◆ *розвиток і розширення зовнішньоекономічних зв'язків;*
- ◆ *формування територіально-цілісного макроекономічного господарського комплексу регіону.*

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. Характеристика соціально-економічного розвитку Подільського економічного регіону.*
- 2. Місце і роль Подільського регіону в розвитку економіки країни.*
- 3. Характеристика і оцінка природно-ресурсного потенціалу регіону.*
- 4. Значення наявного виробничого і трудового потенціалу в розвитку економіки регіону.*
- 5. Особливості територіальної структури областей, що входять до Подільського економічного регіону.*
- 6. Особливості галузевої структури областей, що входять до Подільського економічного регіону.*

7. Охарактеризуйте проблеми економіки Подільського регіону.
8. Визначте пріоритетні напрями розвитку і розміщення продуктивних сил, які характерні для економіки Подільського регіону.
9. Пріоритетний розвиток агропромислового комплексу Подільського регіону і його економічна характеристика.

Глава 17. Економіка Карпатського регіону

План викладу матеріалу

- 17.1. Місце і роль Карпатського економічного регіону в розвитку економіки країни.
- 17.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.
- 17.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.
- 17.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

17.1. Місце і роль Карпатського економічного регіону в розвитку економіки країни

Карпатський економічний регіон розташований на крайньому заході України і межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою. До його складу входять чотири області: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька. Прикордонне його положення, специфічні природні умови вплинули на формування народногосподарського комплексу і визначили місце в загальнодержавному територіальному поділі праці.

Загальна площа території економічного регіону складає 56,6 тис. км², або 9,4 % території України. Карпатський економічний регіон має досить вигідне географічне положення. Він розташований у центрі Європи на перетині шляхів сполучення із Заходу на Схід та з Півночі на Південь.

В економічному регіоні проживає 12,7 % населення України. Станом на 1 січня 2005 р. населення становить 1119,7 тис. чол. Тут спостерігається найвищий показник народжуваності та природний приріст серед інших регіонів. Густота населення становить 113,6 чол/км², що значно вище від середнього загальноукраїнського показника. Але роз-

селення населення досить нерівномірне. У гірській місцевості воно у 2,5 рази нижче ніж у середньому у регіоні. Міське населення становить 48,4 %. Регіон повністю забезпечує себе власними трудовими ресурсами. З регіону, з метою працевлаштування і відповідного заробітку, багато працездатного населення виїжджає за межі регіону і за кордон.

Структура господарства регіону – індустріально-аграрна, загальний рівень розвитку регіону нижчий від середнього показника по Україні. Основою господарського комплексу Карпатського регіону є промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво (рис. 17.1).

Економічний регіон спеціалізується на видобутку вугілля, природного газу, виробництві електроенергії, лісопереробці і виробництві меблів, будівельних матеріалів, харчових продуктів, фармацевтичній промисловості, нафтохімічній і хімічній, рекреаційній діяльності.

Внутрішньорегіональні відмінності досить помітні, вони зумовлені як економіко-географічними, так історичними передумовами. Львівська обл. економічно розвинута на середньоукраїнському рівні. Тут розвинута вугільна промисловість – енергетична сировина для різних галузей господарства, електроенергетика, машинобудування, агропромисловий і транспортний комплекси, оздоровчо-туристичний.

Івано-Франківська обл. має розвинуту електросенергетику, паливну, хімічну, нафтохімічну, нафтопереробну промисловість, вирізняється розвитком будівельних матеріалів і будіндустрії, агропромисловим комплексом, лісовою та деревообробною промисловістю.

Чернівецька і Закарпатська обл. за рівнем розвитку народного господарства є найменш розвинутими у регіоні та в Україні. Основу їх економіки становлять АПК, деревообробна промисловість, легка і харчова галузі.

17.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

Природні умови Карпатського регіону специфічні. На нього впливають гори Карпати. Гірські хребти у формі дуги простягаються у напрямі з північного заходу на південний схід і проходять через усі об-

Рис. 17.1. Карпатський економічний регіон

ласті регіону. Висота гір коливається від 500 до 1500 м, а окремі шпилі – до 1700-2000 м (г. Говерла – 2061 м). Уся територія передгірських і гірських районів Карпат порізана долинами гірських річок, притоків великих рік Тиси, Дністра і Прута. Територія регіону належить до лісолучної природної рослинної смуги, але завдяки особливостям геологічної будови, рельєфу та різниці в висотах над рівнем моря тут спостерігається велика різноманітність ґрунтових і кліматичних умов.

За цих умов усю територію регіону поділяють на шість вертикальних ґрунтово-кліматичних поясів: Передкарпатське і Закарпатське передгір'я, Закарпатська низовина, гірські лісолучні райони, Полонинна (субальпійська) та Надполонинна (альпійська) частина території.

Територія Передкарпаття помірно тепла і надмірно зволожена. Сума опадів – у межах 650-780 мм. Закарпатське передгір'я також надмірно звожене, атмосферних опадів випадає близько 850 мм на рік. Ґрунти Закарпаття буреземно-підзолисті, малородючі, водопроникні. Гірським лісолучним районам властиві суглинисто-щебнисті бурі лісові ґрунти, аторфовані на гірські підзолисті ґрунти. Всі орні ґрунти кислі. Ґрунто-кліматичні ресурси дозволяють вирощувати пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки, льон, теплолюбіві культури – тютюн, виноград, а також картоплю, овочі.

➤ **Мінерально-сировинні ресурси.** На території регіону залягає понад 25 видів корисних копалин: родовища кам'яного і бурого вугілля, сірчаних руд, калійних солей, нафти і газу державного значення, цементної сировини, вапняків, гіпсу, різновидні глини для виробництва стінових матеріалів (цегли, блоків тощо); у регіоні є поклади дорогоцінних каменів (родоніт, сталактити тощо). Нафтогазові родовища регіону експлуатуються, дослідження підтверджують, що вони ще далеко не вичерпані.

У межах регіону розташовані основні вугленосні площі Львівсько-Волинського басейну у складі Межріченського, Тячівського і Карпатського родовищ. Вугільний басейн характеризується високоякісним енергетичним та коксівним вугіллям, глибина залягання коливається від 330 до 600 м.

Розвідані запаси калійних солей повністю забезпечують потужності Калуського ВАТ «Оріана». Погіршення умов видобутку калійних солей негативно впливає на діяльність і рентабельність виробництва підприємств, що використовують Стебниківські та Солотвинські родовища.

Сировинна база регіону дає змогу значно підвищити видобуток кухонної солі – як кам'яної, так і з природної ропи. Особливо потрібно звернути увагу на перспективу комплексного використання сировини для одержання калійних добрив, кухонної солі і інших компонентів.

На території Карпатського економічного регіону є достатньо розвідані запаси родовищ будівельної мінеральної сировини: вапняки Добрянського, Дубовецького родовищ, глини і суглинки Кагуєвського, Розвадівського і Коломийського родовищ, гіпсу Пісковського, Ольшевського і Пелагічського родовищ, піски як будівельні, так і для виробництва скла у Львівській та Івано-Франківській обл. У Закарпатті розвідані запаси алунітів, які є сировиною для виробництва глинозему. Сокирянське родовище є перспективним для видобутку цеоліту, що використовується для підвищення родючості ґрунтів, очищення нафтопродуктів, промислових стоків, газових викидів. Берегівське родовище, яке має поклади свинцю, цинку, благородних металів, бариту, розглядається як майбутня сировинна база кольорової металургії. У Закарпатті є поклади ртуті (Вишівське рудне поле), сурм'яно-миш'якові, мідно-молібденрідкометалеві та інші рудовиявлення.

Самородна сірка залягає на території Львівської та Івано-Франківської обл. У Закарпатській та Івано-Франківській обл. є гіпсоангідридні родовища мармуру.

➤ *Земельні ресурси.* Землезабезпечення населення в регіоні невисоке, але досить освоєні земельні угіддя. Рілля становить 63,1 % у сільгоспугіддях. Значна частина ріллі розташована на природно- та антропогенно погіршених різновидах ґрунтів, більшість з яких перезволожені, заболочені, з підвищеною кислотністю та еродовані. Значні території зайняті під гірничими відвалами, які утворилися під час розробки корисних копалин.

Структура земельних угідь, їх склад впливають на розвиток і спеціалізацію як сільського господарства, так і інших галузей. Земельний фонд, з погляду агровиробничих властивостей, має невеликий природно-ресурсний потенціал: горбистий і хвилястий передгірський рельєф місцевості призводить до частих змивів посівів і розмиву ґрунтів, селевих явищ тощо. Землі гірської зони є найбільш придатними для пасовищ і сіножатей.

Завдання місцевих органів самоврядування полягає у забезпеченні наукового обґрунтування доцільності залучення тих чи інших земельних ділянок в господарський обіг, враховуючи можливий результат і ефективність понесення витрат на одержання даного продукту.

➤ **Водні ресурси.** Основними водними артеріями є ріки Тиса, Дністер і Прут. Однак потрібно зазначити, що в гірських Карпатах зосереджена майже одна п'ята річкового стоку води України. Карпатський регіон є значно краще забезпечений водними ресурсами, ніж Україна в цілому. Рівень забезпеченості річковим стоком в середньому в рік становить 75% та 95% (зокрема в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій обл. забезпеченість місцевим водним стоком у середньому за рік становить відповідно 618,4; 330,2; 225,7 та 151,8 тис м³ за рік, у той час як по Україні такий показник складає лише 86,8 тис.м³). Ще більшою є забезпеченість річковим стоком в розрахунку на одного жителя у Закарпатській обл., де кількість води, що припадає на одного жителя, є вищою у 6 раз, Івано-Франківській – у 3 рази, Львівській та Чернівецькій відповідно у 1,8 та 1,3 рази.

Наземні водні ресурси, поряд із водами водосховищ річок, включають штучні водойми та ставки. Найбільша кількість водосховищ та ставків є у Львівській обл. – 22 водосховища та 1183 ставки. Площі, зайняті водними і водогосподарськими об'єктами, значно коливаються у своїх розмірах. Зокрема у Львівській області вони становлять 53,8 тис. га, у Закарпатській, Чернівецькій та Івано-Франківській – близько 20 тис. га. Питома вага земель водного фонду на січень 2005 р. у ре-

¹ Щурик М.В. Трансформація земель сільського господарства Карпатського макрорегіону. – Чернівці: Книга-XXI, 2005. – С.280

гіонах становила: Львівська – 2,5 %, Чернівецька – 2,4 %, Івано-Франківська – 2,2 %, Закарпатська – 1,6 % території областей.

➤ **Лісові ресурси.** Карпатський економічний регіон найбільш багатий на лісові ресурси порівняно з іншими регіонами України. Їх загальна площа перевищує 40 %. Роль лісів важлива як в економічному, так і соціальному розвитку регіону. Вони мають важливе народногосподарське та рекреаційне значення, відіграють важливу роль як водорегулюючий і водоохоронний чинник. Зростання ролі лісів пояснюється також зростанням попиту на лісодеревину. За прогнозами учених, у 2010 р. споживання деревини зросте у 2,7 рази у порівнянні з 2001р., у 2015-му – у чотири рази². Загальна площа лісів в регіоні становить 2269,4 тис. га, в тому числі покриті лісом – 2079,6 тис. га, запаси деревини – 541,9 млн. м³. Природний склад лісів досить різноманітний – хвойні та твердолистяні поради складають більше половини. Лісоутворюючими є ялина, смерека, сосна, бук, дуб, а також – граб, ясен, клен, береза, осика. За віковою структурою переважають молоді (52 %) і середньовікові ліси (33 %). Не дивлячись на високу залісненість території регіон не забезпечує власні потреби деревообробної та меблевої промисловості.

➤ **Рекреаційні ресурси.** На відміну від інших економічних регіонів, Карпатський регіон – це зона багатопрофільного, зимового і літнього, гірсько-спортивного та масового пізнавально-оздоровчого відпочинку і бальнеологічного лікування. Особливу рекреаційну цінність мають лікувальні мінеральні води. В регіоні налічуються близько 800 джерел і свердловин мінеральних вод із сумарним добовим дебітом понад 57,5 тис. м³.

Мінеральні води регіону належать практично до всіх різновидностей їх основних груп. Понад 50 % джерел знаходиться у Закарпатській обл., 26 % – у Львівській, 13 % – в Івано-Франківській, 10 % – у Чернівецькій обл. Найбільш інтенсивно використовуються: мінеральна вода «Нафтуся», сірководневого типу «Мацеста», азотні, мстанові і вуг-

² Лісове господарство України/За ред. акад. НАН України І.Р. Юхновського. Міжвідомча аналітично-консультативна рада з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. – К., 2003. – С.117

лекислі типу «Єсентуки-17»; Трускавецьке, Моршинське, Полянське, Шаянське, Соймовське родовища мінеральних вод. Останнім часом експлуатуються родовища мінеральних вод «Роксоляна», «Горянка», «Слобода», «Беркут» та інші у Івано-Франківській обл.

Велику роль у лікувальному процесі мають запаси озокериту і торфогрязі. Цей вид ресурсів використовується на курортах Трускавця, Моршина, Великого Любена, Шкла, Немирова, Черче.

Значне місце відводиться природно-заповідним територіям. Це Карпатський біосферний заповідник «Горгани» в Івано-Франківській обл., «Розточчя» у Львівській (площа 7424,2 га), національні природні парки загальною площею понад 180 тис. га: Синевір, Ужанський у Закарпатській обл., Карпатський у Яремчанській зоні Івано-Франківської обл., Вишницький у Чернівецькій, Яворівський, Сколівські Бескиди у Львівській обл., які мають також рекреаційне значення. У Яремчанській зоні Івано-Франківської області відкритий і працює цілорічно туристично-оздоровчий комплекс «Буковель» міжнародного значення. Карпатський регіон має стратегічну перспективу стати міжнародним оздоровчим і туристично-відпочинковим комплексом.

➤ *Демографічний потенціал.* Карпатський регіон належить до великих за чисельністю населення. Станом на 1 січня 2006 р. у регіоні проживало 6119,7 тис. чол постійного населення або 13,5 % від всієї чисельності в Україні¹. В останні роки приросту населення не спостерігається, хоч темпи падіння дещо нижчі ніж в цілому по Україні.

У Карпатському регіоні, особливо в сільській місцевості, ще збереглась традиція багатодітних сімей. Однак за останній час посилились міграційні процеси населення, особливо на міжрегіональному і міждержавному рівнях. Міграція, як правило, йде в сусідні європейські країни та Російську Федерацію. Це негативно впливає на розвиток власної економіки, але, водночас, сприяє припливу валютних ресурсів, які в основному спрямовуються на соціальний розвиток (будівництво житлово-комунальних об'єктів).

¹ Статистичний збірник: Івано-Франківськ, Україна, Світ за 2005 р. м. Івано-Франківськ 2006 р.

➤ **Трудові ресурси.** За останні роки чисельність населення у працездатному віці дещо зменшилась, але при цьому збільшилась кількість працюючих пенсіонерів. Для Карпатського економічного регіону, як трудонадлишкового, така ситуація є небажаною тенденцією, оскільки рівень прихованого безробіття є високим і значно вищим від природного рівня.

У регіоні йде перерозподіл трудових ресурсів до галузей, які зорієнтовані на надання послуг населенню, із галузей матеріального виробництва до сфери нематеріального виробництва. Позитивним у регіоні є те, що йде процес введення нових робочих місць, особливо в сфері будівництва, що сприяє залученню до активної суспільної праці громадян працездатного віку. Це також сприяє створенню нових малих підприємств, розширенню виробництва та зменшенню безробіття працездатного населення.

➤ **Розселення населення.** Карпатський регіон має свої особливості в розселенні. У складі регіону знаходяться Ужгородська і Хустська міжрайонні системи розселення (Закарпатська обл.), Івано-Франківська, Коломийська і Калуська (Івано-Франківська обл.), Львівська і Дрогобицька міжрайонні системи розселення (Львівська обл.) та Чернівецька (Чернівецька обл.).

Області регіону мають дуже вигідне економіко-географічне положення. У Закарпатській обл. сконцентрована досить висока густина населення. Крім обласного центру, тут розташовані міські поселення: Мукачеве, Берегове, Виноградів, Іршава, Чоп. У структурі міської мережі переважають міста з чисельністю до 50 тис. чол., а сільська мережа включає як великі села з чисельністю понад 1000 чол., так і малі та середні села (до 500 і 100 чол.).

Івано-Франківська обл. має свою специфіку розселення. Найбільш урбанізованою є північ області, де в зоні Івано-Франківськ – Рогатин проживає понад 60 % міського населення. Малі міста і селища міського типу формуються біля Коломій. Для сільського поселення характерні великі сільські населенні пункти (6-12 тис. чол.) поряд з малими, які постійно зменшуються. Гірській місцевості притаманне хутірне і причілкове розселення.

Для Львівської обл. характерне центральне розміщення обласного центру. У м. Львові зосереджено близько половини міського населення області. Великі міста сконцентровані на залізничних та автомагістральних перетинах (Стрий, Дрогобич, Миколаїв, Роздол, Червоноармійськ, Броди), основна частина сільських поселень – з чисельністю близько 500 чол.

Чернівецька обл. відрізняється більш високим рівнем урбанізації. Майже всі міські поселення розташовані в долинах рік (Дністра, Черемоша, Прута) та в міжгірських і передгірських долинах. Гірські райони населені переважно сільськими жителями. Густота населення в області – 115 чол/км² – є однією з найбільш високих по Україні. У структурі міських поселень переважають малі міста з населенням до 20 тис. чол. Більше половини сіл великі – з населенням понад 1000 чол.

У цілому регіональна система розселення в Карпатському регіоні представлена 79 містами, 86 селищами міського типу, 3596 сільськими населеними пунктами.

➤ *Науково-технічний потенціал.* У регіоні функціонує 95 вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, де навчається понад 73 тис. студентів і 18 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, де здобувають вищу освіту близько 125 тис. студентів. Серед них відомі заклади як в країні, так і за її межами: Львівській державний національний університет імені Івана Франка та Національний університет «Львівська політехніка», Прикарпатський університет імені В. Стефаника, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, медичні, педагогічні інститути. У Львові знаходиться Західний науковий центр НАН України та багато наукових установ, що входять до його складу: Інститут регіональних досліджень, астрономічна обсерваторія, інститут геології і геохімії, горючих копалин, інститути прикладних проблем механіки і математики тощо. У регіоні працюють: відділення інституту філософії НАН України, відділ економічних досліджень Львівського відділення НАНУ інституту регі-

ональних досліджень, філіал інституту лісового господарства і агро-меліорації, відділення інституту матеріалознавства, відділ інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн НАН України, науковий інститут токсиметрії та ін.

Ці наукові заклади виконують велику науково-дослідну роботу у різних наукових напрямках на світовому науковому рівні. В науці працює більше 13 тис. осіб, серед яких фахівці становлять 7,9 тис., з них мають науковий ступень 1,5 тис. осіб, 216 докторів та 1334 кандидати наук. Серед науковців 259 є академіками і членами-кореспондентами академії наук: НАНУ – 15, УААН – 9, АПН – 1, АМП – 3, інших галузевих академій – 262.

17.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Територіальна і галузева структура економічного регіону має свої особливості. Галузями спеціалізації регіону є: деревообробна і целюлозно-паперова, легка та харчова промисловість, електроенергетика, паливна, хімічна і нафтохімічна промисловість, машинобудування і металообробка, промисловість будівельних матеріалів. У регіоні розвинутий агропромисловий комплекс, транспорт, галузі соціально-культурної сфери. Однак частка промислового виробництва у регіоні менша, ніж у середньому по Україні. У регіоні достатньо висока питома вага сільськогосподарського виробництва. Регіон також спеціалізується у галузі культурно-оздоровчого та туристичного напрямку, маючи розвинутий рекреаційний комплекс, який перевищує середній по Україні.

Особливий вплив на економічний регіон чинить Львівська обл., де вартість основних виробничих і невиробничих фондів приблизно однакова. Це характеризує розвиток в області виробництва товарів та сфери послуг. Серед виробничих фондів за балансовою вартістю в регіоні на першому місці – промисловість. Іншою істотною особливістю Карпатського регіону є переважання в структурі фондів транспорту і зв'язку, де зосереджена третина основних фондів. Це пов'язано з транскордонною торгівлею, міжнародними перевезеннями державного значення.

Показники вартості основних виробничих фондів у будівництві, торгівлі та громадському харчуванні на рівні середніх по Україні. У Карпатському регіоні дещо краще розвивається житлово-комунальне господарство.

Як і в Україні загалом, регіону необхідно збільшувати обсяги *капітальних вкладень* для диверсифікації та санації виробництв. На сьогодні їх обсяг недостатній і є найнижчим серед інших регіонів. Він становить лише 9,1 % загального обсягу капітальних вкладень від України. У цій ситуації треба шукати власні внутрішні резерви, залучати як внутрішніх, так і іноземних інвесторів на технічне переснащення і реконструкцію діючих підприємств. Варто ширше впроваджувати нові технології та забезпечувати виробництво конкурентоспроможної продукції. Капітальні вкладення необхідно скеровувати в галузі, які дають швидку віддачу (лісопереробну, меблеву, легку та харчову промисловість, хімічну та нафтогазовидобувну, рекреаційний комплекс, місцеві традиційні промисли, суміжні виробництва).

✓ **Промисловість.** Економічний регіон характеризується багатогалузевим виробничим комплексом, в якому основне місце належить галузям обробної промисловості, зокрема: електроенергетиці, машинобудуванню і металообробці, деревообробній і целюлозно-паперовій, хімічній і нафтохімічній, харчовій та легкій промисловості. Регіон, як і Україна в цілому, переживає економічну кризу і спад виробництва. На сьогодні всі перелічені галузі промислового виробництва мають перспективу для свого розвитку.

Обсяги виробництва галузей регіону та їх питома вага як у структурі регіону, так і в Україні в цілому показана у табл. 17.1.

Як видно із таблиці, традиційними і провідними галузями для регіону є: лісова, деревообробна і целюлозно-паперова – 24 % від обсягу виробництва в Україні, відповідно легка промисловість – 19,7 %, промисловість будівельних матеріалів – 11,8 %, харчова – 8,1 %, паливна – 8 %. В цілому промисловість економічного регіону дещо відстає від загальноукраїнських показників, це спричинили як історичні, так і економічні чинники.

Таблиця 17.1. Територіально-галузева структура промисловості Карпатського економічного регіону у 2002 р.

Галузі промисловості	Україна	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)					Україна	Галузева структура, %				
		Карпатський регіон	Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область		Карпатський регіон	Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область
Уся промисловість	100,0	6,2	0,8	1,6	3,3	0,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	6,7	0,4	3,9	1,8	0,6	12,1	17,0	5,6	33,3	10,4	13,5
Паливна промисловість	100,0	8,1	–	2,4	5,7	–	10,1	16,5	–	16,2	22,0	–
Чорна металургія	100,0	0,1	–	0,0	0,1	0,0	27,4	0,5	–	0,0	0,7	0,7
Кольорова металургія	100,0	0,4	0,1	0,0	0,3	0,0	2,4	0,1	0,5	0,1	0,2	–
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	6,1	0,1	3,0	2,6	0,4	5,9	6,9	1,5	11,3	5,6	3,1
Машинобудування і металообробка	100,0	4,1	0,3	0,6	2,6	0,6	13,4	10,4	9,4	5,4	12,4	17,3
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	17,6	6,4	4,6	4,2	2,4	2,2	9,6	28,5	6,2	8,0	11,5
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	11,8	1,3	4,6	5,2	0,7	2,7	6,6	8,3	8,7	5,4	5,0
Легка промисловість	100,0	19,7	3,4	6,1	7,9	2,3	1,6	5,6	11,0	6,0	4,2	7,9
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	8,1	1,0	1,2	4,9	1,0	16,8	22,3	30,5	11,3	25,5	33,5

✓ **Паливно-енергетичний комплекс.** Сюди входять: електроенергетика, вугільна, газова, нафтова, нафтопереробна та торф'яна промисловість. Економічний регіон повністю забезпечує власні потреби в електроенергії, а Бурштинська ТЕС потужністю 2,4 млн. кВт/год, яка входить в систему «Євроенерго», частково трансформує її в Європу.

Висока освоєність Львівсько-Волинського вугільного басейну супроводжується старінням існуючих шахт. Недостатність інвестицій не дає можливості нарощувати і підтримувати на належному рівні вугледобування, що погіршує паливозабезпеченість місцевих електростанцій і стабільність їх роботи, особливо в години «пік» осінньо-зимового періоду.

Нафтопереробна промисловість зосереджена в Дрогобичі, Бориславі Львівської обл. та Долинському, Надвірнянському і Рожнятівському районах Івано-Франківської області.

Однак через недостатню кількість сировинних ресурсів (нафти) потужності використовуються лише на половину. Крім цього, на перспективу необхідно вдосконалювати технологію переробки нафти з метою більш глибокої її переробки і збільшення виходу нафтопродуктів.

✓ **Машинобудування** в регіоні спеціалізується на виробництві ліварного обладнання, нафтопромислового устаткування та устаткування для тваринництва і кормовиробництва, виготовлення ковальсько-пресових машин, автокранів, навантажувачів, автобусів, складної побутової техніки (телевізори, пральні машини тощо).

✓ У галузевій структурі **хімічної промисловості** переважають водомісткі галузі: гірничохімічна, основна хімія, промисловість хімічних волокон та синтетичних барвників. Калуське ВАТ «Оріана» переробляє продукцію, напівфабрикати Надвірнянського і Дрогобицького НПЗ, а також місцевих складних полімерних руд. Тут функціонує виробництво калійних добрив, вінілхлориду, полістилену та поліпропілену, полікарбонину, цинсбу хлор, каустичної соди, миючих речовин, магнію. У великих обсягах продукція цього концерну експортується за межі регіону.

✓ У структурі лісового комплексу основу становлять лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість. Регіон має перспективу для подальшого розвитку виробництва меблів, які є конкурентоспроможними на вітчизняному ринку.

✓ *Будівельний комплекс* регіону на сьогодні незбалансований з виробничими програмами. Необхідно відновлювати і нарощувати виробничі потужності, оскільки йде тенденція до зростання обсягів будівництва як в промисловості, так і в соціальному напрямку. Цього вимагають можливості зростання обсягів капітальних вкладень у народне господарство.

✓ *Агрпромиловий комплекс*. Як уже було сказано, Карпатський економічний регіон характеризується сприятливими кліматичними природними ресурсами для ведення і розвитку сільськогосподарського виробництва. Однак регіон має свої специфічні особливості. Його північна частина розташована в поліській зоні, східна – це лісостепова зона, тепла – Закарпатська, південна – гірська Карпатська. Карпати поділяють на 6 сільськогосподарських виробничих підзон: Передкарпатську низовину, Передкарпатську передгірську, Гірську західну, Гірську східну, Закарпатську передгірську, Закарпатську низинну.

☞ *Передкарпатська низовина* – підзона, що характеризується розвитком тваринництва і технічних культур. У тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство та напівсальне свинарство. Тут сприятливі умови для розвитку птахівництва і риборозведення. Посіви зернових і технічних культур у цій підзоні займають найбільшу питому вагу в Карпатському регіоні. З технічних культур провідне місце займають цукрові буряки, льон, соняшник, ріпак озимий, тютюн.

☞ У *Передкарпатській передгірській підзоні* провідне місце займає тваринництво. Питома вага рільництва незначна, але тут зростає частка садівництва. У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство. У структурі тваринництва питому вагу вівчарства значно перевищують показники свинарства і птахівництва. Товарною продукцією рільництва є технічні культури (льон, тютюн) і овочі.

У *гірській західній підзоні* основним напрямом сільськогосподарського виробництва є тваринництво. В підзоні сприятливі умови для ведення вовно-молочно-м'ясного вівчарства та м'ясного свинарства. З технічних культур тут вирощують льон-довгунець.

У *гірській східній підзоні* провідною галуззю також є м'ясо-молочне скотарство і вовно-м'ясне вівчарство. Рільництво практично відсутнє, а невеликі земельні площі використовуються в основному під посіви кормових культур (кормовий буряк, овес, багаторічні трави).

Закарпатська низинна підзона є найбільш сприятлива для розвитку садівництва і виноградарства. Разом з тим тут розвиваються молочно-м'ясне скотарство, м'ясне свинарство і вовно-молочне вівчарство. Основою їх розвитку є кормова база (кормові культури, кукурудза, багаторічні трави, пасовища).

У *Закарпатській передгірській підзоні* переважає різногалузеве господарство. Колективні сільськогосподарські підприємства спеціалізуються на молочно-м'ясному скотарстві, напівсальному свинарстві, напівтонкорунному вовно-м'ясному вівчарстві. У цій підзоні розвинуте виноградарство, садівництво, ягідництво, а також технічні культури: тютюн та соняшник, овочеві культури та зернові.

У харчовій промисловості економічного регіону профілюючими галузями є м'ясна, молочна, борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, цукрова. Історично і традиційно склалося, що в Карпатському економічному регіоні рівень споживання основних продуктів харчування населення нижчий від середньоукраїнських показників, зокрема білкової групи (м'ясо, риба, цукор, олія).

Транспорт. Карпатський економічний регіон має достатньо густу розвинену мережу залізничного і автомобільного транспорту. Головні шляхи виходять на західний кордон України в Польщу, Угорщину, Словаччину, Румунію, Молдову.

Міжнародний аеропорт Львова з'єднує регіон з багатьма країнами світу, який перевозить, крім пасажирів, і вантажі.

Найбільше пасажирів і вантажів перевозиться автомобільним транспортом, якому сприяє розгалужена мережа автошляхів з твердим покриттям.

Залізничний транспорт регіону також високо розвинутий: загальна довжина залізничної колії – 2887 км, в т.ч. електрифіковані 1023 км, які проходять через головні магістралі: Київ–Чоп, Київ–Львів–Перемишль, Львів–Стрий–Мукачеве. Основні вантажі, що первозяться залізницею: вугілля, мінеральні добрива, гірничо-хімічна і хімічна продукція, нафта і нафтопродукти, лісоматеріали, будівельні матеріали, сировина і продукція харчової промисловості. Через територію регіону проходять нафтогазопроводи «Дружба», Уренгой–Помари–Ужгород, «Союз», через які з Росії транспортується на Захід нафта, газ, а також трубопровід Броди–Дрогобич, через який перекачується бензин, керосин і нафта, та діє стилонопровід, який з'єднує Угорщину, Тісойській хімкомбінат і Калуський концерн «Оріана».

Зовнішньоекономічна діяльність. Експорт Карпатського регіону становить всього 5,3 % у загальному експорті України, але його продукція є досить важливою: хімічна і нафтохімічна, машини, деревина і вироби з неї, меблі, м'ясо, вовна, плодоовочеві консерви та інша сільськогосподарська продукція. В експортній діяльності задіяні понад 2,3 тис. підприємств. Валютні надходження дозволяють підтримувати і розширювати виробничий потенціал, особливо в експортному секторі.

Імпорт регіону становить 5,1 % від всього по Україні. В першу чергу, імпортуються вироби критичного напрямку – ліки, нафта, газ, специфічна сировина тощо. Сальдо експорту-імпорту є додатнім (в межах 65 млн. дол. США за 2005 р.).

Подальший напрямок покращення зовнішньоекономічної діяльності – це вдосконалення структури експорту, підвищення її конкурентоспроможності.

Розвиток соціальної сфери. Як і по всій країні економічна криза значно вплинула на соціальний розвиток економічного регіону. Погіршилась більшість основних показників, відбулось падіння з обсягу надання послуг у торгівлі, громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні, медичному забезпеченні і освітній галузі. Лише забезпеченість населення житлом у середньому на одного жителя є

вищою ніж у 1990 р. Але це також не за рахунок збільшення його будівництва, а в зв'язку з міграцією населення.

Карпатський регіон має свої специфічні особливості. Тут має місце порівняно висока питома вага споживання товарних ресурсів з особистих підсобних господарств, а тому більш низькою є частка і обсяг витрат населення на купівлю товарів в мережі торгівлі.

В останній час поліпшується забезпеченість населення амбулаторно-поліклінічними закладами завдяки розширенню мережі комерційних аптек, лікарень, поліклінік. Збільшується кількість студентів у вищих навчальних закладах освіти всіх рівнів акредитації. Цьому сприяють навчальні заклади недержавної форми навчання, які становлять понад 20 %.

Зростає підготовка кваліфікованих робітників у професійно-навчальних виховних закладах, що сприяє залученню молоді до суспільно-корисної праці, розширенню виробництва.

Екологічна ситуація. Сприятливі кліматичні умови, наявність великої кількості родовищ мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту визначають придатність Карпатського економічного регіону для розвитку рекреаційного господарства різного напрямку. У регіоні розміщено 249 рекреаційних закладів тривалого перебування місткістю близько 36 тис. місць. В них санаторно-курортні заклади становлять 46 %, заклади оздоровлення та відпочинку – 35 % від загальної кількості. У регіоні нараховується 40 туристичних об'єктів, з них – 46 % – це туристичні бази місткістю близько 3,9 тис. місць. Найбільше їх (одна третина) припадає на Львівську і Закарпатську обл., Івано-Франківську та Чернівецьку обл. припадає близько 19 % місць.

Карпати – це єдиний регіон в Україні, де створені всі можливості для розвитку гірськолижного спорту. Основні зони – Славська і Розлуцька (Львівська обл.), Рахівська і Воловецька (Закарпатська обл.), Ворохтянська і Буковельська (Івано-Франківська обл.). До речі, гірськолижна турбаза «Буковель» в найближчій період стане найбільш потужною у Карпатському регіоні.

Економічний регіон має найбагатші мисливські угіддя в Україні. В регіоні є відповідні умови для організації водних видів спорту завдяки наявності річок Прут, Тиса, Дністер, Черемош, Уж. В Яремче в даний час уже діє човникова база гірсько-водного спорту. У Карпатах є умови для розвитку альпінізму.

Карпатський регіон має достатньо потужну спадщину історико-культурних ресурсів, до яких належать пам'ятки історії, архітектури, культурні цінності, шедеври мистецтв, чисельні замки, палаци, монастирі різних епох, якими багаті старовинні міста регіону – Львів, Жовква, Галич, Чернівці, Ужгород, Мукачеве.

17.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

Проблеми і перспективи комплексного розвитку Карпатського регіону пов'язані з наявним потенціалом соціально-економічних та природних ресурсів, екологічною ситуацією, тенденціями розвитку економіки в державі.

Важливою проблемою є наявна екологічна ситуація, яка пов'язана з багатьма чинниками. Незбалансованість розвитку окремих галузей економіки, неналежне ставлення до природних ресурсів та довкілля призвели до інтенсивного природокористування, погіршення природного середовища. Забрудненість середовища безпосередньо залежить від дії забруднюючих джерел, які негативно впливають на стан здоров'я населення, на показники смертності та дитячої захворюваності. Електроенергетичні викиди хімічної, гірничорудної промисловості, автомобільного транспорту, харчових підприємств формують основну частину забруднення в Карпатському регіоні.

Через регіон проходять повітряні маси із Заходу з досить високим ступенем забруднення, завдаючи шкоди навколишньому середовищу, винищуючи карпатські ліси. Лісовідновлення і активний догляд за лісовими ресурсами є важливим заходом їх охорони в регіоні. В останній час зменшення викидів в атмосферу відбувається за рахунок зниження обсягів виробництва. Великої шкоди завдають залпові забруднен-

ня та викиди в атмосферне повітря Бурштинською ТЕС та Калуським концерном «Оріана» Івано-Франківської обл.

Значної шкоди Закарпаттю завдає забруднення Тиси стоками і викидами з золоторудних шахт Румунії. Основними забруднювачами залишаються міста: Львів, Добротвір, Бурштин, Калуш, Надвірна, Ужгород, Чернівці.

Головним напрямом розвитку Карпатського економічного регіону має бути його соціальна спрямованість з одночасним дотриманням екологічної рівноваги між господарською діяльністю людини і навколишнім природним середовищем.

Цьому має сприяти розробка стратегічного плану структурної перебудови, диверсифікації виробництва, розвиток специфічних для регіону галузей, промислів.

Для Карпатського регіону пріоритетним повинен бути розвиток рекреаційного господарства як однієї із галузей, що визначає перспективу його і країни в цілому.

Для розвитку та структурної перебудови промисловості і сільського господарства регіону потрібні відповідні капіталовкладення. Кошти доцільно спрямовувати на технічне переоснащення і реконструкцію діючих підприємств, здійснювати перерозподіл коштів на користь виробництв, що забезпечують їх швидку віддачу – у сферу рекреації, в харчову та легку промисловість.

До першочергових напрямів розвитку регіону треба зарахувати: будівництво та реконструкції міждержавних шляхів сполучення, особливо на міжнародних транспортних коридорах, забезпечення випереджальних темпів випуску наукомісткої продукції високого технологічного рівня, створення нових конкурентоспроможних зразків техніки, нарощування експортного потенціалу за рахунок відновлення і збереження традиційних ринків, що існували до перебудовного періоду та освоєння нових ринків.

Економічно обгрунтованим і вигідним для регіону є розвиток традиційних народних промислів: ткацтво, килимарство, вишивання, виготовлення художніх виробів з лози і дерева, різьблення по дереву,

гончарство та ін. Цей напрям дає можливість зайнятості працездатного населення і отримання доходів місцевими жителями та поліпшення ситуації з товарами побутового призначення.

Реформування системи управління і подальшого розвитку потребує агропромисловий комплекс як складне багатопрофільне виробниче утворення. У першу чергу це стосується раннього овочівництва, тваринництва, вівчарства, впровадження кращих місцевих сортів і видів рослин та тварин, проведення комплексу заходів із захисту ґрунтів від паводків і ерозії.

Важливим напрямом комплексного розвитку є підвищення ефективності паливно-енергетичного та мінерально-сировинного комплексу за рахунок пошуків і розширення ресурсної бази, модернізації потужностей з добування та переробки палива і сировини та комплексного використання багатокomпонентних ресурсів, рекультивації відпрацьованих кар'єрів.

У розвитку лісового господарства треба збалансувати переробні галузі і йти шляхом поглиблення переробки деревини, організувати і впроваджувати безвідходні технології.

У цілому територіальна організація продуктивних сил Карпатського регіону в перспективі має бути зорієнтована на:

◆ *удосконалення територіальної структури виробництва за рахунок переорієнтації промислових комплексів великих міст на середнє і точне машинобудування, радіотехніку, електронну та комп'ютерну галузі промисловості;*

◆ *сільськогосподарське машинобудування і автомобілебудування, розвиток хімічної промисловості, підприємств легкої, харчової промисловості та лісового господарства;*

◆ *комплексне використання мінерально-сировинних ресурсів, впровадження безвідходних технологій, що значно поліпшить екологічну ситуацію;*

◆ *більш повне і ефективне використання рекреаційних ресурсів, створення оздоровчо-туристичного комплексу загальноєвропейського значення;*

◆ *розвиток і посилення економічної діяльності малих і середніх міст, що сприятиме зайнятості населення і більш повному використанню місцевих трудових ресурсів;*

◆ *розширення прикордонного співробітництва із зарубіжними країнами у різних галузях економічної діяльності, розвиток міжнародних спільних підприємств.*

Рекомендовані пріоритетні напрями в організації і розвитку продуктивних сил і їх реалізації сприятимуть загальному соціально-економічному розвитку регіону, оптимізації структурної перебудови економіки і зростанню добробуту населення.

? **Запитання і завдання для самоконтролю:**

1. *Дайте загальну характеристику соціально-економічного розвитку Карпатського економічного регіону.*

2. *Місце і роль Карпатського економічного регіону в розвитку економіки країни.*

3. *Дайте характеристику і оцінку природно-ресурсного потенціалу регіону.*

4. *Значення наявного виробничого і трудового потенціалу в розвитку економіки регіону.*

5. *Які особливості територіальної структури областей, що входять до Карпатського економічного регіону?*

6. *Особливості галузевої структури областей, що входять до Карпатського економічного регіону.*

7. *Охарактеризуйте проблеми економіки Карпатського регіону.*

8. *Визначте пріоритетні напрями розвитку і розміщення продуктивних сил, які характерні для економіки Карпатського регіону.*

Глава 18. Економіка Причорноморського регіону

План викладу матеріалу

- 18.1. Місце і роль Причорноморського економічного регіону в економіці країни.
- 18.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону.
- 18.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону.
- 18.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону.

18.1. Місце і роль Причорноморського економічного регіону в економіці країни

До складу Причорноморського економічного регіону входять: Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська і Херсонська адміністративні області. Регіон розташований у південній частині України, омивається Чорним і Азовським морями. Площа регіону становить 113 тис. км² (19 % території України). Населення на 1 січня 2005 року 6.755,700 тис. чол. (15,2 % всього населення України), густота населення 65,7 чол/км², що значно менше середньої величини по Україні (77,8 % чол/км²).

Економічний розвиток Причорномор'я розпочався з другої половини ХІХ ст. разом із будівництвом залізниць (Одеса – Кременчук – Харків – Сімферополь, Одеса – Київ). До цього часу це був сільсько-господарський регіон. З розвитком транспортних артерій стали розвиватись портові міста (Одеса, Миколаїв, Генічеськ), виникло суднобудування в Миколаєві. Потреби сільського господарства сприяли

розвитку сільськогосподарського машинобудування. У цей період споруджуються овочеконсервні заводи в Одесі, Херсоні, Ізмаїлі, виникає верстатобудування. У повоєнні роки розвивається електротехнічна промисловість, електронне машинобудування, розширюються потужності хімічної галузі, промисловості будівельних матеріалів і будівельної індустрії.

Економічний регіон має досить вигідне географічне положення для економічного розвитку. Через його територію проходять важливі транспортні магістралі: автомобільні, залізничні, водні та повітряні шляхи, які сполучають Україну з багатьма державами.

Регіон розташований на перетині важливих державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Річка Дунай дає змогу підтримувати річкове сполучення з багатьма країнами Європи (Румунією, Болгарією, Югославією, Угорщиною, Словаччиною та ін.). З Болгарією встановлене паромно-залізничне сполучення (Іллічевськ - Варна). У 1996 р. відкрита нова автопасажирська паромна переправа Україна - Грузія з базовими портами Іллічевськ і Поті. Таким чином, офіційно функціонує Євро-Азіатський транспортний коридор №9, що проходить з Європи через Україну. Дніпром здійснюється транспортне сполучення економічного регіону з містами Придніпров'я (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Черкаси, Кременчук, Київ та ін.).

Економічний регіон спеціалізується на виробництві різноманітної продукції агропромислового комплексу (зерна, соняшнику, овочів, фруктів, винограду, вовни, плодоовочевих консервів, виноградних вин, шампанського, коньяку, ефірної олії, тютюнових виробів, баштанних культур), рибної та легкої промисловості, випуску товарів машинобудування (суден, верстатів, пресів, машин для АПК), хімії (броду, лаків, фарб, кальцинованої соди, діоксиду титану), деяких видів промисловості будівельних матеріалів (гранітів, вапняків, стінових блоків), виконує курортно-туристичні функції (рис. 18.1.). Приморське розташування регіону зумовило розвиток суднобудування та судноремонту, морського транспорту каботажного та міжнародного плавання, рекреаційного господарства, портово-промислових комплексів.

Рис. 18.1. Причорноморський Екопомічний регіон

18.2. Природно-ресурсний, виробничий і трудовий потенціал регіону

Причорномор'я характерне помірним континентальним кліматом, (на південному березі Криму з елементами середземноморського). Як правило, літо сухе, спекотне. Середня багаторічна температура липня – +22,6 °С, максимальна – до +40 °С. Коливання літніх температур – у межах 7-8 °С. Зима м'яка, малосніжна, нестійка, із відлигами (грудень-лютий). Середньо-січнева температура повітря – від -5 °С на півночі до +1,7 °С на півдні. Абсолютна мінімальна температура становить -32 °С, а на південному заході – -27 °С. Сніговий покрив незначний. Особливістю кліматичного регіону є значна кількість ясних сонячних днів (до 290). Найбільше сонячних днів припадає на липень, найменше – на грудень. Тривалість періоду сонячного сяйва становить 2200-2500 год на рік. Найбільше – в м. Судаку (2550 год на рік), найменше – в м. Керчі (2112 год/рік). Опадів на рівнинній території регіону випадає від 300 мм у степовому Криму до 450 мм у північній частині регіону. Тільки в гірському Криму – понад 1000 мм/рік.

Тривалість вегетаційного періоду – від 215 днів на півночі до 297 на південному березі Криму. Такі кліматичні умови сприяють розвитку економіки Причорномор'я, в першу чергу рекреаційному і сільсько-господарському. Більша частина Причорномор'я знаходиться в межах низовинної Причорноморської рівнини, тільки північно-західна його частина сягає півдня Подільської височини, а на північному заході – Придніпровської. Кримські гори займають 5 % території регіону.

⇒ *Мінерально-сировинні ресурси.* У Причорноморському економічному регіоні є такі мінерально-сировинні ресурси: залізна руда (Керч), залістисті кварцити (Одеська обл.), флюсові вапняки, солі кримських озер і Сиваша, різноманітні будівельні матеріали – граніт, мармур (Кримські гори), вапняки, керамзитова сировина, піски для виробництва скла (Одеська обл.), сировина (камінь-пісковик) для виробництва стінових блоків.

На шельфі Чорного і Азовського морів зосереджені значні запаси нафти, газу та газоконденсату, понад 50 перспективних нафтових і газових родовищ, залізної руди, важких металів. Сьогодні експлуатуються родовища нафти та газу: Голіцинське, Шмідта, Штормове, Тарханкутське, Дельфін. На шельфі Азовського моря є родовища природного газу: Керченське, Казантипське, Стрілкове. У Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї є озера й лимани з самородною кухонною сіллю.

З метою прискорення розвідки родовищ та видобутку нафти і газу та повного забезпечення потреб регіону у паливно-енергетичних ресурсах у Сімферополі відкритий факультет з підготовки власних висококваліфікованих спеціалістів широкого профілю від Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

⇒ *Земельні ресурси.* Причорномор'я охоплює територію 113,4 тис км², що становить 18,8 % всієї території України. На земельні сільськогосподарські угіддя припадає 8400,3 тис. га (20,1 % до всієї України). Під ріллею зайнято 6790,3 тис. га, або 80,8 % сільгоспугідь. Регіон характеризується високим рівнем землезабезпеченості на одного жителя сільгоспугідь і ріллі (Миколаївська обл. – 1,57 і 1,32 га; АР Крим – 0,87 і 0,59; Одеська обл. – 1,05 і 0,84; Херсонська обл. – 1,63 і 1,46 га).

Ґрунти в регіоні досить різноманітні і їх розміщення має чітко виражений зональний характер. Опідзолені чорноземи поширені в північно-східній частині регіону, малогумусні чорноземи і темно-каштанові слабо солонцюваті ґрунти – у степовій зоні. У дельтах Дунаю і Дніпра переважають мулуватоболотяні ґрунти. Гірська частина Криму вкрита бурими лісовими, а місцями – гірсько-лучними та гірсько-торф'яними ґрунтами. На південному березі Криму переважають ґрунти червоноземного типу.

⇒ *Лісові ресурси.* Економічний регіон належить до малолісистих. Під лісом зайнято лише 8 % території, що удвічі менше, ніж по Україні. Найбільш заліснені Південне узбережжя Криму і його гірські масиви. У Херсонській, Миколаївській і Одеській обл. заліснені території складають 4-6 %. Ліси носять оздоровчо-захисний характер. З метою захисту ґрунтів і боротьби з вітровою ерозією необхідно різко збільшувати посадки лісу, що матиме також і оздоровче значення.

⇒ **Водні ресурси.** Економічний Причорноморський регіон є досить обмеженим на водні ресурси, що лімітує розвиток водомістких галузей промисловості і сільського господарства. Природна водозабезпеченість на 1 км² території регіону місцевим стоком у кілька разів нижча за середньоукраїнський показник. Регіон перетинають найбільші річки – Дніпро, Дністер, Південний Буг, Дунай. Дельти річок закінчуються лиманами, які утворились внаслідок поступового опускання суші і затоплення морськими водами балок і річкових долин.

Гирла малих річок відокремились від моря косами та пересипами і утворили солоні закриті лимани або солоні озера. Солоних озер багато й у степовому Криму (Сиваш, Сакське, Чокрецьке). У дельтах малих річок утворились плавні – заболочені площі із заростями очерету і чагарників. У плавневій частині Дунайського гирла розташовано кілька значних прісноводних озер (Китай, Катлабух, Кугурлай та ін.). Річки Криму невеликі і мають, здебільшого, гірський характер. Вони використовуються для спорудження невеликих ГЕС, а також для зрошення і водопостачання.

Як водна артерія велике народногосподарське значення для регіону має Дніпро. Це водна транспортна магістраль, важливе джерело електросенергії і зрошення. Каховська ГЕС зміцнила енергобазу регіону, водойми площею майже 200 тис. га мають змогу зрошувати значні площі, які потребують поливу.

За останній період знизилась витрати води на виробничі потреби і в невиробничій сфері. Дещо зросла питома вага оборотного водокористування, особливо на виробничі потреби. Раціональне і ефективне використання водних ресурсів є однією з важливих проблем.

⇒ **Рекреаційні ресурси.** Причорноморський економічний регіон найкраще в Україні забезпечений рекреаційними ресурсами. Рекреаційним потенціалом регіону є кліматичні, гідрологічні, бальнеологічні, ландшафтні та історико-культурні ресурси. Найбільше значення для організації багатьох видів оздоровлення і відпочинку мають кліматичні ресурси, які повною мірою визначають тривалість сезону їх функціонування. Середня тривалість комфортного літнього відпочинку на

Чорному морі становить: в Криму – 130-145 днів, на Одеському узбережжі – 120 днів, купального сезону – до 130 днів. Цінним видом рекреаційних ресурсів Причорномор'я є морське узбережжя. Певна частина морських берегів Причорномор'я (24 %) належить до категорій, що виключаються з рекреаційного призначення через особливі функції узбережжя (порти, причали, промислові та сільськогосподарські зони тощо). За оптимального навантаження на берегову смугу рекреаційні ресурси мають загальну місткість одночасного перебування близько 1,5 млн. чол, включаючи 890 тис. для Криму і майже 400 тис. Одеської обл., решта припадає на Миколаївську і Херсонську обл.

Рекреаційний потенціал водного фонду Причорномор'я характеризується наявністю значної кількості річок, понад 70 озер, 1400 ставків. Вони, головним чином, використовуються для розвитку рекреаційної діяльності місцевого значення. Як туристичні об'єкти використовуються каньйони деяких річок (Кача, Бельбек) та водоспади.

Для Причорномор'я характерні значні запаси мінеральних вод, що мають різноманітний хімічний склад. Їх загальні запаси, що експлуатуються по 29 родовищах, становлять до 76,0 тис. м³ на добу. Фактично використовується близько 55 % від загальної можливості.

У Причорномор'ї є 26 родовищ лікувальних грязей з сумарними запасами 126183, 0 тис. м³. Одна третина запасів лікувальних грязей знаходиться в АР Крим. У даний час із 12 родовищ використовуються тільки три (Чокракське, Сакське, Узунларське) із сумарними запасами 16030,0 тис. м³. В Одеській обл. із 6 родовищ використовуються також три (Куяльницьке, Сергіївське, Бургас) із сумарними запасами 31,61 тис. м³. Є родовища лікувальних грязей у Миколаївській (одне) і у Херсонській (шість) обл., але вони не використовуються.

У Криму є прекрасні лісові масиви, що можуть бути чудовими місцями для відпочинку і туризму.

Площа лісів у регіоні становить 827, 2 тис. га. Як уже було сказано, вони виконують в основному водозахисну і природоохоронну роль. Основні масиви – це загальновідомі державні заповідники у районах Алушти, Ялти, Судака, а також ліси в районі Севастополя, Бахчисараю та у багатьох курортних зонах.

Неозорі морські далі, просторі пляжі і величезні паркові та лісопаркові масиви на схилах гір приємно поєднуються з архітектурою здравниць і міст. Кримські гори з неповторними каньйонами, ущелинами, обривами скель і перевалами, незайманими лісами, яйлами і швидкими гірськими річками з водоспадами – це чудові місця для оздоровлення і відпочинку.

Особливе місце посідають природно-заповідні території та об'єкти. Це національні природні парки, дендропарки, цінні природні об'єкти, пам'ятки природи місцевого значення, пам'ятки садово-паркової культури. У Причорномор'ї є три біосферні заповідники, 7 природних заповідників, один національний природний парк загальною площею понад 286,5 тис. га. Крім цього, налічується 11 парків садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення та 71 місцевого значення площею 2634 га.

Гармонійне поєднання в Причорномор'ї кліматичних і фізико-географічних умов, різноманітність рекреаційних ресурсів, привабливість узбережжя, велика кількість історико-археологічних пам'яток сприяють розвитку тут рекреаційного комплексу різного спрямування: лікувального, оздоровчого, пізнавального, спортивного, наукового, ділового тощо. По всьому узбережжю Чорного моря розташовані сотні санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів, туристичних баз. Сьогодні у Причорномор'ї діє багатофункціональна система рекреаційного обслуговування населення. Тут знаходиться 36 % санаторно-курортних закладів України тривалого перебування. Найбільша кількість рекреаційних закладів знаходиться у АР Крим – 73 % від загальної кількості їх у регіоні (234 тис. місць).

Як бачимо, серед рекреаційних районів провідним є Кримський, де діють кліматичні курорти – Ялта, Алушта, Гурзуф, Місхор, Сімеїз, Артек, головні курорти Євпаторія і Саки. Севастополь – важливий історико-культурний центр. На Північно-Східному узбережжі Криму головними курортами є Судак, Феодосія, Планерське, Щebetівка.

➤ **Демографічний потенціал.** За чисельністю населення Причорноморський економічний регіон є одним із найбільших. Станом

на 1 січня 2005 р. тут проживало 7132,3 тис. чол. наявного населення, або 15,2 % від його чисельності в Україні. Головними тенденціями розвитку людського потенціалу є зменшення чисельності населення (на 653,9 тис. чол. порівняно з 1990 р. і на 348,3 тис. чол. порівняно з 2001 р.) і зростання частки міського населення. Найбільша концентрація міського населення – в АР Крим, найменша – у Херсонській області.

У Причорноморському регіоні спостерігається від'ємний приріст населення. За останні роки в жодній із областей, що входять до складу економічного регіону, не спостерігалось природного приросту населення.

Трудові ресурси в регіоні, які зайняті в суспільно-корисній праці, становлять 67,5 % від їх загальної кількості. У регіоні високе безробіття (близько 100,0 тис. чол.).

Дуже важливе питання, яке необхідно вирішити на загальнодержавному рівні, – це репатріація народів Криму, проблеми фінансування, надання під забудову і організації господарської діяльності земельних ділянок, організація робочих місць, будівництво житла, соціальна підтримка.

➤ *Розселення.* Із врахуванням особливостей географічного розташування економічного регіону тут створені традиційно-історичні передумови розселення населення. Регіональна система розселення представлена 55 містами, 137 селищами міського типу, 3687 сільськими населеними пунктами. У регіоні переважають середні і малі міста. Є 7 міст з населенням понад 100 тис. чол., 7 міст з населенням від 50 до 100 тис. чол., і 41 місто з населенням до 50 тис. чол. У системі сільського розселення переважають села з людністю до 500 чол. Найбільша кількість великих міст – у Автономній Республіці Крим, а великих сіл – в Одеській області. Найбільші міста станом на 1 січня 2005 р. – Одеса (1028,1 тис. чол.), Миколаїв (539,8 тис. чол.), Херсон (350 тис. чол.), Севастополь (347 тис. чол.), Сімферополь (337 тис. чол.).

➤ *Науково-технічний потенціал.* На території регіону зосереджено понад 15 % науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій України. Спеціалізація науково-дослідних інститутів і ви-

щих навчальних закладів відповідає господарському профілю регіону. Тут функціонують: Морський гідрофізичний інститут (з філією в Одесі), Інститут біології південних морів з філіями в Одесі та Феодосії і музеєм-акваріумом у Севастополі, Азово-Чорноморський інститут рибного господарства і океанографії (м. Керч), які вивчають проблеми моря, Одеський НДІ курортології, Євпаторійський НДІ курортології і фізіотерапії, Інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології (м. Ялта), що вивчають питання санаторно-курортного лікування, Одеський інститут виноградарства і виноробства та Інститут виноградарства і виноробства «Магарач» (поблизу Ялти). У Сімферополі є Інститут сфіроолійних культур. Нікітський ботанічний сад є найбільшим в Україні селекційним центром серед сільськогосподарських і декоративних рослин. Український інститут зрошувального землеробства тісно співпрацює з селекційним центром з рослинництва в умовах зрошення (Херсонська область). Український НДІ степових районів «Асканія Нова» працює над виведенням нових високопродуктивних порід овець, свиней, пристосованих до посушливих степових умов. Одеське вище інженерно-морське училище, Миколаївський кораблебудівний інститут та вищі військово-морські навчальні заклади Севастополя займаються проблемами флоту та його експлуатації.

Наукові заклади регіону підтримують тісні зв'язки з іншими науковими центрами України та працюють у співдружності з багатьма європейськими науковими установами.

➤ **Виробничий потенціал.** На розвиток економіки регіону впливає наявний виробничий потенціал. У загальній структурі основних фондів регіону виробничі і невиробничі фонди становлять відповідно 60,6 та 39,4 % (в Україні – 63,1 та 36,9 %). Провідне місце належить промисловості (32,7 %). Питома вага у структурі основних фондів сільського господарства, транспорту та зв'язку значно вища, ніж в Україні загалом, що характеризує високий рівень розвитку сільського господарства у регіоні.

Найбільшу питому вагу в структурі основних невиробничих фондів має житлове господарство (43,7 %); на другому місці – комунальне господарство і побутове обслуговування населення. Їх питома вага також вища, ніж в середньому по Україні.

Як і в цілому в Україні спостерігається тенденція фізичного і морального старіння основних виробничих фондів, зменшення їх активної частини та збереження рівня низького їх відновлення.

18.3. Територіальна і галузева структура господарства регіону

Територіально-галузеву структуру Причорноморського економічного регіону визначає його спеціалізація, яка характеризується переважанням галузей, що надають населенню послуги (52,8 %). Серед них найбільшу питому вагу мають транспорт, зв'язок та галузі соціально-культурної сфери і сфери обігу.

✎ *Промисловість* в регіоні посідає провідне місце. Показники територіально-галузевої структури промисловості регіону наведені у табл. 18.3.1.

В економічному регіоні паливно-енергетичні ресурси не забезпечують власних потреб. Із розвіданих запасів експлуатуються родовища природного газу Криму: Глібовське, Задорненське, Джанкойське, Стрілецьке. В регіон завозяться: вугілля – з Донбасу, нафта – з Поволжя та Кавказу, а також газ, електроенергія – зі Східного та Придніпровського регіонів. На власних енергоресурсах працюють: Каховська ГЕС на Дніпрі та малопотужні – Первомайська, Костянтинівська і Вознесенська на Південному Бузі. У регіоні діють теплові електростанції: Сімферопольська, Севастопольська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Керченська. У Миколаївській області споруджена і діє Південноукраїнська АЕС.

✓ *Машинобудування і металообробка* охоплюють такі галузі спеціалізації: суднобудування і судноремонт, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, обладнання харчової промисловості, електронне, електротехнічне машинобудування, приладобуду-

Таблиця 18.3.1. Територіально-галузева структура промисловості Причорноморського економічного регіону у 2002р.

Галузі промисловості	Україна	Територіальна структура (частка регіону і областей у загальному обсязі України, %)					Україна	Галузева структура				
		Причорноморський регіон	АР Крим	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область		Причорноморський регіон	АР Крим	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
Вся промисловість	100,0	6,5	1,6	2,0	2,3	0,6	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	100,0	6,3	0,9	3,7	1,0	0,7	12,2	11,8	7,3	22,8	5,2	13,3
Паливна промисловість	100,0	1,9	1,2	—	0,3	0,4	10,1	2,9	7,9	—	1,3	5,6
Чорна металургія	100,0	0,4	0,1	0,02	0,3	0,02	27,4	2,1	1,8	0,4	4,0	1,1
Кольорова металургія	100,0	21,4	0,2	19,2	2,0	—	2,5	8,2	0,4	24,2	2,2	—
Хімічна і нафтохімічна промисловість	100,0	16,7	6,1	—	10,6	0,03	5,8	14,8	22,9	—	26,2	0,3
Машинобудування і металообробка	100,0	9,7	3,0	3,1	2,5	1,1	13,2	19,7	25,3	20,9	14,3	21,8
Деревообробка і целюлозно-паперова промисловість	100,0	1,7	0,3	0,1	1,1	0,2	2,3	0,6	0,4	0,2	1,1	0,6
Промисловість будівельних матеріалів	100,0	5,8	1,6	1,3	2,6	0,3	2,6	2,3	2,7	1,7	2,9	1,1
Легка промисловість	100,0	13,7	0,6	9,8	1,4	1,9	1,6	3,4	0,6	7,9	1,0	4,5
Харчова промисловість (без борошномельно-круп'яної)	100,0	19,4	10,9	2,3	4,6	1,6	17,4	29,0	27,3	20,4	33,9	40,7

вання. Тут налагоджено випуск велико- і маловантажних суден, плавучих кранів, доків, металорізальних верстатів, кукурудзозбиральних комбайнів, тракторних плугів, устаткування для харчової промисловості (млинарське, виноробне, холодильне, для консервного виробництва), важких кранів, будівельно-шляхових машин тощо.

У регіоні виготовляється переважна частина морських і річкових суден країни. Центри морського суднобудування: Миколаїв, Херсон, Керченський суднобудівний завод. Судноремонтні заводи є в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі, Кілії. Серед підприємств сільськогосподарського машинобудування провідне місце належить Херсонському комбайновому заводу та Одеському, Сімферопольському і Джанкойському заводам, що виготовляють запасні частини і обладнання для сільськогосподарських машин.

В Одесі зосереджено виробництво радіально-свердлильних верстатів (універсальні і координаторозточні верстати з програмним управлінням, ковальсько-пресове обладнання). У Новій Каховці, Херсоні, Первомайську, Сімферополі, Одесі виготовляють електричне і енергетичне устаткування.

Металургійний комплекс представлений Камиш-Бурунським залізрудним комбінатом біля Керчі. Він видобуває залізну руду, збагачує та агломерує її з вапняком і постачає на металургійний завод «Азовсталь» (м. Маріуполь). У м. Балаклаві є родовища високоякісних флюсових вапняків, які видобуваються і поставляються у Маріуполь і Запоріжжя. Поряд з Миколаєвим розташований глиноземний завод. Переробна металургія представлена Одеським сталедротним заводом, цехами малої металургії великих машинобудівних заводів Одеси, Миколаєва та Херсона.

✓ *Хімічна промисловість* Причорноморського регіону включає: основну хімію (міндобрива: суперфосфат, азотні, амофос; сірчана кислота, сода, бром та його сполуки, двоокис титану, мідний купорос тощо); малотоннажне хімічне виробництво (хіміко-фармацевтика, побутова хімія, парфумерно-косметична промисловість; лакофарбове виробництво; переробка полімерних матеріалів).

Основні підприємства: виробниче об'єднання «Хімпром» у Севастополі; «Титан» у Красноперекопську; хімічний завод у Саках; Одеський суперфосфатний, припортовий азототуковий завод; хіміко-фармацевтичний та лакофарбовий заводи в Одесі; Кримський завод двоокису титану; Сімферопольський завод пластмасових виробів для машинобудування; парфумерно-косметичний комбінат у Миколаєві. Працюють Південно-Сиваський магнезійний завод, нафтопереробні заводи в Херсоні та Одесі.

У регіоні працюють підприємства целюлозно-паперової промисловості: Цюрупинський целюлозно-паперовий комбінат та Ізмаїльський целюлозно-картонний комбінат.

✓ *Промисловість будівельних матеріалів* представлена крупними підприємствами: Миколаївським цементним заводом та Балаклавським цементно-шиферним комбінатом. Крім того, в кожній області і АР Крим є заводи стінових матеріалів (цегла і блоки). У регіоні виготовляють залізобетонні вироби, м'яку покрівлю, лінолеум.

✓ *Легка промисловість*. Підприємства легкої промисловості в основному зосереджені в обласних центрах. Головна галузь – це бавовняна, представлена вона Херсонським бавовняним комбінатом. Ця галузь виготовляє близько 20 % тканин країни. Вовняні фабрики працюють в Одесі і Татарбунарах. Трикотажні комбінати є в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Працюють підприємства швейної та шкіряно-взуттєвої галузі в Одесі, Сімферополі, Миколаєві.

☞ *Агропромисловий комплекс* має зерново-тваринницький напрям. У загальноукраїнському поділі праці регіон вирізняється виробництвом зерна (майже третина України), соняшнику, винограду, фруктів, овочів, м'яса і вовни. Виробництво валової продукції сільськогосподарства в загальному обсязі України становить 14,4 %. Сільське господарство регіону є багатогалузевим. Провідну роль у землеробстві відіграє зернове виробництво. Основними зерновими культурами є озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо. На полях штучного зрошення, біля Північно-Кримського каналу та у гирлі річок вирощують рис. Серед технічних культур провідними є соняшник (30 % посівів в Ук-

раїні), зосереджений в основному в Одеській і Миколаївській областях; ефіроолійні (коріандр, троянда, лаванда, шавлія та ін.), які вирощують в більшості у передгірських і гірських районах Криму; тютюн (лісостепові райони Одеської області та південного берегу і передгір'я Криму); цукрові буряки (лісостеп Одещини та північний степ Миколаївщини). Регіон вирощує овоче-баштанні культури (помідори, перець солодкий, баклажани і кабачки, кавуни та дині), якими забезпечує потреби інших регіонів.

Причорноморський економічний регіон спеціалізується на садівництві і виноградарстві. Найбільше плодів збирають в АР Крим та в Одеській області. У насадженнях домінують абрикоси, персики, черешня, вишня, слива, яблуна, груша, грецький горіх, мигдаль.

Тваринництво має молочно-м'ясний напрям. Тут зосереджено майже 20 % великої рогатої худоби, свиней і близько 40 % овець.

У регіоні можна виділити такі сільськогосподарські зони: виноградарсько-зерново-олійна з садівництвом і молочно-м'ясним тваринництвом – південні райони Одеської, Миколаївської, Херсонської областей; зерново-олійна з виробництвом цукрових буряків і молочно-м'ясним тваринництвом – північні райони Одеської, Миколаївської і Херсонської областей; овочево-молочна приміського типу – навколо Одеси, Миколаєва, Херсона; виноградно-тютюнова з молочно-м'ясним тваринництвом, зокрема вівчарством, – передгір'я Криму, Південний берег Криму.

✓ *Харчова промисловість* займає 34 % продукції промисловості регіону. Провідні галузі належать м'ясній, маслосиробній і молочній, виноробній, хлібопекарській, плодоовочевій та рибній промисловості. У регіоні зосереджений найбільший у країні рибопереробний комплекс. Найбільші центри рибної промисловості: Одеса, Керч, Севастополь, Очаків, Белгород-Дністровський, Генічеськ, Ялта, Кілія, Вилкове. Центри виноробної промисловості: Масандра, Сімферополь, Алушта, Судак, Феодосія, Одеса, Херсон. Олійножирові підприємства: Одеса, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ. Цукрові заводи: Котовськ, Одеса, Первомайськ, Засілля. Виробництво м'яса зосереджене в Одесі, Ми-

колаєві, Херсоні, Ізмаїлі, Сімферополі, Керчі, Первомайську, Вознесенську. Центри тютюново-фармацевтичної галузі – Ялта, Сімферополь, Феодосія; ефіроолійної – Сімферополь, Бахчисарай, Алушта, Судак.

◆ **Капіталовкладення** за останній період дещо скоротились. Важливим фактором капіталовкладень є їх обсяг на душу населення. Однак їх обсяг дещо нижчий, ніж в середньому по Україні (238 грн).

◆ **Будівельний комплекс регіону.** У його систему входить промисловість будівельних матеріалів, виробництво збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та деталей, цегли, черепиці. Регіон багатий на нерудні будівельні матеріали: облицювальний мармуровий вапняк і будівельний камінь у Криму і Одеській області, граніти у Миколаївській області. Функціонують цементні заводи: Миколаївський, Бахчисарайський і Одеський.

Перспектива розвитку будівництва і будівельної індустрії залежить від поліпшення загальноекономічної ситуації як у державі, так і в регіоні.

◆ **Транспорт і зв'язок.** Географічне положення регіону, специфіка територіальної організації господарства, природні умови сприяли розвитку морського, залізничного, автомобільного, річкового, трубопровідного та повітряного видів транспорту, які формують єдину транспортну систему і виступають єдиним цілим.

Головним у регіоні є морський транспорт (Азово-Чорноморське і Дунайське пароплавання). На морському узбережжі і на Дунаї розташовано 12 основних портів, з яких найбільші – Іллічевськ, Одеса, Керч, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл.

Найбільший обсяг пасажиропотоків припадає на порти Чорного моря – Севастополь, Ялту, Євпаторію, Одесу. У структурі перевезення вантажів морським транспортом найбільша частка припадає на Одеську обл., Херсонську і Миколаївську. Щодо річкового транспорту, то у перевезенні вантажів і пасажирів провідне місце належить Дніпровському басейну (майже половина водних шляхів). Головними річковими портами є Миколаївський, Херсонський, Ново-Каховський, Гола Пристань, Ізмаїльський, Белгород-Дністровський.

Важливу роль відіграє залізничний транспорт. Його густота в регіоні становить майже 33 км/1000 км². Експлуатаційна довжина залізничних магістралей загального користування становить майже 30 тис. км. Регіон має прямі зв'язки майже з усіма регіонами України.

Автомобільний транспорт має не менш велике значення в економіці регіону. Його загальна довжина становить 24,5 тис. км. У Криму діє єдина в країні міжміська тролейбусна лінія Сімферополь – Ялта.

У регіоні достатньо розвинутий трубопровідний транспорт. Через регіон проходить транзитний газопровід Шебелинка (Харківська обл.) – Дніпропетровськ – Одеса – Кишинів (Молдова). Завершено будівництво нафтопроводу Одеса – Броди (Львівська обл.) та нафтотерміналу в Одесі.

◆ *Соціальна сфера* є важливим напрямом забезпечення потреб населення у житлі, комунальних та побутових об'єктах. Регіон в цьому напрямку має свою специфіку і цій справі приділяється достатньо уваги. Зокрема, освіті, охороні здоров'я, розвитку їх матеріально-технічної бази, впровадженню найновіших досягнень науки і техніки. Тут приділяється велика увага збереженню та розширенню надання послуг населенню в галузі культури і мистецтва. У регіоні діє 24 театри, 48 музеїв, 2912 бібліотек та 2631 заклад клубного типу.

◆ *Зовнішньоекономічна діяльність*. На зовнішню економічну діяльність добре впливає географічне розташування економічного регіону. Регіон має вихід у світовий океан. Це морські ворота України, через які здійснюється велика кількість зовнішньоекономічних операцій.

Питома вага регіону в зовнішньоекономічній діяльності України становить 9,4 % експорту і 6,9 % загального обсягу імпорту товарів.

Достатньо тісні зв'язки Причорноморського економічного регіону з іншими регіонами України. У регіон постачаються електроенергія, вугілля, нафта, газ, метал, лісоматеріали, машини і технологічне обладнання, продукція легкої промисловості, цукор, картопля. До інших регіонів України відправляють пшеницю, олію, виноград, вина, фрукти, агломерат, тракторні причеми, трояндову і лавандову олії, устаткування

для харчової промисловості, рибу, рибопродукти. Економічний регіон має велике значення у вирішенні проблеми нафти в Україні. Опрацюється декілька варіантів її доставки. Найбільш оптимальною є доставка у порти Одеси танкерним флотом з країн Близького Сходу й Південного Середземномор'я, перевантаження її в Одесі й перекачування нафтопроводами на нафтопереробні заводи Херсону, Кременчука й Лисичанська. У перспективі – через нафтопровід Одеса-Броди і в Європу. Така схема транспортування нафти забезпечуватиме економічну незалежність України завдяки можливості закупівлі нафти в багатьох державах і транспортування її безпосередньо в Україну без транзиту через інші країни.

◆ *Екологічна ситуація.* Як і в Україні загалом, у Причорноморському економічному регіоні питання екологічної безпеки є актуальними. Екологічно небезпечні ситуації виникають через техногенний вплив на довкілля, що є наслідком тривалої господарської діяльності без урахування екологічних вимог. Викиди хімічної, газової промисловості та автотранспорту формують основну частину забруднення в регіоні. Екологічно небезпечними відходами галузей промисловості постійно забруднюються всі великі річки регіону та їх притоки, Чорне і Азовське моря, куди потрапляють забруднюючі речовини з найбільш індустріальних центрів України і Європи (особливо р. Дунай).

Найбільш забрудненими є морські води порту Одеса, де середня концентрація за об'ємом фенолу становить 8 ГДК (гранично допустимих концентрацій). Найбільш забрудненим районом вважається північно-західна частина Чорного моря. За оцінками міжнародних експертів, економічні втрати від забруднення, скорочення рибного промислу і туризму в басейні Чорного моря становлять близько 500 млн. доларів США щорічно.

Сильно забруднює повітря автотранспорт. В АР Крим викиди автотранспорту становлять близько 80 % загального об'єму викидів у атмосферу.

Питома вага регіону в об'ємах скидання забруднених стічних вод без очищення в природні поверхневі водні об'єкти становить 13,1 %

від загальних обсягів в Україні, а також залпові аварійні забруднення водних об'єктів – 18,1 % до України, значна частина з них припадає на Одеську область.

Незбалансованість розвитку окремих галузей економіки, недотримання природозберігаючої екологічної політики в розвитку промисловості, сільського господарства, будівництва негативно впливає на стан навколишнього середовища.

18.4. Проблеми та напрями розвитку і розміщення продуктивних сил регіону

У Причорноморському економічному регіоні, як і в Україні загалом, є багато проблем в соціально-економічному розвитку, які вимагають термінового їх вирішення. Однією з ключових проблем є структурна деформація промислового виробництва, яка пов'язана з виготовленням не напівфабрикатів, а кінцевого продукту.

Дуже низьким у регіоні залишається коефіцієнт оновлення та введення в дію основних фондів. Залишається і надалі незадовільною структура капітальних вкладень, яка не відповідає змінам у структурі промислового виробництва щодо прискореного його розвитку, особливо у підвищенні конкурентоспроможності економіки Причорноморського економічного району та реалізації інноваційної стратегії її розвитку. Це стосується, в першу чергу, зниження енергоємності та матеріаломісткості промислового виробництва, закріплення позитивних наслідків реформування АПК, забезпечення загального приросту продукції, остаточного подолання збитковості та зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств.

Невідкладні проблеми у регіоні з розвитком соціальної сфери і рівнем життя населення. Сюди треба зарахувати проблему зайнятості населення в суспільно-корисній праці та підвищення добробуту широких верств населення.

Економічний і соціальний розвиток регіону адекватно пов'язаний з поліпшенням стану довкілля, раціональним використанням природних ресурсів, здійсненням на регіональному та місцевому рівнях невідкладних заходів, спрямованих на забезпечення надійної екологічної безпеки.

Важливі проблеми регіону в землекористуванні, що пов'язані з надмірно високим рівнем розораності земель (81,2%), екстенсивним розвитком землеробства, розвитком ерозійних процесів, пов'язаних з недосконалістю зрошувальних систем.

Згідно з планом стратегічного розвитку регіону, пріоритетні напрями є такими:

х розвиток морегосподарського комплексу (суднобудування і судноремонт, рибне та портове господарства, машинобудування для АПК, освоєння нафтогазових родовищ шельфової зони Чорного моря);

х створення сучасної інфраструктури туризму та оздоровлення в Криму, Одеській, Миколаївській та Херсонській областях;

х поліпшення соціально-економічного стану в регіоні шляхом структурної перебудови народногосподарського комплексу на принципах взаємоузгодження регіональних і загальнодержавних інтересів;

х спрямування інвестицій на розвиток перспективних галузей економіки і окремих підприємств, що випускають конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію;

х розвиток технопарку Причорномор'я, який включає науково-технічний та виробничий потенціал трьох найбільших причорноморських міст регіону – Одеси, Миколаєва і Херсону.

Виконанню цих пріоритетних напрямів має сприяти співпраця висококваліфікованих кадрів, вчених та інженерів за відповідної фінансової підтримки держави та міжнародних фінансових кредитів, що дасть можливість створювати продукцію на рівні кращих світових зразків.

Збалансований розвиток різних галузей агропромислового комплексу: створення полезахисних, водоохоронних і протисрозійних лісосмуг, комплексна меліорація, лісовідновлення, поліпшення луків, берегоукріплення, терасування селенебезпечних гірських схилів, охорона рекреаційних ресурсів – це основні завдання народногосподарського комплексу.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте загальну характеристику соціально-економічного розвитку Причорноморського економічного регіону.
2. Місце й роль Причорноморського економічного регіону у розвитку економіки України.
3. Характеристика й оцінка природно-ресурсного потенціалу регіону.
4. Значення виробничого і трудового потенціалу у розвитку економіки регіону.
5. Особливості територіальної структури областей, що входять до Причорноморського економічного регіону.
6. Особливості галузевої структури областей Причорноморського регіону.
7. Проблеми економічного розвитку Причорноморського регіону.
8. Пріоритетні напрями розвитку і розміщення продуктивних сил, які є характерними для економіки Причорноморського регіону.

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Глава 19. Наукові засади раціонального природокористування

План викладу матеріалу

- 19.1. Еволюція економічних принципів природокористування.
- 19.2. Еколого-економічні засади раціонального природокористування.
- 19.3. Перспективні напрями раціонального природокористування.

19.1. Еволюція економічних принципів природокористування

За останні роки минулого століття, і вже нового XXI ст., природокористування та охорона навколишнього середовища набули винятково важливого значення для забезпечення життєдіяльності і здоров'я людей. Це пояснюється закономірностями впливу антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище, яке вивчає прикладна екологія. Вчені і спеціалісти розглядають три основні напрями прикладної екології: раціональне природокористування, захист навколишнього середовища від забруднень антропогенного походження та за-

безпечення екологічної безпеки стабільного функціонування природних екосистем.

Надвисокі темпи зростання чисельності населення планети та його потреб призвели до використання надзвичайно великих обсягів різних природних ресурсів і утворення величезної кількості різноманітних відходів. Результатом активної діяльності людини стало забруднення води, ґрунту і повітря. В нинішніх умовах господарювання ці зміни в довкіллі набули загрозливого характеру для подальшого існування людської цивілізації та супроводжуються екологічними кризовими ситуаціями. Взаємодія людського суспільства з природою вимагає відповідних екологічних знань. Вони необхідні для того, щоб суспільство могло цілеспрямовано поліпшувати навколишнє природне середовище, зберігати єдність з природою.

Вплив антропогенних факторів на біосферу землі спричинив виникнення небажаних негативних явищ, таких як кислі дощі, глобальне потепління на планеті, руйнування озонового шару атмосфери, спустелювання, знеліснення, забруднення природного середовища різними токсичними речовинами, що врешті призвело до деградації екосистеми та глобальної екологічної кризи в біосфері Землі.

Кризовий екологічний стан спричинений також надто низьким рівнем екологічної науки, освіти та виховання, які зумовили відповідно низький рівень культури і свідомості людини у ставленні її до природи та неспроможність спрогнозувати катастрофічні наслідки такої антропогенної діяльності.

Починаючи з 60-х років минулого століття спостерігається активний рух суспільства на захист довкілля від антропогенних забруднень, за підвищення рівня культури й свідомості у ставленні до природи, інтенсивними темпами розвиваються наукові дослідження з екології. Тому в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні, запроваджено вивчення екології на всіх рівнях освіти та загальне екологічне виховання населення.

Одним із основних завдань прикладної екології є створення таких методів і засобів формування та управління природними й природ-

но-антропогенними екосистемами, які забезпечили б їх функціонування, не порушуючи динамічної рівноваги в природі та механізмів саморегуляції біосфери.

З моменту своєї появи в біосфері Землі, *Homo Sapiens* завжди задовольняв свої життєві потреби за рахунок споживання природних ресурсів навколишнього природного середовища. Це були: сонячне випромінювання, рослинний і тваринний світ та природні ландшафти.

В основу господарювання вже з самого початку розвитку первісного людського суспільства закладався *економічний принцип*: досягнення ефективного результату господарювання за мінімальних витрат енергії у вигляді ручної праці. І цей принцип не змінювався впродовж тисячоліть. Невпинно вдосконалювались технології, на зміну ручній праці прийшли машини, електрична і атомна енергія, автоматизовані технології. А економічний принцип господарювання діє й нині і залишиться у майбутньому. У протилежному разі система «суспільство-природа» давно припинила б своє існування. І цей принцип останнім часом постійно вдосконалюється.

Незважаючи на безперервне зростання життєвих потреб, людина завжди задовольняла їх за рахунок природного середовища. Вона весь час удосконалювала знаряддя праці з метою збільшення продуктивності праці та задоволення життєвих потреб. Цей процес завжди був проблемним, постійно виникали економічні кризи, які в багатьох випадках вирішувались за допомогою воєн.

Але завдяки розуму людини завжди відбувався прогресивний розвиток, пов'язаний з удосконаленням знарядь праці, нових технологій і, в кінцевому рахунку, задоволення життєвих потреб. У цьому плані для їх задоволення завжди вистачало природних ресурсів біосфери Землі, незважаючи на те, що впродовж багатьох тисячоліть їх витрачалось значно більше, ніж було потрібно для забезпечення найнеобхідніших життєвих потреб людей. Це породило у суспільстві враження, що природні ресурси невичерпні і їх можна споживати у будь-якій кількості.

Незважаючи на застереження ще стародавніх мислителів, домінував цей економічний принцип господарювання: одержання максимального економічного ефекту при мінімальних затратах. Головною метою природокористування було отримання якнайбільшого зиску. У XVI - XVII ст., коли настав процес машинно-індустріального розвитку суспільства, розпочалося широке використання металів. Для їх виплавляння та переробки на виробі споживалася величезна кількість енергії, потребу в якій задовольняли за рахунок видобутого палива (каміяного вугілля, нафти, газу тощо). Зростало промислове виробництво і збільшувалась потреба у паливі. Вже в середині XX ст. людство зрозуміло, що мінеральні ресурси, які створювалися й накопичувалися на планеті природою впродовж мільйонів років, перебувають на межі вичерпності.

Нераціональна антропогенна діяльність призвела до порушення багатовікової динамічної рівноваги геоекосистеми, яка існувала мільйони років. Такий стан негативно впливає на навколишнє середовище і завдає величезних економічних збитків суспільству. Якщо не вжити кардинальних заходів щодо захисту природи і раціонального використання ресурсного потенціалу, то екологічна криза сучасності загрожувє перерости в екологічну катастрофу, яка може спричинити загибель сучасної цивілізації.¹ Отже, економічна система, яка однобічно спрямована тільки на споживання природних ресурсів, є необґрунтованою, неефективною і може призвести до непередбачуваних наслідків.

Починаючи уже з другої половини XX ст. у багатьох індустріально розвинених країнах світу почали запроваджувати еколого-економічний принцип господарювання: одержання максимального економічного ефекту за якнайменшої шкоди для природного середовища. Цей принцип покладений в основу раціонального природокористування, під яким розуміють мінімальні витрати природних ресурсів для задоволення обґрунтованих життєвих потреб людського суспільства за

¹ Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології. – Київ: Вища школа, 2001. – С. 285.

мінімальної шкоди природному середовищу. А.К. Запольський цей принцип сформулював так: *“економічне те, що екологічне”*.

Дещо пізніше, у 70-80-х роках, цей принцип почав впроваджуватися і в колишньому СРСР, в тому числі й в Україні. На цьому етапі природокористування починають впроваджувати систему господарювання, що спрямована як на споживання природних ресурсів, так і на їх відтворення, а також на захист навколишнього природного середовища від забруднення та руйнування. Для більш чіткого формулювання еколого-економічних принципів господарювання необхідно визначити такі їх умови:

- ◆ *мінімальні витрати природних ресурсів;*
- ◆ *обґрунтовані життєві потреби людського суспільства;*
- ◆ *мінімальна шкода природному середовищу.*

Визначення умов 1-3 виключно залежить від ступеню розвитку науково-технічного прогресу на сучасному етапі. Складніша справа щодо умови 2, на яку впливає не тільки рівень розвитку науки і техніки, а й суспільної свідомості. Якщо мінімальні витрати відновних природних ресурсів передбачають їх відновлення, то мінімальні витрати невідновних природних ресурсів передбачають самообмежувальне споживання для задоволення обґрунтованих життєвих потреб.

Ставиться питання, як обґрунтувати життєві потреби людського суспільства, якщо вони залежать від стану природних ресурсів та величини їх запасів? За новим принципом, мінімальна шкода природному середовищу має передбачати таке господарювання, за якого утворюватиметься мінімальна кількість розсіюваних і невідновних відходів у антропогенному ресурсному циклі. І всі ці відходи, без завдання шкоди довкіллю, мають включатися у біогеохімічні цикли природного колообігу речовини та енергії. Необхідно, щоб суспільство змогло визначити граничні межі цих трьох умов, тоді буде можливість розрахувати обґрунтовані *гранично допустимі екологічні навантаження* (ГДЕН) на будь-яку екосистему, а це дасть можливість визначити чіткі завдання раціонального природокористування.

На жаль, на сьогодні ці граничні умови залишаються ще невизначеними, а екологічна криза розростається в усіх кутках планети, і з високими темпами, прямо пропорційно зростанню потреб людського суспільства. Це повною мірою стосується і нашої держави. Адже концентрація в індустріальних регіонах промисловості, зокрема, металургії, машинобудування, хімічної і нафтопереробної промисловості та інших галузей, а також наслідки Чорнобильської трагедії надзвичайно негативно впливають на навколишнє природне середовище і особливо на умови праці і стан здоров'я населення.

З метою її подолання в нашій країні, як і в багатьох інших, розрахунок гранично допустимих екологічних навантажень у сучасних умовах здійснюють на основі гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у природному середовищі (воді, повітрі, землі) шляхом розрахунку і встановлення для суб'єктів господарської діяльності гранично допустимих викидів в атмосферу, водойми та нормованої кількості відходів для захоронення. Розрахункові показники не повинні перевищувати встановлені санітарні норми (ГДК).

У результаті антропогенної діяльності, у навколишнє середовище надходить величезна кількість забруднюючих речовин, що негативно впливають не тільки на окремих тварин, а й на всі біоценози навколишнього природного середовища. Останні тісно пов'язані між собою, складаючи трофічні ланцюги. Шкідлива дія одних поліютантів накладається на шкідливу дію інших, у результаті чого сумарний ефект може значно збільшуватися. Деякі шкідливі поліютанти мають кумулятивний характер, коли при постійній дії невеликих доз їх негативний вплив на здоров'я людей поступово збільшується і, в кінцевому підсумку, призводить до різних захворювань. У трофічному ланцюзі поліютанти переходять від однієї ланки до іншої, в результаті чого відбувається значне їх накопичення і збільшення (в тисячі і навіть десятки тисяч разів) концентрації цих поліютантів на вершині екологічної піраміди, де знаходиться людина.

Еколого-економічне господарювання в умовах природної рівноваги вимагає від суспільства контролю за його розвитком. При цьому

екологічне навантаження на екосистему внаслідок антропогенної діяльності не повинне перевищувати її регенераційної здатності, таким чином величина екологічного навантаження не повинна перевищувати рівня науково обґрунтованого ГДЕН в умовах динамічної природної рівноваги.

Отже, раціональне природокористування має визначатися умовами збалансованої взаємодії людського суспільства з усіма природними біоценозами біосфери.

19.2. Еколого-економічні засади раціонального природокористування

Економічний розвиток країни – це динамічний процес, який має тенденцію постійного розвитку з метою найбільш повного задоволення потреб населення. Базою для задоволення цих потреб має бути ефективне використання сировинних природних ресурсів. Будь-яка система виробничої діяльності покликана забезпечити економну експлуатацію природних ресурсів та найбільш сприятливий режим їх відтворення при одночасному забезпеченні здоров'я людей. Такий підхід характеризує раціональне природокористування. Таким чином, *під раціональним природокористуванням* розуміють високоефективне господарювання, яке не призводить до різких порушень природно-ресурсного потенціалу або змін у навколишньому середовищі, які можуть завдати значної шкоди здоров'ю людей і навіть загрожувати їх існуванню. Теоретично – це гранична кількість природних ресурсів, яка може бути використана людством для задоволення своїх потреб. Природно-ресурсний потенціал визначається рівнем екологічної рівноваги біосфери та її великих складових, які є лімітами для такого існування і розвитку. Перехід за межі можливого використання природно-ресурсного потенціалу відповідає стану *коллапсу*.

У біосфері впродовж тривалого часу існує відносна рівновага в екосистемах, що ґрунтується на колообігу речовин та енергії. З появою в біосфері людства і зі значним зростанням його потреб виникла необхідність у використанні зростаючої кількості природних ресурсів. Із

постійним зростанням використання природно-ресурсного потенціалу зростають відходи виробництва. Ці відходи поділяють на дві групи: *відходи виробництва* та *відходи споживання*.

Відходи виробництва – це залишки сировини, матеріалів, напівфабрикатів, що утворюються під час виробництва і частково або повністю втратили свої початкові споживчі властивості. *Відходи споживання* – це продукція і вироби, що вже споживалися, або супутні їм вироби, що втратили свої споживчі якості. Виходячи із можливості утилізації, розрізняють утилізовані й неутілізовані відходи. Для перших існує технологія переробки, другі поки що необхідно захоронювати.

З метою зменшення значної кількості відходів, які щорічно накопичуються, особливо в гірничодобувній і переробній галузях народного господарства, та раціонального використання сировинно-ресурсного потенціалу слід впроваджувати у виробництво ресурсозберігаючі технології. До основних напрямів ресурсозбереження зараховують:

- ❖ застосування безвідходних та маловідходних сучасних технологій з одночасною комплексною переробкою сировини;

- ❖ комплексну переробку газо-димових викидів у атмосферу та стічних вод з повторним використанням продуктів газо- і водоочищення;

- ❖ рекуперацію та утилізацію відходів виробництва;

- ❖ застосування замкнених водооборотних циклів;

- ❖ раціональне використання енергоресурсів та енергозбереження.

Зниження їх питомої ваги у витратах на одиницю випускаємої продукції:

- ✓ розробка нових ефективних технологічних процесів, у тому числі й мікробіологічних;

- ✓ організація територіально-виробничих комплексів.

З метою зменшення кількості розсіюваних відходів, які забруднюють атмосферу, землю і воду, та більш ефективного використання первинних природних матеріальних ресурсів розробляються ефективні безвідходні та маловідходні технології. На промислових підприємствах

споруджуються складніші і дорожчі очисні споруди для газо-димових викидів і стічних вод. Розробляються технології комплексної раціональної переробки сировини з мінімальним використанням енергетичних ресурсів та інших допоміжних матеріалів. Незважаючи на низку прийнятих заходів щодо оздоровлення навколишнього середовища, загальний обсяг шкідливих викидів в атмосферу зростає. Це пояснюється прогресуючим зростанням чисельності населення на планеті, а отже і його потреб. Як уже було сказано, найбільш ефективним шляхом вирішення проблеми зменшення кількості розсіюваних відходів (викидів у атмосферу) є використання безвідходних технологій. Це зумовлено ще й зростанням світових цін на сировину. Таким чином, для забезпечення раціонального природокористування потрібно використовувати екологічно чисті безвідходні та маловідходні технології.

Європейською економічною комісією дається таке визначення поняття «безвідходна технологія»:

х Безвідходна технологія – це практичне застосування знань, методів і коштів для того, щоб забезпечити в межах людських потреб якнайраціональніше використання природних ресурсів і енергії та захист навколишнього середовища.

Під *х маловідходною технологією* розуміють спосіб виробництва продукції, за якого частина сировини і матеріалів переходить у відходи, однак шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує допустимих санітарних норм. У широкому розумінні поняття «безвідходна технологія» охоплює і сферу споживання. Ця технологія передбачає, щоб виготовлені вироби служили довго, легко могли бути відновлені (відремонтовані), а після закінчення терміну служби поверталися в антропогенний ресурсний цикл після відповідної переробки або знешкоджувалися та захоронялись як неутилізовані відходи.

У відповідності з закономірностями розвитку довкілля будь-яка природна система розвивається лише за рахунок використання матеріально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища. Абсолютно ізольований саморозвиток неможливий – це висновок із законів термодинаміки. Із цього закону випливає наслідок:

абсолютно безвідходне виробництво неможливе. Тому поняття «безвідходна технологія» є умовним і наповнюється змістом залежно від розвитку техніки на певному історичному етапі.

Згідно з подальшим напрямом безвідходності технології відходи виробництва використовують як вторинні матеріальні ресурси, які після збирання і оброблення знову надходять у виробництво як вторинна матеріальна сировина. Сюди належать:

- * залишки сировини і матеріалів, що утворюються у процесі виготовлення продукції;
- * продукти фізико-хімічної переробки сировини;
- * продукти, які отримують у результаті видобування й збагачення корисних копалин;
- * продукти очищення газо-димових викидів і стічних вод;
- * вироби й предмети, що вийшли з ужитку або морально застаріли;
- * відпрацьована та побічна теплота, енергетичний потенціал якої можна використати в інших процесах.

У багатьох галузях виробництва сьогодні вже велика кількість вторинних ресурсів переробляється, зокрема, металобрухт, склобій, макулатура, вироби з вовни, текстилю, частково вироби з пластмас, гуми, шкіри тощо. Таким чином, рекуперація відходів – це основа раціонального використання сировини. Враховуючи виснаження резервів первинної сировини, все більшого значення набуватиме проблема використання вторинної сировини. Наприклад, виробництво паперу з макулатури замість деревини потребує енергії на 60 % менше, зменшує забруднення повітря на 15 % і води на 60 %. Сталь, виготовлена з металобрухту, на 70 % дешевша від добутої з руди. При цьому на кожній тонні сталі економиться 1,5 т руди і 0,2 т коксу, зменшується величезна кількість відходів, що потрапляють у відвали.

Один із істотних напрямів зменшення витрат сировини і енергії, а також розсіюваних відходів виробництва є створення територіально-виробничих комплексів (ТВК) з метою організації комплексної переробки сировини. У ТВК здійснюється кооперування окремих

підприємств, коли відходи одного з них є сировиною для іншого. Наприклад, золо-шлакові відходи теплових електростанцій використовуються для виробництва будівельних матеріалів (виробництва ніздрюватих стінових блоків, виробництва шлако-портланд цементу, як наповнювачів для бетону, будівництва шляхів). З доменних шлаків пропонують виробляти шлакоситал – склокристалічний матеріал з хорошими фізико-хімічними властивостями. Металургійні заводи «Азовсталь», Дніпропетровський ім. Петровського та інші перейшли на повне використання шлаків.

Через вичерпність видобувного палива та забруднення довкілля відходами енергетики зростає значення відновних джерел енергії. За прогнозами до 2020 р. ці джерела замінять близько 2,5 млрд. т палива. Їх частка у виробництві електроенергії й теплоти становитиме 8 %. Таким чином, дедалі більше використовуватимуть енергію Сонця, вітру, геотермальної води, енергії течій і т.п.

19.3. Перспективні напрями раціонального природокористування

Аналіз антропогенного циклу кругообігу речовин підтверджує, що для безперервного його функціонування потрібно постійно і в зростаючій кількості споживати первинні відновні та невідновні ресурси, оскільки постійно зростають потреби суспільства. Раціональне природокористування передбачає господарювання таким чином, щоб забезпечити самовідтворення відновних природних ресурсів, тому їх використання має бути науково обґрунтованим і відповідним чином узгодженим з відповідними службами, які здійснюють моніторинг за їх використанням.

Використання невідновних природних ресурсів має обмежуватися і базуватися на самообмежувальному мінімумі, з одного боку, а з іншого – необхідно бережливо і раціонально використовувати вже видобуті корисні копалини, дбайливо і довгостроково споживати виготовлені з них продукти та предмети вжитку, своєчасно їх відновлювати. Відходи предметів, які повністю вийшли з ужитку, необхідно збирати й переробляти у вигляді вторинних матеріальних ресурсів.

З метою забезпечення оптимального використання природних ресурсів в Україні необхідно здійснювати реструктуризацію економіки, спрямувавши її в бік зменшення використання матеріальних і енергетичних ресурсів та самозабезпечення. Водночас потрібно використовувати сучасні найбільш ефективні безвідходні і маловідходні технології в усіх галузях народного господарства. У сучасних умовах господарювання все більшого значення набуває екологізація використання природно-ресурсного потенціалу. Екологізація виробничої діяльності і раціональне використання природних ресурсів мають стати пріоритетними напрямками державної політики у здійсненні соціально-економічних реформ, необхідною умовою та підґрунтям формування національної економічної доктрини.

Концепція раціонального природокористування і національної екологічної доктрини як підґрунтя розвитку екологічного менеджменту має базуватися на таких принципах²:

- ◆ *пріоритетність ідеї сталого розвитку в контексті поєднання економічної і екологічної безпеки країни та її регіонів;*
- ◆ *системність і комплексність у здійсненні стратегії розвитку системи екологічного менеджменту як якісно нової ідеології управління;*
- ◆ *послідовність та цілеспрямованість у процесі розробки зваженої стратегії розвитку системи екологічного менеджменту і при впровадженні конкретного організаційно-економічного механізму на кожному етапі її становлення;*
- ◆ *наступність у розвитку екологічного менеджменту духовних екологічних цінностей, системи екологічного виховання й освіти, культурної спадщини.*

Тільки таким чином Україна зможе інтегруватися в світовий економічний простір, забезпечити гідний рівень економічної та екологічної безпеки та добробуту її населення.

² Буркіньський Б.П., Галушкіна Т. Глобалізація економіки та національна екологічна доктрина // Економіст. – 2002. – № 9. – С.20-23.

Варто сказати, що за останні роки в нашій державі сформовані достатньо міцні основи екологічного законодавства, здійснені структурні реформи у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів, закладений концептуальний базис нової екологічної політики та запропоновано конкретні механізми її діяльності.

З огляду на глобалізацію проблем раціонального природокористування необхідно спільними зусиллями всього світового співтовариства вирішувати питання подолання світової екологічної кризи, що невпинно зростає. З цією метою потрібно організувати ефективне і постійно діюче міжнародне співтовариство для вирішення всіх екологічних проблем взагалі та раціонального природокористування зокрема.

При наявності значної кількості екологічних проблем різного рівня складності та вкрай обмежених ресурсів, доступних для їх вирішення, до національних пріоритетів охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів зараховують:

⇒ *формування збалансованої системи природокористування і адекватної структури перебудови виробничого потенціалу вітчизняної економіки;*

⇒ *екологізацію технологій в промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті;*

⇒ *забезпечення біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток природно-заповідної справи.*

Розробка політики в галузі охорони довкілля та раціонального й ощадного природокористування є невід'ємною від запровадження головних механізмів її реалізації – екологічних програм, що спрямовані на поліпшення якості повітря, води, на розвиток заповідної справи, на створення єдиної екологічної мережі запровадження і дотримання принципів збалансованого розвитку.³

Екологічна політика держави реалізується через цільові національні, державні та регіональні програми. Так, наприклад, у Національній енергетичній програмі України до 2030 р. прийнято стратегію екологізації

³ Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі. – К. – 2003. – С. 23.

паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). Ця програма базується на концепції поетапного здійснення процесу екологізації залежно від пріоритетності заходів та їхньої еколого-економічної ефективності.

У рамках цієї стратегії виділено три основні напрями в процесі екологізації ПЕК України.

Перший – значне зменшення і, по можливості, часткова ліквідація викидів, стоків та інших негативних впливів підприємств ПЕК на природне середовище і населення за рахунок економії загального споживання електричної та теплової енергії і істотного зменшення у зв'язку з ним обсягів споживання енергоносіїв (органічного та ядерного палива) й використання небезпечних для природного середовища технологій їх видобутку і переробки.

Другий – стратегія екологізації розвитку АПК України передбачає:

☑ *формування високопродуктивних і екологічно стійких агроландшафтів;*

☑ *гармонійне поєднання механізмів дії економічних законів і законів природи в межах території з урахуванням лімітуючих факторів інтенсивності антропогенного навантаження на сільськогосподарські угіддя, біологічні ресурси та ландшафти;*

☑ *впровадження вимог щодо екологічної безпеки в систему сільськогосподарського природокористування;*

☑ *забезпечення екологічно обгрунтованого поводження з пестицидами та агрохімікатами;*

☑ *формування механізмів економічної, адміністративної та кримінальної відповідальності природокористувачів за порушення екологічних вимог;*

☑ *розробку природоохоронних заходів на основі вимог міжнародного законодавства та підвищення його ролі в практиці сільськогосподарського природокористування;*

☑ *створення системи економічних стимулів виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції на основі технологій біологічного землеробства;*

☑ *підтримання сприятливого в екологічному відношенні довкілля, інфраструктури та умов для праці, відпочинку і фізичного розвитку сільського населення;*

☑ *виведення з використання малопродуктивних сільськогосподарських угідь, насамперед у регіонах з високою розораністю земель.*

Третій напрямок – екологізація розвитку водогосподарського забезпечення потреб народного господарства. Вона має здійснюватись відповідно до Загальнодержавної програми водного господарства країни, яку Верховна рада прийняла у 2002 р. як Закон України⁴. Метою цієї Програми є:

◆ *еколого-економічна і санітарно-гігієнічна регламентація та державне управління водокористуванням з наданням пріоритету збереженню водних ресурсів, підтриманню сприятливих умов функціонування ландшафтів водозбірних басейнів і екологічного стану водних об'єктів;*

◆ *екологічно збалансований за водним фактором розвиток регіонів з урахуванням стану і прогнозних змін водних ресурсів;*

◆ *планування і впровадження методів водокористування, охорони вод, відтворення водних ресурсів, що базуються на басейнових принципах управління;*

◆ *утвердження пріоритетності економічних важелів у процесі регулювання господарських аспектів водокористування, оптимальне їх поєднання з організаційними і правовими заходами;*

◆ *запровадження водозберігаючих та енергозберігаючих технологій у різних галузях економіки;*

◆ *включення до загальнонаціональних стратегічних пріоритетів розвитку системи раціонального водокористування для соціальної сфери;*

◆ *запровадження комплексного підходу до територіальної організації виробництва, земле- і водокористування залежно від водоресурсного значення того чи іншого басейну;*

◆ *впровадження програмно-цільового методу планування, прогнозування та організації водогосподарської діяльності;*

◆ *дотримання чинних міжнародних договорів та співробітництво з сусідніми державами у питаннях використання й охорони вод-*

⁴ Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 25. – С. 172.

них ресурсів; запобігання шкідливій дії води на прикордонних водних об'єктах;

◆ широке залучення громадськості до процесів обговорення, планування, контролю використання водних ресурсів.

Україна сьогодні має законодавчо визначені у програмних документах стратегії екологізації розвитку базових галузей і секторів економіки. Проблема полягає в забезпеченні їхньої дієздатності, відпрацюванні механізмів реалізації. Це можна вирішити тільки шляхом створення потужних секторальних (корпоративних) систем екологічного управління за міжнародними стандартами і європейським регламентом з відповідними ефективними механізмами.

Як відомо, розвиток науково-технічного прогресу в країнах світу відбувається нерівномірно. У зв'язку з цим все ширше здійснюватиметься міжнародне кооперування в науково-технічній галузі з метою залучення до сучасного технічного прогресу більш відсталих в технічному відношенні країн. Враховуючи в подальшому вичерпність природних корисних копалин у земних надрах, людське суспільство обов'язково буде освоювати ресурси Світового океану, як це розпочато вже тепер. Розробка ефективних технологій раціонального використання первинних природних ресурсів, включаючи Світовий океан, зумовить кооперування наукового потенціалу, що сприятиме спільним розробкам наукових проблем вченими різних країн. Вже сьогодні розпочалось широкомасштабне кооперування вчених у галузі охорони біосфери від антропогенних забруднень у рамках програми «Людина і біосфера».

Для самообмеження використання невідновних та повільно відновних енергоресурсів (вугілля, нафти, газу тощо) потрібно ширше і ефективніше використовувати енергію Сонця та інших нетрадиційних джерел енергії: вітру, термальних джерел, морських припливів і хвиль, попутних газів, водневу енергію, біогаз, депоновану теплоту в глибинах земельних надр і Світового океану тощо. Разом з тим потрібно повсюдно використовувати ефективні технології енергозбереження.

У майбутньому все більшого масштабу набуде використання біотехнологій у виробництві продуктів харчування, енергетиці та захисті

біосфери від антропогенних забруднень. У сучасних умовах все більшого значення набуває освоєння космічного простору з господарськими цілями: розвідування корисних копалин, прогнозування клімату, моніторинг біосферних процесів, дослідження антропогенних забруднень біосфери, а також з метою запобігання глобальним можливим воєнним конфліктам, уникнення небажаних наслідків природних стихій (пожеж, буревіїв, землетрусів, вулканів, цунамі тощо).

Екологічна політика України буде ефективною, якщо при її формуванні і реалізації послідовно і до кінця буде витриманий критерій реальності. Як показує досвід, між законодавчо-нормативним забезпеченням цієї політики та її практичною реалізацією зберігається ще досить велика дистанція. З урахуванням цього і має будуватися тактика природоохоронних дій на найближчі роки. Головна її мета – в процесі економічного розвитку не допустити погіршення екологічної ситуації. Таким чином, основними напрямками екологічної політики мають стати:

- ◆ екологізація економічних реформ і управління;
- ◆ екологізація людської свідомості в процесі розвитку;
- ◆ формування ринку екологічних послуг.

Реалізація зазначених пріоритетних напрямків екологічної політики має базуватися на відповідному методологічному підґрунті, що вимагає внесення певних коректив у саму ідеологію управління екологічною безпекою, а саме⁵:

☞ *своєму прямому призначенню має відповідати механізм екологічної відповідальності суб'єктів господарювання за стан довкілля, який побудований на принципі «Забруднювач платить».* Саме цей принцип проголошений у нас як основний економічний постулат національної екологічної політики. Нині розвиток суспільства залежить від рівня економічного стану та рівня свідомості і суспільство вимушене платити за свій матеріальний достаток ціною високого еко-

⁵ Кравців В.С. Екологічна політика в Україні: сучасний етап і шляхи активізації/ Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 109-110. – с. 7-11.

логічного ризику для здоров'я населення, яке не завжди це усвідомлює;

☞ першочергової уваги заслуговує питання пошуку дієвих засобів імплементації екологічних благ в систему суспільних цінностей. Екологічно безпечне середовище в людській свідомості має посісти чільне місце поряд із традиційними матеріальними та духовними потребами. Разом з тим потрібно зробити екологічні блага більш доступними для широких верств населення;

☞ у складних економічних умовах результативність екологічної політики зростає, якщо до її реалізації будуть задіяні вже створені ринкові інститути та механізми регулювання суспільних процесів. Варто зауважити, що з арсеналу сучасної екологічної політики фактично випав недержавний сектор економіки. Тому актуальним є питання запровадження ефективних механізмів стимулювання підприємницьких структур та приватного бізнесу до участі у вирішенні екологічних проблем. У цьому напрямку необхідно встановити правила розподілу відповідальності між державними органами і приватизованими підприємствами за вже завдані збитки навколишньому середовищу. Екологічний фактор має знайти своє відображення у вартості об'єктів, які приватизуються, з метою здійснення необхідних природоохоронних заходів;

☞ назріла необхідність створити ефективні механізми встановлення суб'єктів відповідальності за екологічні порушення минулих років та розподілу зобов'язань щодо їх ліквідації та відшкодування нанесених збитків;

☞ важливою формою активізації екологічної політики мають стати регіональні екологічні програми, спрямовані на вирішення найбільш гострих природоохоронних проблем. Лише усвідомлення того, що стан довкілля й екологія в цілому співвідносяться між собою як причина і наслідок, і що саме вони у сукупності – фундамент, на якому ґрунтується та розвивається соціально-економічна система держави, дозволить вирішити проблему мобілізації екологічних чинників в ім'я сталого соціально-економічного розвитку і прогресу.

Нині суспільство має реальну можливість переломити негативні тенденції та здійснювати радикальне поглиблення ринкових реформ, зокрема через урахування екологічного чинника. Це передбачає реалізацію політики цілеспрямованого сприяння розвитку ефективних вітчизняних виробництв, становленню національного екокапіталу, активній підтримці створення в Україні сучасної конкурентоспроможної екологічнобезпечної економіки. Її формування вимагає насамперед активізації ролі держави у цьому напрямку із залученням усього арсеналу ринкових інструментів при одночасному активному здійсненні інституціональних перетворень, спрямованих на зростання ефективності й конкурентоспроможності вітчизняних підприємств⁶. Необхідним є встановлення ефективної системи контролю за діяльністю природних монополій, розробка механізмів адаптації міжнародних вимог щодо оздоровлення навколишнього природного середовища та втілення їх у національних природоохоронних стандартах.

? Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Основні економічні принципи природокористування.
2. Еколого-економічні засади раціонального природокористування.
3. Вторинні ресурси і ресурсозберігаючі технології.
4. Платежі за забруднення довкілля.
5. У чому полягає комплексна переробка сировини?
6. Вторинні енергоресурси і методи їх використання.
7. У чому полягає раціональне використання природних ресурсів?
8. Якими є перспективні напрями раціонального природокористування?

⁶ М.І.Долішній. Регіональна економіка на рубежі ХХ-ХХІ століть. Нові пріоритети. – Київ. Наукова думка, 2006. – С. – 217.

Глава 20. Економічний моніторинг та система екологічної інформації

План викладу матеріалу

- 20.1. Стан навколишнього природного середовища в Україні.
- 20.2. Правові аспекти охорони навколишнього природного середовища.
- 20.3. Організація служб охорони навколишнього природного середовища і система екологічної інформації.

20.1. Стан навколишнього природного середовища в Україні

Розглядаючи стратегію сталого розвитку економіки України, треба виходити з того, що екологічна безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки. Національна безпека, як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, передбачає гарантоване забезпечення їх існування і можливостей для прогресу та розвитку. Об'єктами національної безпеки є права і свободи особи, матеріальні і духовні цінності суспільства та державний конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність, недоторканість кордонів.

Екологічна безпека як складова національної – це стан захищеності кожної окремої особи й суспільства взагалі та навколишнього середовища від небезпеки, зумовленої різними видами внутрішніх і зовнішніх загроз та впливів, у першу чергу техногенного та антропогенного походження. Це значить, що екологічні умови мають значний вплив на збереження здоров'я населення і забезпечення сталого

розвитку суспільства. Звідси випливає, що поняття «екологічна безпека», її рівень визначаються показниками стану здоров'я людини та добробуту суспільства, а також якісним станом природного середовища за існуючих умов господарської діяльності.

Результати численних досліджень свідчать, що в Україні існує ціла гама потенціальних джерел екологічної небезпеки, які потребують вирішення з боку державних органів влади, підприємців і громадськості.

Сьогодні близько 80 % всієї території України належить до зон підвищеного ризику виникнення надзвичайних ситуацій. Техногенне навантаження на природне середовище у 4-5 разів перевищує аналогічний показник розвинених держав. Україна через високий рівень концентрації промислового виробництва та сільського господарства, внаслідок неконтрольованого використання природних ресурсів протягом десятиріч, перетворилась в одну з найнебезпечніших в екологічному відношенні країн. Нинішня екологічна ситуація в Україні характеризується як глибока еколого-економічна криза, котра зумовлена закономірностями функціонування адміністративно-командної економіки колишнього СРСР¹. В той час рішеннями «згори», без будь-яких погоджень, нав'язувалось будівництво промислових об'єктів зі шкідливими умовами виробництва без вирішення екологічних проблем. Прийняті необ'рунтовані рішення не підлягали дискусії і обговоренню. Їх примушували виконувати. Таким чином, нарощування продуктивних сил здійснювалося практично без урахування екологічних наслідків, панував відомчий, споживацький підхід до розташування нових виробництв. Повсюдно допускались серйозні помилки в організації комплексного використання природних ресурсів, недостатня увага приділялась управлінню охороною природи та контролю якості природного навколишнього середовища.

Як і в більшості країн світу, Україні притаманні такі екологічні проблеми, як: кислотні дощі, транскордонне забруднення, руйнування озо-

¹ В.С. Джигирей. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посіб. – Київ: «Знання».2000. – С. 105.

нового шару, потепління клімату, накопичення відходів, особливо токсичних та радіаційних, зниження біологічного різноманіття. Найбільшої шкоди завдала аварія на Чорнобильській атомній електростанції в квітні 1986 р. з її величезними медико-біологічними наслідками, які призвели до великої кількості людських жертв. Ця аварія спричинила в Україні ситуацію глобальної екологічної катастрофи.

За останні роки посилились негативні тенденції щодо здоров'я населення, які значною мірою пов'язані з незадовільною екологічною ситуацією. Починаючи з 1991 р. в Україні відсутній природний приріст населення, а тривалість життя на 6 років нижча, ніж у розвинених країнах світу. Високий темп зростання загальної захворюваності за останні роки, який становить близько 35 %. Негативні зміни у здоров'ї сталися, головним чином, за рахунок підвищення рівня злоякісних новоутворень, серцево-судинних хвороб, бронхіальної астми, захворювань шлунково-кишкового тракту, цукрового діабету, алергійних захворювань тощо.

Основними екологічно небезпечними господарськими об'єктами та джерелами техногенного забруднення довкілля є підприємства агропромислового комплексу, об'єкти паливно-енергетичного комплексу і важкої промисловості та транспорту.

Найбільше занепокоєння викликає стан використання природних ресурсів.

⇒ *Стан земельного фонду.* Природними компонентами, які найбільше потерпають від техногенної і антропогенної діяльності, є ґрунти, їх рельєф. Загальний земельний фонд України становить близько 60 млн. га і представлений переважно різновидами чорноземів, які займають 57 % усіх сільськогосподарських угідь і становлять 68 % орних земель. У середньому на одного мешканця України припадає 0,8 га сільськогосподарських угідь. Протягом другої половини ХХ ст. розораність земель досягла 81 %, а в степовий частині країни в окремих регіонах до 87 % (Херсонська обл.). Нині лише 8 % земель території України перебуває у природному стані (болота, озера, гірські масиви, покриті і непокриті лісом). Змінилося екологічно допустиме співвідно-

шення між площами ріллі, природних угідь, лісових і водних ресурсів. Так, частка еродованих земель в Україні становить 32 % площі сільськогосподарських земель². Головним чинником, що зумовлює значний розвиток ерозійних процесів, є високий рівень сільськогосподарського освоєння території. Щорічне зростання площ еродованої ріллі досягає 70-80 тис га. Близько 20 % території України перебуває в незадовільному стані через перенасичення ґрунтів різними токсичними сполуками. Кожні десять років вміст гумусу в ґрунтах України зменшується на 0,1 % і становить сьогодні не більше 3,0 %. Зростаючі темпи деградації ґрунтів призводять до щорічних втрат гумусу від 0,6 до 1 т/га (за розрахунками Української академії аграрних наук).

Найбільш інтенсивними забруднювачами сільгоспугідь були хлороорганічні пестициди, а найвищий рівень забруднення ґрунтів спостерігається в промислових центрах Донецького регіону (Костянтинівці, Маріуполі та ін.).

У житловому фонді міст та селищ міського типу щорічно нагромаджується близько 40 млн. м³ сміття, яке знешкоджується на близько 700 міських сміттєвих звалищах та на 4-х сміттєспалювальних заводах. Однак це лише частка відходів, що утилізуються.

Не вирішена проблема утилізації радіоактивних відходів. На атомних електростанціях накопичено тисячі тонн відпрацьованого ядерного палива, десятки тисяч кубометрів твердих і рідких радіоактивних відходів.

Потенційним джерелом екологічної небезпеки є розгалужена система магістральних та інших трубопроводів. Тут щорічно виникає до 1,5 тис. аварійних ситуацій, які супроводжуються аварійними викидами нафти, нафтопродуктів, інших небезпечних для довкілля речовин.

У промисловому секторі до джерел підвищеної небезпеки відносять понад 1700 об'єктів, на яких зберігається або використовується у виробничих процесах близько 300 тис. т небезпечних хімічних речовин, у тому числі хлору й аміаку. На території України розташовано

² Статистичний збірник «Довкілля України» за 2003 р. /Держкомстат України. – Київ, 2004. – 264 с.

2664 об'єкти, що виробляють або використовують сильнодіючі отруйні речовини, 308 шахт та 7 розрізів, шість потужних нафтопереробних заводів, кожен з них зосереджує від 300 до 500 тис. т вуглеводневого палива, енергоємність якого еквівалентна 3-5 Мт тротилу. Щорічно залізницею перевозиться понад 220 найменувань різних отруйних та вибухо- і вогнебезпечних вантажів. Згідно з цими даними сумарна площа можливого аварійного забруднення сильнодіючими отруйними речовинами може становити понад 64 тис. км² (населення, що проживає на території забруднення, складатиме майже 18 млн. осіб)³.

Окремою проблемою є великомасштабне нафтохімічне забруднення підземних вод та ґрунтів. На сьогодні із 197 великих водозаборів 133 розташовані в зонах впливу потенційних джерел нафтохімічного забруднення. В даний час вже забруднено понад 150 джерел водопостачання в населених пунктах. Забруднені площі перевищують 30 тис. га. Гірничодобувні та збагачувальні виробництва експлуатують 2700 різного роду відвалів, на яких зосереджено 3,6 млрд. м³ порід та близько 300 великих хвостосховищ і шламонакопичувачів загальною ємністю близько 2,5 млн. м³.

Майже 1500 технічних об'єктів створюють реальну загрозу для країни та її громадян (хімічні виробництва, сховища пестицидів тощо), 144 з них потребують застосування невідкладних заходів для попередження аварійної небезпеки. Термінових профілактичних робіт потребують 300 об'єктів, аварії на яких можуть призвести до практичного загострення екологічної ситуації на усій території країни (об'єкт «Укриття», блоки ЧАЕС, греблі хвостосховищ з об'ємом технічних відходів понад 106 т м³)⁴.

Питання щодо запобігання виникнення надзвичайних ситуацій, на жаль, вирішуються повільно. Мова знову йде про екологічний моніторинг стану довкілля, створення аналітичних центрів збору, обробки, аналізу та прогнозу моніторингової інформації з проблем охорони довкілля.

³ Данилишин Б.М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління. – К.: Нічлава. – 2001. – С. 260.

⁴ М.І.Долішній. Регіональна політика на рубежі XX-XXI століть. Нові пріоритети. – Київ.: Наукова думка, 2006. – С. 202.

⇒ **Використання та охорона надр.** Сьогодні у великих масштабах використовуються земельні ресурси, корисні копалини, які видобуваються із надр землі. Велика кількість земель, що відводиться під гірничі розробки для промислового використання, майже не повертається в аграрний сектор. Незадовільно здійснюється відновлення відпрацьованих земель. При цьому якість рекультивації низька, мало земель після рекультивації придатні для сільськогосподарського виробництва, їхня родючість наполовину нижча від природної.

На сьогодні немає чіткого механізму управління та державного контролю у використанні та охороні надр. Розробка корисних копалин здійснюється більш ніж з 5000 родовищ без належного комплексного освоєння. У надрах залишається і губиться велика кількість розвіданих запасів корисних копалин. Зокрема, нафти до 70 %, солей – 50 %, вугілля – 40 %, металів – 25 %. Крім цього, щорічно видобувається з землі понад 2,3 млрд. т копалин, а використовується лише третина. Решта йде у відвали, шламонакопичувачі, на підсипку. Обсяг накопичених відвальних порід, відходів енергетики та промисловості перевищує 25 млрд. т, ними зайнято понад 130 тис. га сільгоспугідь. Після аварії на Чорнобильській АЕС радіонуклідами було забруднено 4,6 млн. га, з використання вилучено 119 тис. га сільськогосподарських угідь.

Для більш ефективного використання корисних копалин і зменшення відходів слід запроваджувати сучасні новітні технології з комплексного використання компонентів сировинних ресурсів, переводячи виробничі процеси на безвідходне і маловідходне виробництво.

⇒ **Використання та охорона водних ресурсів.** Реалізація програми реформування економічної політики збалансованого використання і відтворення природних ресурсів та об'єктів у межах усіх виробничо-територіальних комплексів України пов'язана, в першу чергу, з необхідністю подолання еколого-економічних кризових явищ. Наприклад, впродовж 1999-2002 рр. використання водних ресурсів скоротилося від 28,6 млрд. м³/рік до 21,2 млрд. м³/рік⁵. Однак істотне змен-

⁵ Национальный доклад Украины о гармонизации жизнедеятельности общества в окружающей природной среде. – К., 2003. – 130 с.

шення обсягів водокористування та відповідне скорочення техногенного навантаження не дали очікуваного ефекту – більша частина поверхневих водних об'єктів залишається 4-6 класів якості (від води «забрудненої» до «дуже забрудненої»). Основна причина – регіональне геохімічне забруднення водозабірних ландшафтів важкими металами, нафтохімічними продуктами, залишками мінеральних добрив тощо. На погіршення екологічного стану поверхневих водних об'єктів впливає збільшення обсягів недостатньо очищених комунально-побутових і промислових стічних вод, що є наслідком неефективності систем очищення води. Зростають обсяги скидання забруднених стічних вод у водоймища України.

Основними забруднювачами водних джерел залишаються підприємства та організації металургії, енергетики, вугільної промисловості, лісохімічного та агропромислового комплексів.

В Україні склалася диспропорція в розвитку водогінних та каналізаційних мереж. Встановлена потужність міських водогонів майже удвічі перевищує пропускну можливість очисних споруд. У даний час в усіх містах і селищах є централізовані водогони або окремі водогінні мережі, які забезпечують централізованим водопостачанням близько 70 % населення. Однак не мають централізованих систем каналізації 31 місто і 317 селищ міського типу, а в 110 міських населених пунктах очисні споруди перевантажені й працюють неефективно⁶. Крім цього, значна частина каналізаційних мереж (4,5 тис. км) перебуває в аварійному стані. Значна частина витоків води не враховується, в першу чергу через відсутність водолічильників для поквартирного обліку її в житловому фонді.

В Україні для усунення територіальної і часової нерівномірності розподілу стоку водозабезпечення сформовано водогосподарський комплекс, до якого входять понад 63 тис. річок загальною довжиною 206,4 тис. км, з них 90 % припадає на малі ріки. Переважна більшість річок належить до басейну Чорного і Азовського морів, а 4 % несуть свої

⁶ Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. – К: Знання, 2000. – С. – 107.

води до Балтійського моря. Водні ресурси формуються переважно за рахунок стоку річок Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Тиса, на яких створені водосховища з корисним об'ємом близько 55 млрд. м³. До 40 % річкового стоку є транзитними. Питома забезпеченість річковим стоком становить близько 1,0 тис м³ води на одну людину в рік близько 60 % водних запасів і їхній стан продовжує погіршуватися.

Малі ріки формують значну частину гумусу, добрив та хімічних засобів захисту рослин, що змиваються в них з полів. Сюди потрапляють також відходи тваринницьких комплексів, цукрових заводів та інших підприємств. Вимагають очищення понад 25 тис. км річок. Негативний вплив на водний стан річок справляє неспродумана вирубка лісів, розорювання прибережних смуг, схилів, осушення боліт.

За даними гідробіологічних спостережень з 59 контрольованих водних об'єктів Україна не має жодного водотоку або водойми, котрі б відповідали фоновому стану та характеризувалися б як чисті води. Водні об'єкти переважно забруднені нафтопродуктами, фенолами, органічними речовинами, сполуками азоту та важкими металами.⁷

В Україні виявлено понад двісті осередків забруднення підземних вод. Високий антропогенний тиск на водні ресурси та значне їх використання негативно позначається на якісному стані Чорного та Азовського морів.

⇒ *Забруднення повітряного басейну.* Складність нинішнього етапу економічного розвитку також пов'язана з глобальною тенденцією до зростання викидів речовин-забруднювачів у атмосферне повітря. На стан повітряного басейну впливають внутрішні стаціонарні та пересувні джерела, а також повітряні потоки з території Західної Європи. Щорічно від стаціонарних джерел забруднення в атмосферу викидається за статистичними даними понад 4,0 млн. т шкідливих речовин (у 2005 р. – 4449,3 тис. т). Вловлюються та знешкоджуються лише 3/4 шкідливих речовин, котрі викидаються стаціонарними джерелами забруднен-

⁷ В. С. Джигирей. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. – К.: Знання, 2000. – С. 108.

ня, в тому числі газоподібних та рідких – менше 1/3. Викиди автотранспорту в 2005 р. становили понад 2,1 млн т, або 48,3 % від загальних викидів. Найбільше шкідливих викидів в атмосферу від стаціонарних джерел та автотранспорту у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях. Їх питома вага від загальноукраїнських шкідливих викидів у 2005 р. становила 75,6 %. Серед основних забруднювачів – енергетика, металургія, хімія, промисловість будівельних матеріалів, автотранспорт. У більш ніж половини областей (16) автотранспорт – основне джерело забруднення повітряного середовища. У деяких областях України воно досягає 65-85 % від загальної кількості викидів у атмосферу, зокрема у Житомирській – 81,4 %, Сумській – 68 %, Рівненській – 71,6 %, Одеській – 69 %.

⇒ *Рівень лісистості та якісний стан лісів.* Екологічний стан навколишнього середовища та його здатність до відтворення природних ресурсів (водних, земельних, повітряних, біорізноманіття) значною мірою залежить від лісистості території. В даний час лісистість території України становить близько 16 %, що не відповідає науково обґрунтованим нормативам (22-24 %). Площа земель лісового фонду становить 10,4 млн. га, в тому числі вкрито лісом 8,6 млн. га. За останні роки лісистість збільшилась майже на 5 %, однак ліси розташовані нерівномірно. У значній мірі ліси виконують захисні водоохоронні та санітарно-гігієнічні функції. Проте ліси зазнають великої шкоди від інтенсивної їх експлуатації, гинуть вони від промислових викидів та пожеж, внаслідок недбалого відведення земель під вирубки, для різноманітного будівництва. За останнє десятиріччя в Україні загинуло від промислових викидів понад 2,5 тис. га лісових насаджень. Внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС радіаційного забруднення зазнало 3,3 млн. га лісів. Обсяги захисного лісорозведення не забезпечують повного заліснення непридатних для сільськогосподарського виробництва земель. Недостатніми залишаються обсяги створення полезахисних лісових смуг.

Значних збитків завдають лісові пожежі. Щорічно їх фіксується понад 2 тис., найбільше пожеж припадає на АР Крим (п'ята частина лісових площ).

Екстенсивне природокористування, нехтування екологічним обґрунтуванням при визначенні шляхів розвитку агропромислового та лісохімічного комплексів, регулювання стоку річок, осушення боліт призвели до зниження природного потенціалу майже 70 % цінних природних комплексів і ландшафтів України.

Внаслідок недостатнього фінансування та слабкої матеріально-технічної і лабораторної бази природоохоронні території не забезпечують в необхідному обсязі виконання функцій щодо збереження та відновлення рідкісних і типових видів флори і фауни.

20.2. Правові аспекти охорони навколишнього природного середовища

Україна сьогодні має законодавчо визначені у програмних документах стратегії екологізації розвитку базових галузей і секторів економіки. Роль права у регулюванні взаємодії природи і суспільства полягає у встановленні науково обґрунтованих правил поведінки людини стосовно природи.

Найбільш суттєві правила такої поведінки закріплюються державою у законодавстві і стають загальнообов'язковими для виконання та дотримання нормами права, які забезпечуються державним примусом у випадку їх невиконання.

Стратегія природокористування України має бути однією з фундаментальних складових стратегії розбудови правової, демократичної держави з розвиненою ринковою економікою. Одним з таких незаперечних прав є право громадян на екологічну безпеку, яке забезпечується комплексом юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників.

Вадою чинного законодавства з охорони навколишнього середовища є сьогодні те, що воно сформувалось за поресурсною ознакою, тобто окремому регулюванню підлягають земельні, водні, гірничі, лісові, атмосфероохоронні та інші природовідносини. Такий підхід не забезпечує комплексності в регулюванні відносин щодо природного середовища як єдиного організму.

Одним із перших законодавчих актів суверенної України був Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., який передбачає систему гарантій екологічної безпеки людини, вносить певну впорядкованість у систему управління в галузі природокористування. Він закріплює право громадян України на безпечне для життя навколишнє середовище. Це право реалізується шляхом участі громадян в розробці та здійсненні заходів щодо охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, об'єднання в громадські природоохоронні організації і отримання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

Цей Закон зобов'язує державні органи надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності та враховувати їхні пропозиції щодо цього. За цим Законом громадяни України мають не лише права, але й обов'язки щодо збереження природи, раціонального використання її багатств, дотримання законодавства про охорону навколишнього природного середовища. У Законі встановлені принципи охорони навколишнього природного середовища:

- ◆ *пріоритетність вимог екологічної безпеки;*
- ◆ *гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров'я людей;*
- ◆ *екологізація матеріального виробництва;*
- ◆ *науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;*
- ◆ *збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і компонентів;*
- ◆ *гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду;*
- ◆ *науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище;*
- ◆ *стягнення плати за спеціальне користування природними ресурсами, за забруднення навколишнього природного середовища та зниження якості природних ресурсів;*

◇ вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.

Цим Законом закріплюються екологічні права та обов'язки громадян України:

◇ право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

◇ участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення та реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища;

◇ участь у проведенні громадської екологічної експертизи;

◇ одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;

◇ право на подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування збитків, заподіяних здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані:

◇ берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із дотриманням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів;

◇ не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб'єктів;

◇ вносити плату за спеціальне природокористування;

◇ компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Закон визначає повноваження Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів, органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Спеціальним уповноваженим органом управління в цій галузі є Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки (Мінекобезпеки України), створене в 1995 р.

Закон надає широкі повноваження громадським об'єднанням, зокрема:

- * брати участь у проведенні спеціально уповноваженими органами перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;
- * проводити громадську екологічну експертизу і обнародувати її результати;
- * одержувати інформацію про стан навколишнього природного середовища і джерела його забруднення;
- * виступати з ініціативою проведення республіканського та місцевих референдумів з питань охорони навколишнього природного середовища;
- * подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства.

Законом передбачається розробка заходів: щодо екологічних вимог до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об'єктів; про застосування мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин; щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення; від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами.

Законом дається визначення зон надзвичайних екологічних ситуацій (екологічні катастрофи, підвищення екологічної небезпеки). Встановлена дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення.

Визначені такі правопорушення:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;
- порушення норм екологічної безпеки;
- порушення вимог законодавства про проведення екологічної експертизи;
- допущення наднормативних, аварійних, залпових викидів і скидів у навколишнє природне середовище;
- самовільне використання природних ресурсів, перевищення

встановлених лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;

☑ неможливості заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

☑ порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, захороненні хімічних, токсичних та радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших відходів;

☑ відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, джерел його забруднення тощо.

Законодавством закріплена обов'язковість екологічної експертизи. Позитивний її висновок є підставою для відкриття фінансування за всіма проектами і програмами, реалізація яких без такого висновку забороняється. Законом передбачаються й інші форми екологічної експертизи: громадська, наукова, які проводяться незалежно від державної. Визначена система екологічних нормативів: гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у навколишньому середовищі, гранично допустимі й тимчасово узгоджені викиди і скиди забруднюючих речовин; гранично допустимі рівні шуму, електромагнітного випромінювання та інших шкідливих впливів, а також норми і правила радіаційної безпеки; норми і правила природокористування, які встановлюються і вводяться у дію Міністерством охорони здоров'я та Мінскобезпеки України.

Згідно з Законом громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо).

Природні ресурси поділяють на загальнодержавні та місцеві. До загальнодержавних віднесено територіальні води, природні ресурси континентального шельфу та економічної (морської) зони і поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більшій, ніж одна область; види рослин і тварин, занесені до Червоної Книги України; природні ресурси у межах об'єктів природно-заповідного фон-

ду загальнодержавного значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

У Законі передбачено, що Україна приєднується до усіх видів міжнародного співробітництва у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів шляхом укладання відповідних угод.

☞ *Земельний кодекс України*, що прийнятий 13 березня 1992 р., регулює охорону і раціональне використання земель. Кодексом встановлено три форми власності на землю: державна, кооперативна і приватна. Земельний кодекс встановив переважне надання земель для потреб сільського господарства з метою забезпечення раціонального використання родючих земель.

Охорона цінних і продуктивних земель (ріллі, ділянок з багаторічними насадженнями, земель природоохоронного, рекреаційного призначення, курортів тощо) досягається встановленням особливого порядку їхнього вилучення для державних і громадських потреб. З метою охорони земель Земельний кодекс встановлює обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів:

- ✕ *використовувати землю ефективно і відповідно до цільового призначення;*
- ✕ *підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, не допускати погіршення екологічної обстановки внаслідок своєї господарської діяльності;*
- ✕ *здійснювати захист земель від водної та вітрової ерозії, забруднення та інших процесів руйнування для збереження і підвищення родючості землі.*

У разі порушення вимог земельного законодавства (самовільного зайняття земельних ділянок, псування, забруднення земель, невиконання вимог природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництва і введення у експлуатацію об'єктів, котрі негативно впливають на стан земель та ін.) настає адміністративна, кримінальна або цивільна відповідальність згідно з законодавством країни.

 Водний кодекс України забезпечує правову охорону вод від забруднення, засмічення і виснаження та регулює порядок їхнього використання.

Водним кодексом передбачено пріоритет питтєвого і побутового водокористування. Для охорони вод, які використовуються для питних і побутових потреб, курортних, лікувальних і оздоровчих потреб, встановлюються округи і зони санітарної охорони із суворим режимом використання, а також водоохоронні зони лісів.

У кодексі закріплені обов'язки водокористувачів щодо раціонального використання водних об'єктів, економного витрачання води, відновлення і поліпшення її якості. Власники засобів водного транспорту, лісосплавні організації не повинні допускати забруднення і засмічення вод внаслідок впливу масел, хімічних речовин, нафтопродуктів тощо.

У галузі сільського господарства водокористувачі повинні попереджувати забруднення вод мінеральними добривами і отрутохімікатами. Водним кодексом встановлена адміністративна або кримінальна відповідальність за порушення водного законодавства (самовільне захоплення водних об'єктів, забруднення і засмічення вод, безгосподарське використання вод, введення в експлуатацію підприємств та інших об'єктів без споруд, які попереджують забруднення і засмічення вод тощо). Водним кодексом передбачено відшкодування збитків, які заподіяні порушеннями водного законодавства.

Лісовий кодекс України регулює відносини з охорони і відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей та підвищення продуктивності, раціонального використання лісів з метою задоволення потреб суспільства у лісових ресурсах.

У кодексі визначені основні завдання, вимоги і зміст організації лісового господарства, критерії поділу лісів на дві групи за їхнім екологічним і господарським призначенням; встановлений порядок та види загального і спеціального використання лісових ресурсів, права і обов'язки лісокористувачів, порядок охорони, захисту, раціонального використання та відновлення лісів.

Усю відповідальність за порушення лісового господарства несуть особи, винні у:

- ◆ незаконній вирубці та пошкодженні дерев і чагарників;
- ◆ порушенні вимог пожежної безпеки у лісах, знищенні або пошкодженні лісу внаслідок підпалу або необережного поводження з вогнем; внаслідок забруднення лісу хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами та іншими видами шкідливого впливу;
- ◆ порушенні строків лісовідновлення;
- ◆ знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу тощо.

☞ *Кодекс України про надра* регулює гірничі відносини з метою забезпечення раціонального та комплексного використання надр для задоволення потреб суспільства у мінеральній сировині, для охорони надр, гарантування безпеки людей, майна, навколишнього природного середовища при користуванні надрами.

У Кодексі дано визначення поняття про надра, порядок і види користування надрами, основні вимоги у галузі охорони надр. Такими вимогами, зокрема, є:

- ◇ забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр;
- ◇ дотримання встановленого законодавством порядку надання надр у користування;
- ◇ раціональне вилучення і використання корисних копалин і наявних у них компонентів;
- ◇ недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;
- ◇ охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їхню розробку.

Кодекс про надра встановлює перелік правопорушень законодавства про надра, які тягнуть за собою дисциплінарну, адміністративну,

цивільну та кримінальну відповідальність згідно з законодавством України. Зокрема:

- ✓ самовільне користування надрами;
- ✓ порушення норм, правил і вимог щодо проведення робіт з геологічного вивчення надр;
- ✓ вибіркоче вироблення багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних витрат корисних копалин;
- ✓ наднормативні витрати і пошкодження якості корисних копалин при їхньому добуванні;
- ✓ пошкодження родовищ корисних копалин;
- ✓ невиконання правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища стосовно шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами.

 Закон України про охорону атмосферного повітря. Цей Закон спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище.

Законом встановлені екологічні нормативи у галузі охорони атмосферного повітря, екологічної безпеки атмосферного повітря (гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у атмосферному повітрі, гранично допустимих викидів забруднюючих речовин для кожного стаціонарного і пересувного джерела викиду).

Закон регулює діяльність, що впливає на погоду і клімат. Підприємства, які своєю діяльністю впливають на кліматичні умови, повинні скорочувати і в подальшому повністю припинити виробництво та використання речовин, що шкідливо впливають на озоновий шар або можуть призвести до негативних змін клімату. Закон встановлює вимоги щодо охорони атмосферного повітря при видобуванні корисних копалин, при застосуванні засобів захисту рослин, міңдобриг та інших препаратів; при розміщенні й розвитку міст та інших населених пунктів; при погодженні місць забудови, проєктів будівництва і реконструкції підприємств та інших об'єктів, які впливають на стан атмосферного повітря.

Законом встановлені види і перелік порушень законодавства про охорону атмосферного повітря:

⇒ *порушення прав громадян на екологічно безпечний стан атмосферного повітря;*

⇒ *перевищення лімітів та нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря, гранично допустимих рівнів шкідливого впливу на атмосферу повітря фізичних і біологічних факторів;*

⇒ *здійснення незаконної діяльності, яка негативно впливає на погоду і клімат;*

⇒ *невиконання розпоряджень і приписів органів, які здійснюють контроль за станом атмосферного повітря.*

Особи, винні у порушенні законодавства про охорону атмосферного повітря, несуть дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність та повинні відшкодувати збитки, заподіяні внаслідок правопорушень.

≡ *Закон «Про природно-заповідний фонд України»* визначає правові основи організації охорони і використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів і об'єктів. До природно-заповідного фонду належать природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва. Вони мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та інші цінності і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду рослинного і тваринного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища. Цей фонд охороняється відповідно до цього закону як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання.

20.3. Організація служб охорони навколишнього природного середовища і система екологічної інформації

Центральним органом державної виконавчої влади, який реалізує державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища, є Міністерство навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України (Мінекобезпеки України), яке підвідомче Кабінету міністрів України.

Мінекобезпеки України проводить державну екологічну, науково-технічну та економічну політику, спрямовану на раціональне використання, збереження та відтворення безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, забезпечення безпеки функціонування та розвитку ядерного комплексу з мирною метою, захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення стійкого соціально-економічного розвитку та гармонійної взаємодії суспільства і природи.

Крім цього, Міністерство виконує низку інших важливих завдань: захист екологічних інтересів України на міжнародній арені, державний контроль за додержанням вимог законодавства України з питань охорони навколишнього природного середовища, ядерної та радіаційної безпеки. Водночас Мінекобезпеки України здійснює нормативно-правове регулювання щодо використання природних ресурсів, організовує і проводить державну екологічну експертизу, обґрунтовує доцільність розроблення державних і регіональних екологічних програм.

Організація служб охорони навколишнього природного середовища Мінекобезпеки України складається з таких структурних підрозділів.

 Адміністрація ядерного регулювання. Вона здійснює організаційно-процедурне забезпечення державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки, реалізує покладену на Мінекобезпеки державну політику щодо захисту населення та навколишнього природного

середовища від впливу іонізуючих випромінювань техногенного і природного походження. Здійснює контроль за станом радіоактивного фону у місцях підвищеної небезпеки забруднення навколишнього природного середовища.

 Управління міжнародних відносин здійснює функції організаційного забезпечення міжнародного співробітництва Мінекобезпеки України із зарубіжними національними та міжнародними організаціями. Здійснює організаційно-правові та процедурні питання щодо реалізації міжнародних угод та підтримання міждержавних стосунків у природоохоронній сфері.

 Управління науки проводить спільно з НАН України та Державним комітетом з науки і техніки (ДКНТ), іншими зацікавленими відомствами та науковими установами єдину науково-технічну політику, спрямовану на збереження та відтворення безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища, забезпечення безпеки функціонування та розвитку ядерного комплексу в мирних цілях. Управління науки визначає і розробляє, за участю наукових установ України, головні напрямки проведення в Україні фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень з питань екології та ядерної безпеки; координує наукову діяльність міністерств, відомств та наукових установ України з питань екології та ядерної безпеки з метою підвищення ефективності використання відповідного науково-технічного потенціалу.

 Юридичне управління. Основні його функції – організація законодавчої роботи з нормативно-правового регулювання використання природних ресурсів, встановлення критеріїв і норм забезпечення екологічної та радіаційної безпеки, формування системи права України з цих питань; організація нормативно-правового регулювання діяльності Міністерства тощо. Управління здійснює контроль за дотриманням і виконанням законодавчих актів щодо державної політики з питань безпеки та охорони навколишнього природного середовища.

 Відділ зі спеціальної роботи. Робота цього відділу спрямована на формування механізму здійснення та на безпосередню реаліза-

цію державної екологічної політики в оборонній сфері, забезпечення в ній екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, а також на функціональне забезпечення діяльності центрального апарату Міністерства екології та захисту довкілля України.

Управління економіки. В організації економічних питань головними напрямками діяльності управління є:

♦ *підвищення дієвості платні за забруднення навколишнього природного середовища;*

♦ *удосконалення плати за використання природних ресурсів, розширення бази платежів, уведення механізму їхньої індексації;*

♦ *визначення основних напрямків ефективного використання коштів на природоохоронні заходи, що виділяються з державного бюджету за розділом «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека»;*

♦ *визначення переліку природоохоронних робіт з метою стимулювання природоохоронної діяльності тощо.*

Управління регіональної політики і територіального розвитку. На дане управління покладаються такі основні обов'язки:

♦ *виконання доручень уряду щодо вирішення екологічних проблем, які мають регіональне і міжнародне значення, а також проблеми стабільного територіального розвитку народного господарства;*

♦ *організація розробки і реалізація регіональних екологічних програм для основних природно-господарських мезорегіонів, комплексного їх розвитку;*

♦ *співпраця з організаторами міжнародних екологічних програм, які поширюються на територію України;*

♦ *організація створення системи управління природокористуванням в окремих економічних зонах;*

♦ *впровадження принципів стабільного розвитку України при розробці державних програм та заснування інституцій сприяння стабільному розвитку.*

Управління державної екологічної експертизи. Це управління здійснює комплексне методичне забезпечення еколога-експертної

діяльності органів Мінекобезпеки України, організовує виконання і, при необхідності, безпосереднє виконання державної екологічної експертизи за документацією і матеріалами, віднесеними до його компетенції згідно з «Інструкцією про здійснення державної екологічної експертизи», сприяє підвищенню кваліфікації спеціалістів еколого-експертних підрозділів місцевих органів Мінекобезпеки України.

 Управління відходів та вторинних ресурсів. Головним завданням його діяльності є організація та координація робіт, спрямованих на використання і зведення до мінімуму негативного впливу на навколишнє природне середовище небезпечних та інших відходів. Управління здійснює державний контроль у сфері утворення, використання, знешкодження та утилізації відходів як промислового, так і побутового походження. Контролює транскордонні перевезення, особливо екологічно небезпечних вантажів.

 Управління техногенно-екологічної безпеки. У функції цього управління входять такі основні завдання:

◆ *формування нормативно-правової бази регулювання техногенно-екологічної безпеки у виробничій діяльності суб'єктів господарювання;*

◆ *організація та координація науково-дослідних робіт у галузі техногенно-екологічної безпеки;*

◆ *розробка заходів та координація проведення робіт щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, які можуть здійснювати негативний вплив на навколишнє середовище;*

◆ *підготовка пропозицій щодо організації та здійснення екологічного контролю у галузі поводження з відходами;*

◆ *організація і впровадження пропозицій по створенню необхідного парку метрологічного і технічного обладнання для контролю над чинниками шкідливого впливу на стан навколишнього природного середовища, об'єктів розміщення, переробки і знешкодження відходів тощо.*

Управління моніторингу. Дане управління працює над:

◆ *розробкою системи державного моніторингу навколишнього природного середовища для збирання, обробки, збереження та ана-*

лізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та підготовки рекомендацій для прийняття управлінських рішень;

◆ організацією та введенням системи державного моніторингу навколишнього природного середовища національного та регіонального рівня;

◆ забезпеченням втілення у життя державної політики щодо створення і уведення системи державного моніторингу навколишнього природного середовища України та ін.

📌 **Управління нормативно-технічної політики та енергозбереження.** Головним напрямом діяльності цього управління є:

◇ розробка і впровадження нормативних документів з питань енергозбереження при проведенні екологічної експертизи проектів економічного розвитку;

◇ визначення політики та стратегії діяльності природоохоронних органів у сфері енергозбереження;

◇ формування структури системи нормативних документів галузей народного господарства;

◇ організація та координація робіт з розроблення стандартів у галузі охорони навколишнього середовища;

◇ формування метрологічної системи Міністерства та організація і підтримка зв'язків з органами державної метрологічної служби;

◇ розробка і формування загальних принципів щодо затвердження і впровадження екологічних нормативів по відповідних напрямках розвитку галузей народного господарства;

📌 **Управління атмосферного повітря.** Головним завданнями діяльності цього управління є:

✳️ формування і організаційне забезпечення проведення на території України науково обґрунтованої політики в галузі охорони атмосферного повітря;

✳️ організація розробки проектів законів України, постанов і розпоряджень Уряду, положень, методик, інструкцій, пов'язаних із впровадженням механізму управління та регулювання повітряохоронної діяльності;

- * координація діяльності органів Мінекобезпеки, підприємств, установ і організацій з питань охорони атмосферного повітря;
- * організація розробки і впровадження екологічних нормативів, стандартів, норм і правил у галузі охорони атмосферного повітря;
- * підготовка пропозицій щодо встановлення лімітів викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище на території АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

 Управління водних ресурсів та надр. Дане управління здійснює свою діяльність за такими напрямками:

формування і організаційне забезпечення проведення на території України науково обґрунтованої діяльності в галузі регулювання водоохоронної діяльності та раціонального використання надр;

організація розробки проектів законів України, постанов і розпоряджень Уряду, положень, методик, інструкцій та іншої нормативної документації, пов'язаної з впровадженням і вдосконаленням механізму регулювання водоохоронної діяльності та раціонального використання надр;

координація діяльності органів Мінекобезпеки, підприємств, установ та організацій з питань охорони та раціонального використання водних ресурсів і надр тощо.

 Управління біологічних та земельних ресурсів. Воно проводить державну екологічну, науково-технічну та економічну політику, спрямовану на збереження, раціональне використання і відтворення природних ресурсів. Управління здійснює нормативно-правове регулювання щодо використання природних ресурсів, встановлення критеріїв і норм забезпечення екологічної безпеки. Це управління формує та організаційно забезпечує науково обґрунтовану екологічну політику з питань охорони, відтворення і раціонального використання земельних ресурсів, тваринного і рослинного світу, розробляє заходи та координує роботи, спрямовані на збереження видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, особливо цінних продуктивних земель та земель, зайнятих природними об'єктами тощо.

До структурних підрозділів Мінекобезпеки включають Управління бюджету та інвестицій, інформаційне управління, управління кадрів та адміністративно-господарське управління.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які є види забруднення навколишнього природного середовища?
2. Дайте визначення забруднення навколишнього природного середовища.
3. Які є види відходів, що впливають на забруднення природного середовища?
4. Які найпоширеніші забрудники атмосферного повітря ви знаєте і якої шкоди вони завдають здоров'ю людини?
5. В чому полягає сутність екологічного моніторингу?
6. Які джерела радіаційного забруднення Ви знаєте?
7. У чому полягають екологічні права і обов'язки громадян України?
8. Які основні принципи охорони навколишнього природного середовища?
9. Які є види правопорушень з питань охорони навколишнього природного середовища?
10. Законодавчі акти, що регулюють охорону і раціональне використання природних ресурсів.
11. Основні служби, які регулюють і здійснюють моніторинг за охороною навколишнього природного середовища.

Глава 21. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища

План викладу матеріалу:

- 21.1. Економічний механізм управління природоохороною діяльністю.**
- 21.2. Міжнародні природні ресурси та співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища.**
- 21.3. Економічний механізм охорони природного навколишнього середовища.**
- 21.4. Екологічна оцінка господарської діяльності як інструмент екополітики.**

21.1. Економічний механізм управління природоохороною діяльністю

Удосконалення методів екологізації економіки здійснюється не тільки шляхом застосування природозберігаючих технологій та формування екологічних обмежень (стандартів), але й внаслідок створення і вдосконалення системи управління, тобто управлінських процедур (схем, принципів, рекомендацій, прийомів). Вдала управлінська схема, що позитивно себе зарекомендувала, дає змогу впроваджувати її повторно у різних регіонах, уникаючи можливих прорахунків. Процедури економічного управління закріплюються і удосконалюються в процесі повторного їх застосування, враховуючи місцеві особливості в ході поширення на інші регіони країни.

В нинішніх умовах господарювання державна організаційна система управління охорони довкілля, раціонального природокористування та екологічної безпеки ставить собі за мету:

- ◆ формування і впровадження державної політики у природоохоронній сфері;
- ◆ створення наукового і технічного потенціалу;
- ◆ створення і впровадження ефективного законодавства у сфері екологічної діяльності;
- ◆ удосконалення організаційно-технічного механізму реалізації завдань у галузі природокористування;
- ◆ підготовка кадрів для забезпечення природоохоронної діяльності та здійснення політики регулювання екологічної та ядерної безпеки.

Сьогодні суспільство має реальну можливість переломити наявні негативні тенденції та розпочати радикальне поглиблення ринкових реформ з урахуванням екологічного чинника. Це передбачає реалізацію політики цілеспрямованого сприяння розвитку ефективних вітчизняних виробництв, активної підтримки створення в Україні сучасної конкурентоспроможної екологічнобезпечної економіки. Її формування вимагає посиленої державної екологічної політики в створенні ефективних правових, економічних та організаційних умов для надання регіонам можливостей, використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів для здійснення природоохоронних заходів та проведення комплексу управлінських дій щодо зміни галузевої і технологічної структури виробництва у напрямі зменшення його впливу на стан навколишнього середовища. Реалізація цієї політики здійснюється на трьох рівнях управління: *державному, регіональному та місцевому*.

Головні питання, що вирішуються на державному рівні, такі:

- ◆ розроблення та впровадження методологічного, нормативно-методичного та організаційно-правового забезпечення (розроблення політики регулювання ядерної безпеки, проведення державної екологічної експертизи, формування економічного механізму природокористування, регулювання використання природних ресурсів та запобігання забрудненню навколишнього природного середовища, ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності);

- ◇ державна політика щодо зон надзвичайних екологічних ситуацій;
- ◇ регулювання і організація використання ресурсного потенціалу державного значення;
- ◇ встановлення державних нормативів якісного стану природних ресурсів;
- ◇ формування та використання позабюджетних фондів охорони довкілля;
- ◇ державний контроль і відповідний вплив за дотриманням природоохоронного законодавства;
- ◇ організація взаємодії Мінекоресурсів України з іншими міністерствами та відомствами стосовно виконання вимог природоохоронного законодавства;
- ◇ проведення єдиної науково-технічної політики щодо охорони, раціонального використання та відновлення природних ресурсів;
- ◇ організація і проведення державної політики щодо збереження біорізноманіття;
- ◇ забезпечення екологічної безпеки як складової національної безпеки;
- ◇ реалізація міжнародних угод та підтримання міждержавних стосунків у природоохоронній сфері;
- ◇ прийняття державних рішень з урахуванням екологічних вимог (організація моніторингу, впровадження інформаційних технологій, ведення обліку забруднень, прогнозування тощо);
- ◇ удосконалення екологічної освіти та виховання.

У системі управління екологічною безпекою навколишнього природного середовища все більше уваги приділяється її регіоналізації. Нині поступово центр ваги у системі управління переноситься на регіональний рівень. Тому назріла необхідність відпрацювати ефективні механізми встановлення суб'єктів відповідальності за екологічний стан у регіоні. До функцій регіонального рівня управління входять такі питання, які необхідно вирішувати:

- ◇ регулювання і організація контролю за використанням природних ресурсів місцевого значення;

- ◆ визначення нормативів забруднення навколишнього природного середовища (встановлення нормативів гранично допустимих стоків (ГДС), гранично допустимих викидів (ГДВ) та розміщення і захоронення відходів);
- ◆ впровадження ефективного економічного механізму природокористування;
- ◆ проведення моніторингу та обліку об'єктів природокористування і забруднення навколишнього природного середовища;
- ◆ проведення державної екологічної експертизи об'єктів, розміщених на території регіону;
- ◆ здійснення державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства;
- ◆ розроблення програм впровадження природоохоронних заходів, визначення та реалізація інвестиційної політики;
- ◆ інформування населення та зацікавлених суб'єктів з економічних питань.

Управління регіональною екологічною політикою тісно пов'язане з функціями місцевого самоврядування. На місцевому рівні управління включають вирішення таких питань:

- ◆ державний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства;
- ◆ проведення локального та об'єктного моніторингу;
- ◆ впровадження екологічного аудиту на території місцевого самоврядування;
- ◆ організація розроблення місцевих екологічних програм;
- ◆ організація і контроль за екологічним розвитком системи комунального господарства.

Охорона навколишнього природного середовища і екологічна безпека, згідно з законодавством України, полягають у здійсненні функцій: планування, дослідження, прогнозування, контролю, екологічної експертизи, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності. Перелічені функції спрямовані на охорону, збереження, відтворення та раціональне використання природних ресурсів і забезпечення необхідної якості життєвого середовища для нормального функціонування природних та природно-антропогенних екосистем.

Державне управління в сфері охорони довкілля здійснює Кабінет Міністрів України, державна адміністрація, виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів, а також спеціально уповноважені державні органи. До останніх належить Мінекоресурсів України. До спеціально уповноважених державних органів також належать:

♦ *органи з охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів (обласні управління екологічної безпеки, міські та районні екологічні інспекції, які входять до системи управління Мінекоресурсів України);*

♦ *міські та районні санітарно-епідеміологічні станції Міністерства охорони здоров'я України;*

♦ *органи з використання та охорони водних ресурсів Державного комітету України з водних ресурсів;*

♦ *органи з використання та охорони земельних ресурсів Державного комітету України з земельних ресурсів;*

♦ *органи геологічного контролю Державного комітету України з геології та використання надр;*

♦ *органи гірничого нагляду Державного комітету з нагляду за охороною праці;*

♦ *лісова охорона Міністерства лісового господарства України.*

Як бачимо, національна екологічна політика реалізується через вищезначені відповідні Міністерства та державні комітети. Координацію діяльності всіх органів у сфері природокористування здійснюють органи екологічної безпеки Мінекоресурсів України. Останнє також проводить комплексне надвідомче управління в галузі охорони довкілля, державний контроль за використанням природних ресурсів і додержанням норм екологічної безпеки. Контроль за дотриманням санітарних норм навколишнього середовища виконує Міністерство охорони здоров'я.

Певну роль відіграють у охороні довкілля громадські природоохоронні об'єднання. Вони самостійно розробляють і пропагують власні природоохоронні програми, створюють фонди охорони природи, здійснюють разом з державними органами управління у галузі охоро-

ни доквілля перевірки виконання підприємствами та організаціями природоохоронних планів і заходів, дотримання вимог екологічного законодавства.

21.2. Міжнародні природні ресурси та співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища

Природоохоронні проблеми не мають національних кордонів. Через державні кордони повітряними масами перекидаються десятки тисяч тонн забруднюючих речовин, зокрема сірчаний ангідрид – джерело кислих дощів. Транскордонні ріки, котрі протікають по території кількох держав (зокрема, Дунай, Тиса), також є джерелами перекидання забруднень з однієї країни до іншої. Промислово-виробнича діяльність суміжних країн тією чи іншою мірою впливає на стан природи: захворювання лісів, забруднення морів і земельних ресурсів шляхом випадання з димових труб заводів канцерогенних речовин. Широке використання в промисловості та у побуті фреонів руйнує озонний шар всієї планети. Неefективне та наднормативне вирубування лісів, нафтове забруднення Світового океану та масове спалювання органічного палива (транспортними засобами) є причиною порушення газового балансу в атмосфері, збільшення вмісту в ній вуглекислого газу, а це призводить до зниження вмісту кисню, що в перспективі може зумовити глобальну зміну клімату та інші негативні наслідки. Таким чином, екологічні міжнародні проблеми вимагають міжнародного співробітництва в їх вирішенні. Переважна більшість природних ресурсів, таких як вода, копалини, ліс, тепло, опади тощо, розподіляються вкрай нерівномірно і без взаємовигідного обміну ними жодна країна світу, навіть найбільша і найбагатша, не може нормально розвиватись.

На планеті існує багато міжнародних природних ресурсів, котрі не належать якійсь конкретній країні, а є спільними. Це, насамперед, ресурси Світового океану, що виходять за межі територіальних вод, ресурси атмосферного повітря, Антарктиди та космосу. Особливо вели-

ке значення для людства мають ресурси Світового океану як сукупність океанів та пов'язаних з ними морів.

При глобалізації розвитку економіки значення Світового океану величезне і невпинно зростає у зв'язку з виснаженням природних ресурсів суші. Світовий океан формує клімат планети, є джерелом атмосферних опадів та поглинає надлишок вуглекислого газу в атмосфері. Внаслідок життєдіяльності океанських рослинних організмів, переважно фітопланктону (сукупність рослин, завислих в повітрі, як правило, мікроскопічних водоростей), утворюється понад 50 % кисню. Риба та інші морські істоти складають 1 % продовольства, що споживається людством.

Океан є зручним транспортним шляхом, що зв'язує країни та континенти, він забезпечує сприятливі умови для відпочинку та туризму.

З шельфів морської зони постійно збільшується видобуток корисних копалин, зокрема нафти, сірки, золота тощо. В перспективі є можливість добувати фосфорити, кам'яне вугілля та інші ресурси¹.

Значення Світового океану як сховища води постійно зростатиме. Морська вода містить понад 60 хімічних елементів. При зменшенні цих елементів на суші доведеться їх видобувати з морських запасів, при цьому особливо заслуговує на увагу здатність морських організмів до концентрації цих речовин у своїх тілах. Наприклад, у водоростях накопичується залізо, йод, в кістках риб – свинець, цинк, мідь тощо. Нині третина кухонної солі, що видобувається в усьому світі, отримується з морської води. З неї видобувають бром, магній. Значні багатства містяться у надрах Антарктиди, які в майбутньому можуть бути використані.

В перспективі більш широко будуть використовуватись як енергетичні, так і матеріальні ресурси космосу.

При використанні міжнародних ресурсів особливо важливими є дотримання міжнародних домовленостей. Їх спільне використання

¹ Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. – К.: Знання, 2000. – С. 99.

має супроводжуватись *співробітництвом у галузі охорони природи*. Вирішення проблем оптимізації природокористування вимагає наявності високого наукового потенціалу, коштів для проведення експериментів, відповідного обладнання, якого багато країн світу не мають.

Найбільші проблеми постають при сумісному використанні запасів риби та мігруючих тварин і птахів, адже вони знаходяться під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ця проблема водночас є екологічною і економічною, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від здобичі заради збереження гаснучого виду. Це призводить до політичної напруженості у стосунках між країнами. Недопущенню таких конфліктів має сприяти прийняття відповідних двосторонніх угод.

Не менш важливою проблемою, що вимагає міжнародного співробітництва та відповідних домовленостей, є забруднення, котрому підлягають абсолютно всі міжнародні та міжнаціональні ресурси. У навколишньому просторі за останні роки значно зросла кількість відходів земного походження – контейнерів зі сміттям, відпрацьованих ядерних відходів тощо, котрі спричиняють труднощі в роботі астрономів, зв'язківців, метеорологів, підвищують небезпеку космічних польотів.

Космічна техніка завдає значної шкоди озоновому шару. Важливою проблемою сьогодення є забруднення Світового океану нафтою, промисловими стічними водами, побутовими відходами з кораблів, затонулими реакторами і боєзарядами атомних підводних човнів. Учені стверджують, що існування всієї біосфери залежить від того, чи зможуть люди запобігти початку атомної, бактеріологічної, хімічної та екологічної воєн, які можуть викликати незворотні екологічні зміни.

Всезростаючий вплив людської діяльності на довкілля викликає негативні зміни в природному середовищі: забруднення повітряного басейну, океанів, виснаження природних ресурсів у всесвітньому масштабі. Таким чином, порушення екологічної рівноваги завдає величез-

ної шкоди генофонду всього живого, зокрема людини. Тому проблема гармонізації відносин суспільства і природи, охорони навколишнього середовища набула глобального значення. Назріла потреба розробки ефективних міжнародних механізмів, які б забезпечували розумне і раціональне використання ресурсів планети, їхню охорону, сприяли б збереженню екологічної рівноваги.

Вирішення наведених проблем можливе лише на базі міжнародного співробітництва, здійснюваного на двосторонній і багатосторонній основах. Формою такого співробітництва є організація наукових і практичних зустрічей, створення міжнародних організацій, які б координували спільні зусилля з охорони природи та укладання офіційних договорів і угод з цих проблемних питань.

У межах міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища мають вирішуватися найбільш складні глобальні проблеми і конкретні проекти. До їх числа слід віднести спільні інженерні та технічні розробки з питань охорони атмосфери від промислових викидів, запобігання забрудненням під час сільськогосподарських робіт, збереження дикої флори і фауни, створення заповідників тощо.

Важливу групу проектів складають наукові дослідження впливу діяльності людини на клімат, передбачення землетрусів і цунамі, роботи в галузі біологічних та генетичних наслідків забруднення оточуючого середовища. Сьогодні реалізацією цих проектів займаються різноманітні міжнародні спеціалізовані як урядові, так і громадські організації. Серед урядових організацій слід відзначити: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МАГАТЕ (Міжнародна організація з радіологічного захисту), МСОП (Міжнародна спілка охорони природних ресурсів) та ін.

З громадських організацій велику роботу щодо охорони довкілля проводить Грінпрісе – Зелений Світ, з котрою співпрацюють представники громадськості і нашої країни. Її головним завданням є недопущення радіоактивного забруднення біосфери. Ця організація утво-

рена у 1971 р. в Північній Америці. Вона діє у 30 країнах світу. Україна до неї приєдналась у 1990 р.

Важливими документами в міжнародних природоохоронних відносинах є Всесвітня Хартія охорони природи, котра проголосила та взяла під свій захист право всіх форм життя на виживання. Зокрема прийнята:

✓ *Конвенція про заборону воєнного та ворожого використання засобів впливу на природне середовище;*

✓ *Декларація про оточуюче людину середовище, котра є зведенням основних принципів міжнародного співробітництва;*

✓ *Конвенція про біологічну різноманітність;*

✓ *Конвенція про зміну клімату;*

✓ *Конвенція про боротьбу зі спустелюванням.*

Особливе значення має головний документ, прийнятий ЮНСЕД, (Програма ООН з навколишнього середовища, створена у 1973 р.) – «Порядок денний на ХХІ століття» – всесвітній план дій з метою сталого розвитку, під котрим слід розуміти таку модель соціально-економічного поступу суспільства, коли життєві потреби людей будуть задовольнятися з урахуванням прав майбутніх поколінь на життя в здоровому та невиснаженому природному середовищі. Науковці стверджують, що досягнення сталого розвитку неможливе без більш справедливого використання ресурсів природи, боротьби з бідністю, з одного боку, та неприпустимими розкошами – з іншого. Отже, екологічна проблематика все частіше виходить на перше місце в міжнародних відносинах.

Україна, отримавши незалежність своєї держави, вже з перших днів бере активну участь у міжнародних природоохоронних заходах та реалізації екологічних програм і проектів.

Міжнародне співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища займає одне з важливих місць у зовнішньополітичному курсі України.

Як член ООН Україна є суверенною стороною багатьох міжнародних природоохоронних угод і разом з іншими країнами світу продов-

жує активно працювати над завданнями щодо врятування нашої планети від екологічного лиха, яке може спричинитися при порушенні рівноваги в природному середовищі планети.

Україна поетапно інтегрується в світовий економічний простір, забезпечуючи гідний рівень економічної та екологічної безпеки. Нині українські вчені підтримують ділові стосунки з низкою країн Європи і світу. Спільними силами ведуться дослідження екосистеми Карпат, Полісся, Чорного моря, розробляються заходи щодо збереження рекреаційних ресурсів, рідкісної флори і фауни.

21.3. Економічний механізм охорони природного навколишнього середовища

Охорона навколишнього природного середовища на сучасному етапі розвитку суспільства стає головним фактором, від якого залежатиме стратегія його майбутнього, тобто здоров'я людини і добробут, зміцнення нації як держави, її могутність.

Нинішній стан навколишнього природного середовища вимагає повсякденної уваги у збереженні його, головне – запобігати погіршенню цього стану, тобто в жодному разі не збільшувати шкідливого антропогенного впливу. Недопущення впливу шкідливих факторів на стан довкілля може забезпечити надійний економічний механізм охорони навколишнього середовища. У зв'язку з цим важливим завданням держави є створення *таких умов діяльності підприємств, при яких вони були б змушені займатися природоохоронною діяльністю; матеріальна зацікавленість у реалізації заходів у цій галузі.*

Перший шлях стосується механізму адміністративного впливу, який базується на встановленні норм, стандартів, правил природокористування та відповідних планових показників підприємств з охорони навколишнього природного середовища і відповідному контролю за ходом їх виконання. За допущені порушення і невиконання встановлених завдань і нормативів винні у цьому повинні нести відповідальність у вигляді адміністративних стягнень, сплати штрафів, зняття з посади та аж до тюремного ув'язнення.

Ефективним може бути механізм економічного стимулювання, коли за допомогою різноманітних важелів (цін, платежів, податкових пільг та покарань) підприємства зацікавлені у реалізації заходів природокористування та дотримання природоохоронного законодавства.

Однак практика показує, що здебільшого адміністративні та економічні методи між собою взаємопов'язані. В процесі виробничої діяльності найкращих результатів досягають при розумному поєднанні економічної зацікавленості з ефективним контролем та позаекономічним прирусом (рис. 21.3.1).

Рис 21.3.1. Поєднання адміністративних та економічних методів управління природокористуванням

Економічний механізм охорони природного середовища містить низку інструментів впливу на матеріальні інтереси підприємств, організацій та окремих працівників.

Одним із дієвих елементів економічного механізму охорони навколишнього природного середовища є лімітування природокористування. Тривалий час природокористування в країні було безкоштовним. Підприємства використовували землю, воду, інші природні ресурси, забруднюючи навколишнє природне середовище, і за це не платили, тобто використовували безкоштовно. Це сприяло посиленню забруднення навколишнього природного середовища, безвідповідальності за нанесення шкоди та зумовлювало нераціональне використання природних ресурсів.

З метою більш дбайливого використання природних ресурсів та відшкодування державі частини витрат на охорону та відновлення природних ресурсів навколишнього середовища у другій половині 50-х років поступово вводиться плата за окремі види ресурсів, що вилучаються з природи. А вже на початку 90-х років запроваджується плата за природокористування. Таким чином передбачається плата за практично всі природні ресурси, за забруднення навколишнього природного середовища, розміщення в ньому відходів виробництва та за інші види впливів. При цьому плата за понадлімітне використання та забруднення в декілька разів перевищує плату за використання та забруднення у межах встановлених лімітів (нормативів).

Одним із *методів економічного управління с фінансування*, тобто виділення коштів на чітко визначені природоохоронні заходи. Для цього використовують різні джерела фінансування: бюджетні кошти, власні кошти підприємств, банківські кредити та різні екологічні фонди.

Створення цільових екологічних фондів є також одним з економічних методів управління у природокористуванні. Цей фонд створюється за рахунок платежів підприємств за природокористування, надання матеріальної допомоги суб'єктами господарювання та відповідних коштів інших джерел. Крім цього, підприємства можуть робити внески у фонди екологічного страхування. Отримані кошти використовую-

ються на проведення невідкладних та дорогих природоохоронних заходів.

Як економічний метод управління використовують матеріальне стимулювання – забезпечення зацікавленості і вигідності для підприємства та його працівників природоохоронної діяльності. При цьому передбачається застосування не лише заохочування, але й відповідальності у вигляді покарань.

До заохочувальних заходів зараховують:

х встановлення податкових пільг (сума прибутку, з якого стягується податок, зменшується на величину, що повністю або частково відповідає природоохоронним видаткам);

х звільнення від оподаткування екологічних фондів та природоохоронного майна;

х застосування заохочувальних цін та надвишок на екологічно чисту продукцію;

х застосування пільгового кредитування підприємств, котрі ефективно здійснюють охорону навколишнього природного середовища (ОНПС) (зниження процента за кредит або безпроцентне кредитування);

х запровадження спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції та продукції, що виготовляється із застосуванням екологічно небезпечних технологій;

х штрафи за екологічне порушення встановлених нормативів.

Щоб підприємства активно працювали у галузі природоохоронної діяльності, має бути розроблений і впроваджений механізм стимулювання, при якому має дотримуватись економічна вигідність для того чи іншого підприємства, тобто його загальні витрати на природоохоронні заходи мають бути завжди нижчими від отримуваної вигоди.

Це можна виразити такою нерівністю:

$$Z_{\text{под}} < (P_{\text{ут}} + \Pi_n + K_n + \text{Ц});$$

де $Z_{\text{под}}$ – витрати підприємства на природоохоронну діяльність;

$P_{\text{ут}}$ – прибуток від утилізації відходів;

Π_n – пільги оподаткування;

K_n – кредитні пільги;

C_n – надвишка до ціни.

Як видно з цієї нерівності, елементи формули повинні збільшувати прибуток, котрий залишається у розпорядженні підприємства і він має бути вищим від витрат підприємства на природоохоронну діяльність.

При сплаті штрафних санкцій підприємством реалізація заходів на охорону навколишнього природного середовища повинна бути нижчою від усіх видів сплати цих штрафів і вона виражається нерівністю:

$$Z_{\text{под}} < (P_{\text{на}} + P_{\text{нзс}} + P_{\text{всп}} + Ш + D_o);$$

де $P_{\text{на}}$ – плата за наднормативне використання ресурсів природи;

$P_{\text{нзс}}$ – плата за наднормативне забруднення навколишнього середовища;

$P_{\text{всп}}$ – плата за розташування відходів у навколишньому середовищі;

$Ш$ – штрафи за екологічні порушення;

D_o – додаткове оподаткування.

При даній ситуації підприємству вигідніше вкласти кошти на реалізацію заходів щодо охорони навколишнього середовища. По-перше, підприємство вносить свій внесок у недопущення забруднення навколишнього природного середовища. По-друге, підприємство в цілому заощаджує власні кошти, які могли б бути виплачені з прибутку на різноманітні штрафні виплати і санкції.

При розробці заходів щодо стимулювання за результатами природоохоронної діяльності слід передбачати стимулювання і для окремих відповідальних працівників підприємства, які безпосередньо беруть участь і організовують виконання цих заходів.

21.4. Екологічна оцінка господарської діяльності як інструмент екополітики

Будь-яка діяльність господарювання вимагає екологічного обґрунтування з метою оцінки впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище. У проектній документації передбачені заходи мають гарантувати запобігання негативного впливу конкретних

об'єктів господарської діяльності на екосистеми, зниження його до рівня, регламентованого нормативними актами з охорони навколишнього середовища. Ці заходи мають бути спрямовані на збереження природних багатств і створення сприятливих умов для життя людей шляхом всебічного комплексного врахування всіх переваг і втрат, пов'язаних з реалізацією намічуваної діяльності.

Система екологічної оцінки (ЕО) передбачуваної діяльності сьогодні використовується практично в усіх країнах світу й у багатьох міжнародних організаціях як необхідний випереджуючий інструмент екологічної політики. Екологічна оцінка заснована на простому принципі: легше виявити і запобігти негативним для навколишнього середовища наслідкам діяльності на стадії планування, ніж знайти і виправляти їх на стадії здійснення. Отже, екологічна оцінка має бути зосереджена на всебічному аналізі можливого впливу запланованої діяльності на навколишнє середовище і використанні результатів цього аналізу для запобігання чи пом'якшення екологічного збитку. Такий підхід є актуальним по мірі поширення уявлень про сталий розвиток, оскільки він дозволяє враховувати разом з економічними екологічні фактори вже на стадії формування цілей планування і прийняття рішень по здійсненню тієї чи іншої діяльності.

Екологічна оцінка може розглядатися з різних точок зору. З одного боку, – це процес, що носить науково-технічний і інженерний характер, змістом якого є прогноз впливів і наступне прийняття планових чи проектних рішень. З іншого боку, екологічна оцінка являє собою механізм регулювання і пов'язану з ним формальну процедуру.

Під екологічною оцінкою ми розуміємо процес систематичного аналізу й оцінки екологічних наслідків намічуваної діяльності, консультацій із зацікавленими сторонами, а також врахування результатів цього аналізу і консультацій у плануванні, проектуванні, затвердженні і здійсненні даної діяльності².

² Екологічний менеджмент. Навч. посіб. За ред. д.е.н. проф. *Семенови В.Ф.* та к.е.н. доц. *Михайлика О.Л.* – К.: Центр навальної літератури, 2004. – С. 216.

➤ *Оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС)* і екологічна експертиза є складовими частинами системи екологічної оцінки. До основних видів екологічної оцінки відносять:

↳ *екологічну оцінку проектів, незалежно від галузі й видів виробничої діяльності;*

↳ *стратегічну екологічну оцінку – розробку планів розвитку території чи галузей господарства, програм, політик, стратегій тощо.*

Системи екологічної освіти спочатку на проєктному, а потім і на стратегічному рівнях міцно ввійшли в законодавства більш як сотні країн і низки міжнародних організацій. Згідно з визначенням процес екологічної оцінки включає:

⇒ *аналіз (прогноз) потенційних впливів намічуваної діяльності на навколишнє середовище й оцінку їхньої значущості;*

⇒ *консультації з зацікавленими сторонами з метою пошуку взаємоприйнятних рішень;*

⇒ *використання результатів прогнозу впливів і консультацій у процесі прийняття рішень, що відносяться до намічуваної діяльності.*

Процедури екологічної оцінки в різних країнах розрізняються в багатьох аспектах: для яких видів діяльності проводиться екологічна експертиза, хто її проводить, у яких рішеннях і в якому вигляді враховуються її результати. Проте незважаючи на ці відмінності, ефективні системи екологічної оцінки відповідають трьом основним принципам: **превентивності, комплексності і демократичності.**

↳ **Принцип превентивності** означає, що екологічна оцінка проводиться до прийняття основних рішень з реалізації намічуваної діяльності і її результати використовуються при підготовці і прийнятті рішень.

Для ефективних систем екологічної оцінки характерне розширення розуміння превентивності – екологічна оцінка повинна проводитися не тільки до ухвалення рішення про можливість здійснення намічуваної діяльності, але й до прийняття найважливіших проєктних рішень. Така послідовна реалізація принципу превентивності призводить до необхідності стратегічної екологічної оцінки (СЕО), предметом якої є

рішення більш високого рівня, що передують плануванню конкретних проєктів. Важливим інструментом реалізації принципу превентивності є аналіз альтернатив. Розгляд і порівняння декількох альтернатив досягнення цілей і варіантів її здійснення забезпечує свободу прийняття рішень у залежності від результатів екологічної оцінки.

☞ **Принцип комплексності** – це загальний розгляд і врахування факторів впливу намічуваної діяльності і пов'язаних змін у всіх природних середовищах, а також і у соціальному середовищі. Цей принцип ґрунтується на уявленні про те, що розподіл навколишнього середовища на компоненти (повітря, вода, ґрунт) є спрощенням реальної ситуації. Насправді ми маємо справу з єдиною природною системою, нерозривно пов'язаною із суспільством. Тут завдання екологічної оцінки полягає у тому, щоб простежити і зрозуміти, як природно-соціальна система в цілому відреагує на вплив намічуваної діяльності.

Принцип комплексності поширений і використовується при розгляді і прийнятті рішень екологічних і соціально-економічних наслідків намічуваної діяльності в комплексі.

☞ **Принцип демократичності** відбиває той факт, що екологічна оцінка не зводиться тільки до науково-технічного дослідження, а є інструментом прийняття взаємоприйнятних рішень. Стратегічний план намічуваної діяльності і його вплив на навколишнє середовище торкається інтересів потенційно необмеженого кола осіб і організацій. Більшість з них не мають повноважень щодо цієї діяльності. Інструментом захисту інтересів цих сторін слугують різного роду системи дозволів і ліцензування, норми проектування. Однак принцип демократичності має на увазі визнання за цими сторонами права на особисту участь у процесі прийняття рішень. Отже, зацікавлені сторони мають можливість брати участь у процесі екологічної оцінки і їхня думка повинна враховуватися разом з висновками експертизи при формуванні висновків і використанні результатів процесу екологічної експертизи.

Принцип демократичності полягає ще й у тому, що для забезпечення участі зацікавлених сторін екологічна оцінка повинна проводити-

ся відповідно до визначених правил, що відомі й зрозумілі всім її учасникам. Для цього необхідна наявність регламентованої процедури екологічної оцінки, яка визначає права і обов'язки її учасників.

Відсутність принципу демократичності, закритість і непрозорість процесу ухвалення рішення часто призводить до негативних наслідків. У результаті нерідко страждає об'єктивність екологічної оцінки.

При здійсненні будь-якого великого проекту його екологічні аспекти стосуються різноманітних інтересів суспільства в цілому, чисельних організацій, соціальних груп і окремих громадян. Узгодження інтересів з цими сторонами при плануванні намічуваної діяльності становить одне з найважливіших завдань екологічної оцінки.

Зацікавленими сторонами в процесі екологічної оцінки можуть бути і державні органи, зокрема спеціалізовані агентства та органи місцевого самоврядування. Як правило, державні органи представляють інтереси суспільства в цілому чи населення визначеної території в сфері своєї компетенції, зокрема при видачі дозволів чи погоджень. Державні організації, беручи участь у процесі консультацій, можуть служити джерелом інформації, необхідної для використання екологічної оцінки. У багатьох випадках державні організації самі планують на даній території діяльність і зацікавлені в ефективній екологічній оцінці. Однак коло сторін, взаємодія з якими необхідна в ході екологічної оцінки, не обмежується державними органами. Наприклад, незалежні наукові організації можуть мати цінну інформацію, необхідну для прогнозу чи впливів оцінки їхньої значимості. Багато зацікавлених сторін представлено чисельними неурядовими (суспільними) організаціями. Як уже було зазначено, зацікавленою стороною є широка громадськість, наприклад, місцеве населення на території здійснення проекту. Ці учасники процесу в більшості випадків не мають формально визначених повноважень, контролюючих чи розпорядницьких функцій. У той же час взаємодія з ними розглядається як невід'ємна частина процесу екологічної оцінки, яка покликана забезпечити відповідну ефективність процесу, узгодити наявні суперечності, дотримуючись при цьому прав громадян.

Рішення про проведення екологічної оцінки в основному приймається безпосередньо ініціатором діяльності на основі чинного законодавства та інших правил. Однак у більшості випадків екологічна оцінка запроваджується органами охорони навколишнього середовища, залучаючи до участі зацікавлені сторони і громадськість.

Підсумковий документ екологічної оцінки впливу на навколишнє середовище є обов'язковим для ініціатора діяльності, він включається в проектну документацію і підлягає виконанню в повному обсязі.

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. У чому полягає економічний механізм управління природоохороною діяльністю?*
- 2. Які основні функції регіонального управління екологічною безпекою навколишнього природного середовища?*
- 3. У чому полягає міжнародне співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища?*
- 4. Які є методи економічного управління по охороні навколишнього природного середовища?*
- 5. У чому полягають особливості оцінки впливу на навколишнє середовище (ОВНС)?*
- 6. Основні принципи системи екологічної оцінки.*
- 7. Хто є учасниками екологічної оцінки суб'єктів господарювання?*

Глава 22. Економічна та соціальна ефективність упровадження природоохоронної діяльності

План викладу матеріалу

22.1. Ресурсозбереження як чинник підвищення ефективності суспільного виробництва.

22.2. Державна програма охорони навколишнього природного середовища.

22.3. Стратегічні напрями розвитку галузей народного господарства та забезпечення охорони природно-ресурсного потенціалу.

22.4. Ефективність заходів з охорони навколишнього природного середовища.

22.1. Ресурсозбереження як чинник підвищення ефективності суспільного виробництва

У результаті виробничої діяльності використовуються різноманітні матеріали і природні ресурси для виробництва продукції, яка потрібна як для суспільства, так і для окремого споживача. Однак на сьогодні в більшості галузей народного господарства спостерігаються великі втрати окремих видів ресурсів, які нераціонально використовуються, перебувають у відвалах, займають великі території і забруднюють навколишнє природне середовище. Тому питання ресурсозбереження в економіці і розвитку народного господарства набуває великої ваги. Під *ресурсозбереженням* розуміють систему засобів, спрямованих на виробництво і реалізацію кінцевих продуктів із мінімальною витратою сировини і матеріалів та енергії на усіх стадіях технологічного процесу. У ринкових умовах господарювання все більш набуває чин-

ності комплексний підхід до ресурсозбереження, який включає органічне поєднання технологічних, економічних і соціальних напрямків інтенсифікації використання ресурсів. Це складова загального поняття «екологізація виробництва», яке включає: стимулювання ресурсозбереження, пошук принципово нових джерел енергії, маловідходне виробництво, переробку відходів, а також процес виготовлення і використання товарної продукції. Сюди також входять: ощадливі витрати сировини, комплексне використання природних ресурсів, створення новітніх технологій, що забезпечують маловідходне виробництво, замкнуті цикли водообігу, утилізацію відходів.

Ефективність використання природних ресурсів оцінюється інтенсивністю природокористування, що визначається збільшенням кількості кінцевої корисної продукції на одиницю залученого у виробництво конкретного або інтегрального ресурсу чи питомими капіталоукладеннями на відтворення цих ресурсів.

Ресурсозбереження в широкому розумінні – це витрати усіх видів ресурсів на виробництво одиниці продукції. Воно визначає питому вагу використання сировини і матеріалів в собівартості одиниці продукції.

Вирішення проблеми ресурсозбереження означає:

- × збільшення випуску продукції при незмінній або меншій витраті матеріальних ресурсів;
- × зниження собівартості виробленої продукції;
- × зростання чистого прибутку;
- × більш повне використання виробничих потужностей і підвищення продуктивності праці;
- × зменшення капітальних вкладень у видобувній галузі;
- × поліпшення екологічної ситуації навколишнього середовища.

Результатом ресурсозбереження є також вивільнення з народногосподарського обігу первинних матеріальних ресурсів внаслідок їхньої заміни іншими матеріалами або відходами виробництва. Відходи, що виявляють реальні споживчі властивості, мають певну вартість, оскільки в них, на відміну від запасів природної сировини, вкладені витрати живої і матеріалізованої праці.

У виробничій діяльності галузей характерні два основні напрями підвищення їх ефективності:

✓ зростання виробництва продукції, необхідної для задоволення потреб споживачів на основі підвищення фондо-, електро- і енергооснащеності праці, що призводить до економії живої праці;

✓ ресурсозбереження, що включає раціональне використання матеріальних, трудових і грошових ресурсів на базі застосування ресурсозберігаючих техніки і технології, удосконалювання організації виробництва і праці.

За даними статистики на кожного жителя Землі щорічно видобувається близько 20 т сировинних ресурсів, з котрих тільки 7 % використовується у кінцевому продукті, а решта маси йде у відходи.

Відходи виробництва, або вторинні ресурси – одне з основних джерел ресурсозбереження. Економічний ефект від використання вторинних ресурсів визначається за формулою:

$$E = C - C \cdot N - KE_{\text{н}};$$

де E – економічний ефект від використання вторинних ресурсів;

C – ціна реалізації продукції, виробленої з вторинної сировини;

C – собівартість одиниці продукції з вторинної сировини;

N – обсяг виробленої продукції з вторинної сировини;

K – капітальні вкладення в устаткування для переробки вторинної сировини;

$E_{\text{н}}$ – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень (він може дорівнювати 0,1-0,15).

З екологічної точки зору важливе не тільки зменшення кількості відходів, але й залучення їх повторно в господарське використання. Видобування корисних компонентів із відходів дає можливість заощаджувати вичерпні природні ресурси, залишаючи їх у земних надрах для майбутнього використання, а головне, що при цьому зменшується забруднення навколишнього середовища.

В Україні кожна третя тонна сталі, кожна п'ята тонна кольорових металів і кислот, а також половина паперу і картону виробляється з вто-

ринної сировини. Переробка вторинної сировини потребує в 4 рази менше капіталовкладень, ніж виробництво з первинної сировини, а питома вага капіталовкладень на збір і переробку металобрухту в 25 разів нижча, ніж виробництво металу з руди. Витрати електроенергії при виплавці алюмінію в 25 разів більші, ніж при переплавленні його з вторинної сировини.

У даний час макулатура покриває лише одну третю частину потреби в сировині для виробництва паперу. В той же час 1 т макулатури заощаджує 4,5 м³ деревини, 200 м³ води, у два рази зменшує витрати електроенергії.

Питання ресурсозбереження для України має винятково важливе значення. Нині, за даними статистики, на одиницю національного доходу витрачається більше, ніж у США: нафти і газу в 2,5 рази, енергії – у 2 рази, сталі і бавовни – у три рази, цементу – у 2,6 рази.

Найефективнішим шляхом вирішення проблеми ресурсозбереження є використання безвідходних та маловідходних технологій. Це потрібно враховувати ще й тому, що світові ціни на сировину постійно зростають. *Безвідходна технологія* – це практичне застосування найновіших досягнень науки і техніки, методів і відповідних коштів з метою забезпечення в межах людських потреб якнайраціональнішого використання природних ресурсів і енергії та захисту навколишнього середовища.

Маловідходна технологія – це спосіб виробництва продукції, за якої частина сировини і матеріалів переходить у відходи, однак шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує допустимих санітарних норм. Ця технологія передбачає, щоб вироби мали відповідно тривалий термін служіння, після чого могли бути легко відновлені (відремонтовані), а після закінчення терміну користування поверталися в антропогенний ресурсний цикл з подальшою переробкою або знешкоджувалися та захоронялись як неутилізовані відходи.

У відповідності з закономірностями розвитку довкілля будь-яка природна система розвивається лише за рахунок використання матері-

ально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища. Абсолютно ізольований саморозвиток неможливий – це впливає із законів термодинаміки, на основі чого можна зробити висновок: абсолютно безвідходне виробництво неможливе. Тому поняття «безвідходна технологія» є умовним і наповнюється змістом залежно від розвитку і впровадження інноваційних досягнень техніки на певному історичному етапі.

У нинішніх умовах господарювання для найбільш ефективного ресурсовикористання та його збереження є комплексний підхід до переробки сировини. Цьому має сприяти створення територіально-виробничих комплексів (ТВК) із замкненою структурою матеріальних потоків сировини і відходів усередині комплексу, включаючи комплексну переробку сировини. Такий комплексний розвиток сприятиме також ефективному і раціональному використанню енергоресурсів та енергозбереженню.

22.2. Державна програма охорони навколишнього природного середовища

Сучасне екологічне становище в Україні та низці країн світу характеризується як незадовільне. Людство у результаті своєї діяльності перевершило можливості природних біологічних чинників. Нераціональна структура народного господарства, що пов'язана із застосуванням матеріало- та енергоємних технологій, низький технічний рівень технологій очищення газоповітряних викидів у атмосферу і скидів стічних вод у водойми і низка інших факторів призвели до зниження продуктивності господарства країни, погіршення стану здоров'я людей і, як наслідок, до зменшення чисельності населення. Нераціональне використання природних ресурсів значно погіршило стан довкілля і нині створюється загроза завдання непоправної шкоди біологічному і ландшафтному різноманіттю – лісовим, гірським і морським системам, водоймам, лукам, землям тощо.

Нині завдання суспільства – не підривати природні основи свого існування, не перешкоджати прогресивним процесам, що відбуваються

у біосфері, витрачаючи на це все більшу кількість енергії, а намагатися з'ясувати закони і правила, що керують цими процесами, узгоджувати з ними свої цілі та дії. Історичний досвід засвідчує, що людина може усвідомлювати гостроту проблем, які потрібно вирішувати і, зосереджуючи на цьому достатні інтелектуальні та матеріальні ресурси, протягом короткого періоду досягти значних результатів.

З метою подолання зазначених недоліків у 1998 р. Верховною Радою України прийнята постанова «Про основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Ця постанова розглядається як Державна програма охорони довкілля в Україні. В ній сформульовані основні пріоритети та завдання охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, а саме:

- ◆ формування збалансованої системи природокористування і адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки;
- ◆ екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті тощо;
- ◆ поліпшення екологічного стану і запобігання забрудненню р. Дніпро та інших річок, Чорного та Азовського морів;
- ◆ будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд;
- ◆ забезпечення населення якісною питною водою;
- ◆ стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського та інших регіонів;
- ◆ гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- ◆ збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, відповідного права.

Як бачимо з наведеного, цією програмою охоплені всі головні аспекти діяльності народного господарства країни. Для здійснення цієї Державної програми передбачається вирішення таких завдань:

☑ створення в країні ефективної системи екологічної освіти, виховання та інформування;

☑ структуризація економіки із суттєвим зменшенням частки енерго- і матеріалосмних виробництв;

☑ запровадження дієвих економічних складових впливу на систему природокористування;

☑ створення ефективної системи правового та організаційного забезпечення в сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів;

☑ організація державної системи моніторингу навколишнього природного середовища;

☑ захист повітряного басейну від забруднення, особливо у великих містах і промислових центрах;

☑ здійснення управління водними ресурсами на основі басейнового принципу, збереження та відродження малих річок, охорона р. Дніпро та інших річок;

☑ запобігання забрудненню внутрішніх водойм і морських вод, зменшення та припинення скиду забруднених стічних вод у водні об'єкти, захист підземних вод від забруднення;

☑ захист і збереження земельних ресурсів від забруднення, виснаження і нераціонального використання;

☑ збереження й розширення території з природним станом ландшафту, посилення природоохоронної діяльності на заповідних і рекреаційних територіях;

☑ підвищення стійкості та екологічних функцій лісів;

☑ знешкодження, утилізація та поховання промислових і побутових відходів;

☑ зменшення до мінімуму рівня радіаційного забруднення;

☑ забезпечення екологічного супроводу процесу конверсії військово-

во-промислового комплексу та здійснення заходів щодо екологічного контролю за діяльністю збройних сил;

створення системи прогнозування, запобігання й оперативних дій у разі надзвичайних ситуацій природного і природно-технічного походження.

Ця комплексна державна програма охорони навколишнього природного середовища є стратегічною і довгостроковою. Її реалізація повинна здійснюватись шляхом розроблення і виконання окремих міждержавних, державних, галузевих, регіональних та місцевих програм, які мають базуватися на здійсненні державної політики у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування.

22.3. Стратегічні напрями розвитку галузей народного господарства та забезпечення охорони природно-ресурсного потенціалу

Стратегією на найближчу перспективу розвитку галузей народного господарства є недопущення збільшення рівня забруднення природних та природно-антропогенних екосистем. Вирішення проблем техногенно-екологічної безпеки здійснюватиметься шляхом:

* *технічного переозброєння виробничого комплексу на основі впровадження новітніх наукових досягнень;*

* *енерго- і ресурсозберігаючих технологій та екологічно безпечних технологічних процесів;*

* *застосування відновних і нетрадиційних джерел енергії;*

* *використання та знешкодження всіх видів відходів (крім розсіюваних у навколишній простір);*

* *раціонального розміщення продуктивних сил та використання природних ресурсів.*

Для цього має бути створена система моніторингового контролю за об'єктами в промисловості, сільському господарстві, енергетиці, будівництві, транспорті, з цією метою передбачається класифікація регіонів України за рівнем техногенно-екологічних навантажень та створення відповідних карт.

Програма дій передбачає заходи щодо найбільш економного і ефективного використання природно-ресурсного потенціалу в галузях народного господарства, застосовуючи новітні технології з організації безвідходного і маловідходного виробництва.

⇒ *У теплотехнічній галузі* у зв'язку зі збільшенням використання твердого палива та з метою докорінного оздоровлення екологічного стану пропонується використання нових технологій спалювання низькоякісного вугілля в котлоагрегатах з циркулюючим киплячим шаром, застосування високоефективних парогазових установок і ефективних установок сіркоочищення та пиловловлювання. Передбачається впровадити ефективніші системи газів і технології утилізації твердих відходів (пилу, золи, шламів) для потреб будівельної індустрії. Обсяги зворотного водопостачання передбачається довести до 75-80 % від загальної кількості використання води, створити замкнуті системи водопідготовки та гідрозоловиділення нефільтрованих золошлаковідвалів та застосовувати ефективної технології утилізації осадів після очищення води.

⇒ *У металургійній промисловості* потрібно визначитись з необхідними перспективними обсягами виробництва та здійснити комплексну структурну перебудову галузі із застосуванням екологічно безпечних технологій з переробленням та утилізацією твердих відходів. Особлива увага має бути звернена на асортимент і якісні показники продукції металургійної галузі.

⇒ *У хімічній і нафтохімічній промисловості* передбачається впровадження безвідходних та маловідходних технологій, що спрямовані на комплексне використання сировини, енергоресурсів та цільових продуктів. Очищення газових викидів і стічних вод здійснюватиметься одночасно з утилізацією продуктів очищення та їх подальшої переробки. Вводитимуться в дію новітні ефективні технології з одночасним виведенням з експлуатації застарілих і недосконалих технологій.

У нафтогазовій та нафтопереробній промисловості впроваджуватимуться у виробництво високоефективні екологічно безпечні

технології з переробленням відходів та утилізацією відпрацьованих нафтопродуктів, раціональні технології видобутку нафтопродуктів з місць їх підземного накопичення. Будуть застосовуватись комплексні технології очищення води та землі від забруднювальних нафтопродуктів, система оцінки і прогнозування поширення забруднення підземних вод нафтою та нафтопродуктами. Припиниться випуск бензину, що містить сполуки окису свинцю. Запроваджуватимуться технології з поглибленою переробкою нафти і збільшенням випуску світлих нафтопродуктів. Розроблятимуться технології з використання на транспорті газових та альтернативних видів палива.

⇒ *У машинобудівній промисловості* вирішуватиметься питання утилізації й знешкодження токсичних відходів гальванічного виробництва, зниження матеріалоемності машин і устаткування, зменшення енергоспоживання.

⇒ *У гірничо-видобувній галузі* будуть розроблені і впроваджені системи упереджувального технологічного моніторингу навколишнього середовища, удосконалена технологія мокрого збагачення вугілля з метою ефективного вилучення з нього сірки та технології використання шахтного метану і комплексного перероблення мінералізованих шахтних вод з використанням усіх інгредієнтів. Передбачається впровадження технології переробки відвалів пустих порід і одержання сировини для будівельної індустрії та закладання породою відпрацьованого простору шахт.

⇒ *У будівельній індустрії* вживатимуться заходи щодо ресурсозбереження й обмеження використання природних ресурсів. Використовуватимуться низькоенергоємні екологічно безпечні будівельні технології з обмеженим викидом і скидом забруднювальних речовин.

Передбачається організувати різні моніторинги за екологічною безпекою ядерних об'єктів та щодо недопущення забруднення навколишнього середовища; вирішити проблему застосування ефективної технології захоронення радіоактивних відходів, зняття з експлуатації застарілих ядерних об'єктів та відновлення навколишнього природного середовища. Для цього має бути поетапно створена система радіаційного моніторингу раннього оповіщення, вивчення радіаційного на-

вантаження на населення України від природних джерел іонізуючого випромінювання.

⇒ *У сільському господарстві* система природокористування має передбачати формування високопродуктивних і екологічно стійких ландшафтів, забезпечення розширеного відтворення родючих ґрунтів шляхом організації та реалізації системи ґрунтозахисних та природоохоронних заходів. Має бути створена система економічних стимулів виробництва екологічно безпечної сільськогосподарської продукції на основі технологій біологічного землеробства.

Передбачається розробити генеральну схему охорони природи і раціонального використання її ресурсів у сільському господарстві та державну програму захисту земель від водної та вітрової ерозії, інших видів деградації земель. На основі державної програми будуть підготовлені та впроваджені галузеві схеми збереження й відтворення земельних, водних, біологічних, зокрема рибних та лісових, мінерально-сировинних та інших природних ресурсів. У програмі передбачається створити цілісну систему поле- і водозахисних лісонасаджень, заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших непридатних земель. Буде забезпечена оптимальна протиерозійна залісненість території, створені водозахисні зони вздовж берегів річок, водосховищ, озер, ставків, очищення їх від намулу. У стратегічному плані передбачається активний перехід на біологічні методи ведення сільського господарства.

На 2006-2010 рр. передбачається значно знизити загальний обсяг викидів від транспорту в атмосферу (більш як на 40 % порівняно з 1995 р.). Значно збільшиться парк автомобілів і автобусів, що працюватимуть на газовому паливі. Припиниться випуск і використання стилюваного бензину. Розробляються нові види екологічно чистого автотранспорту з використанням альтернативних джерел енергії.

У містах надаватиметься пріоритетність розвитку пасажирського транспорту загального користування на електротязі взамін автобусного сполучення.

⇒ *На залізничному транспорті* розробляються технології утилізації та ліквідації залишків нафтопродуктів та інших відходів, методи

зменшення викидів у повітря сипких вантажів під час перевезення, технології очищення забруднених вод після миття вагонів і локомотивів.

⇒ *На річковому й морському транспорті* передбачається система платежів і штрафів за забруднення сміттям, нафтою та стічними водами портів, річок та інших водойм. Розробляється технологія для регенерації, утилізації та знешкодження відходів виробництва.

⇒ *У житлово-комунальному господарстві* будуть впроваджені заходи щодо очищення міських стічних вод до нормативних вимог. У найближчий час планується припинити скидання у водойми забруднених комунальних стічних вод і забезпечити населення якісною питною водою.

На підприємствах комунальної теплоснабженості і дорожнього господарства необхідно забезпечити досягнення мінімально можливих викидів в атмосферу продуктів згорання палива та скидання продуктів хімічної обробки води в каналізацію. Для цього передбачається удосконалення існуючих генераторів теплової енергії та використання нетрадиційних і відновних джерел теплоти з метою зменшення загальних обсягів споживання палива, впровадження безагрегатних методів оброблення води та систем оборотного водопостачання. Разом з тим, треба запровадити чітку систему запобігання втратам тепла в житлових та комунальних приміщеннях.

Програмою передбачається організація системи збирання, транспортування та знешкодження твердих побутових відходів промисловими методами з попутним використанням цінних компонентів. З цією метою будуватимуться промислові заводи комплексної переробки побутового сміття. Для вирішення проблеми перероблення відходів виробництва потрібно здійснити їх паспортизацію, створити кадастри, оцінити токсичність і вивчити наслідки їх впливу на екосистеми. Тут мають бути встановлені вимоги щодо складування і зберігання за категоріями токсичності, а також розроблені технології знешкодження та захоронення токсичних відходів.

У сфері екології військово-промислового комплексу також необхідно організувати систему екологічного моніторингу за станом гарнізонів і їх підприємств та включити до системи державного моніторингу навколишнього природного середовища.

Метою створення єдиної державної системи попередження і реагування на надзвичайні ситуації та аварії є систематичний контроль за екологічно небезпечними об'єктами й процесами техногенного середовища для регулювання стану безпеки та розвитку техногенних екологічних навантажень, запобігання аваріям, катастрофам і надзвичайним ситуаціям, їх прогнозування та мінімізація наслідків. Цьому сприятимуть створення автоматизованих систем оцінки ризику і прогнозування надзвичайних ситуацій, розробки і впровадження базового нормативно-методичного забезпечення системи запобігання аваріям та подолання їх наслідків.

22.4. Ефективність заходів з охорони навколишнього природного середовища

Природоохоронні заходи мають на меті поліпшення стану навколишнього середовища та створення відповідних умов для цього. Основними ознаками природоохоронних заходів є:

- ↳ підвищення екологічності продукції, що випускається підприємствами для суспільного і особистого споживання;
- ↳ зниження споживання природних ресурсів на одиницю продукції, що випускається та здійснення ефективної господарської діяльності;
- ↳ зменшення забруднення природних комплексів викидами, стоками, відходами, фізичними випромінюваннями;
- ↳ зниження концентрації шкідливих речовин у викидах, стоках, відходах;
- ↳ поліпшення стану середовища існування людей.

Основною метою заходів з охорони та раціонального використання водних ресурсів є підтримання оптимального стану малих річок, будівництво обладнаних майданчиків, причалів та під'їзних шляхів для навантажувально-розвантажувальних робіт, ліквідація осередків забруд-

вень підземних вод; розробка та будівництво магістральних колекторів для збирання господарсько-побутових, промислових та зливових стічних вод; розробка та будівництво головних та локальних очисних споруд, створення системи оборотного та безстічного водокористування, організація пристроїв для збирання та переробки стічних вод.

Обґрунтування та оцінка природоохоронних заходів є основою економічного методу управління охороною навколишнього природного середовища. Оцінка ефективності природоохоронних заходів здійснюється за соціальними, економічними та еколого-економічними результатами.

Соціальні результати природоохоронних заходів полягають у:

- ◆ поліпшенні фізичного розвитку населення;
- ◆ скороченні захворювання людей;
- ◆ зростанні тривалості життя і періоду активної діяльності;
- ◆ поліпшенні умов праці і відпочинку;
- ◆ підтримці екологічної рівноваги, включаючи збереження генетичного фонду;
- ◆ збереженні естетичної цінності природних і антропогенних ландшафтів, пам'яток природи, заповідних зон і інших охоронних територій.

Економічні результати природоохоронних заходів передбачають:

- ◆ скорочення збитків, що завдаються природі;
- ◆ економію витрат природних ресурсів;
- ◆ зниження забруднення навколишнього середовища;
- ◆ зростання продуктивності фауни;
- ◆ підвищення працездатності людей і їх рівня життя.

Еколого-економічні результати передбачають:

- ◆ зниження негативних впливів на природу та покращення стану флори і фауни;
- ◆ зниження витрачання природних ресурсів;
- ◆ зменшення збитків, що завдаються навколишньому середовищу забрудненнями.

Оцінка економічної ефективності природоохоронних заходів здійснюється за такими показниками:

1) Загальна економічна ефективність витрат (E_e) на природоохоронні заходи:

$$E_e = \frac{\sum_{j=1}^m E_{ij}}{B} \rightarrow \max;$$

де E_{ij} – економічний ефект i -го виду діяльності на j -му об'єкті;

m – кількість видів діяльності на j -му об'єкті;

B – витрати на природоохоронні заходи.

2) Порівняльна економічна ефективність використовується при виборі варіанту оптимального технічного рішення (B_{opt}). Порівняння здійснюється з витратами на спорудження та експлуатацію природоохоронних об'єктів:

$$B_{\text{opt}} = C + KH_n \rightarrow \min;$$

де C – експлуатаційні витрати на утримання природоохоронних споруд (собівартість);

K – капітальні вкладення в природоохоронні заходи;

H_n – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень (він дорівнює 0.1 - 0.15 в залежності від галузі).

3) Чистий економічний ефект від природоохоронних заходів визначається за формулою:

$$Ч_e = \sum_{j=1}^m E_{ij} - B;$$

4) Економічна ефективність капітальних вкладень:

$$E_x = \frac{\sum_{j=1}^m \Delta\Pi - C}{K};$$

де $\Delta\Pi$ – економічний збиток, якого вдалося уникнути внаслідок впровадження природоохоронних заходів.

5) Показник зниження негативного впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище:

$$E_{\text{ж}} = \frac{\Delta B_{\text{ж}}}{B};$$

де ΔB – зниження величини негативного впливу на навколишнє середовище.

б) Покращення стану навколишнього середовища внаслідок проведення природоохоронних заходів:

$$E_{\text{покр}} = \frac{\Delta B_{\text{покр}}}{B};$$

де $\Delta B_{\text{покр}}$ – покращення стану навколишнього середовища.

Комплексний аналіз впливу сучасного виробництва на стан навколишнього середовища і існуючих методів його оцінки показує, що найбільш розповсюджені методи визначення впливу виробничих процесів на навколишнє середовище спираються на натуральні показники. Це – концентрація шкідливих домішок у середовищах і маси шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє середовище протягом року. Оцінюється ступінь їхньої відповідності нормам (ГДК, ГДВ, ГДС тощо).

Кількісні оцінки можуть мати вигляд інтегральних показників навантаження (наприклад, індексів забруднення). Очікувана тривалість життя – один із припустимих критеріїв для оптимізації рівня безпеки. Цей критерій має необхідне представництво, оскільки саме на очікувану тривалість життя впливають техногенні і природні процеси. Проведені окремими вченими дослідження доводять недоцільність єдиного узагальнюючого еколого-економічного показника для оцінки наслідків природокористування.

Як економічний показник оцінки впливу виробничого об'єкта на навколишнє середовище часто застосовують кількісну характеристику економічного збитку, що спричиняється в результаті забруднення.

Для проведення аналізу встановлення доцільності і прийняття для суспільства рівня безпеки та ризику виникає необхідність у здійсненні

багатокритеріального аналізу умов і шляхів *сталого* розвитку. Під сталістю розуміється здатність збереження вихідних параметрів «Людина-природа». Як критерії сталого розвитку і безпеки, як правило, сприймаються такі параметри: валовий національний дохід (ВНД), якість життя, здоров'я людини.

Пошук ефективних рішень проводиться з урахуванням витрат на підвищення надійності і безвідмовності технічних систем і якості продукції, що виготовляється, та соціальних ефектів. Суть методу полягає в зіставленні й аналізі двох величин:

- ◆ *витрат на забезпечення надійності і безвідмовності;*
- ◆ *економічного й інших збитків у вартісному виявленні.*

Рівень безпеки, що відповідає тому чи іншому стану суспільства, його науково-технічним і економічним можливостям, має стохастичну (випадкову, ймовірну) природу і визначається низкою випадкових явищ. У загальному випадку він характеризується:

- ◇ *імовірністю виникнення техногенних аварій, катастроф, небезпечних природних явищ і можливим збитком під час цих подій;*
- ◇ *ступенем негативного впливу на людину і навколишнє середовище техногенних і природних процесів;*
- ◇ *імовірністю переростання екологічної обстановки в кризову і катастрофічну.*

Зазначені вище вірогідні характеристики, відповідно до прийнятих уявлень, по суті відображають ризик виникнення певних подій: у першому випадку – ризик техногенних аварій, катастроф і небезпечних природних подій, у другому – ризик погіршення здоров'я людини, негативних змін у навколишньому середовищі тощо за не екстремальних умов, у третьому – ризик виникнення надзвичайної ситуації екологічного характеру.

Визначення рівня прийнятої безпеки і ризику є складним завданням, що вимагає проведення наукового аналізу економічних, соціальних, екологічних, демографічних і інших факторів.

Для балансу між пріоритетами екологічного і економічного характеру вводять категорію соціально прийняттого ризику, що визначає, який рівень ризику гарантує екологічну безпеку.

Концепція соціально прийняттого ризику як засобу пошуку балансу між стратегіями економічного і екологічного розвитку передбачає можливий прийнятий рівень екологічного ризику за рахунок підвищення рівня соціально-економічного добробуту населення за умови, що витрати на рівень екологічного ризику не перевищуватимуть рівень соціально прийняттого ризику.

22.5. Збалансоване використання і відновлення природних ресурсів

Основною цілеспрямованістю Державної програми раціонального використання природних ресурсів є принцип дотримання балансу між негативним впливом антропогенної діяльності на об'єкти навколишнього природного середовища та їх здатністю до самозбереження і самовідновлення. Раціональне природокористування передбачає відтворення спожитих відновних первинних природних ресурсів і мінімальне споживання невідновних при одночасному мінімальному утворенні неутилізованих відходів, які потрапляють у навколишнє середовище.

Державна політика охорони і раціонального використання природних ресурсів визначається системою правових, організаційних, економічних та інших заходів, що мають природоохоронний, ресурсозберігаючий та відтворювальний характер.

➤ *Земельні ресурси* відіграють найбільш важливу роль у ефективному природокористуванні. Для їх раціонального використання здійснюють інвентаризацію земель, що закріплені за населеними пунктами, промисловими підприємствами, установами, організаціями транспорту і зв'язку, оборони, лісового фонду тощо. Визначають площі, що належать до загальнодержавної та комунальної власності, резервуються землі для науково-дослідної діяльності та спеціалізованого сільськогосподарського виробництва, природоохоронного рекреаційного призначення. Уточнюється державний реабілітаційний фонд земель з угідь, що потребують вжиття заходів для відновлення їх родючості. Здійснюється кадастрова оцінка земель за регіонами.

Для формування високопродуктивних екологічно стійких агроландшафтів впроваджують оптимізацію структури угідь. При цьому слід дотримуватись науково-обґрунтованих вимог:

- ✘ розораність орних земель зменшити і довести до 50 %;
- ✘ частку лук, пасовищ і сіножатей збільшити до 20 %;
- ✘ природоохоронний фонд земель довести до середньосвітового рівня – 5 %.

Заходами передбачається впровадження ґрунтозахисної системи землеробства. Зокрема, розширення площ безполцевого обробітку ґрунту, щільування ріллі, смугове розміщення посівів і парів, першопочаткове залуження та консервація сильно еродованих та схилових земель. Розробляються проекти землеустрою з контрольної-меліоративною організацією територій, де передбачається створення захисних лісонасаджень, спорудження протиерозійних гідротехнічних споруд.

Важливою проблемою ефективного використання земельних ресурсів є поліпшення екологічного стану зрошувальних земель, на яких виникає підтоплення, вторинне засолення, водна ерозія, руйнація природної структури ґрунтів. Нинішній науково-технічний потенціал дозволяє створювати такі технології водокористування, які враховують рівень фізіологічних потреб сільськогосподарських культур, зміни мікроклімату зрошувальних ділянок та забезпечують відповідні врожаї без деградації земель. Для поліпшення балансового меліоративного стану осушених земель потрібно збільшити посіви багаторічних трав до 50 % загальної площі і домогтись до 70 % регулювання систем двостороннього водного режиму.

Однією із проблем є рекультивация порушених земель, площа яких становить понад 190 тис. га, та повернення їх у сферу сільськогосподарського виробництва. Рекультивация земель має здійснюватись на ландшафтно-екологічних принципах, які передбачають оптимальне співвідношення різних напрямів відновлення порушених територій, створення високопродуктивних ценозів, підвищення родючості рекультивованих ґрунтів та запобігання негативному впливу техногенних утворень на довкілля.

➤ **Водні ресурси.** Стратегія гармонійного розвитку виробництва та водоохоронних заходів має сприяти задоволенню потреб у продукції і послугах, екологічній безпеці людини та водних екосистем. Цього можна досягти при ефективному розвитку техніки і технологій виробництва, застосуванні передових методів очищення стічних вод, реалізації заходів щодо запобігання аваріям і удосконалення системи управління й моніторингу. З цією метою потрібно сформувати ефективну організаційно-правову систему функціонування збалансованих водних об'єктів, здійснити зонування територій та вдосконалити методи контролю й оцінки стану водних об'єктів і антропогенного впливу на них. Має бути запроваджене платне водоспоживання з урахуванням складу і властивостей стічних вод. На їх основі розроблені нормативи якості природних вод для різних водоспоживачів.

Разом із структурною і технологічною перебудовою промисловості у першу чергу в паливно-енергетичному комплексі, чорній металургії та хімічній промисловості необхідно запровадити високоефективні системи очищення стічних вод, системи оборотного та повторного водокористування, ефективні системи очищення викидів у атмосферу, системи захисту від шкідливого впливу поверхневого стоку. Для цього потрібно розробити і впровадити новітні технології очищення поверхневого стоку, промислових і господарсько-побутових стічних вод на основі застосування модульно-ланцюгової системи поступового відбору та утилізації важких металів і хіміко-токсичних речовин з кінцевим доочищенням на загальноміських чи районних очисних спорудах.

Використання водних ресурсів має спрямовуватись на забезпечення здоров'я населення та створення збалансованого водно-ресурсного потенціалу для потреб сільського, комунального та рибного господарства, промисловості, енергетики, транспорту тощо.

➤ **Корисні копалини.** На території України розвідано близько 8 тис. родовищ, майже 90 видів корисних копалин, з яких 20 мають важливе економічне значення. Серед них: нафта, газ, залізні, мар-

ганцеві, титанові, уранові руди, вугілля, сірка, ртуть, каолін, графіт, вогнетривкі глини, питні мінеральні води та ін. Їх ефективно використан-
ня в розвитку народного господарства країни має винятково важливе
значення.

Державна програма охорони, раціонального використання та
відновлення надр передбачає:

⇒ збалансоване видобування та перероблення мінерально-сиро-
винних ресурсів і забезпечення потреб промисловості, енергетики,
сільського господарства, будівництва, транспорту тощо;

⇒ забезпечення максимального резервування покладів корисних
копалин;

⇒ рекультивацію земель від відходів та відпрацьованих підзем-
них виробіток і відкритих кар'єрів;

⇒ мінімізацію використання надр для захоронення відходів у
зв'язку з практичною відсутністю закритих геологічних структур.

Мінерально-сировинна база України займає 0,5 % суші і перероб-
ляє 5 % світового обсягу мінеральної сировини. Розвиток мінераль-
но-сировинного комплексу передбачається здійснювати за такими ос-
новними напрямками:

↳ розширення мінерально-сировинної бази діючих підприємств,
що використовують власну сировину (нафту, природний газ, вугілля,
чорні метали, титанову сировину, уран, нерудні та будівельні ма-
теріали);

↳ максимальне використання техногенних родовищ корисних ко-
палин;

↳ створення національної мінерально-сировинної бази для діючих
підприємств, які використовують імпортовану сировину (мідь, цинк, сви-
нець, олово, вольфрам, молібден, ніобій, тантал, фосфорити тощо)
та мінерально-сировинної бази нових, нетрадиційних для України ко-
рисних копалин (лантанноїди, ітрії, скандій, золото, алмази, плати-
ноїди) для забезпечення потреб авіаційної та космічної промисловості,
приладобудування, електроніки, радіотехніки та інших галузей про-
мисловості;

↳ геологічне вивчення й оцінка мінерально-сировинної бази Світового океану, зокрема в межах акваторій Чорного й Азовського морів.

➤ **Атмосферне повітря.** Воно є одним із головних джерел життя на Землі. Повітря використовується в багатьох виробничих процесах, оскільки є окислювачем при горінні. З метою стабілізації стану повітряного басейну та поліпшення якості повітря необхідно розробити стандарти якості атмосферного повітря. При цьому необхідно узгодити їх з міжнародною системою стандартів та створити нову систему екологічного нормування шляхом введення технологічних стандартів і нормативів утворення забруднювальних речовин під час здійснення технологічних процесів.

Атмосферне повітря є не лише життєдайним «буфером» між Космосом і поверхнею нашої планети та носієм тепла і вологи, адже через нього здійснюється фотосинтез і обмін енергії – головні процеси біосфери. Тому антропогенна діяльність повинна ці фактори враховувати і в певній мірі регулювати його використання.

➤ **Ресурси флори і фауни. Рекреаційна та заповідна справа.** Одним із найбільш важливих ресурсів флори є лісокористування. Стратегія його визначається зростаючими потребами в деревинній сировині та різким зростанням кліматорегулюючої, захисної, санітарно-гігієнічної, рекреаційно-туристичної та естетичної ролі лісів в умовах екологічної кризи. Головним визначальним принципом ефективного використання деревинних ресурсів має стати безвідходне лісокористування. Значним резервом додаткового одержання сировини є збільшення використання деревинної біомаси (до 80 % порівняно із сучасним – 48 %) без шкідливого впливу на родючість ґрунтів та рослинні ресурси. Це має забезпечуватися за рахунок створення і широкого впровадження безвідходних та маловідходних технологій. За підрахунками науковців впровадження в лісопереробному комплексі ресурсозберігаючих технологій, використання заміників і вторинної сировини може щорічно економити понад 2,0 млн. м³ деревини. Рациональне використання та відтворення лісових ресурсів потребує створення системи моніторингу лісів, що забезпечить управління лісо-

вим господарством шляхом оптимізації системи лісокористування та запобігання критичним екологічним явищам і процесам.

З метою збереження біоресурсів передбачається розвиток мережі природно-заповідного фонду України і резервування в процесі земельної реформи цінних для заповідання природних територій та об'єктів. Збереження та раціональне використання ресурсів флори й фауни здійснюватиметься таким шляхом:

- ☑ *організації комплексного моніторингу стану популяції тваринного й рослинного світу та створення і ведення державного кадастру;*
- ☑ *розроблення та впровадження сучасних наукових методів оцінки оптимальних рівнів використання біологічних ресурсів;*
- ☑ *розроблення та впровадження державних регіональних і міждержавних програм з охорони, використання та відтворення видів рослинного й тваринного світу, яким загрожує зникнення внаслідок негативного впливу господарської діяльності.*

Програмою передбачається ефективно використання лікувальних ресурсів. Для цього необхідно здійснити наукові розробки оцінки перспективних рекреаційних територій державного значення, картування й затвердження їх як зон, що не підлягають приватизації, провести роботи з медичного зонування курортно-рекреаційних територій України. На основі проведених наукових досліджень скласти територіальні комплексні схеми охорони навколишнього природного середовища основних курортно-рекреаційних регіонів.

Підсумувавши наведене, можна стверджувати, що виконання Державної програми охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів в значній мірі залежатиме від *екологізації* всіх видів антропогенної діяльності. *Під екологізацією розуміють* поширення екологічних принципів та підходів на всі сфери життєдіяльності людського суспільства: культуру, науку, виробництво та соціальні явища. Таким чином, головне завдання – це запровадження загальної екологічної освіти та виховання з метою формування екологічно свідомого ставлення до навколишньої природи, встановлення гармонійних зв'язків між нею та антропогенною діяльністю. З цією метою у

відносинах між природою та потребами людського суспільства необхідно визначити науково обгрунтований оптимум, коли якість життя людини, що визначається сукупністю екологічних, матеріальних, духовних та соціальних запитів, забезпечуватиметься з урахуванням можливостей природного розвитку як окремих екосистем, так і біосфери загалом, не порушуючи встановленої в природі динамічної рівноваги.

Запитання і завдання для самоконтролю:

- 1. Як впливає ресурсозбереження на підвищення ефективності виробництва?*
- 2. Основні завдання Державної програми охорони навколишнього природного середовища.*
- 3. Охарактеризуйте стратегічні напрями розвитку галузей народного господарства і забезпечення охорони ресурсного потенціалу.*
- 4. Якими є основні заходи щодо утилізації та переробки відходів?*
- 5. Назвіть основні показники екологічної оцінки ефективності заходів з охорони навколишнього природного середовища.*
- 6. Визначте основні завдання збалансованого використання та відновлення природних ресурсів: земельних, водних, атмосферного повітря, корисних копалин, флори і фауни тощо.*

Література

1. Закон України «Про транскордонне співробітництво» № 1861 - IV від 24.06.04.
2. Закон України «Про зайнятість населення (за станом на 1 березня 1999 р.)». – К. Парламентське видавництво, 1999.
3. Закон України «Про концепцію державної регіональної економічної політики (проект)» № 37 -2135/4 від 8 липня 1998 р.
4. Закон України «Про підприємництво» /Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14.
5. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 90.
6. *Буркінський Б.П., Галушкіна Т.Г.* Глобалізація економіки та національна екологічна доктрина// Економіст. –2002. – №9. – С. 20-23.
7. Географія Української РСР/за ред. *М.Д. Пістуна*. – К., 1987.
8. *Гілецький І.Р.* Соціально-економічна географія України. – Івано-Франківськ, 1998.
9. *Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В.* Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997.
10. *Данилишин Б.М.* та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1999.
11. *Дейнека А.М.* Економічний потенціал лісів Львівської області: Проблеми його збереження та відтворення / Регіональна економіка. – 2001. – № 4.
12. *Джигирей В.С.* Екологія та охорона навколишнього середовища. Навч. посіб. – К.: Знання, 2000.
13. *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ - ХХІ століть (нові пріоритети). – Київ. Наукова думка. 2006.
14. *Долішній М.І., Злупко С.М.* Концептуальні засади регіональної соціально-економічної політики та її компоненти//Регіональна економіка. – 1997. – № 3.
15. *Долішній М.І., Кравців В.С.* Економічний розвиток і екологічна

безпека: шлях України /Проблеми сталого розвитку України. – К.: Наукова думка, 1998.

16. *Долішній М.І., Паламарчук М.М., Паламарчук О.М.* Соціально-економічне районування України: репринт наук. доповіді. – Львів, 1997.

17. *Долішній М.І., Стадницький Ю.І., Загородній А.Г.* Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – Львів: Інтелект-Захід, 2003.

18. *Дорогунцов С.І., Данилишин Б.М., Лібанова Є.М.* Україна: проблеми сталого розвитку. Наукова доповідь. – К.: РВПС України НАН України, 1997.

19. *Дорогунцов С.І., Заяць Г.А., Пітюренко Ю.І.* та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Підручник. – К., КНЕУ, 2005.

20. Екологічний менеджмент. Навч. посіб. За ред., д. е. н., проф. Семенова В.Ф. та к. е. н., доц. Михайлюк О.Л. – Центр навчальної літератури, К.: 2004.

21. *Єніфанов А.О., Сало І.В.* Регіональна економіка. Навч. посіб. – Київ: КНЕУ, 2000.

22. *Жук М.В., Круль В.П.* Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України. – Чернівці: 2002.

23. *Запольський А.К., Салюк А.І.* Основи екології. – К.: Вища школа, 2001.

24. *Заставний Ф.Д.* Географія України. – Львів, 1994.

25. *Заставний Ф.Д.* Совершенствование территориальной организации производительных сил: теория, методология, практика. – К.: Наука, 1986.

26. *Іщук С.І.* Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва. Навчальний посібник. – К.: 2002.

27. *Іщук С.І.* Розміщення продуктивних сил. – К.: Вид-во Європейського університету, 2001.

28. *Качан Е.П., Ковтонюк М.О., Перига М.О.* та ін. Розміщення продуктивних сил України. – К.: Вища школа. 1998.

29. Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. Розміщення продуктивних сил. Підручник. – Київ: Знання, 1998.
30. Кравців В.С. Економічний розвиток і екологічна безпека: Шлях України. Регіональна економіка. – №3. 1999 р. – с. 124-135.
31. Кучерявий В.П. Екологія. Львів: – Світ, 2001.
32. Манів З.О., Луцький І.М. Економіка підприємства. Навч. посіб. – К.: Знання, 2006.
33. Мельник Л.Г. Екологічна економіка. Підручник. – Суми: Університетська книга, 2003.
34. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000.
35. Михасюк І., Яців М., Залога З. Регіональна економіка: навч. посіб. Львів: Українські технології, 1998.
36. Паламарчук М. Регіональні дослідження: завдання, наукові підходи / Регіональна економіка. – 1996. – № 1-3.
37. Пістун М.Д. та ін. Географія агропромислових комплексів: навч. посіб. – К., 1997.
38. Політика регіонального розвитку в Україні: особливості та пріоритети. Аналітична доповідь/За ред. З. Варналія. – Київ, 2005.
39. Поповкін В.Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993.
40. Правова база з питань екології та охорони природного середовища. Збірник нормативних актів станом на 1 березня 2001 р. – К.: Атака, 2001.
41. Розміщення продуктивних сил України. Навч.-метод. посіб./За ред. С.І.Дорогунцова та ін. – К.: КНЕУ, 2000.
42. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України. – К.: Либідь. 1994.
43. Саушкін Ю.Г. Економічна географія: історія, теорія, методи, практика. – М.: Мысль, 1973.
44. Статистичний збірник. Івано-Франківськ, Україна, Світ. – Івано-Франківськ, 2006.
45. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил/ За ред С.І.Доро-

гунцова, Б.М. Данилишина, Л.Г. Чернюка та ін. – Київ: РВПС України, НАН України. 1998.

46. *Філіпченко А.С.* Модернізація економіки України в умовах глобалізації /Вісник НАН України. – 2000. – № 1.

47. *Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П.* Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. Навч. посіб. – К.: Кондор, 2005.

48. *Шаблій О.І.* Соціально-економічна географія України. – Львів: Світ, 1994.

49. *Шумперт Й.* Капіталізм, социализм и демократия. Перев. с англ. – М.: Экономика, 1995.

50. *Щурик М.В.* Трансформація земель сільського господарства Карпатського макрорегіону. – Чернівці: Книга XXI, 2005.